

اوزبکستان س. س. ر. فنلر آکادیمیاسی، ا. س. پوشکین نامیداکی
قیل و ادبیات انستیتوتی و ابوریحان بیرونی نامیداکی شرق شوناسلیک انستیتوتی

محمود کاشغری

دیوان لغات الترک

تورکی سوزلر دیوانی

اوج نوملیک
1 نوم

ترجمان و نشرکا طیارلاوچی
فیلولوکیه فنلری کاندیداتی
صالیح مطلبوف

اوزبکستان س. س. ر. فنلر آکادیمیاسی نشریاتی
تاشکند ۱۹۶۰ یل

ИНСТИТУТДАН

Ўзбек миллий маданиятининг тобора гуркираб ўсиши миллий маданият тарихини янада чуқурроқ ўрганиш талабини қўяди. Бой маданий меросга эга бўлган ўзбек халқининг тарихида «Девону луғотит турк» асари алоҳида аҳамиятга эгадир.

XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») асари ўз давридаги туркий қабилаларнинг луғатини изоҳлашга бағишланади.

Маҳмуд Қошғарий сўзларнинг турли маънолари ва маъно от-тенкаларини изоҳлаш билан чегараланиб қолмай, турли қабилалар тиллари ўртасида бўлган характерли фонетик ва морфологик фарқларни ҳам кўрсатиб ўтади. Бу жиҳатдан девон фақат изоҳли луғатгина бўлиб қолмай, XI аср тилининг фонетика ва грамматикаси ҳамдир.

Девон XI асрда Ўрта Осиёда мавжуд бўлган туркий қабилалар ва уларнинг тил хусусиятларини ўрганишда ва ҳозирги айрим туркий халқларнинг шаклланиши ва тараққиётини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Девон XI асрдати ҳамда ундан олдинги ва сўнги даврдаги ёзма ёдгорликларни тушуниш ва ўрганиш учун қимматли бир қўлланма бўлиб қолади.

Девоннинг таржимаси ва нашрга тайёрлаш иши институтнинг старший илмий ходими филология фанлари кандидати Солиҳ Мугаллибов томонидан бажарилган.

Девон уч китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоб алоҳида изоҳ ва комментариялар билан таъминланади. Китобда учрайдиган айрим сўз ва тушунчаларга ўз ўрнида изоҳ бериб ўтилади. Изоҳ ва комментариялар ҳам С. Мугаллибов томонидан тузилгандир.

«Девону луғотит турк» ўзбек тилига биринчи мартаба таржима қилинаётир. Шу сабабли бу нозик ва мураккаб ишда баъзи бир камчиликларнинг бўлиши табиийдир. Бу ҳақдаги мулоҳаза ва хоҳишлар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти адресига юборилишини сўраймиз.

XI АСРНИНГ БУЮК ФИЛОЛОГЛАРИ ВА УЛАРНИНГ НОЁБ АСАРЛАРИ

XI аср давомида яшаган ва ижод қилган олимлар ҳамда улар юмонида яратилган асарлар Урта Осиё халқлари ва уларнинг тиллари тарихида, шу жумладан ўзбек халқи ва ўзбек тили тарихида алоҳида ўрин тутади.

XI асрнинг II ярмида қорахонийлар давлатининг маъмурият чегараси анча кенгайган, унинг сиёсий, иқтисодий ва маданий даражаси кўп жиҳатлардан мустақамланган эди. Бу даврда Юқори Чиндан Фарғона, Таркан, Бухорога қадар чўзилган кен ва катта территориянинг ҳаммаси Буғрохон тасарруфига ўтган эди.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш зарурдирки ҳозиргача мавжуд тарихий асарларда Буғрохон фақатгина Испижоб ва Тирознинг волииси қилиб кўрсатилган. Бу қарашда икки хил аниқсизлик бор:

1. Тироз билан Испижоб икки шаҳар деб берилган, ҳақиқатда эса Тироз ва Испижоб айрим-айрим икки шаҳар эмас, балки биргина шаҳарнинг турли номларидир. Бу шаҳар у даврда Испижоб, Сайрам, Тироз, Мадинатул бғйзо номлари билан юритилар эди. Юқоридаги кўрсатмада Буғрохон фақат биргина шаҳарнинг волииси бўлиб қолади. Бу ҳақиқатга хилофдир.

2. Бу даврда Буғрохон ёлғиз Испижоб ва Тирозгагина воли бўлиб қолмай, балки шу билан бирга Қашқардан тортиб Бухорогача бўлган жойлар унинг тасарруфида бўлган. Баласоғунда ёзилган «Қутадғу билик» асарининг Буғрохон номига ёзилиши, ҳатто у асарда бу катта территориядаги халқлар тили Буғрохон тили деб аталиши, яъни бу даврдаги тилнинг унинг номи билан аталиши ҳам унинг бу территорияларда ҳукмронлигини, унинг нуфуз ва эътибори қанчалик баланд бўлганини исботлайди.

Маҳмуд Кошғарий асарида Бухорога яқин «Сигунсамур» деган жой Бугрохон томонидан Чозан деб аталгани кўрсатилади. Бу хил фактлар Бугрохоннинг Қашқардан тортиб Бухорога қадар чўзилган катта территорияда ҳукм сурганидан дарақ беради.

Бу даврда шаҳарларда ўтроқ ҳаёт кечирувчилар кўпайиб, ҳунармандчилик; бўз, ипак кийимлик тўқиш ишлари, бўёқчилик, сиркорлик, қулоччилик, заргарлик, дурадгорлик, ковушдўз, маҳсидўзлар ўша даврга мос бир системага тушган, деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик билан шугулланувчилар катта қатламни ташкил қила бошлаган эдилар. Бу хил ҳунармандлар учун хомашё тайёрловчи касб эгалари ҳам юзага келган эди. Бу даврда кемасозлик ҳунари ҳам маълум даража йўлга қўйилади, савдо-сотик ишлари ҳам анча кенгайди. Мамлакат ҳаётида юзага келган бу ўзгаришлар ёлғиз бир шаҳар кишиларининг эмас, балки турли шаҳар халқларининг ҳам бир-бирлари билан алоқа ва муносабатларини ривожлантиришга йўл очди. У даврнинг тил қурилишида ҳам катта воқеа юз берди. Мамлакатда маданий ҳаёт юксала бориши натижасида, бу даврда бир қанча тарихий, тиббий, бадиний асарлар билан бирга икки гигант филологик асар: 1) «Қутадғу билик», 2) «Девону луғотит турк» асарлари майдонга келди.

Юсуф Хос хожиб ва унинг дидактик асари «Қутадғу билик» ҳақида

«Қутадғу билик» Баласоғуннинг улуғ шоири Юсуф Хос хожиб томонидан тўрт юз олтмиш иккинчи йили (ҳижрий ҳисоби билан) ёзилди. Асар қорахонийларнинг феодал давлатида юзага келган янгилликларга йўл-йўриқ кўрсатиш, уни узоқ сақлаб қолиш, уни мустаҳкамлаш мақсадида ёзилган. Шунинг учун асарда ана шу мақсадга хизмат қилувчи бир қанча сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва ахлоқий-тарбиявий масалаларни қамраб олишга интиланган. Чунончи, унда давлатни идора қилиш усуллари, давлат арбобларининг феъл-атвори, ахлоқи қандай бўлиши, давлат қурилиши масалалари, жамият аъзолари орасидаги муносабат масалалари, у даврда юзага келган турли табақалар ва шубҳабиларнинг аҳамиятини кўрсатиш, иқтисодни тиклаш, хўжаликни ривожлантириш каби қатор масалаларни ўша давр талаби асосида изоҳлаб берган. Юсуф Хос хожиб ўзининг зўр илмий қудрати туфайлигина бундай гигант асарни яратишга муваффақ бўлган. Асарда берилган маълумотлар Юсуф Хос хожибнинг бизга ўз замонининг ёлғиз улуғ шоири бўлганидангина эмас, шу билан бирга у тарих, тиб, риёзиёт ва бошқа кўп фанлардан хабардор зўр фозили бўлганидан ҳам дарак беради.

XI асрнинг етук шоири, олими Юсуф Хос хожиб томонидан ёзилган бу асар Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан, ўзбек

халқининг узоқ ўтмишини ҳар томонлама илмий асосда ёритиш учун муҳим бўлганидек, ўзбек адабиёти ва тили тарихини ўрганиш учун ҳам чексиз муҳимдир. «Қутадғу билик» ҳажм жиҳатдан катта, жанр жиҳатдан у давр учун тамом янги ва биринчи асар эди. Шунинг учун бу асар автор олдига асар тили (адабий тил) асосида катта талаблар қўйди. Ёзувчи у даврда тарқоқ қабилалар оилида мавжуд бўлган тил фактларини, тил хусусиятларини пухта ҳисобга олиши, келажакдаги тил тараққийсига хос хусусиятларини қабул қилиши, халқ оммасининг сўз қўллашдаги практикасига сўяниб ишлаши, стилистик силлиқликка катта аҳамият бериб, унга риоя қилиши зарур эди. Бу масалаларни Юсуф Хос хожиб ўз асарида муваффақият билан бажарди. Унинг асари ўз аври учун тенгсиз асар даражасига кўтарилди. Уни кўпгина халқлар севиб ўқидилар. Шунинг учун бу асар, бир тарафдан, ўша давр тилини системага солишга, мустаҳкамлашга хизмат қилган бўлса, иккинчидан, бу асар кўпгина янгилликлар билан адабий тилни ривожлантиришга ҳам хизмат қилди. «Қутадғу билик» асарида у даврда мамлакатда юзага келган янгилликлар тил фактлари асосида акс эттирилган. Иккинчи хил қилиб айтганда, «Қутадғу билик» асарининг тили у даврда алоҳида босқичга кўтарилган ёзув тили—адабий тилдан намунадир. Маълумки, айрим адабий асар тили бирор марказлашган шаҳар, ўлка ёки бир неча қабилалар орасидаги яқинлик муносабати билан юзага келган бошланғич умумий тилга мансуб бўлиши мумкин. «Қутадғу билик» тили нимага, ўша даврдаги қандай ва қайси шевага асосланган? Афсуски, бу муҳим масала ҳануз жиддий ўрганилмай келди. Шунини ҳам айтиш керакки, бу муҳим масала, яъни XI асрдаги адабий тил ҳақида ҳозиргача турли хато фикрлар ва чалқаш тахминлар ҳукмронлик қилиб келмоқда. Айниқса у даврнинг адабий тилига ҳоқоний туркларнинг тили асос бўлган деган қарашлар, тахминлар борки, бу нарса беҳад қўпол хатодир. Бу нарса фанга зид ва ҳақиқатдан узоқдир, чунки бу қарашга кўра бир тўда қолақ феодал маъмурияти, сарой ходимларининг тили у давр тилига асос солган бўлиб чиқади. Бир қисм қолақ феодал концепция тилини пухта бир системага тушган, у давр тилига асос бўлган деб қараш тамоман тутуриқсиздир. Ахир, у даврда кўпгина майда ҳунарманд табақалари юзага келган, жамият аъзолари орасидаги алоқа ва муносабат кучайган эди. Бу томондан «Қутадғу билик» тилини пухта ўрганиш, унинг қайси тилга асосланганини илмий асосда исботлаш — тарихда катта аниқлик яратилиши ва бу соҳада содир бўлган қўпол хатоларга хотима беради.

Маълумки, у даврда бир қанча қабилаларнинг ўзаро маданий, сиёсий, иқтисодий алоқалари учун марказ бўлиб хизмат қилган шаҳар ва ўлкалар анча бор эди. Қорахонийлардан олдинги

пойтахт Самарқанд, Бухоро, Узғанд (қорахонийлар пойтахти), Тошкент, Қашқар, Баласоғун, Барсағон, Сайрам ва бошқалар шулар жумласидандир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» номли асарида ана шу шаҳарларнинг ўзига хос сўзлари (лаҳжавий сўзлар) ҳам изоҳланган. «Қутадғу билик» тили шуларнинг бирортаси таъсирида ҳам қолмаган. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида у даврдаги жуда кўп қабилаларнинг қабилла тиллари ва алоҳида шароитда бир-бирлари билан бўлган муносабатлар натижасида юзага келган бошланғич умумий бир тил, масалан, ўғуз группаси, қипчоқ группаси, чигил группалари ҳақида ва уларнинг бошланғич ҳолда умумлаша бошлаган тиллари ҳақида мукамал маълумот берган. «Девону луғотит турк»даги маълумотларга кўра, чигил қабиласи катта территорияда яшовчи кўп нуфузли қабилла эди. Улар Урдукентда, Барсағон қуйисидаги Қаёсда, Сайрам ёнидаги шаҳар ва водийларда яшар эдилар. Чигиллар у даврда катта ўрин тутган яғмо, тухси қабилалари билан қўшни яшар эдилар. Масалан, чигиллар яшайдиган Қаёс шаҳрининг юқорисидаги Соблиғ қаёс, Урунг қаёс қалъаларида тухсилар яшар, Тироз қуйисидаги шаҳарларда яғмолар яшар эдилар. Бу қабилаларнинг бир-бирига муносабати яқин эди. Уларнинг тилларида ҳам яқинлик—бирлик юзага кела бошлаган эди. Уларнинг тиллари бошқаларга нисбатан турли хил термин ва сўзларга бой эди. Ҳатто булар тили билан Ила, Иртиш, Ямор водийларидан Юқори Чингача бўлган территорияларда яшовчи қабилалар тилида ҳам умумийлик юзага келган эди.

Маҳмуд Кошғарий ўғузлар Жайхундан тортиб Қуйи Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммасини чигил деб атайдилар, деб кўрсатади ва бу қарашнинг хато эканини, бу ерларда жуда кўп қабилалар бор деб уқтиради.

وَأَنَّ الْغَزِيَّةَ سَمَّتْ جَمِيعَ التُّرْكِ مِنْ لَدُنْ
جِيحُونَ إِلَى الصَّيْنِ الْأَعْلَى جِكِلْ وَذَلِكَ خَطَأً.

(қаранг: «Девону луғотит турк» I т., 330-бет).

Уғузларнинг бу қараш тўғри бўлмаса ҳам, бу қараш чигилларнинг у даврда тутган алоҳида ўрнини кўрсатиш учун муҳимдир. Акад. В. В. Радлов урхун обидаларини уйғур ҳукмдорининг бобоси номига ёзилган деб келингани хато эканини, бу ёлғорлик чигил топфасининг бобоси Мангубей номига ёзилганини уқтиради. (Радлов, XXVI бет). Ҳақиқатда чигиллар тарихий асарларда хунлар авлоди деб кўрсатилади. Девонда чигил Искандар Зулқарнайин юриш қилган вақтлардаёқ кўп нуфузли халқлардан ҳисоблангани ҳақида маълумот бор. Навоий маълумоти ҳам шунини тасдиқлайди. Искандар Зулқарнайин юришида Навоий фақат чигил ва яғмоларни тилга олади:

Чигил бирла яғмонин айлаб убур,
Нучукким чамадин собову дубур.

(Хамса, Шомуроҳ котиб нусхаси, 400-бет).

Тарихчи Ибнүл Асир Самарқандга қилинган ҳужумда чигил аскарлари бошчилик қилганини ёзади. Ҳар ҳолда чигил қабиласи тили у даврдаги қўшни диалектлар тилини умумлаштириш учун асос бўларлик имкониятга эга бўлган эди. У бир шаҳар халқи билан иккинчи шаҳар халқи орасида, ўлка ва қишлоқ халқлари орасида кучайган турли муносабатларда бирлаштирувчи роль ўйнай бошлаган эди.

«Қутадғу билик» ана шу чигил қабилалари тили асосида ёзилган. Юсуф Хос хожиб бу асарни билан ана шу тилдаги умумийликни яна мустаҳкамлади. Масалан, у даврда қабилалар тилида фарқли талаффуз қилинадиган ва турлича ёзилган сўзлар талаффузида ва имлосида бир хиллик яратди. Чунончи *ёғоч*, *уйат* каби бир қанча сўзлар у давр қабилалари тилида бир неча хил талаффуз қилиниб, бир неча хил ёзилар эди. Бу асар ана шу хил сўзларнинг имлосида ҳам, талаффузида ҳам бирлик юзага келтиришга хизмат қилди. Бу асар у давр тилида бўлган турли хил морфологик ва грамматик хусусиятларни яна янги сўзларда қўллаб, бу ҳодисаларни тилда маълум грамматик ва морфологик қондалар сифатида танитишга ва бунини умумлаштиришга хизмат қилди. Масалан, -чи аффиксини олайлик. Бу аффикс XI аср тилида отларга қўшилиб, от ясалишида (кенг миқёсда) актив аффикс сифатида қўлланади эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий бунини алоҳида аффикс сифатида кўрсатмаган, унинг айрим сўзларга берган изоҳидан -чи аффиксини касбни англатувчи аффикс деб тушунгани маълум:

Таржимаси: «Эм — даво, дори демақдир, шунинг учун даволловчи эмчи дейилади».

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотига кўра, бу аффикс у даврда ёлғиз касб англатувчи аффикс вазифасидагина ишлатилган. Ҳолбуки у кенгроқ маънода, яъни фақат касб, ҳунар эгаси маъносидagina эмас, балки бирмунча кенгроқ функцияда қўлланган. Лекин Маҳмуд Кошғарий бу қарашга қўшилмаганлигини ёзган.

تِيْمِجِي الْخَمَارُ وَبَعْضُ النَّاسِ يُسَمُّونَ تَاجِرَ الْخَمِيرِ تَيْمٍ وَالْأَوَّلُ أَصَحُّ
لِإِنَّ الْجَيْمَ وَالْيَاءَ سَمْتَانِ لِلْمُحَرِّفِينَ (Девон, III т., 99-бет).

Таржимаси: «Тимчи ичимлик тайёрловчи демақдир. Баъзи одамлар бу сўзни ичимлик сотувчи маъносида ишлатадилар. Биринчи маъно тўғридир. Чунки -чи аффикси фақат касб-ҳунар эгаси маъносинигина англатади, холос».

Кўринадикки, Маҳмуд Кошғарий -чи аффиксининг маъноси ўша таврда анча кенгайганини ҳисобга олиб етмаган. Ҳақиқатда у тавр тилида бунга мисоллар кўп эди. Уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. -чи аффикс сифатларга қўшилиб, алоҳида қилиқлилиқ мазмунини англатган:

«Узун+чи+г узундан йироқ тут, соқин»¹. Гапни чўзадиган эзма одам маъносида қўлланган узун+чиғ сўзи ана шу -чи аффикс билан ясалган исмдир.

2. Бирор касб-ҳунар эгаси маъносини англатган:

«Темурчи, тоғочи, ўтукчи, сучи,
Чоғирчи, подачи ё ўқчи, ёчи»².

3. Бирор мансаб, даражани билдиради: ағичи — идишчи, ошхона бошлиғи; битникчи — котиб, секретарь.

«Ағичи удуг бўлса, иш ўртамаз»³
«Идишчи боши кўр ўшандоғ керак»⁴
«Битникчи керак ўз қамуғ хат билр»⁵.

XI аср тилида феълдан от ясовчи аффиксларнинг яна бири -ғу, -гу, -ку аффиксларидир. Лекин булар кўпинча-ғу ҳолида учрайди. Шунинг учун Маҳмуд Кошғарий фақат -ғу формасини кўрсатган.

Бу аффикс ҳақида Маҳмуд Кошғарий шундай ёзди:

غَوْحَرْفٌ يَدْخُلُ فِي الْأَفْعَالِ عَلَى بَيْتِهِ الْأَمْرُ فَيَكُونُ الْكَلِمَةَ اسْمَ الْمَكَانِ أَوِ الزَّمَانِ أَوِ الْأَلْتِهَ يُقَالُ مِنْهُ بَرَعَوْ يَرِ أَيِ وَقَتِ الدَّهَابِ تَرَعَوْ يَرِ أَيِ مَكَانٍ إِلَّا قَامَتَهُ.⁶

Таржимаси: «-ғу аффикси феъл ўзақларига қўшилиб, жой, вақт ва қурол отларини ясайди: борғу ер — борар жой, турғу ер — турар жой каби».

Кўринадикки, Маҳмуд Кошғарийнинг бу таърифида -ғу аффиксининг функцияси анча тор. Шу билан бирга, бу изоҳда Маҳмуд Кошғарий ҳозирги тилдаги сифатдошларни исм деб берган. Чунки Маҳмуд Кошғарий феъл ва ёрдамчи сўзлардан бошқа ҳамма сўзларни ҳам отлар туркумига киритган. Бизнинг текширишларимиз, Қутодғу биликдаги тил фактлари XI аср тилида -ғу аффиксининг функцияси анча кенг эканини кўрсатади.

XI аср ёзма ёдгорликларида бу аффикс билан ясалган сўзларнинг функция ва маъносига кўра уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

- ¹ «Қутадғу билик», В. В. Радлов нашри, 1910, 446-бет.
- ² Шу асар, 284-бет.
- ³ Шу асар, 242-бет.
- ⁴ Шу асар, 255-бет.
- ⁵ Шу асар, 242-бет.
- ⁶ Девону луғотит-турк, III т. 158-бет.

1. Келаси замон сифатдоши вазифасида:

«От тушоғу бўлди»⁶ — от тушовладиган, от оёғига тушов-соладиган вақт бўлди. «От бўшугу бўлди»⁷ — отни арқондан бўшатадиган вақт бўлди.

«Ош ичкү чиқардим, едирди кўруб»⁸ (ичиладиган).

«Егу, кийгу, мингу от айғир сулук»⁹ (ейиладиган, кийиладиган, миниладиган).

2. Феълга қўшилиб улардан абстракт от ясайди: Егу — ейиш, ичкү — ичиш каби:

«Эди терс турур бу ош ичкү, егу»¹⁰. Бу овқатни ейиш, ичиш потўғридир.

«Қатиг орзулади сени кўргуга»¹¹,

«Мени элчи этди ўқиб элткуга»¹².

3. Феъл ўзагига қўшилиб, зарурлик мазмунида қўлланар эди:

«Яна борғу эрса боройини ўзум»¹³ — Агар яна бориш керак бўлса, ўзим борай.

«Қотилғу, қорилғу, улашғу керак»¹⁴. «Надак қилғу айғил кенгаш бер менга»¹⁵.

4. Феъл ўзагига қўшилиб, миқдор мазмунини англатар эди: «Эгин буткү казим қорин тўйғу ош»¹⁶ — Эгним битарлик кийим, қорним тўярлик овқат.

Бу мисрада биткү — битарлик, тўйғу — тўярлик мазмунида маълум миқдор маъносини билдиради.

5. Бу аффикс орқали ясалган от ўзакдан англашилган ишни бажарувчи маъносини англатади: Қутатғу — қут+ат+ғу; қут — бахт, атғу — берувчи, қутадғу кутадғу) — бахт берувчи, бахтлан-тирувчи маъносидадир. Қанағу — қанатувчи, ништар.

6. Қурол номини англатади: супурғу — супурги, тирағу — тиргович, козоку — ўт кавлайдиган асбоб — косов, буқоғу — ўғриларни бўғадиган сиртмоқ.

Демак, «Қутадғу билик» асари сўз ясовчи аффикслар функциясининг тилда стилистик кенгайиб боришига тўлиқ ва аниқ намуналар берган, бу усулни ривожлантирган ва тилда бу ҳолатни пухта системага тушириш учун катта хизмат қилган.

Бу асар тилда кўпгина стилистик янгиликлар яратди:

^{6,7} «Девону луғотит-турк», 393-бет.

⁸ «Қутадғу билик», 426-бет.

⁹ Шу асар, 390-бет.

¹⁰ Уша асар, 216-бет.

¹¹ Уша асар, 297-бет.

¹² Уша асар, 260-бет.

¹³ Уша асар, 244-бет.

¹⁴ Уша асар, 379-бет.

¹⁵ Уша асар, 355-бет.

¹⁶ Уша асар, 297-бет.

1. Синонимларни ёнма-ён қўллаш билан:

«Бу қул-гунг от адғир бу ер-сув қамуқ
Товар — нанг барин қил узунгга улук».

2. Икки сўзни ёнма-ён қўллаш йўли билан жуфт от ясашиб, бу икки сўз ўз мазмунидан бошқа абстракт маънони ифодалайди. Масалан, ўғил-қиз сўзини зурриёт маъносида; сарой-қарши сўзини иморат, ускуна, мол-мулк маъносида; от-устом сўзини мол-ҳол ва олтин-қумуш маъносида; куч-қувват сўзини имконият маъносида; тун-кун сўзини сутка маъносида; йил-ой сўзини доним маъносида қўллаган.

Мисоллар:

«Сарой-қарши, ер-сув санинг бирла йўқ»,
«От-устом қиз-ўғлон санинг бир йўқ»¹⁷.
«Бу куч-қувват ишлат илик ишига»¹⁸.
«Удин ётма тун-кун иши қил анинг»¹⁹.
«Йўриқли киши йўлда қолмас йил-ой»²⁰.

Сийрак бўлса ҳам, бу асарда лексик-синтактик асосда от яса-лиши намуналари берилди:

«Улугдан керақдир кичикка салом»²¹.

Бу мисрада қўлланган улуг, кичик сифатлари лексик-синтактик асосда отга кўчган.

«Қолди ёвуз уюқ кўриб эвин йиқор».

Бу мисолдаги келаси замон феъли йиқор бажарувчи от функция-сидадир.

«Бу ҳолинг кўрардин манинг бу кўзум».

Бу мисрада кўрар феъли абстракт от — *кўришига* айланган.

Айниқса бу асар синонимларни қўллашда ва янги синоним-лар ишлатишда тилда муайян стилистик система юзага келиши-га ҳам асос бўлди. Масалан, XI асрга қадар *олим* сўзи маъноси-да асосан *билка* сўзигина қўлланиб келинган бўлса, бу асарда шу билан бирга *биликлик*, *йқушлуғ*, *олим* сўзлари ҳам қўллана бошлади:

«Неку тер эшиткил тожик билкаси,
Биликлик кишилар кишиси бўлур,
Уқушлуғ кишидан кишилик келур.

Орини тила, борча ичку, еғи.
Қорин тўйғуча е комуғ ем, ичин».

¹⁷ «Қутадғу билик», 486-бет.

¹⁸ Шу асар, 488-бет.

¹⁹ Шу асар, 507-бет.

²⁰ Шу асар, 402-бет.

²¹ Шу асар, 428-бет.

Хуллас, бу асар XI аср қабилавий тилларни бирлаштиришга, у тилни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Бу асар тили пухта системага тушган адабий тил сифатида ҳаммани эргаштирувчи асос ва намуна бўлди. Албатта, ҳар хил фарқларда бирлик юза-га келиши узоқ вақтни талаб қилади. Турли хил адабий ва илмий асарлар жонли тиллардаги кучли алоқа таъсирида юзага келади. Лекин бу асар маълум масалаларда умумийлик яратди ва маълум масалаларга умумийлик яратиш учун замин ҳозирлади.

Бундан ташқари, «Қутадғу билик» ўз даврининг юксак ба-двий асари сифатида ҳам бениҳоят муҳим ҳужжат. Чунки у энг эски адабий асар намунаси сифатида сўнгги босқичлардаги ёзув-чиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган, сўнгги давр ёзувчилари ун-дан фойдаланганлар. Шунинг учун бу асар сўнгги давр ёзувчи-лари асарларида учрайдиган адабий таъбирлар, поэтик образлар, рамзли ишоралар, шеърийга хос услуб ва иборалар ва ҳатто айрим номлар каби бир қанча масалаларнинг моҳиятини очишга ҳам ёрдам берувчи бениҳоят муҳим асардир.

XI Асрнинг улуг тилшунос олими Маҳмуд Кошғарий

XI асрда бир шаҳар билан иккинчи шаҳар халқлари, бир қа-била билан иккинчи қабила аъзолари ўртасида алоқа ва муно-сабатлар кучаяди, бироқ тилда хилма-хиллик ҳукмрон эди. Тилда мавжуд бўлган хилма-хилликларга барҳам берил-ти, тилда маълум нормалар яратиш каби улуг ва ғоят шарафли ишга эҳтиёж туғилади. Ана шу талабга жавобан Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» асарини ёзди.

* * *

Ўрта Осиё халқларининг атоқли фарзанди Маҳмуд Кошға-рий XI асрда яшаб ижод этди. Унинг бебаҳо «Девону луғотит турк» асари у давр маданий ҳаётида ва тилшунослик тарихида алоҳида саҳифа очди. Унинг асари ўз даври учун бениҳоят катта воқеа бўлгани каби, туркология фани соҳасида ҳам биринчи на-муна бўлди. Маҳмуд Кошғарий туркология фанининг дастлабки устоди бўлди, туркологиянинг маҳсус фан сифатида ривожлани-шига асос солди. Шунинг учун ҳам у аллақачонлар жаҳон миқ-ёсида буюк олим сифатида танилди. Туркологлар, тарихчилар, адабиётшунослар, археологлар ҳануз унга улуг устод сифатида чуқур ҳурмат билан қараб ёндашадилар, унга асосланадилар.

Афсуски, бу улуг олимнинг муҳим асари ҳанузгача жамоат-чилик назаридан четда қолиб келган ва жиддий ўрганилма-гандир.

Бу ҳол «Девону луғотит турк» асари ҳақида баъзи тутуруқсиз фикрлар тарқалишига ва асар автори шаънига айрим бўҳтонларнинг юзага келишига ҳам сабабчи бўлган. Баъзилар Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларни арабчалаштириб, бузган десалар, баъзи бировлар, асар арабчадан таржима қилинган, деб масъулиятсизлик билан Маҳмуд Кошғарий ва унинг асарига туҳмат қилганлар. Масалан: немис турколог Бергштроссер девонни 850 ҳижрий йилда вафот этган Абу Иброҳим ал Форобийнинг арабча «Девонул одоб» деган асарининг таржимаси, деб ёзган²². Бу хил тутуруқсиз фикрларнинг пайдо бўлишига қисман асарнинг кенг тарқалмагани ва жиддий ўрганилмагани сабаб бўлди. Ахир, у ҳақда ҳануз бир жиддий илмий текшириш ишини кўрсатиш қийин. Шунинг учун биз дастлаб улуг олим Маҳмуд Кошғарийнинг шахсияти ҳақидаги мулоҳазаларимизни айтишни мувофиқ топдик.

Маҳмуд Кошғарийнинг тўлиқ исми: Маҳмуд Ибнулҳусайн ибн Муҳаммадил Кошғарийдир. Унинг бобоси Қашғарда туғилган бўлса ҳам, асосан Баласоғунда ҳаёт кечирди. Унинг туғилган йили аниқ бўлмаса ҳам, девон ёзилган вақтларда (1068 йилда) анча ёшларга боргани аниқдир. Чунки девон устида у узоқ йиллар ишлади, дастлаб у кўп йиллар юртма-юрт кезиб материал тўплади, Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияни бирма-бир кезиб чиқди ва бу катта территорияда яшаган уруғлар, қабилалар, халқларнинг ўзини, уларнинг касб-корларини, турар жойларини, нуфузларини аниқлади ва уларнинг тилларини синчиклаб ўрганди. Натижада у шунча катта территорияда яшаган барча қабилаларни ва уларнинг тилларини жуда пухта ва мукаммал аниқлашга муваффақ бўлди. Ҳатто у ҳар бир сўзнинг қайси қабиллага тегишли эканини, сўзларнинг қадимги ва ҳозирги вариантларини, сўзларнинг маъно ва шаклларида доир хусусиятларини, сўзлар талаффузида қабилалар орасидаги мослик ва фарқларни ҳар томонлама аниқлаб чиқди ва ниҳоят тартибга солди. Шундай узоқ ва чидамли меҳнат натижасида у ўзининг «Девону луғотит турк» деб аталган бебаҳо асарини яратди. Унинг бундан олдин ёзган *جواهر النحو في لغات الترك* «Жавоҳируннаҳви филуғотиттурки — туркий тилларнинг наҳв қоидалари» деган асари ҳам бор эди. Афсуски, бу асар бизга етиб келмаган, бу асар яна ҳам мураккаброқ эди, у асар яна ҳам кўпроқ вақтни олган эди, шунинг учун Маҳмуд Кошғарий девоннинг охирида: «Бу китоб умримнинг охирига етказди»,— деб ёзди. Мана шуларнинг ҳаммаси девон ёзилган вақтларда Маҳмуд Кошғарий-

нинг анча ёшларга борганидан, кексалигидан, унинг XI аср бошларида туғилганини тахминлаш мумкинлигидан дарак беради.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг боболарини сўз бошидаги «а»ни «ҳа» қилиб сўзловчи қабилалардан деб кўрсатган. Бу кўрсатма унинг қайси қабиладан эканини аниқлаб бермаса ҳам, унинг жуда илгариги даврлардан шу территорияда катта ўрин тутган бир қабилла фарзанди эканини жуда аниқ кўрсатиб беради. Чунки қадимги ёзма ёдгорликларнинг тил фактларига кўра ҳам, ҳозирги тил фактларига кўра ҳам бу хил тил хусусиятига эга бўлган қабилалар жуда кўпчиликни ташкил қилади. Бу қабилла девон ёзилган даврга нисбатан борган сари кенг ўрин олган ўзбек қабилаларининг биридир. Навоий давридаёқ бу қабилла, катта нуфуз қозонган эди. Девон ёзилган вақтда у қабилла тилида асосан «а»ни «ҳа» қилиш кўринган бўлса, Навоий даврида «ў»ни «ҳў» қилиш «о»ни «ҳо» қилиш ва «у»ни «ҳу» қилишгача кенгайганлиги Навоий асарларида аниқ кўринади. Ўл — ҳўл, ўкуз — ҳўкуз, ович — ҳович, улқар-ҳулқар каби. Ҳозир булар Қорақалпоғистон АССР ва Қурамада, Фарғонанинг айрим районларида, Қорабўлоқ ва бошқа жойларда яшайдилар. Маҳмуд Кошғарий ана шу қабилалар фарзандидир.

Маҳмуд Кошғарийнинг қаерда, қачон ва қанча ўқигани ҳақида аниқ маълумот йўқ. Туркий тиллар соҳасида биринчи марта қондалар яратган, етук олим Маҳмуд Кошғарий, ҳеч шубҳасиз, ўз даврининг энг юқори маълумотли олим ва фозилларидан эди. У араб тили, араб адабиётини, форс адабиётини жуда асосли эгаллаган эди. У ғоят принцили, тақлиддан узоқ, масалани фактлар асосида ҳар томонлама пухта ўрганиб иш қилувчи алоҳида шахс эди. У илмга, хусусан тил илмига қаттиқ эҳтирос қўйган олим эди. Унинг девон ёзиш устидаги хатти ҳаракатлари шуни исботлайди. У ёзди: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқладим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим, бўлмаса мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хуш фаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найздорларидан эдим («Девону луғотит турк, I т., 9-бет»). Шунинг ўзи ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг ин тартиби нечоғлик пухталигини, ўз ишида пухта илмий метод қўллаганини, тил фактларига тўғри ёндашганини, ишга ўта кетган ҳарислигини, эҳтиёткорлигини, ўз даврининг улуг тилшуноси эканини яққол кўрсатувчи фактдир.

Маҳмуд Кошғарийнинг узоқ вақтлар юртма-юрт кезиб тўплаган материаллари унга, биринчидан, ўша давр тилини ҳар то-

²² Востокведческий литературный журнал, т., 24, стр. 154.

монлама ёритишга имконият тугдирган бўлса, иккинчидан, бу усул билан бор тил фактлари асосида пухта илмий хулосалар чиқаришга ҳам йўл очди. У материаллар Маҳмуд Кошғарийга, у давр тилининг фонетикасини, лексикасини, морфологиясини, диалектологиясини жуда пухта ва тўла илмий асосда изоҳлаб беришга асос бўлди. Маҳмуд Кошғарий ўзининг иш методи билан ҳам намуна бўларлик оригинал олим эди. Девонда берилган изоҳларга кўра у асарни ишлашга киришишдан бошлаб қандай тамомлаш ва қандай усул қўллаш ва бошқа масалалар ҳақида узоқ фикр юритди ва иш усулини пухта планлаштирди. Шунинг учун ҳам у давр учун бениҳоят улуғ ва мураккаб ҳисобланган бу катта асарни ўз вақтида охирига етказишга муваффақ бўлди. Ахир у даврда луғатчилик соҳаси янги масала эди. Луғат тўплаш, сўзларни изоҳлаш, зарур ўринларга мисоллар топиш, алифбе тартибига солиш ва бошқа луғатчиликка доир яна кўп ишларнинг ҳаммаси янги иш эди. Ана шуларнинг ҳаммасини унинг бир ўзи бошлади ва қутулгандан ортиқ даражада сифатли қилиб тамомлади. Бунда унинг иш бошидаги пухта плани ва ўз олдига қўйган вазифани кўнгил билан ишлаши, унда бўлган зўр лингвистик истеъдод (дид) катта ёрдам берди.

Асар ёзиш устида тузган планига мувофиқ у дастлаб кўп йиллар юртма-юрт юриб халқ оғзидан луғатлар тўплади. Сўнг уларни ўзига хос бир усулда тартибга солди ва ниҳоят уларни керагича изоҳлаб, керакли мисоллар билан таъминлади. Бу хил иш усули унга луғатларни изоҳлаш ишини осонлатиш, сўзларни тўла илмий асосда тўғри изоҳлашга ёрдам бериши билан бир қаторда, асарга у яна кўп янги масалалар орттиришга, асар мундарижасини яна ҳам турли лингвистик қондалар билан бойитишга имконият тугдирди. Натижада Маҳмуд Кошғарий йирик лексиколог сифатида у давр тилининг бутун лексик хусусиятларини аниқлашга муваффақ бўлди. Унинг асарида омоним ва синонимлар, антоним ва метатезалар, сўзларда тўлиқ ва қисқа вариантлик, диалектал лексика ва бошқа кўпгина лексик хусусиятлар биринчи мартаба лексиканинг мустақил бўлимлари сифатида изоҳлаб берилди. Унинг асарида бу масалалар махсус бўлимлар сифатида изоҳланмаган. Чунки луғат китобида бу хил масалаларни алоҳида изоҳлаш қондага хилоф эди. Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг сўзларни изоҳлашда тутган пухта илмий методи йўл-йўлакай бўлса ҳам, бу бўлимларни махсус бўлим ҳолида ифода-лаб бера олганидан дарак беради. Масалан, девонда ун, тўрт каби жуда кўп сўзлар кўп маъноли омонимлар экани, табиб маъносида эмчи, ўғоч каби теги қўллашувчи кўпгина синоним сўзларнинг кўрсатиб берилган.

У сўзларни изоҳлашда ҳам ўзига хос алоҳида маҳорат кўр-

ганини ҳеч қим тавонидан олгани изоҳланмаган сўзларга биринчи марта изоҳлар берили. Ишбуҳасиз, энча қийин ва оғир эди. Лекин бу қийинчиликни Маҳмуд Кошғарий тугал ҳал қилди. У сўзларни изоҳлашда зарур қонуниятларни мукаммал эгаллаган мутахассис каби вазифани тўла-тўқис бажарди. У ҳар бир сўз устида хилоқ ва махсус кузатиш олиб борган мутахассислар таърифи сифати аниқ ва тўлиқ изоҳлар берди. Унинг изоҳларида сўзлар маъносининг истеъмоқ ўрни кенгайиб бориши, абстрактланиш мисоллари, ҳатто унинг сўзлар ҳақидаги изоҳлари қанчалик қатъийлиги ёки дастлабки гипотеза экани, бу масала устида у даврлардаги бошқа тилшунос олимларнинг мулоҳазалари ва бошқалар ҳам очиб берилган. Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, баъзан меннинг текширишимча шундай, деб кўрсатса, баъзан бу ҳақда ҳамма олимлар иттифоқ, деб уқтиради. Баъзан буни мен ўз кўзим билан кўрдим, деб изоҳлайди ва баъзан мен шундай тахмин қиламан, деб ҳалол арз қилади. Асарда Маҳмуд Кошғарий ўша давр луғат составида мавжуд ҳамма сўзларни, ҳар хил сўз туркумларини, сўзларда шакл ва мазмунда доир ҳар қандай ҳолисаларни ўз даври тилшунослигига ишорат қиладиган жуда пухта ва илмий асосда изоҳлаб берди. Сўзлар этимологияси ҳақида, сўз ясалishi ҳақида ва ҳар хил сўз туркуми асосини аффикелар ҳақида биринчи марта у қондалар тузди. Ҳар биринчи бу масалаларни йўл-йўлакай кўрсатиб борди. Маҳмуд Кошғарийнинг сўзлар устидаги узоқ текширишлари унга ҳар бир сўзнинг этимологияси, сўзда айрим даврларда юзага келган фонетик ва семантик ўзгаришлар, у ёки бу сўз талаффузида қабилалар тилидаги фарқ ва бошқалар ҳаммаси аён ва равшан бўлган эди. У ўз асарида сўзларнинг маъносини изоҳлар экан, сўзларга бўлган турли-туман хусусиятларни ҳам изоҳлаб беришни зарур топди ва йўл-йўлакай сўзларнинг ҳар хил хусусиятларини кўрсатди берди. Лекин бу хил масалалар кўп вақт олар ва кўп урни талаб қилар эди. Ҳатто бу хил масалаларнинг бир қисми махсус қондалар тузишини ҳам талаб қилувчи катта бир иш эди. Ҳолбуки, бу хил ишларга асар структураси ҳам, вақт ҳам йўл бермаг эди. Маҳмуд Кошғарий қўлай, ихчам йўл асосида катта қонуниятларни тушунтириш усулини қўллади. Масалан, у сўлоқ сўзини қуйидагича изоҳлайди: Сўлоқ: талоқ, қора жигар. Бу сўз синонимлар луғатдир. Бу сўздаги с ҳарфи т ҳарфи ўрнига алмашганлиги. Арабча طست و سلس سўзларидаги каби, бу сўзларнинг асли طس و ست дир. Бу ерда арабчага ўхшашликни кўрсатиш, баъзилар ўйлаганча туркий сўзларни арабчага ўхшатиш эмас, балки бу фонетик қоида араб тили дарсликларида кўрсатилганлигига ишорат қилиш, бу қоида туркий тилда ҳам бор-

лигини уқтириш, бу хусусият тилда муҳим қонунлардан эканидан хабардор қилишдир. Бу усулни у кўпгина масалаларда, қофия ва вазн масалаларида, грамматик хусусиятлар ва мақолларда ҳам қўлади. Шу билан ҳам у ўз асарида тил хусусиятига доир кўп масалаларни қиёсий усул билан ихчам ибораларга сиғдиришга имконият топди. Унинг асарида от, сифат, сон, олмош, феъл, равишдошлар, ҳатто у давр тилидаги кўмакчи ва боғловчилар, ундов ва тақлидий сўзлар ўз ифодасини топди. Асарда сўз турларининг ҳар бири жуда бой фактлар асосида биринчи марта қоида остига олинди. Ҳатто у сўзлар маъноси ҳақида ҳам лингвистикада анча кейин аниқланган хусусиятларни ўша даврдаёқ ўртага қўйди. Сўзларга янги маъно юклаш йўли билан ҳам янги сўзлар ясалишини кўрсатиши шу хил янгилликлардандир. Унинг кўрсатишича, янги сўз тилда ёлғиз аффикслар қўшиш, сўзларни бир-бирига бириктириш йўли билангина ясалмай, яна кўп усуллар билан ҳам ясалар эди. Улардан бири сўзга янги маъно юклаш усули эди. Маҳмуд Кошғарийнинг фикрича, сўзларга янги маъно юклаш усули қуйидагича эди:

1. Сўзларни энд, қарама-қарши маънода қўллаш билан ҳам янги сўз ҳосил бўлади. Масалан, сучик сўзи олдин ширинликкагина қўлланиб, сўнг аччиғ таъмлик ичкиликка қўлланиши шунга мисолдир. У кўр сўзини ҳам ана шундай зиддият асосида юзага келган, деб уқтиради.

2. Бутун ўрнида бўлак, бўлак ўрнида бутун қўллаш асосида янги сўз пайдо бўлади. Сабан сўзи илгари қўш ва омовларнинг ҳаммаси маъносида қўлланган бўлса, бу сўз сўнг фақат омовга хосланиб қолиши шундайдир.

3. Сўзлар пайдо бўлиш ўрнига кўра янги маъно англатади, масалан, киши аъзоси маъносидаги ўпка сўзи сўнг аччиғ, ғазаб маъносида қўллана бошлаши шунга мисолдир. Ёмғир маъносида бўлут ва осмон сўзини қўллаш ҳам сўзлар пайдо бўлган ўрни асосида янги маънога кўчиб, янги сўз ясалишини кўрсатувчи мисолдир. Уғузлар қий-гўнгни оғил дейишлари ҳам, бош сўзи ўрнида соч сўзини қўллаши ҳам шундай. Сўзда янги маъно масаласида Маҳмуд Кошғарий қарашларини бу ерда тўла равишда кўрсатиш ўринли эмасдир. Унда сўзларнинг кўчма маънолари ҳам кенг изоҳланган. Қиз сўзини қиймат маъносида қўллашни мажозий деб кўрсатган. Туғмоқ сўзи илгари фақат одамга нисбатан қўллана эди. Сўнг бу сўз ҳайвонларга нисбатан ҳам қўллана бошлаган. Бу ҳодисани Маҳмуд Кошғарий воқеанинг юзага келишидаги ўхшашлик муносабати билан сўзни истиора усулида қўллаш деб уқтирган.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий ўз асарида сўзга жуда кенг ўрин берди. Ўша даврда халқ оғзида қўлланган ҳамма сўзларни тўп-

лади ва уларнинг ҳар қандай жанрларда қандай қўлланишини зўр чидам билан пухта аниқлади. Сўзларга доир ҳар қандай хусусиятини ўз даври тилшунослиги савиясига нисбатан анча кенг ва чуқур, мукамал ифодалаб берди. Шунинг ҳам айтиш керакки, у айрим лексик хусусиятларда ўша давр тилшунослигига хос хатоларга ҳам йўл қўйди. Масалан, лексик бойликда катта ўрни туғиши қўшни тиллардан кирган сўзларни у манфий ҳодиса деб қаради. Шунинг учун у хил сўзларни ўз асарида беришдан тортинди. Лекин шунинг ҳам айтиш керакки, Маҳмуд Кошғарийнинг четдан кирган сўзлар устидаги қараш икки хил эди: 1) турмушга кирган асбоб, ашёлар воситаси билан кирган сўзлар. Турли хил хитой, ҳинд, рус кийимлари номлари, овқатлар номи, дори-лар номлари. Буларни у зарур ва фойдали деб ҳисоблади. Шунинг учун бу хил сўзларни ўз асарида мукамал изоҳлаб берди. 2) тилда бўлган сўзлар ўрнида бошқа сўз қўллаш. Буни у зарарли ҳисоблади. Масалан, кўзаж ва кумғон сўзлари бўлгани ҳолда сўзларнинг форсча офтова сўзини қўллашлари каби ҳолларни у қаттиқ қоралади.

Маҳмуд Кошғарий ўз даврининг йирик фонетика олими эди. У ўз асарида фонетикани махсус бўлим сифатида изоҳламаган. Чунки асар структураси уни талаб қилмаган. Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг зарур ўринларда йўл-йўлакай берган фонетик уқтиришларида у давр тили фонетикаси анча кенг изоҳланган. «Девону луготит турк» устидаги кузатишларимизга кўра, Маҳмуд Кошғарий ҳар бир товуш устида махсус текшириш олиб борди ва тилда бўлган ҳар бир товушни тўла илмий асосда ўрганди. Товушларнинг комбинация натижасидаги мавқеларини, физиологик ва акустик ҳолатларини аниқлаб чиқди. Унинг бу соҳадаги чидаман меҳнати, бир тарафдан, жуда кўп сўзлар этимологиясини фонетик қонунлар орқали пухта илмий асосда аниқлашга имконият яратган бўлса, иккинчидан, ўша давр тилшунослигида фонетикага хос кўпгина янгилликларни очишга, бу соҳага бир қанча янгилликлар қўшишга, фонетикани бир қанча янги қондалар билан бойитишга имконият яратди. Товуш ва ҳарфлар муносабати биринчи марта у аниқлади ва у давр ёзувида мавжуд ҳарфлар жопли тил товушларини ифодалашдан оғиз эканлигини очиб берди ва биринчи марта ёзувдаги ана шу камчиликни тўлдирди. Чунки бир қанча янги белгилар тайинлади. У ёзди: «Туркий тилдаги товушлар ўн саккизта ҳарфлар ўн саккизтадир. Ҳолбуки тилдаги товушлар ўн саккизта эмас, кўпдир. Бу ўн саккиз ҳарф еттимайди. Булардан бошқа тилда бўлган товушларни бериш учун яна етти ҳарф керак. Лекин у ҳарфлар йўқ. У етти товушни яна шу мавжуд ҳарфлар устига махсус белги қўйиб ёзилади» («Девону луготит турк», I т., 7—8-бет).

Маҳмуд Қошғарийнинг асарида унлилар системаси, унлиларда кенглик ва торлик, чўзиқлик ва қисқалиқ, унлилар масаласида қабилалар тилига хос хусусиятлар ва уларда теги келиши ҳодисаси ва бошқалар кенг ёритилгандир. У ёзади: «Ёғоч сўзини кенг унли билан ҳам, тор унли билан ҳам қўллаш мумкин». (I т., 76-бет). Бизда ҳозир ҳам бу сўз ана шундай икки вариантда қўлланади. Тўр — уйнинг тўри, тўр — баянқ овлайдиган тўр. (III т., 87-бет). Уй сўзини тор унли билан ҳам, кенг унли билан ҳам қўллаш мумкин. Аран — эрлар. Аран (чўзиқ а билан) — отхона. (I т., 73-бет). Қуриғ ҳам мумкин, қуриғ ҳам мумкин. (I т., 18-бет).

Девонда ундошлар системаси, содда ундошлар, комбинатор ундошлар, ундошларда жараиғланиш ва жараиғсизлик хусусияти, икки ундошнинг қатор келиши, ундошларнинг артикуляция асосидаги ҳолатлари, айрим қўшни тиллардан кирган ундошлар кенг изоҳлаб берилган. Маҳмуд Қошғарий ёзади: «Туркий тиллар сўзларидаги товушларда торлик, кенглик, қаттиқлик, юмшоқлик, икки ундошнинг қатор келиш ҳолатлари бор (қаранг: Девон, I т., 10-бет).

... Бу тилда бурун товуши келган сўзлар ўрнига кўра ж ҳарфи билан бириктиб келади, биринч, бешинч деганлагини каби ёки «н» «г» билан бириктиб келади минг, юнғ деганлагини каби. (III т., 262-бет) ... ҳ товуши ҳинд халқи билан аралашини натижасида тилга кирган товушдир (қаранг: Девон, I т., 9-бет).

Маҳмуд Қошғарий тил фактлари устида узоқ ва чидамли текшириш натижасида тилда ҳарф тушиш, алмашиши, сингиши каби қонда борлигини биринчи марта аниқлади, бу масалаларга қондалар туздн ва ўз асариди, ўрни келганда, бу хусусиятларни кўрсата борди. Тилда фонетик қондалар тил тараққиёти қондасига мувофиқ турли ўзгаришларга учраган сўзлар тарихини ўрганиш, сўз этимологиясини аниқлашда бениҳоят муҳимдир. Масалан, ҳўллаб ичмоқ маъносидаги сўзнинг Қўқон шевасидагина ҳўпитмоқ — чўмилмоқ сўзида қолганини кўрамиз, холос. Шу ҳолда бу сўзнинг этимологиясини товуш ўзгариш қондаси асосидагина аниқлаш мумкин. «Девону луғотит турк»да ўпмоқ сўзнинг икки маъноси бўлгани изоҳланган: I— ўпмоқ (III т., 143-бет.) 2— ичмоқ (III т., 87-бет.) Лекин бу сўзнинг иккинчи маъноси истеъмодан чиққан. Қўпдан бизда фақат биринчи маънодагина қўлланади. Бу сўзнинг иккинчи маъноси фақат ҳўлламоқ, ҳўпитмоқ сўзларидагина сақланиб қолган, демак, ҳўлламоқ сўзнинг асли ўлламақдир. Бизгача сўз олдига бир ҳарф орттирилган формада ўзгариб етиб келган.

Фикр қилмоқ маъносидаги ўлламоқ сўзнинг ўзаги ўй бўлиб, «ла» аффикси қўшилиб феъл ясалгандир. Демак, ўй — фикр, хаёл

маъносида қўлланган деб тахмин қилишга тўғри келади. Қолбуки, бу қараш тўғри эмасдир. «Девону луғотит турк»да бу сўз уч ерда: I т., 50-бет, 55-бет, 129-бетларда учрайди. Ҳар ерда қазилган ер, ер ўй, турар жой маъносидагина изоҳланган. Уя сўзи ҳам ана шу ўзақдан ясалган. Бу сўзнинг бу маъноси фикр, хаёл маъноларидан тамом бошқадир. Демак, фикр, хаёл маъносидаги сўзнинг ўзаги ўй эмас, бошқа бир сўз бўлиб, у ҳарф алмашиш ҳодисасига учраб, бизга ўзгариб етиб келгандир. Бу сўзнинг асли ўй эмас, ақл, фикр, хаёл маъносидаги ўғдир. Бизга ҳарф алмашиш қондасига мувофиқ ҳарф ўзгариб етиб келган. Бу хил мисоллар жуда кўп. Масалан, ҳозир Тошкентда чиройлик сўзнинг синоними сифатида қўлланувчи кўҳлук сўзнинг ўзаги юзаки қаранганда кўҳ сўзига лик қўшилиб ясалган деб тахминлаш мумкин. Аслида бундай тахминлаш хатодир. Бунинг асли кўркили бўлиб бу сўз бир неча хил фонетик ўзгаришлар билан ўзлашган:

1. Бу сўзда ўзбек тилида мавжуд бўлган товуш тушиш фонетик қондасига мувофиқ р ҳарфи тушган, «р» ҳарфининг тушиши ўзбек тилида кенг тарқалган ҳодисадир. -лар аффиксидан берг, чарм сўзларидан р тушиши ҳаммага маълум.

2. к ҳарфи ҳ га алмашган. «к»нинг «ҳ»га алмашиши ҳам ўзбек тилида кенг тарқалган. Сўзларнинг этимологиясини аниқлаш жуда кўп қабилалар сўзларини қиёсий асосда текшириш Маҳмуд Қошғарийга фонетик ҳодисаларнинг тилда тутган алоҳида муҳим маъқенини аниқлаб берди. У бу хусусиятни синчиклаб ўрганиди ва биринчи марта бу ҳақда ўзига хос қондалар яратди. Фонетикани биринчи марта у мустақил илм сифатида изоҳлашга асос солди. У тузган фонетик қондалар бизгача бўлган шунча узоқ муддатда қайта-қайта ишланса ҳам, кўплари ҳамон ўшандай аниқланиб келиши таҳсинга сазовордир. Масалан, у ассимиляция ҳақида шундай ёзган эди: «д» ҳарфи п, т, ч, к ҳарфларига қўшилганда ўша товушга сингиб «т» га айланади: топти, етти, очти, экти каби» («Девону луғотит турк», II т., 28-бет.)

Бу фонетик хусусият ҳозирги ўзбек тили дарсликларида ҳам шундай кўрсатилади.

Маҳмуд Қошғарий ўз даврининг улуғ диалектологини эди. У ўша даврнинг бениҳоят мураккаб вазиятдаги қабилаларини ва уларнинг тилларини мукаммал аниқлаб чиқди. Маълумки, XI асрда Ўрта Осиёда яшовчи қабилалар ҳам, уларнинг тиллари ҳам у давр тузуми шаронтига мувофиқ анча мураккаб вазият олган эди. Илгариларда кам нуфузли бўлган қабилалар йириклашган, баъзи қабилалар бир-бирлари билан бириктишган, янги-янги қабилалар пайдо бўла бошлаган эди.

Илгарироқ бошчилик қилган айрим қабилалар вақт ўтиши билан ўзларининг бошдаги маъқеларини йўқотиб, янгидан маъму-

рийатга кўтарилган қабилаларга тобе бўлиб қолган бўлсалар, бошқа мамлакатлардан келиб жойлашиб қолган кичик нуфузли қабилалар ҳам ўсиб, униб йирик қабилалар қаторига кўчган эди.

Маҳмуд Кошғарий қабилалар масаласига алоҳида аҳамият берди. Бу тўғрида у махсус илмий текшириш олиб борди. Ҳар бир шаҳарни ва ҳар бир қишлоқни бошдан-оёқ бирин-кетин тартиб билан систематик ўрганди. Натижада у шунча мураккаб қабилаларни ҳам, уларнинг тил хусусиятларини ҳам, илгарилардан шу ерларда ўсиб-унганларни ҳам, сўнг келиб жойлашганларни ҳам, ҳатто ҳар қабилани ташкил этган сонсиз-саноқсиз уруғларни ҳам мукаммал аниқлаб чиқди ва уларнинг турар жойларини, жуғрофий мавқеларини белгилади ва ўша давр савиясига мос тўла илмий асосда харита тузди. Уларнинг ёнма-ён туришларини қуйидагича кўрсатади: Рум яқинидаги қабилла бажанак, сўнг қипчоқ, сўнг ўғуз, сўнг ямоқ, сўнг бошғирт, сўнг басмил, сўнг кой, сўнг ябоку, сўнг татар, сўнг қирғиз—булар Чин яқинида, Рум ёнидан Чинга қадар чўзилган қабилалардир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғмо, сўнг игроқ, сўнг жорух, сўнг жумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сўнг хитой Чин шаҳридадир. У ҳатто бу қабилаларни ташкил этган уруғларни ҳам аниқлаб чиқди. Лекин уларнинг ҳаммасини ўз асарида кўрсатишга зарурат кўрмади. У ёзади: «Ҳар бир қабиланинг беҳисоб кўп уруғлари бордир, лекин мен ўз асаримда уларнинг ҳаммасини баён қилмадим, фақат ўғуз қабиласининг уруғларини ва уларнинг чорваларга қўллайдиган тамғаларининггина намуна сифатида кўрсатиш билан чекландим» (Девон, I том, 27-бет).

Маҳмуд Кошғарий қабилаларни тарихий асосда ёритди. Илгариларда катта ўрин тутиб, XI асрда эргашувчи қабилалар ҳолига тушган қарлұқлар, тангутлар, басмил ва бошқалар ҳам девонда кенг изоҳланди. Урхун ёдгорликларидан маълум бўлишича, бу қабилалар IX—X асрларда илғор роль ўйнаган эдилар. Лекин XI асрларда булар ўзларининг у мавқеларини йўқотиб, бошқа қабилаларга сингиган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳатто илгарилар бу ерларга келиб жойлашиб қолган бошқа халқ тоифаларини ҳам синчиклаб ўрганди. У тубутлар ҳақида шундай маълумот беради: «Тубутлар турк диёрида яшовчи бир қавм: Кийик-Мушки (кийикнинг киндигидан кесиб олиб ҳозирланадиган атир) тубутларда бўлади. Тубутлар бир жиноят қилиб, Ямандан қочиб, денгиз йўли билан Чинга бориб ўрнашиб қолган, бола-чақа қилиб ўрчиган, Бани собит авлодларидир. Ҳозир улар бир минг беш юз парсах ерда яшайдилар. Шарқ томони Чин, ғарб томони Қашмир, шимол томони Уйғур, жануб томони Ҳинд денгизидир. Улар ўз тилларини йўқотиб, туркий тилни ўзлаштирган бўлсалар ҳам, ҳануз уларнинг сўзларида ўз тилларига мослаштириш фар-

қи сезилиб туради. Чунончи, онани «ума» дейдилар, отани «аба» дейдилар». Бу қабилалар лексикаси ҳақидаги бу маълумотлар тилшуносларга ва уларнинг тарихий жиҳатдан улар қайси тилга яқинлигини очиб беришда катта аҳамиятга эгадир. Маҳмуд Кошғарий айрим шеваларгагина хос бўлган тил ҳодисаларини ҳам, кўпчилик қабилаларнинг умумлашган тил хусусиятларини ҳам ўз асарида изчил равишда кўрсатиб берди. Бу хил маълумотлар Урта Осиё халқлари тилларининг, шу жумладан, ўзбек тилининг ташкил топишида асос бўлган қабилаларни аниқлаш учун ёрдам берувчи бениҳоят муҳим материал бўлиб хизмат қилади. Ҳатто унинг асарида қабилалар тилида сўз ясалиш масаласи ҳам тўла ёрилди. У тил фактлари асосида қабилаларнинг бир-бирига бўлган муносабатини кўрсатди ва ниҳоят у даврдаги иқтисодий, ижтимоий шароитлар асосида қабилаларнинг бир-бирлари билан бирика бошлаши натижасида юзага келган бошланғич халқ тили намуналарини ҳам яққол ифодалаб берди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар, татар ва бошқа халқларнинг қадимги қабилаларини ва бу халқларнинг қадимги содда тилларининг намуналарини мукаммал ифоҳлаб берди. Бу халқлар девон материаллари асосида ўзларининг тиллари қайси қабилла тили асосида тараққий этиб, камолга еганини аниқлай оладилар. У ўзининг камтарона «Луғатлар тўплами» деган асарида у даврнинг мукаммал диалектологиясини яратиб берди.

Бу бўлим ҳозирги Урта Осиё халқлари тарихи учун, шу жумладан, ўзбек халқи тарихи учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Чунки қабилла масаласи тарихий категориядир. Унинг боши ибтидоий жамият формаси — уруғчилик даврига бориб тақалса, охири жамиятда юзага келган тараққиёт натижасида ташкил топган халқ ва миллат билан боғланади. Шунинг учун қабилла масаласи халқ ва миллат тарихи билан чамбарчас боғланади ва халқ тарихини аниқлашда муҳим асос бўлади. Лекин қабилла масаласи қанча муҳим бўлса, шунча мураккаб ва қийиндир. Қабилла масаласи ҳақида айрим тарихий асарлар чалкашликларга, баъзи тарихий асарлар кўпол хатоларга йўл қўйди. Айниқса Урта Осиё халқларининг қадимги қабилалари айрим тарихий асарларда кўпол равишда бузиб берилгандир.

Маҳмуд Кошғарийнинг қабилалар ҳақидаги маълумотлари ана шундай чалкашликларга хотима бериш, Урта Осиё халқлари тарихи, шу жумладан, ўзбек халқи тарихи ва ўзбек тили тарихи учун аниқлаш қийин бўлган масалаларни аниқлашда бениҳоят муҳимдир. Афсуски, у қабилалар изоҳида айрим аниқсизликларга ҳам йўл қўйди. Унинг изоҳларида айрим қабилалар баъзан бир хил бўлиб қолсалар, баъзан улар фарқли қабилалар каби изоҳ-

лашадилар: ушга уруғ яқинлиги асосида юзга келган қабилалар ёки иқтисодий, иқлимий шартлар натижасида яқинлашган қабилалар изоҳида ҳам аниқсизлик бор. Айниқса бу ҳақда унинг ўз хулосалари ўзи изоҳлаган фактлардан ажралиб қолиши каби ҳоллар бу ҳақда яна ҳам жиддийроқ текширишни талаб қилади.

Маҳмуд Кошғарий шунча кенг территорияда яшаган қабилла ва халқлар тилини, улар тилларидаги фарқ ва бирликни, айрилиқ ва яқинлик каби бениҳоят оғир масалаларни аниқлади. Уларнинг тиллари ҳақида мукаммал асар яратди. Бу билан у туркий тиллар тарихида, туркология илмида, туркология тарихида юксак ўрин олди. Шу билан бирга Маҳмуд Кошғарий ўз асарида тил назарияси масаласида ҳам биринчи олимдир. Тилшунослик илмидаги энг қийин масалалардан бўлган тилнинг келиб чиқиши, сўз туркумларининг қай бири олдин пайдо бўлганлиги, икки тиллик масаласи, чет тиллар таъсири масаласи каби қатор соф назарий масалаларга ҳам тўхталди. Иккинчи хил айтганда, тил назарияси соҳасида ҳам назарийчи олимлар қаторидан ўрин олишга сазовор бўлди. Шунини ҳам айтиш керакки, бу масалаларда у, албатта, ўша давр савиясига мос фикр юритди. Марксистик нуқтаи назардан уларга айрим эътирозлар қилиш, қўлига тузатишлар киритиш мумкин бўлса ҳам, бу масалаларда дастлабки мулоҳазалар унинг шарафига оиддир.

Девондаги тил фактлари ёлғиз XI асргагина оид бўлмай, улар яна ҳам қадимги даврлар тилидан ҳам намунадир. Чунки Маҳмуд Кошғарий тил фактларига тарихий асосда ёндашади. У ўз олдига тил тарихини ёритиб беришни асосий вазифа қилиб қўяди. Унинг ўз сўзи билан айтганда, у бу асарини тилнинг қадимги ҳолини ўрганувчиларга нарвонлик хизматини қилувчи қўлланма, кейинги даврдаги тил ўрганувчи тадқиқотчиларга унга қисс қилиб фойдаланишлари ва керакли илмий хулосаларни чиқара олишларига мос кўприк қилмоқчи бўлган эди. Шунинг учун у ўз асарида тил фактларининг ўша даврга хос хусусиятларини ҳам, аввалги ҳолатини ҳам, қадимги даврлардан бошлаб китоб ёзилган давргача юзга келган ўзгаришларни ҳам изоҳлаб беради. Бу жиҳатдан девон тилнинг жуда қадимги тарихини, уруғчилик даври тилини очиб бериш аҳамиятига ҳам эга бўлган бениҳоят муҳим манбадир.

Маҳмуд Кошғарий ёлғиз тилшуносгина эмас, шу билан бирга у улғу адабиётчи, тарихчи ва бошқа кўп фанлардан хабардор бўлган ўз даврининг йнрик фан арбоби эди. Унинг бизгача етиб келган ноёб асари «Девону луғотит турк» бизга уни мана шундай улғу олим сифатида танитади.

Маҳмуд Кошғарий XI асрда яшаб ижод этди. Маҳмуд Кошғарий билан бизнинг орамызми 9 асрлик гоят чўзиқ бир муддат

ёйради. Бироқ унинг ўз даврида халққа қилган чидамли хизмати уни бизга яқинлаштиради. Ишонларнинг меҳнати, олимларнинг илмий фаолияти кўкларга кўтарилган советлар даври унга шарафли ўрин беради. Унинг илмий мероси Улғу Октябрь куёши остида тенг ҳуқуқ билан тараққий қилаётган Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганишда бебаҳо дурдона бўлиб хизмат қилади.

XI асрнинг қимматли ёзма ёдгорлиги «Девону луғотит турк»

XI асрда бир қанча илмий, тарихий асарлар яратилган бўлса ҳам, бу асарларнинг кўплари бизга етиб келмаган. Беруний асарлари ва Ибнул Асир, Жўржи Зайдон ва бошқа тарихий асарлар у давргача бўлган қўлига ноёб асарларни Халифа Қўтайба Ҳарорлардан топтириб ёндиртирганидан дарак берадилар. Акад. С. Н. Толстов у даврларда Қўтайба ҳар бир ёзув билган кишини ҳалок қилган, деб ёзади. Шунинг учун у асарларнинг кўплари оғир етиб келмаган. У даврдан бизга саломат етиб келган асарларнинг бири «Девону луғотит турк»дир.

Бу асар катта ҳажмлик уч томдан иборатдир. Асар автори Маҳмуд Кошғарий изоҳдан маълум бўлишича, ҳар уч том 469 шўбача (ҳижрий) ёзилиб битган. У шундай ёзади: «Нок йили тарқаларнинг ўн икки йил номларининг биридир. Бу китобнинг ёзилган йили нок йили эди»²⁸. Асарнинг ёзилиб битган йили аниқ бўлса ҳам, асар устида қанча вақт ишлагани ҳақида бирор маълумот йўқ. Асарнинг катталиги, кўп қиррали экани, унда жуда катта илмий масалалар кўлиги бу ҳақда автор 15 йил ишлаган асар ривоятининг тўғри бўлишига шубҳа қолдирмайди.

Бизга девоннинг биргина қўлёзмаси етиб келган. Қўлёзма Истамбулда сақланади. Қўлёзма ҳақида бунгача деярлик тўлиқ маълумот берилмаган. Шунинг учун биз қўлёзма ҳақида бирор фикр айтолмаймиз. Қўлёзмани кўчирувчи котиб Муҳаммад бини Абу Бақр Дамашқий маълумотига кўра, у қўлёзма асар автори Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчирилгандир.

Лекин қўлёзма бизда йўқлиги учун биз ўз таржимамизда («Девон таржимасида») Истамбулда босилган босма нусха асосини кўрдик. Босма нусха катта ҳажмли уч томликдир.

I том—436 бет, II том—294 бет, III том—333 бет. I—II томлар ҳижрий ҳисобида 1333 йилда, III том 1335 йилда босилгандир. Бу қимматли асарни бостириш қанчалик муҳим бўлса, бу ошда у ягона нусханинг бутун хусусиятларини тўла бериш, зарур ўринларни изоҳлаш ва ниҳоят эҳтиёткорлик билан иш олиб бо-

²⁸ Девону луғотит турк, III т., 116-бет.

риш шунча муҳим ва зарур эди. Лекин босма нусхада бу асосий қонда унутилган. Биз ўз таржимамизни Басим Аталай нусхасига солиштириб катта фойда олдик. Мундарижасига кўра девонни икки асосий бўлимга айириш мумкин:

1. Муқаддима
2. Луғат қисми.

Муқаддимада автор турк тилининг аҳамияти ва хусусиятлари, ўз олдига қўйган мақсади, асарнинг тузилиш тартиби, қўлланилган ёзув, феъллардан ясалган исмлар, сўзларнинг тузилиши ва ўзгариши, зикр қилинмаган сифатлар, масдарлар ҳақида, турк табақалари ва қабилалари ҳақида қисқача изоҳ беради.

Луғат бўлимида автор у даврда истеъмолда бўлган ҳамма сўзларни қамрашга интилган ва уларни етарли даражада илмий, тарихий нуқтан назардан кенг ва тўлиқ ёритган. Маҳмуд Қошғарийнинг сўзига кўра, у ўзининг бу асарида ўша даврда истеъмолдан чиққан сўзларнигина тушириб қолдирган. «Мен девонда ишни ихчамлаштириш мақсадида тилда қўлланиб турувчи сўзларнигина бердим. Истеъмолдан чиққанларини қолдирдим». (I том, 5-бет). Маҳмуд Қошғарий девонда архаик сўзлар намунасини ҳам кўрсатиб, уларнинг жуда кўп эканини уқтиради. Бу эса девонда изоҳланган тил жуда қадимий эканлигидан дарак беради.

Сўз шакллари шунча узоқ муддатга етказишда Маҳмуд Қошғарий тугган алоҳида тартибнинг аҳамияти каттадир. Бу тартиб асосида қўлёзма зарарланган, ўзгарган тақдирда ҳам қайси сўз қандай бошланиши, ўртада, охирида қай ҳарф борлиги ва бошқаларни аниқлаш осондир. Эҳтимол, Маҳмуд Қошғарийнинг бу тартибни қўллашда кузатган мақсади ҳам шудир.

Девонда сўзлар иккита (исм, феъл)га айириб кўрсатилади. Олдин исмлар, сўнгра феъллар берилади. Исмларда ҳам, феълларда ҳам олдин ҳамза (у, о, а,) ҳарфлари билан бошланган сўзлар, кейин махсус алифбе тартибида ب (б), ت (т) ва бош-

қа ҳарфлар билан бошланган сўзлар изоҳланади. Девонда оз ҳарфли сўзлар олдин, кўп ҳарфли сўзлар кейин берилади. Маҳмуд Қошғарий энг кам ҳарфли исм икки ҳарфли, энг кўп ҳарфли исм етти ҳарфли деб тахмин қилади.

Марксизм-ленинизм таълимотида ёзма ёдгорликлар жуда юқори ўрин тутати. Марксизм тилга идеалистик асосда ёндашувчи, уни азалий, ирқий ёки табиий ҳодиса, деб кўрсатувчиларнинг идеалистик қарашларини фош қилади ва тилларни узоқ даврлар давомида жамият аъзоларининг иштироки билан, жамиятдаги тараққиёт билан боғлиқ ўсиб ривожланган тарихий категория деб қарайди. Шунинг учун марксизм таълимотида тилнинг тарихини, жамият тарихини ўрганишда ва унинг қадимги ҳолини аниқлаш-

да бирдан-бир асосий ҳужжат ҳисобланган ёзма ёдгорликларнинг аҳамияти бениҳоят каттадир. Чунки тил турмуш билан боғли, турмуш талабларига мувофиқ ўсиб такомиллашувчи ижтимоий ҳодисадир. Шунинг учун тил ҳар бир даврда ҳам жамият аъзоларининг ўзаро алоқаси учун хизмат қилиш воситаси бўлади.

Тилларнинг қадимги даврларида юзага келган ўзига хос даврий янгиликлар ўша давр ёзма ёдгорликларида сақланиб қолгандир. Ҳозирги ўзбек тили бу куннинггина маҳсули эмас, балки маълум бир тарихий босқичда қадим юзага келган бошланғич, содда тилнинг ўзгарган, такомиллашган ҳолидир. У бунгача фонетика, лексика, морфология ва бошқа соҳаларда катта ўзгариш ва тараққиёт этапларини кечирган. Ана шу ўзгариш ва тараққиёт йўллари ва унинг қадимги аҳволи қандай бўлганини, у вақтдан бошлаб тилда қандай янгиликлар юзага келганини, уларнинг нимадан иборат эканини илгариги ёзилган ёдгорликлар устида қиёсий асосда текшириш ҳал қилади. Тил тарихини ўрганиш, тилда юзага келган ўзгаришлар, айни вақтда халқ тарихи учун ҳам асос бўлади. Чунки тилда юзага келган янгилик, жамиятда юзага келган тараққиёт ва ўзгариш билан боғли майдонга келади.

Ўрта Осиё халқлари тарихида бениҳоят муҳим манба бўлган бу асар соддача луғат деб машҳур бўлган эсада, аслида бу ёлғиз у давр тилидаги сўзларни изоҳловчи луғат китобигина эмас, балки шу билан бирга ўша даврда бутун Ўрта Осиё доирасида, яъни Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияда яшовчи уруғлар, қабилалар, халқларни ва улар тилларини ва у давр тилининг фонетикаси, морфологияси ҳақида тўлиқ маълумот берувчи ва у давр тилидаги ҳар хил адабий жанрлардан намуналар берувчи нодир филологик асардир. Шунинг учун бу асар Ўрта Осиё халқлари тарихини ёритиш учун, хусусан, тил тарихини ўрганиш учун бениҳоят муҳим асардир.

Айниқса девонда қабилалар ҳақидаги маълумот жуда муҳим. Қабила масаласи у даврда айниқса анча мураккаб эди. Мамлакат идорасида юз берувчи тез-тез ўзгариш ва алмашилар билан боғлиқ қабилалар ўрни тез-тез алмашар, янги қабилалар пайдо бўлар, бировлар кўчар, бировлар келар эди. Ҳатто бу ҳодисаларни ўз кўзлари билан кўриб турган ўша давр кишилари ҳам фарқ қила олмас эдилар.

Маҳмуд Қошғарий ёзади: «Чинга қадар чўзилган Жайхун қирғоқларида яшовчиларни ўғузлар чигил, деб атайдилар. Бу хатодир. Бу ерларда ёлғиз чигиллар эмас, кўпгина қабилалар яшайдилар»²⁵. Қабилалар масаласи чигаллигини, ўша даврда

²⁴ «Девону луғотит турк», III т., 333-бет.

²⁵ «Девону луғотит турк», I т., 330-бет.

яшаб турганлар ҳам чалқашганини кўрсатувчи бу хил фактлар кўпдир. Лекин бу ҳодисаларни эътибор билан кузатиб борган Маҳмуд Кошғарий бу чигал масалаларни мукамал аниқлай олган ва уларни зарур ўринларда ўз асариде изоҳлаб берган.

Маҳмуд Кошғарий маълумотиға кўра, XI аср бошларида етти қабилла бирлашмасини аңлатувчи этник термин сифатида «Арғу» термини қўлланар эди. Маҳмуд Кошғарийнинг қабилалар устидаги чуқур текириришлари унга бу территорияда яшовчи қабилаларнинг узоқ тарихи ҳақида лухта илмий хулосалар чиқаришга замин яратди. Маҳмуд Кошғарий ўз асариде бу территорияда яшовчи қабилалардан, тил фактларига кўра, қайбири эски қабилла эканини, қайсилари кейин вужудга келганликларини, қайси қабилаларнинг тиллари нуқсонли ёки тўғрилигини, айрим қабилалар тилида юзага келган камчилик сабабларини, қўшни халқлар билан муносабатларнинг тилга таъсири масалаларини, у ёки бу қабилаларни ёзув тарихини, шаҳарликлар тилларини, ҳатто қайси шаҳар халқлари неча тилда сўзлашишларига мукамал кўрсатиб беришга муваффақ бўлди. Шу билан бирга у қайси қабилалар бири-бирига яқин-узоқлигини турли тил фактлари асосида кенг ёритди.

Маҳмуд Кошғарийнинг у даврдаги қабилалар ҳаётини синчиклаб ўрганиши, бир тарафдан, асарда у давр қабилалари тилларини лухта ёритишга хизмат қилган бўлса, иккинчидан, халқ тарихининг дастлабки босқичида алоҳида ўрни тутган қабилалар тарихини аниқлашда ҳам бениҳоят муҳим манба бўлиб қолди.

Маълумки, қабилалар масаласида тарихий асарларнинг маълумотларини илмий жиҳатдан тўғри деб ҳисоблаш қийин. Масалан, анча маиҳур тарихий асарлардан ҳисобланувчи Рашидиддин асариде ўғуз қабиласи қуйидагича изоҳланган: «Қорахоннинг хотинидан бир ўғил туғилди. У уч кеча-кундуз онасини эммади. Ҳар кеча ул ўғлон онасининг тушига кириб айтур эди: «Э она, мусулмон бўлди, агар бўлмасанг, сенинг эмчагингни эммасман... Ўғлон бир ёшга етди. Қорахон улуг тўй қилди. Бекларига айтди: мунга от қўярсиз. Беклар жавоб бермасдан бурун ўғлон айтди: менинг отим Ўғуз турур. Бир яшар ўғлоннинг гапирганидан ўтирганлар таажжуб этдилар»²⁶.

Ўғузлар ҳақидаги бу маълумотнинг ҳақиқатга хилоф экани, бу асар авторининг Қорахон давлати ўзи билан тугамай, ўғлига ҳам ўтиши зарурлигини, унинг сулоласи доим ҳукмрон бўлишини оммага ташвиқот қилиш ва шу воқия улар онгига синдиришга интилишдан бошқа нарса эмаслиги ҳар кимга равшан. Шу билан автор Ўғуз қабиласи ҳақидаги тарихни бузиб кўрсатган. Асарда,

бир тарафдан, қабилалар тўла кўрсатилмаса, иккинчидан, бошқа қабилалар: уйғур, қангли, қипчоқ, қарлуқ ва бошқалар ҳақидаги изоҳларда ҳам автор худди шундай ҳукмрон синф манфаати нуқтаи назардан ёндашган, қабилалар тарихини бузиб кўрсатган. Шунинг учун халқ тарихини, айниқса тил тарихини ўрганишда тарихчи ва тилшунослар тарихий асарларга танқидий қарашлари, молдий фактларни ўрганишлари ва уларга асосланишлари лозим бўлади. Демак, қабилалар ҳақида тарихий асарлардаги маълумот қаноатлантирмайди. Ахир ўғузларни ҳамма қабилаларнинг отаси деб талқин этишнинг хато эканлиги ҳаммага равшан. Маҳмуд Кошғарий ҳам Ўғузни қабилаларнинг отаси деб кўрсатади. Лекин ҳамма қабилаларнинг эмас, маълум группа қабилаларнинг отаси деб тўғри изоҳлайди. У группага кирадиган қабилалар орасидаги барча муносабатларни бой тил фактлари асосида изоҳлаб беради. Ҳатто у ўз асариде бу группага кирадиган қабилаларнинг тилларидаги яқинлик ёки узоқлик фактлари асосида уларнинг тарихий кечирмаларини, булар орасидаги муносабат қадимги ёки сўнгги ҳодиса эканини очиб берувчи асосларга ҳам кенг ўрин берган. Тарихий асарларда ўғузларга нисбатан берилган қабилаларнинг катта бир қисмини Маҳмуд Кошғарий иккинчи бир группага киритади ва ўзининг бу классификацияси улар тилларидаги мавжуд фарқларга асосланганини махсус бир бўлимда кенг изоҳлаб беради. Демак, девон маълумотлари ёлғиз тил тарихи учунгина эмас, шу билан бирга халқ тарихи учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Бу ерда акад. В. В. Виноградовнинг Ўзбекистон тарихидаги камчиликлар ҳақидаги сўзларини келтириш ўринлидир. Академик В. В. Виноградов қабилла тилларини ўрганиш ишини ёлғиз тилчилар учунгина эмас, шу билан бирга тарихчилар, археологлар, лингвистларнинг ҳам асосий вазифаси деб кўрсатади. Урта Осиё халқлари тарихида юз берган камчиликлар, тарихчилар бу томонга эътибор бермаганларидан келган деб, шундай ёзади: «Урта Осиё халқлари ва Урта Осиё маданиятининг келиб чиқишини ўрганишда юз берган хато: кўпчилик тарихчилар қабилалар, халқлар, миллатлар келиб чиқишини ёритмасликларидир»²⁷.

Ўзбек халқи тарихидаги хато қарашни дастлаб проф. А. П. Якубовский фош қилди. У ёзади: «Узоқ вақт давомида ҳатто ҳозир ҳам тўла барҳам берилмаган қараш, яъни ўзбек халқининг тарихи XV асрда Урта Осиёга киришга уринган ва фақат XVI асрнинг бошидагина Шайбонийхон раҳбарлигида уни тўла забт этган кўчминчи ўзбеклардан бошланади деган фикр ҳукм сурди. Афсуски, бу қараш кейинги вақтларда чиққан СССР тарихи дарсликларини ҳам акс этди»²⁸.

²⁶ Қаранг: Рашидиддин, Сборник летописей, т. II, стр. 81, 1862 г. Ташкент.

²⁷ Вопросы диалектического и исторического материализма, 1951 й., 35-бет.

²⁸ К вопросу об этногенезе узб. народа. Изд. УэФАН ССР, 1911., стр. 3.

Ўзбек халқи тарихи ҳақидаги бу хил хато қарашлар ўзбек тили тарихига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Айрим туркологлар тил тарихига тил фактларини пухта текшириш асосида ёндашмай, юзаки ёндашдилар, баъзан айрим тарихий асарлардаги уйдирмалар асосида иш олиб бордилар. Улар бу усулдаги ишлари билан ёзма ёдгорликларни ўрганиш ишига футур етказдилар, ёзма ёдгорликларнинг халқ тарихини аниқлашда тутган муҳим ўрнига халал етказдилар. Шу билан тил тарихи соҳасида ҳам турли чалкашликлар юзага келишига сабабчи бўлдилар. Бу масалада акад. В. В. Радловнинг XI асрнинг қимматли ёдгорлиги «Қутадғу билик» дostonи ҳақидаги ишини мисолга олиш мумкин.

«Қутадғу билик» ҳақидаги дастлабки иш қадимги туркий тилларни яхши билган академик В. В. Радлов номи билан боғлиқдир. Акад. В. В. Радлов бу катта ҳажмли асарни бошдан оёқ немис тилига таржима қилди. Лекин у бу асарни уйғурчага нисбат берди ва бу асар устидаги ишида асарни уйғурчалаштиришга, уйғур тили элементларини бўртдириб беришга уринди. Бу қўпол хато тезда танқидга учради. Акад. Томсен В. В. Радлов ишида йўл қўйилган хатоларни қаттиқ танқид қилди. Айниқса асарда зўрма-зўраки уйғурлаштиришдаги илмга хилоф хатоларни фонетик қонунлар, вазн ва қофия қондалари асосида мукамал кўрсатиб берди.

Натижада акад. В. В. Радлов ўз хатосига тан берди. Асарнинг сўнгсўз қисмидаёқ ўз хатосини иқror қилиб изоҳ ёзди. В. В. Радловнинг ўз сўзи билан айтганда: бу асарни уйғурчага нисбат беришда у асарнинг тил фактлари устидаги текширишларига асосланмай, балки илгарилар шу ерларда топилган асарларга ўхшатиб тахминлаш билан хато қилганига узр баён қилди. (Қаранг: Дас Қутадғу блек, 551-бет).

Проф. С. К. Малов чиғатой тилига оид бир қанча ёзма ёдгорликларни изоҳлар экан, «Қутадғу билик»ни уйғурча эмас, уйғур ҳарфи билан ёзилган энг эски чиғатой тили ёдгорлиги деб кўрсатади: «Уйғур ёзуви ёдгорликлари соҳасидаги қадимдан туркологлар қўлида бир қанча ёдгорликлар бор... қатъий қилиб айтганда, улар уйғур тилида ёзилган эмас. Улар фақат уйғур ҳарфлари билан ёзилган Урта Осиё чиғатой тили ёдгорликлари ҳисобланади. Бунга... турк—мусулмон адабиётининг энг қадимги ёдгорлиги «Қутадғу билик» ҳам кирази»²⁹.

Булар ҳаммаси ёзма ёдгорликлар пухта ўрганилмаганини, шунинг учун ҳам ўзбек тили тарихида бир қанча чалкашликлар ҳукмрон эканини исботлайди.

²⁹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 96—97-бетлар.

Девонда цитата ўрнида келтирилган мақола ва адабий парчалар қадимги адабий жанрларнинг намунаси сифатида фольклор ва адабиёт тарихи учун беҳад муҳимдир. Ундаги адабий парчалар бир бутун асар ҳолида берилмаган бўлса ҳам, Маҳмуд Кошғарийнинг бу парчалар изоҳи устидаги кўрсатмалари, у парчалар қандайдир бирор қасида, кўшиқ, дostonларнинг бўлими эканидан далolat беради.

Уларни баҳор севинчлари, жанг садолари, ботирларнинг қўшиқлари, севги туйғулари, таълимий парчалар, табиат тасвири ва бошқа мавзулар остида айрим асарларга бириктириш мумкин.

Девондаги адабий парчалар ва улар ҳақидаги Маҳмуд Кошғарий уқтиришлари, Маҳмуд Кошғарийнинг адабий асарлар билан ҳам қизиқганини, адабий асарларни ҳам диққат билан ўрганганини исботлайди. Маҳмуд Кошғарий девонда йўл-йўлакай бўлса ҳам, баъзан вазн ҳақида, баъзан адабий жанрлар ҳақида, баъзан истиора, ташбиҳ ва бошқа шеърий хусусиятлар ҳақида маълумотлар беради. Бу хил фактлар шеърий асарларга доир қондалар бошланғич ҳолда бўлса ҳам, ўша даврлардаёқ юзага келганидан дарак беради.

У даврда ўша давр савиясига мос поэтик мактаб вужудга келган эди. Поэтик талабларга тўла жавоб берарлик «Қутадғу билик» асари шуни исбот қилади. Шу хил фактларга кўра, у даврда яна бошқа бир қанча асарлар ёзилганлигини тахмин қилиш ҳам, албатта, мумкин. Бу фикрни девондаги айрим парчалар ҳам исботлайди. Девондаги айрим парчалар у даврда бутун ҳаётини илмий, ижодий ишларга бағишлаган, катта асарлар яратган ёзувчилар бўлганидан дарак беради.

Кучанди билагим, ёғуди тилагим,

Тилинди билагим тегриб ангар жартилур.

(Кўп ёзиш натижасида билакларимга огриқ келди, толди. Энди мақсадга яқин қолди, дилимда ҳикмат чашмалари очилди, замон мени шу даражага яқинлаштирганда умрим туга ёзди).

Бу хил ёзувчилар бир қанча асарлар ёзганликларига шубҳа йўқ. Бироқ улар бизга етиб келмаган. Демак, айрим шахсларнинг қадим даврларга оид адабий асарларининг бизга етиб келмаганини Урта Осиё халқларининг маданий қолоқлигидан, деб изоҳлашлари бутунлай тўхматдир.

Маълумки, ирқий назария вакиллари, Урта Осиё халқларининг қадимги маданиятинигина эмас, балки бу халқлардан етишган олимларга ҳам шубҳа билан ёндашганлар. Машҳур «Тарихи Комил» асарининг автори Ибнул Асир Урта Осиё халқларидан етишган улуғ фалакиёт олими Қутулмишнинг ўз даврининг тенгсиз

олими эканига ҳайрон қолиб шундай ёзади: «Фалакиёт ва илми нужумга ягона олим Қутулмишнинг туркий халқларидан экани ҳайрон қоларлик ҳолдир». («Тарихи Комил», 10-том, 14-бет, 1844 йил, Миср нашри).

Ҳеч шубҳасиз, у даврларда бир қанча асарлар ёзилган, лекин улар бизга етиб келмаган.

Академик С. П. Толстов ўзининг «Древняя хорезмская цивилизация» номли асарида Беруний асаридан келтирган цитатаси бу масала учун ҳам ғоят муҳимдир: Қутайба хоразмликлардан ёзув билган кишиларнинг, улар асарларини сақлаган кишиларнинг бирортасини қолдирмай хароб қилди, йўқотиб юборди. Маданий ёдгорликларни хароб қилишда Қутайбанинг ваҳшиёна ҳаракатларини тасвирловчи бу хил фактларни жуда кўп тарихий асарларда учратамиз. Вали Амр бинни ос Урта Осиё шаҳарларини эгаллагач, бу ердаги кутубхоналарни ёндириш ҳақида халифа Умарга буйруқ беради. Ҳар ердаги кутубхоналарни ёндириш ҳақида ҳар хил маълумотлар Иқдул Фарид, Мизонул ҳақ, Журжи Зайдон ва бошқа асарларда кўпдир. Демак, Урта Осиё халқларининг маданий ёдгорликларининг етиб келмаслик сирини шулардан ўрганиш зарур.

Шуни ҳам айтиш керакки, девонда берилган адабий парчалар ёлғиз XI аср адабиётидангина намуна бўлмай, шу билан бирга уларнинг катта бир қисми жуда узоқ ўтмиш даврлар маҳсулидир.

Масалан, девондаги ябоқу ва басмиллар кураши ҳақидаги парчалар жуда узоқ ўтмишга доир парчалардир. Тарихий маълумотларга кўра ябоқу қабиласининг бошлиғи Арслон текиннинг узоқ ўтмиши маълум. Бу парчаларни Қултегин обидаларидаги ябоқу ва басмилларга нисбат бериш ҳам мумкин. Девонда берилган табиат тасвири ҳақидаги парчалар, севги ҳақидаги рубоийларнинг катта бир қисми яна ҳам узоқ ўтмишга доир парчалардир. Бу жиҳатдан девондаги парчалар адабий ҳаракатнинг жуда узоқ тарихини белгилашга хизмат қилувчи энг муҳим ҳужжатлардир.

«Девону луғотит турк»да йўл-йўлакай берилган географик маълумотлар ҳам диққатга сазовор. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида шунча кенг ва катта территорияда ўша даврда бўлган ҳамма шаҳар ва қишлоқлардан, денгиз ва кўллардан, уларнинг тарихидан, жуғрофий мавқеидан, уларда яшовчи халқлардан, ҳатто баъзан унда бор ҳайвон ва ўсимликлардан ҳам анча кенг маълумот беради. Бу жиҳатдан асарнинг қиймати бениҳоят улуг ва тенгсиздир.

«Девону луғотит турк»нинг ўзбек тилига муносабати масаласи

Бу асарнинг ҳозирги ўзбек тилига муносабати масаласига келганда, дастлаб шуни айтиш керакки, ўзбек тили уни яратган ўзбек халқи каби жуда узоқ муддат давомида турли ҳолларни кечиргандир. Ўзбек халқининг узоқ вақтлар кечирган оғир ҳаёт шаронти унинг ўзини ҳам, унинг тилини ҳам унутилар даражага етказди. Айниқса ўзбек тили XIV асрнинг охирида жуда аянчли ҳолга тушди. Бу давр тилини қайта тиклашда улуг ёзувчи Навоийнинг хизмати беҳад улугдир. XV асрнинг гигант олими ва шоири улуг устод Абдураҳмон Жомий сўзи билан айтганда, Навоий ўша даврда унутилар даражага тушган ўзбек тилини қайтадан тирилтирди, янгидан уни дунё саҳнасига кўтариб чиқди.

Суханроқи аз равнақ афтода буд,
Бакунжиҳавон раҳт биниҳода буд,
Тудоди дигар бора ин обрўй,
Қашиди бажавлонғаҳи гуфту гўй.

Бу соҳада Алишер Навоийнинг таҳсинга сазовор иши ҳаммага равшан. Лекин Навоий даврида юзага келган бурилиш вақтли бир бурилиш бўлди. Тездан ўзбек тили яна турғунликка дуч келди. Фақат Улуг Октябр революцияси унга қайта ҳаёт бағишлади. Шонли Коммунистик партия етакчилигида Октябр революциясидан сўнггина ўзбек халқи тенг ҳуқуқли миллатлар қаторида тикланди. У ҳозир мисли кўрилмаган даражада катта қадамлар билан ўсиб ривожланмоқда. Фан ва техника чўққиларини эгалламоқда. Ўзбек тили тарихи устида ҳам кўпгина ишлар қилинди. Бу ҳақда совет олимлари, тилшунослар, тарихчилар, археологлар, этнографларнинг хизматлари катта. Ҳақиқатда, ўзбек халқининг тарихини ҳам, ўзбек тили ва унинг тарихини ҳам чинакам илмий асосда ўрганиш Улуг Октябр революцияси туфайли большевиклар партияси ва Совет давлатининг яратган имкониятлари туфайли мумкин бўлди. Шу оз фурсатда совет олимлари томонидан бу масалада бир қанча ишлар қилинди. Айниқса ўзбек тили тарихи устида проф. А. К. Боровковнинг хизмати беҳад улугдир. Ўзбек тили тарихида юзага келган бу ҳоллар девон тили билан ҳозирги замон ўзбек тили орасида катта фарқ борлигини кўрсатади. XI аср тил фактларининг ҳозирги тилга муносабатини аниқлаш фонетика, лексика, морфология ва грамматика соҳаларида махсус қиёсий иш олиб боришни талаб қиладиган бениҳоят катта ва мураккаб масаладир. Бу иш тилшунос олимлар томонидан яқин келгусида ҳал этилиши лозим бўлган ғоят актуал проблема ҳисобланади. Биз бу ерда ўз кузатишларимиз тўғрисида умумий мулоҳазаларни айтиш билан чекланамиз. Текширишлар шуни кўр-

сатадики, у давр тили лексикаси ҳозирги ўзбек тили лексикасига асос бўлган. Девондаги сўзларнинг бир қисми тил тараққиёт қонунларига мувофиқ архаик ҳолга тушган бўлса ҳам, асосий қисми турли ҳолларда ёки бутунлай ўзгаришсиз ва ёки баъзи ўзгаришлар билан бизга етиб келган. Шу орада турмушда қўлланиб келган ва бир қанча янги сўзлар ясашига манба бўлиб хизмат қилган. Баъзи сўзлар тил тараққиёти қонунларига мувофиқ бениҳоят ўсиб урчиган, бир қисми сийрак учровчи бир ҳолга тушган. Баъзиларининг формаси ўзгарган, баъзиларининг маъноси ўзгарган, баъзилари турмушдан чиққан.

Девон тили устидаги кузатишларимиз у давр тили морфологик хусусияти: сўз ясашиши, сўз турланиши масалаларида ҳам шундай яқинликни исботлайди. Айниқса у давр тил фактлари жонли тилга жуда мосдир. Масалан, девонда учровчи а, ҳе каби бир қанча ундов сўзлар, эркалаш аффикси «-қи», равиш ясовчи «-ла» аффикси, буйруқ феъли охирига қўшилиб, таъкидни англаувчи «-чи» аффикси ва бошқалар бугунги ўзбек адабий тилида учрамайди. Демак, бу хил сўз ва морфологик хусусиятлар ўзбек тилида бўлмаганми деган шубҳа келиб чиқади. Лекин жонли ўзбек тилига, ўзбек тилининг диалектларига кенгроқ солиштирилганда, бу хусусиятлар ҳам ҳозирги жонли ўзбек тилида, ўзбек тилининг диалектларида тўла мавжуд экани маълум бўлади. Масалан, «-ла» аффикси қўшиб равиш ясаш «ҳозиргина» маъносида янгила тарзида қўллаш Фарғона водисиди ҳозир ҳам кенг учрайди. Узакка «-қи» аффикси қўшиб эркалаш маъносида қўллаш ҳам ҳозирги жонли тилда тўла сақланган: отоқи — отагинам, опоқи—опагинам каби. XI аср ёдгорликларида учровчи «а» ундови у даврда фақат ажабланиш маъносида қўлланган бўлса, у ҳозирги тилда яна ҳам кенг маънода, яъни инкор, ҳайронлик, ажабланиш, афсус маъноларида қўлланади. Феъл ўзагига қўшилиб, таъкид билдирувчи «-чи» аффикси ҳам ҳозирги жонли тилда барқарордир. Борчи — бор, келмачи — келма каби.

У даврда қабилалар тилида фарқли қўлланивчи диалектал хусусиятларнинг ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида мавжудлиги айниқса диққатга сазовордир. Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, у сўз талаффузида қабилалар тилида фарқ борлигини баъзилар бир сўзни а билан, баъзилар шу сўзни е билан талаффуз қилишларини қайд қилган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек тили диалектларида ҳозир ҳам сақланибгина қолмай, ҳатто кўпгина сўзларда учрайди. Ман—мен, янги—енги, чечак—чачак, санчти — сенчти, кама — кема, тагида—тегида, сакратмоқ—секратмоқ, чакмоқ—чекмоқ, чакка—чекка ва бошқалар. Маҳмуд Кошғарий ўша даврда «уй» сўзини кенг ва тор лабланган унлилар билан қабилалар орасида фарқли талаффуз қилганини кўр-

сатган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек тили диалектлари (Тошкент ва Фарғона)да сақланиб келаётгани ҳаммага равшан. Бу ҳодиса Тошкент ва Фарғона диалектлари ўша даврдаёқ мавжудлигини ва улар ягона ўзбек халқ тилининг ташкил топишида иштирок этган асосий диалектлардан эканини ҳам очиб беради.

XI аср тили диалектларида сўз бошидаги и билан нй алмашиши ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида тўла сақланган. Масалан, «уя» маъносидаги «ин» сўзи «ин» тарзида ҳам «йин» тарзида ҳам қўлланади эди. (I том, 36-бет). Илиғ ҳам йилиғ ҳам бор эди. (I том, 46-бет). Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра, бу ҳодиса тилда эски ҳодиса эди, қайси варианты қайси қабилалар хусусияти экани ҳам ноаниқ бир ҳолга келган эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, «йи»лаш варианты эски форма бўлиб, «и»лаш янгилик эди. Масалан, у «илиғ» сўзини изоҳлар экан, шундай ёзади: «илиғ» сўзининг асли йилиғ эди. (I том, 46-бет).

Бу хусусият у вақтда кам тарқалган, санокли сўзлардагина кўринади эди. Кўпчилик сўзлар девонда «и» билан берилган. Ҳозирги тилимизда ҳам бу хусусият тўла сақланган, балки жуда тараққий қилган, ҳатто бошқа унлиларга ҳам ёйилгандир. Ҳозир кўп сўзларда ҳар икки вариант билан фарқсиз, тенг қўлланади. Илон—йилон, ироқ—йироқ, ирик—йирик, иғирмоқ—йиғирмоқ, ип эшмоқ—ип ешмоқ, итмой—йитмоқ, утмоқ—ютмоқ ва бошқалар. Бугина эмас, «Девону луғотит турк»да изоҳланган яна кўпгина қабилаларнинг тил хусусиятлари ҳам ҳозирги тилимизда мавжуддир.

Бу фактлар, яъни у давр қабилалар тилида бор хусусиятларнинг бизнинг тилимизга етиб келиши ҳозирги тилимизнинг кўп диалектлик моҳиятини очиб бериш, ўзбек халқи тилига асос бўлган қабилалар тилларини аниқлаш, иккинчи хил айтганда, ўзбек тилининг келиб чиқишини ёритиш учун ҳам бениҳоят муҳимдир.

Хуллас, XI аср ёзма ёдгорликлари тил фактларининг асосий қисми ҳозирги ўзбек тилида барқарордир. Дарров сезилмовчи айрим хусусиятлар ҳам бор. Лекин уларни жиддийроқ текширганда, яъни жонли тил, диалектларга қиёс қилганда улар ҳам ҳозирги тилда ҳамон қаердадир борлиги аниқланади.

Девон таржимаси ва транскрипцияси ҳақида

Биз «Девону луғотит турк» таржимасини биздан олдинги икки олим: Броккельман (девонни немис тилига таржима қилиб, 1928 йилда Лейпцигда нашр этган) ва Басим Аталай (усмонлик тилига таржима қилиб, 1939 йилда Анқарада нашр этган) томонидан қилинган таржималарга солиштирдик. Лекин биз ўз таржимамизда Маҳмуд Кошғарий изоҳларини тўла сақлашга интилдик.

Маҳмуд Кошғарий ўз асаридида у давр тилининг фақат фонетикаси, морфологияси, лексикаси ва диалектологиясинингина эмас, шулар билан бир қаторда у давр тилининг ёзуви, орфографияси ва орфоэпияси масалаларини ҳам кенг изоҳлаб берган. Лекин асарда қисқа унлилар ҳам, узун унлилар ҳам биргина шакл билан ифодаланган. Жарангли ва жарангсиз товушлар ҳам биргина шаклда берилган. Лекин асарда йўл-йўлакай сўзлар имлоси ва талаффузи ҳақида берилган изоҳлар девондаги сўзларнинг ҳар бирини тўғри ёзиш имконини беради. Бу ҳол асарни босмага тайёрлашда махсус метод қўллашни талаб қилди. Таржиманда шу хусусиятни сақлашга ҳаракат қилинди.

I) олдин сўзларнинг ўз шакли кўрсатилиб, ёнида унинг транскрипцияси берилди;

II) қуйидаги транскрипция белгилари қўлланди:

а—а; ä—ä; б—б, в, ғ, г, ɡ, ж, з—з, ı—ı, j, қ—қ, қ, л—л, м, н, н, о, օ, п, р, с, т, у, ў, ф, w, х, һ, г, j, ж, ш, օ

III) б билан п ўрнидаги ноаниқ «ب» шакли учун «б» шаклини, к билан г товушлари ўрнида берилган ноаниқ «ك» шакли учун «к» белгисини, ч билан ж орасидаги ноаниқ «ج» ҳарфи ўрнида «j» белгиларини қўлладик.

IV) Девонда қўлланган в билан ф орасидаги талаффузи аниқсиз «ف» ҳарфи учун «w» шаклини қўлладик.

V) баъзан «д» билан «й» ўрнида алмашиб қўлланган «ذ» шакли ўрнида «з» белгиси қўлланди.

VI) л ҳарфи учун баъзан л, баъзан l шакли қўлланди.

VII) Маҳмуд Кошғарий томонидан з ва ж маҳражлари орасидаги товуш деб кўрсатилган «ز» ҳарфи учун «ж» белгиси қўлланди.

VIII) нг диффуз ҳарфи учун «н» шакли олинди.

Унлилар устида ҳам шу хилда аниқсиз белгилар қўллаш мумкин эди. Чунки девондаги унлиларни аниқлаш ҳам айрим ундошлар каби қийин эди. Лекин унлилар масаласида биздан олдин икки таржимон тутган усулга қарши туришга журъат қила олмадик. Улар томонидан қўлланган унлилар асосида иш кўрдик. Фақат Маҳмуд Кошғарий томонидан аниқ кўрсатилган чўзиқ || ҳарфи ўрнида а: шаклини орттирдик. Китобдан фойдаланувчилар айрим сўзлар имлосидан қаноатланмасалар, ёнидаги арабчасига мувофиқ мулоҳаза юриштишлари мумкин. Араб ёзувида хос диакри-

тик белги (зеру забар)лар қўйишда асосий нусхага асосландик. Айрим ўринларда ўз мулоҳазаларимизни ҳам айтдик.

Қатор мутахассис ўртоқларнинг ёрдам ва маслаҳатларисиз бу мураккаб ишни бажариш анча оғир бўлур эди. Шунинг учун мен СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. А. К. Боровковга, филология фанлари кандидати: Ғ. Абдурахмонов, О. Усмонов, Т. Салимов, Х. Комилова, Ж. Тожибоев ўртоқларга, айниқса таржимани сатрма-сатр текшириб чиқиб, катта ёрдам кўрсатган етук арабист филология фанлари кандидати У. Каримовга катта миннатдорчилик билдираман. Бу ишнинг нашр этилишида алоҳида ғамхўрлик қилган Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти директори филология фанлари кандидати А. Қаюмовга алоҳида миннатдорчилик билдираман.

Асарни нашрга тайёрлашда қунт билан ишлаган тил тарихи секторининг ходимлари: И. Қўчқортоев, Ҳ. Низомов, М. Туробова, Ғ. Каримов, Р. Бахтиёрова, шунингдек, Ғ. Саломов, С. Низомиддинова ва кўрсаткичлар тузишда алоҳида эътибор билан ишлаган старший илмий ходим филология фанлари кандидати С. Фердоусга, арабча сўзлар устига зеру забарлар қўйишдек ниҳоятда нозик ва мураккаб ишни бажарган филология фанлари кандидати Ҳ. С. Сулаймоновга катта миннатдорчилик билдираман.

С. МУТАЛЛИБОВ.

ДЕВОНУ ЛУФОТИТ
ТУРК

Бисмиллоҳирраҳмонирраҳим

Тўлиқ фазл ва санъат эгаси бўлган тангрига ҳамдлар бўлсин. У тўғрилиқ, янглишликни очиқ ва равшан баён қилган қуръонни Жабраил орқали Муҳаммадга юборди. Замоннинг энг соғлари касал ва энг бурролари соқов бўлган бир вақтда Муҳаммадга юқори минбар берди. Хужжатларини юқори тутди. Муҳаммадга ва барчага пешво бўлган хонадонларига салот¹ ва салом бўлсин.

Энди ҳамду салотдан² сўнг бу камина, Муҳаммад ўғли Хусайннинг фарзанди Маҳмуд сўзларини тинглангиз.

Худо давлат қуёшини турклар бурчида яратди. Фалакни ҳам шулар мулкига мослаб айлантирди. Уларни турк деб атади, мулкка эга қилди, уларни замонамизнинг ҳоқонлари қилиб кўтарди. Замон аҳлининг ихтиёр жиловини шулар қўлига топширди, халққа бош қилди, буларни тўғри йўлга юришга қодир қилди. Буларга қарашли кишиларни болиб қилди. Уларга қарашли кишилар мақсадларига етиб, бебошлар ҳалокатидан қутулди. Уларнинг [туркларнинг] ўқларидан сақланмоқ учун уларнинг хатти ҳаракатларини маҳкам тутмоқ ҳар бир ақлли кишига лойиқ ва мумносибдир. Буларга яқин бўлиш учун энг асосий йўл—уларнинг тилларида сўзлашиндир, чунки улар бу тилда сўзлашувчиларга яқини қулоқ соладилар, ўзларини яқин тутадилар, уларга зарар бермайдилар. Ҳатто улар ўз паноҳида турган бошқаларнинг гуноҳини ҳам кечиб юборадилар.

Шончли бир бухоролик олимдан ва нисобурлик бошқа бир шончли олимдан шундай эшитган эдим, улар бу сўзни пайғам-

¹ Салот—мақтов (пайғамбарларга хос мақтов).

² Ҳамду салот—худо ва пайғамбарлар ҳақида мақтов.

барга нисбат бериб айтган эдилар: пайгамбар қиёматнинг белгилари, охир замон фитналари ва ўғуз туркларининг хуружи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этади.

Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг жавобгарлиги айтган кишилар гарданига. Агар тўғри бўлса, турк тилини ўрганиш вожиб (зарур)дир: ҳадис тўғри бўлмаган тақдирда ҳам уни ўрганиш зарурлигини ақл тақоза қилади.

Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқизларнинг (қирғизларнинг) шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найздорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим.

Бу асар абадий ёдгорлик бўлсин деб, худога сиғиниб, бу китобни туздим. Китоб **ديوان لغات الترك** „Девону луғотит турк“ („Туркий тиллар луғатлари—қомуси“) деб аталди.

Буни улуғ пайгамбар мартабасидаги ҳошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган саййидимиз ва улуғимиз Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо биамриллоҳга армуғон қилдим. Тангри унга узоқ умр, абадий ҳурмат, бахтў содатли ҳаёт ато қилсин. Унинг салтанатининг асосларига ҳеч завола етмасин. Унинг фармон доиралари кенггайсин ва юксалсин. Одам ўғиллари унинг мўл карами билан юлдузлар сингари юксак мартабага эришсинлар. Қаҳр залолатига тўлган душманга уни ғолиб қилсин. Унинг соясини, кўркини, қудратини, фазлини, улуғлигини мусулмонлар устидан холи қилмасин.

Мен бу китобни махсус алифбе тартибда³ ҳикматли сўзлар, сажълар⁴, мақоллар, қўшиқлар, ражаз⁵ ва наср деб аталган адабий

³ Ажам ҳарфлари тартибида.

⁴ Сажъ—қофияли проза.

⁵ Ражаз—жанрларда ботирларнинг қаҳрамонликларини тасвирловчи парчалар.

парчалар билан безадим. Қаттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғи жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни ўз жойига қўйиш, керакли сўзларни осонлик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тортдим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида кўзлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим.

Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим:

1. Ҳамзалик (сўзлар) бўлими⁶.
2. Солим бўлими⁷.
3. Музоаф бўлими⁸.
4. Мисол бўлими⁹.
5. Уч ҳарфли сўзлар бўлими¹⁰.
6. Тўрт ҳарфли сўзлар бўлими¹¹.
7. Ғунналилар бўлими¹².
8. Икки ундош қатор келган сўзлар бўлими.

Ҳар бир бўлимни отлар (исмлар) ва феъллар тарзида икки қисмга ажратиб бердим. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин ўз сирасига қараб, бобларга ажратиб, ўз ўрнида олдинмакетин кўрсатдим. Тушунлиши осон бўлсин учун асарда арабча истилоҳ (термин)лар қўладим. Китобни тузиш олдида Халил ибни Аҳмаднинг¹³ „Китобул айн“ асарида тутган тартибини қўллаш.

⁶ Ҳамзалик бўлими—сўзнинг бошида **ا، و، ي** ҳарфлари келган сўзлар бўлиминдир.

⁷ Солим—сўз таркибида араб тилида „ҳарфи иллат“ деб аталувчи, **ا، و، ي** ҳарфларидан биронтаси бўлмаган, шунингдек, такрорланган ҳарфи бўлмаган сўзлар.

⁸ Музоаф бўлими—бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар бўлими.

⁹ Мисол бўлими—сўзнинг бошида, ўртасида ёки охирида **ا، و، ي** ҳарфларидан бири бўлган сўзлар бўлими.

¹⁰⁻¹¹ Шарҳлардаги „Уч ҳарфли сўзлар“, „Тўрт ҳарфли сўзлар“ деган ибораларда араб ҳарфлари назарда тутилади. Чунки унда асосан ундош ҳарфлар асосга олинади.

¹² Ғунналилар бўлими—таркибида бурун товушлари келган сўзлар бўлими.

¹³ Халил ибни Аҳмад наҳв аруз ва бошқа кўп фаилларда ўз даврининг йирик устоди бўлиб, унинг аруз ҳақидаги асари машҳурдир. „Калила ва Димна“ номи асарни арабчага таржима қилган Ибн Муқаффаъ билан бир қанча масалаларда баҳслашган, кўп шогирдлар етиштирган, ҳижрийнинг 170 йилида нафот қилгандир. Халил ибни Аҳмад кўнгина асарлар ёзган бўлса ҳам, энг машҳур асари „Китобул айн“ дир. Бу асар айн ҳарфи билан бошлангани учун шундай аталган. У вақтларда қатъий алифбе сираси ишланмаган эди.

истеъмолдан чиққан сўзларни ҳам бера бориб фикри менда тутилган эди. Бу тартиб араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш жиҳатдан ҳам яхши эди. Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир.

Туркий тилларда қўлланиладиган сўзлар билан истеъмолдан чиққанларини танитиш учун қуйидаги намуналарни кўрсатаман:

أَرِقْ	аріқ	анҳор	қўлланилади.
أَقْر	ақур	отхона	қўлланилади.
قَار	қар	қор	қўлланилади.
قَرَا	қара	қора	қўлланилади.
رَقَا	рақа	ноаниқ	
رَاق	рақ	(чағиштириш қўшимчаси)	қўлланилади.
أَزُق	азуқ	озиқ-овқат	қўлланилади.
أَقْر	ақуз	ноаниқ	
قُرِي	қозі	қўзи	қўлланилади.
قُرِي	қіз	қиз	қўлланилади.
زِقِي	зіқі	ноаниқ	
زِقِي	зіқ	ноаниқ	

Турмушда қўлланиладиган ва қўлланилмайдиган сўзлар шу билан чекланмайди, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва бошқа сўзларда ҳам улар кўндир. Биз бу ерда „қадам изи биров юрганлигини билдиради“ дейилгани каби, улардан баъзи намуналарнигина кўрсатиб, бошқаларини шунга қиёс қилишни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қилдик.

Қисқартиш ва енгиллатиш мақсадида бу асарни мендан олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда туздим. Бу ишда мен асарнинг қийматини ошириш,

бошқаларга (фойдаланувчиларга) эса осонлик туғдириш мақсадида, пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабилянинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қондалар туздим. Бу масалага қизиққан мутахассисларга бу асарни қўлланма қилдим. Илгарилаб кетганларга етиш учун мен (бу китобимни) пойгачи отдек уларнинг кетидан юбордим, уларга етиб олиш учун йўл очиб бердим, жуда юқорига чиқиш учун нарвон ясадим. Сўнгра мен ҳар бир қабиляга мансуб сўзларнинг ясаиш хусусиятларини ва қандай қўлланишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланилиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида қўлланиладиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим, токи, улардан фойдаланувчилар нақл қилувчиларга (тингловчиларга), нақл қилувчилар эса ўз навбатида шу тилда сўзловчиларга етказсин. Шунинг учун ҳам буларнинг ҳаммасини мазкур асарда тўпладим. Бу китоб янгилликлар беришда қиёмига, қиймат ва муҳимликда эса поёнига етди.

Туркча сўзларнинг тузилишида қўлланиладиган ҳарфлар ҳақида

Туркий тилларда қўлланиладиган асосий ҳарфлар сони 18 та. Туркча ёзувда шулар қўлланилади. Уларнинг ҳаммасини қуйидаги сўзлар қамрайди¹⁴:

اخوكه لف. سمج. نرق. بئر. شتيا

Айриб кўрсатилса қуйидагича бўлади:

ا ف خ و ز ق ي ك د
ب ج ح د ه و ع
م ن س ج ر ش ت ل

¹⁴ Бу ерда айрим ноаниқликлар бор. Биринчидан, бунда ۋ ҳарфи кўрсатилмаган. Ҳолбуки, девондаги сўзларда бу ҳарф қўлланган. ۋ билан бошлан-

Арабчада бу ҳарфларнинг тенгдош сираси **ا ب ت ث** синга-ридир. Бу асосий ҳарфлардан бошқа талаффуздагина (ёзувда эмас) ифодаланувчи яна еттита ҳарф борки, туркий сўзлар бу ҳарфларсиз ишлатилмайди. Булар қаттиқ талаффуз қилинадиган **ب** (п) ҳарфи, арабча **ج** (җ) ҳарфи — арабча жим (бу луғатда, яъни туркчада кам қўлланилади), **ز** (з) билан **ش** (ш) оралиғида талаффуз этиладиган **ز** (ж) ҳарфи; арабча **ف** (ф) ҳарфи; нуқтали **غ** (ғ) ҳарфи; **ق** (қ) билан **ك** (к) ҳарфлари оралиғида талаффуз этиладиган юмшоқ **ك** (г), кофе гунна билан **غ** (ғ) оралиғида ҳамда **ق** билан **ن** оралиғида талаффуз этиладиган (н) ҳарфлардир.

Бу ҳарфларни талаффуз қилишда турклардан бошқалар қийналадилар. Бу ҳарфлар ўша [юқоридаги] ҳарфлардек ёзилади, тепасига нуқта қўйилиб айрилади.

Бирор қабила тилида ҳам **ث** ҳарфи йўқдир. Итбоқ ҳарфлари **ط ظ ص ض** (حُرُوفُ الْإِطْبَاقِ) дан бўлмиш **ص ض** ҳарфлари ҳам туркий тилларда йўқдир. Шунингдек, бугиз товушлари **ح ھ** (حُرُوفُ الْأَلْحَقِّ) дан бўлмиш **ح ھ** ҳарфлари ҳам туркий тилларда йўқдир. **ا ك ي** ўкк сўзини **ا ك ي** дегувчилар жуда камдир. **ا ك ي** ўкк сўзини **ك** билан талаффуз қилиш қипчоқчадир. Тутантириқ ёғочини канжаклар **جَاهَا** jāhā дейдилар. Бу сўз тил хусусиятига мос эмасдир; кўз оғриғини **أَوْه** āwāh дейдилар, бу сўз ҳам юқоридагидек мос эмасдир.

Булардан бошқа баъзан, вақф ҳолатида¹⁵ сўзнинг охирига қўшилиб келади. Масалан, лочин қушини чақирришда **تَاه تَاه** таҳ таҳ сўзлар оз бўлса ҳам, бор. **د** билан бошланган сўзлар биринчи томда еттита. Бу ҳодиса уйғур алифбосидаги **ط، ق، د** ҳарфларининг биргина шакл орқали берилганлиги билан ҳам алоқадордир. Иккинчидан, бу ерда **ا** ҳарфи¹⁶ кўрсатилмаган. Ҳолбуки, девонда **ا** ҳарфи қўлланган сўзлар оз бўлса ҳам, бор.

¹⁵ Вақф ҳолати — сўз бугинидаги тўхташ, тиниш ҳолати.

„тай-тай“ дейдилар, отнинг боласини чақирришда **قَرَاه قَرَاه** қурриҳ-қурриҳ дейдилар. Аммо **ا** қўлланган ҳеч бир сўз йўқ. Гоҳо хўтинлилар сўзида бу ҳарф учрайди, чунки бу ҳинд тилининг таъсиридир. Канжаклар тилида ҳам **ا** ҳарфи учрайди дейиш мумкин. Чунки бу ҳам туркча эмасдир. Агар **ث** ҳарфини ёзиш керак бўлса, туркча **ذ** (з) суратида ёзилиб, устига нуқта қўйилади. **ض** ҳам **ذ** шаклида ёзилиб, устига нуқта қўйилади. **ص** ҳарфи ҳам **س** шаклида ёзилиб, устига нуқта қўйилади¹⁶. **ح ع** ҳарфлари туркча **خ** шаклида ёзилиб, айрим белги билан айрилади. Чунки бу ҳарфлар арабчага хосдир. Бу ҳарфлар туркча ёзилса, шаклда ўхшашлик сақланса ҳам, нуқта ва белгилар билан фарқ қилинади. Бу ҳарфларнинг ҳаммаси тўпланса, қуйидаги шакл пайдо бўлади:

متحس صهتير

صوك ونس ووسعد يصصع

Бу хатни ёзишда, талаффузда ўрни йўқлигига қарамай, ёзувда бир турли белгилар орттирилади. Масалан, замма¹⁷ ўрнида **و** — вов, касра¹⁸ ўрнида **ى** — ё, фатха¹⁹ ўрнида **ا** — алиф белгиларини ёмиш қоидадир. Арабчада **ا ب خ** сўзлари бошқа сўзлар билан қўшилиб келганда, талаффузда аниқ сезилмайдиган **ا و ى** ҳарф-

¹⁶ М. Кошғарийнинг бу изоҳлари ўша давр графикасида ўзига хослик мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

¹⁷ Замма (ـ) араб алифбосида **o — ö, u — ü** унлиларини ифодалаш учун қўлланиладиган диакритик белги; бу белги сўзларда тегишли ҳарфларнинг устигагина қўйилади.

¹⁸ Касра (ـ) сўзларда тил олди **i** ва тил орқа **ı** унлиларини ифодалаш учун қўлланиладиган диакритик белги бўлиб, бу белги тегишли ҳарфларнинг остигагина қўйилади.

¹⁹ Фатха (ـ) сўзларда тил олди **ë, ä** ва тил орқа **a** унлиларини ифодалаш учун қўлланиладиган диакритик белги бўлиб, бу белги тегишли ҳарфларнинг устигагина қўйилади.

лария²⁰ қўшилиши шунга мисолдир: **هَذَا أَبُوكَ وَرَأَيْتُ أَبَاكَ وَمَرَرْتُ بِأَبِيكَ**

Барча ҳоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача—ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган. Туркий сўзларда уч ҳаракат билан келиш **إِشْبَاعُ** ишбоъ²¹, **إِمَالَهُ** имола²², **إِشْمَامُ** ишмом²³, **غُنْنَا** гунна²⁴, **خَيْشُومُ** хайшум²⁵ ҳарфи, икки ундошнинг қатор келиши, **ق** билан **ن**, **م** билан **ب** ҳарфларининг жам келиши, **ل** билан **ن**, **م** билан **ج** ва бошқа ҳарфларнинг алмашиниш ҳоллари ҳам учрайди. Булар ҳаммаси ўз ўрнида гапирилади.

Феъллардан ясалган отлар ҳақида

Отлар икки турлидир: ясама от ва туб от. Феъллардан ясалган отлар феъл охирига ўн икки ҳарфдан бирини қўшиш билан ясалади.

Қўлч, оқ каби отлар туб отлардир. Бу хил отлар бошқа сўзлардан келиб чиқмаган. Ясама отлар бошқа сўзлардан келиб чиқади. Буларнинг баъзилари турмушда қўлланиб, эшитилиб юрилган бўлса, баъзилари аниқ эмас, қиёсий асосдадир. Мен истеъмолдагиларини бериб, муҳмалларини²⁶ ташладим. Лекин муҳмалларни солиштириб аниқлаш мумкин бўларлик қилиб, қуйидагича бир қоида яратдим: феъллардан ясалувчи отлар қуйидаги ўн икки ҳарфдан бирининг қўшилиши билан тузилади. Бу ҳарфлар **ك**, **ق** билан **ا** „аниқ коф“, **ك**, **ق** билан **ا** оралигида талаффуз этиладиган „юмшоқ коф“ (**г**), **و**, **ن**, **م**, **د**, **ل** ҳарфларидир.

²⁰ Бу ибораларнинг бирида **أَب** аб сўзига **و**, иккинчисига **ا**, учинчисига **ى** орттирилган.

²¹ Ишбоъ — товушларни қаттиқ ёки қалин талаффуз қилиш.

²² Имола — товушларни чўзиб талаффуз қилиш.

²³ Ишмом — товушларни юмшоқ ёки ингичка талаффуз қилиш.

²⁴ Гунна — автор бу товушни икки турли деб кўрсатган: **н** билан **г** нинг бирикишидан ҳосил бўлган **н** (масалан: **جُن**); **н** билан **г** нинг бирикишидан ҳосил бўлган **н** (масалан: **بُدُن**) каби.

²⁵ Хайшум — бурун, димоғ товуши.

²⁶ Муҳмал — истеъмолдан чиққан, маъноси ноаниқ сўзлар.

الف алиф

Олим, доно, ақлли маъносидаги **بَلِكَا** билгә сўзи **بِلْدِي** билди феълига алиф қўшилиб ясалгандир. Тажрибада, ақлда катта бўлганларга нисбатан қўлланидиган **أَكَا** оғә сўзи ҳам шундай ясалгандир. Бу сўз **أُوْدِي** ўди нәңни — „нарсани яхши тушунди“ иборасидаги **أُوْدِي** ўди феълининг узагидан ясалган.

Бир турли таом маъносидаги **أُوا** ува сўзи ҳам шундай ясалгандир. Бу сўз „бурдалади, уватди“ маъносидаги **أُوْدِي** ўвди феълидан ясалган.

Кўпинча алиф ёлғиз келмай, **م** билан бирга (-ма/ -мә шаклида) учрайди: **كَسِمَا** кәсмә сўзи **كَسَدِي** кәсди феълидан олингандир. Кўзни беркитмасин, деб сочни кесиладиган жойга ҳам **كَسِمَا** кәсмә дейилади.

أُورِمَا سَج ўрмә сач сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз **أُورِدِي** ўрди феълидан ясалган.

ت T

„Қочувчи“ маъносидаги **قَبُت** қачут сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз **قَبُدِي** қачди феълидан ясалган. **كُذَّت** кизўт сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз **كُذِّي** кизўти [кийди] феълидан ясалган.

ج Z, Ч

„Нон“ маъносидаги **كُمُج** кўмәч сўзидаги **ج** каби. Бу сўз кул ва бошқаларга **كُمِدِي** кўмди деганда қўлланивчи **كُمِدِي** кўмди феълидан ясалган.

سَؤِنُج сәўинч сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз **سَؤِنِدِي** сәўинди феълидан ясалган.

ش Ш

Таниш одамга нисбатан қўлланивчи **بِئِش** билш сўзидаги **ش** каби. Бу сўз **بِلْدِي** билди феълидан ясалган.

„Жанг“ маъносида қўлланувчи **اُورُش** уруш, **تُقُش** тоқуш сўзларидаги **ش** каби. Бу сўз **اُورْدِي** урдї ва **تُقېدِي** тоқїдї феълларидан ясалган.

غ F

غ ҳарфида уч хусусият бордир:

1) феълларга қўшилиб, уларни отларга айлантиради. „Нарса тозаланди“ маъносидаги **اَرِنْدِي** арїндї нэн жумласидаги **اَرِنْدِي** арїндї феълнинг ўзагига **غ** г қўшилиб ясалган; **اَرِيغُ** арїг [соф, тоза] сўзи шунга мисолдир.

Қуруқ маъносидаги **قُرُغ** қуруғ сўзи ҳам қуриди феъли ўзагига **غ** г қўшилиб ясалган отга мисолдир.

2) Отларга қўшилиб, уни ўрин отига айлантиради:

„Сайлгоҳ“ маъносидаги **جَايْلاغُ** [а]лағ сўзи **يَا** [а] оти охирига **غ** қўшиб ясалган. Шунингдек, **قېش** қїш сўзидан ясалган **قېشلاغُ** қїшлағ сўзи ҳам **قېش** қїш сўзи охирига **غ** қўшилиб ясалган²⁷.

3) Феълларга **غ** ва **و** у, **ۇ** ҳарфлари бирликда, яъни „ғу“ қўшилиб, уни қурол отига айлантиради. Бу хусусият туркий тилларнинг ҳаммасига ҳам умумийдир. **بېجېدې** бїчдї (кесди) феълнинг ўзагига **غُو** „ғу“ қўшилиб ясалган „нарсаларни кесувчи асбоб“ маъносидаги **بېجغُو** бїчғу сўзи шунга мисолдир.

اُردِي урдї феълдан ясалган **اُورغُو** урғу (урадиган нарса) ҳам шундайдир.

²⁷ [а]лағ ва қїшлағ сўзлари устида автор томонидан берилган изоҳларда бир оз аниқсизлик бор. М. Кошғарийнинг кўрсатишича, бу сўзларга **غ** қўшилиб ясалган. Ҳолбуки, бу ўринда [а]лағ ва қїшлағ сўзларига **غ** ҳарфи эмас, балки -лағ қўшимчаси қўшилиб ясалган деб кўрсатиш керак эди. Лекин бундай ҳолда бу сўзлар феълдан эмас, отдан ясалган бўлади. Аслида эса бу бўлим феълдан ясалган отлар бўлими эди. Фикримизча, автор [а]ла, қїшла феълларини назарда тутган бўлса керак.

Шу маънода **ғ** ўрнида **г** қўллаш [ҳодисаси] ҳам учрайди. **كەسدِي** кэсдї феълдан ясалган **كەسكُونانك** кэсгү нэн (кесадиган нарса) шунга мисолдир.

اُفسۇدِي әвүсдї (совурди) феълдан ясалган **اُفسۇرغُو** әвүсгү (совурадиган) сўзи шунга мисолдир.

غ билан **ك** нинг алмашилиш масаласига келганда, қалин сўзларда **غ** қўлланиб, унинг зидди ингичка сўзларда **ك** қўлланади.

Бу хил сўзлар охиридаги **к/г**, **ғ** ҳарфлари арабча феъллар олдига қўшилиб, қурол оти ясовчи м ҳарфига ўхшайди. „Ўроқ“ маъносидаги **مِنْجَل** мїнжәл сўзи, „ўт ўрди“ маъносидаги **نَجَل** нәжәлә феъли олдига м қўшилиб ясалган. „Элак“ маъносидаги **نَخَل** нәхәлә феъли олдига м қўшиб ясалган.

„Супурги“ маъносидаги **مِنْسَف** мїнсаф сўзи ҳам шундайдир. Яъни **نَسَف** нәсәфә (супурди) феълдан м орттириб ясалган.

Ўғузлар **ғ** ёки **қ** ўрнида **ا** алиф ҳамда **و** ў, **у** ўрнида **سى** сї қўллаб ўзгартадилар. **بېغاج** бїғач бїчасї нэн — ёғоч кесадиган нарса **اوتۇنك كەسەسى** отун кэсәсї балду — ўтин кесадиган болта каби.

Замон ва макон отлари ва масдар [инфинитив]ларда ҳам қоида шу хилдир.

Ҳоқония турклари билан бошқалар орасида, ўғуз-туркманлар билан бошқалар ўртасида пайт оти, ўрин оти ва масдарларда ҳам шундай фарқ бордир. Улар ўз ўринларида кўрсатилади.

ق Қ

„Тароқ“ маъносидаги **تَرغاق** тарғақ сўзидаги **ق** ҳам шундайдир. Бу сўз **سَج تَرادې** сач тарадї гапидаги **تَرادې** тарадї феълдан ясалган.

„Ўроқ“ маъносидаги **أَرْحَاقُ** орғақ²⁶ сўзидаги **ق** ҳам шундай-дир. Бу сўз **أَوْثُ** от орди гапидаги **أُرْدَى** орди феълидан ясалган.

ك К (аниқ коф)

„Бирор нарсанинг бўлаги“ маъносидаги **كَسَاكُ** кәсәк нән иборасида келган кәсәк сўзидаги **ك** ҳам шундайдир. Бу сўз кәсди феълидан ясалган.

„Ёпинчиқ“ маъносидаги **أَشُكُّ** әшүк сўзи, „ёпди, ўради“ маъносидаги **أَشُوْدَى** әшүди феълидан ясалган.

ك ك (юмшоқ коф)

أَوْلَدَى олўди феълидан ясалган **تَرِيكُ** тiрик сўзи каби. **أَوْلَكُ** олўк сўзидаги **ك** каби.

ل ل

بِيَجْفَلُ бiчғил **جَإِرُ** — ковак, ёриқ ер иборасидаги **بِيَجْفَلُ** бiчғил²⁹ сўзида келган **ل** ҳам шу айди. Бу сўз **بِيَجْلَدَى** бiчғилди нән иборасидаги **بِيَجْلَدَى** бiчғилди феълидан ясалган.

Оқ ва қора рангларнинг алмашуvidан ҳосил бўлган „човқар“ мазмунида келган **تَرْغَلُ** тарғил³⁰ сўзидаги **ل** ҳам шундайдир. Бу сўз **تَرْيَلدى** тарилди феълидан ясалган.

م М

„Намат“ маъносида келган **جَازِمُ** жазим сўзидаги **م** м каби. Бу сўз **جَازِتَى** жазити феълидан ясалган. „Бир тилим қовун“ маъносида

²⁶ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. М. Кошғарийнинг кўрсатишича, „тароқ“ маъносидаги тарғақ, „ўроқ“ маъносидаги **أَرْحَاقُ** орғақ сўзлари „тарамоқ“, „ўрмоқ“ феъллари ўзагига қ қўшилиб ясалган, ҳолбуки, бу мисолларда ёлғиз қ ҳарфигина эмас, балки -ғақ қўшимчиси қўшилиб ясалган.

^{29, 30} М. Кошғарий изоҳига кўра бiчғил, тарғил сўзлари бiчғi, тарғi сўзларининг охирига л ҳарфи қўшилиб ясалган, ҳолбуки, мисолларга кўра сўз охирига -ғил қўшимчиси қўшилиб ясалган.

келган **بِيَجْمُ** бiчiм **قَاغُونُ** қағун иборасидаги **بِيَجْمُ** бiчiм [тилим] сўзи **بِيَجْدَى** бiчди [кесди] феълидан ясалган.

ن Н

„Сел“ маъносидаги **أَقِنُ** ақин сўзида келган **ن** каби. Бу сўз **أَقْدَى** ақди феълидан ясалган. „Тупроқ уюми“ маъносида келган **بِيَغِنُ** бiгiн тупрақ иборасидаги **بِيَغِنُ** бiгiн сўзи **بِيَغْدَى** бiгди тупрақ **بِيَغْدَى** бiгди гапидаги **بِيَغْدَى** бiгди феълидан ясалган.

و У, ў

Бу ҳарф қўшилиб ясалувчи сўзлар, асосан, бирикмада келади; бу ёлғиз ҳолда жуда оз учрайди. „Қортуқ-қоруқ“ (қон олинадиган асбоб) маъносидаги **سَرْغُو** сорғу³¹ сўзи „ҳайвон сутини ёки қонини сўриш“ маъносидаги **سَرْدَى** сорди феълидан ясалгандир. „Турадиган ер“ маъносидаги **تَرْغُو** турғу **جَإِرُ** сўзи ҳам шундай.

Бу қондалар фалак қутб юлдузи атрофида айланиш қондаси каби ҳар қандай сўзга татбиқ этиладиган умумий қондалардир. Бу қондалар икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли ва ундан кўп ҳарфли феълларнинг ҳаммаси учун ҳам умумийдир. Биз бу ерда қисқа маълумот бердик, бошқа ерларда, Худо хоҳласа, бу ҳақда яна сўзланади.

Сўзларнинг тузилиши ҳақида

Сўзлар икки ҳарфли бўлади: **أَتُ** ат, **أَرُ** әр сўзлари каби.

Уч ҳарфли бўлади: **أَزُقُ** азүк, **بِيَزُقُ** бiзүк (айб) сўзлари каби.

Тўрт ҳарфли бўлади: **جَافْمُورُ** жағмур (шолғом) сўзлари каби.

³¹ Бу ерда шуни айтиш керакки, М. Кошғарий изоҳига кўра, сорғу сўзи **و** ва **و** қўшилиб ясалган, ҳолбуки **و** эмас, **غُو** -ғу аффикси қўшилиб ясалгандир.

Беш ҳарфли бўлади: **قُرُوغَسَاق** қуруғсақ (меъда, курсоқ), **قُرُزُغَاق** қузурғақ (этакнинг бир томони) сўзлари каби.

Олти ҳарфли бўлади: **كَمَلْدُرُك** кәмүдүрүк (отнинг кўкрагига тақиладиган зийнат безаги) ва **قُرُزُغُون** қузурғун (қуюшқон) сўзлари каби.

Етти ҳарфли бўлади: **زَرغُنْجُمُود** зарғунјмуд (хушбўй бир ўсимлик, тангагулли бўлади) каби.

Етти ҳарфли [сўз]лар отларда камдир, лекин [сўзлар] етти ҳарфлидан ортиқ бўлмайди.

Отлардаги орттирма белгилар ҳақида

Отларга орттириладиган белгилар: **مَد** мад³² (чўзиш белгиси), **لِين** лін³³ (юмшатиш белгиси) дир. Масалан, **تَغَار** тағар (қоп, тўрва), **جَاوَار** јавар (тугантириқ) сўзларига орттирилган **ا** алиф чўзиш белгисидир. **قَرِيغ** қоріғ (қўрилган, бегоналардан эҳтиёт сақланган) ва **أَرِيغ** аріғ (тоза, пок) сўзларидаги **ی** ануқ ва **تَنُوق** тануқ (гувоҳ) сўзларидаги **و** юмшатиш белгисидир. **أَشْغَر** азғір (айғир), **إِشْغُون** ішғун (ровоч ўти) сўзларидаги ҳамза, **بَزْغَان** базған (ясси бурунли), **قَزْغَان** қазған (ковак ер) сўзларидаги **ن** ҳарфи, **تُرْقُو** турқу (ипак кийимлик), **قُرْغُو** қурғу (шошмашошар одам) сўзларидаги **و** **كُتْكِي** кўтки (кичик тепа), **بُرْقِي** бурқі (қаттиқ юзли киши) сўзларидаги **ی** ҳарфлари отлардаги ортиқча белгилардир.

Бу сўзлардан **فَاعَال** фаъол, **فُؤَال** фуъол, **فِيْؤَال** фиъол, **فَعُول** фаъул, **فَاعِل** фаъил тарзидаги сўзларда чўзги ҳарфларни тушириш

³² Араб тилида мад ҳарфлари учтадир: **ا و ي** каби. Бу ҳарфларнинг ҳар бири ўзи кўшилган ҳарфларни чўзиб талаффуз қилишга хизмат қилади.

³³ М. Кошғарийнинг кўрсатишича, **قَرِيغ** қоріғ, **أَرِيغ** аріғ сўзларидаги **ی**, **أَنُوق** ануқ, **تَنُوق** тануқ сўзларидаги **و** ҳарфлари юмшатиш белгиси бўлиб қолади; аслида булар ҳарфни чўзиб талаффуз қилишга хизмат қилувчи унлилардир.

мумкин: **بَغَاغ** ёки **بَغِيغ** шаклида ёзилиши мумкин. Дарё ва водининг нариги томони маъносидаги сўзни **بَغُوج** ёки **بُغِيغ** шаклида ёзиш мумкин. Шунингдек **قَرِيغ** ёки **قُرِيغ** шаклида ёзиш фарқсиздир.

Сўзнинг қисқаси узунидан яхшироқ. Қолганлари, худо хоҳласа, китобнинг бошқа ерида айтилади.

Феъллардаги орттирмалар ва уларнинг тузилиши ҳақида

Феъллар икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли, олти ҳарфли бўладилар. Феълларга сўнг орттириладиган ҳарфлар унтадир:

алиф-а, **آ**, **ت** т, **ر** р, **س** с, **ش** ш, **ق** қ, **ك** к, **ل** л, **ن** н, **و** ла, **ی** ј

Буларнинг ҳар бири феълларда бирор қўшимча маънони орттиришга хизмат қилади.

الف Алиф

„Ҳасад қилди“ маъносида келган **تَبَزَادِي** табзаді сўзидаги **الف** каби. Бу сўз **تَبَزِي** табіз сўзидан ясалган.

„Қўбуз чалди“ маъносидаги **قَبَزَادِي** қобзаді феъли ҳам **قَبُوز** қобуз сўзига алиф қўшиш йўли билан ясалган.

ت Т

ت т ҳарфи ўтимли феъл ясайди. „Бугдой тозалади“ маъносидаги **أَرِيغ** таріғ арітті жумласидаги **أَرِيغ** арітті феъли **أَرِيغ** арітті феъли ўзагига **ت** қўшиб, ўтимли феъл ясалган сўзга мисолдир.

قُرِيغ қуріғ тон қурітті (кийимни қуритди) гашидаги **قُرِيغ** қуріғ сўзидаги **ت** ҳам шундайдир.

Купинча ўтимли феъл яшашда **ر** ҳарфи **ت** ҳарфи билан бириккиб, **تُر** „тур“ шаклида келади³⁴. Чунончи **بَرْدِي** барді, **بُرْدِي** бурді

³⁴ Бу мисолларда ўтимли феъл ясовчи аффикс - тур шаклида учрагани учун Маҳмуд Кошғарий фақат шу - тур шаклини кўрсатган бўлса керак. Аслида бу аффикс ёлғиз - тур шаклидагина эмас, -тир шаклида ҳам учрайди.

бартурди, كَلَدِي кәлди (келди), كَلْتُرْدِي кәлтүрди (келтирди) мисол-
ларидаги каби.

س С

Феълларга س қўшилиб, орзу ва истак маъноларини билди-
ради, масалан: سَوْفَ اِجْسَدِي суw ичсәди — сув ичмоқ истади. اَشْش
аш jәjсәди — ош емоқ истади каби. س ҳарфи баъзан араб-
ча تَفَاعُلٌ бобидаги каби феълларда бошқа шахсларга нисбатан
ишнинг бўлганга ўхшаб кўринганини, аслида у бўлмаганини бил-
диради. اَلْ مِّنْ دِيْنِ يَرْمَقُ اَلْمِسْنَدِي ол мәндин жармақ алімсінди — у
ўзини мендан танга олгандек қилиб кўрсатди; اَلْ مِّنْ كَا كَلْمِسْنَدِي
ол мәнгә күлүмсінди — у ўзини менга кулиб қарагандай қилиб
кўрсатди.

ش Ш

ش феълларга қўшилиб (арабча مَفَاعَلَةٌ муфоъала бобидаги каби),
ишда икки киши шерик эканлигини билдиради: اُرْشَدِي урдī, اُرْشَدِي
урушдī; تُرْدِي турдī, تُرْشَدِي турушдī каби.

Феълларга ش қўшилиб, баъзан ёрдамлашиш, баҳслашиш
мазмунларида ҳам қўлланилади. Бу ҳақда ўз жойида гапирилади.

ق Қ

ق феълларга қўшилиб энгилниш, хўрланиш маъноларини
билдиради ва мафъул³⁵ ўрнида қўлланади. اُرْ اَجْقَدِي эр ачїқдī —
қамалгани, айрилиб қолгани учун одам оч қолди. يَلْقَى بَقْدِي
jїлқī jутуқдī — йилқи хашаксизликдан ўлар ҳолга келди.

Бу масалада кўпинча ق ҳарфи س билан қўшилиб қўлла-
нади. اُرْ اَرْسِقْدِي эр арсїқдī — киши алданди, اُرْ سَيْسِقْدِي эр
суjсуқдī — одамнинг моли ўғирланди.

³⁵ Мафъул—арабча сифатдош формасига қўлланувчи сўзлар.

ك К

Юмшоқ ва ингичка талаффуз қилинадиган [таркибида тил
олди унлиларни келадиган] ва ёки таркибида ك ҳарфи бўлган
сўзларда ك ҳарфи ق вазифасида қўлланади.

قَجِنِ اُرْ يَسِيكْتِي қачғин эр jәтсїктī — қочган кишига етиб-
олинди, اَلْ اُرْ بِلْسِيكْتِي ол эр бїлсїктī — у одам билинди [у одамнинг
ўзи ва яширин тутган нарсаси маълум бўлди].

ل Л

Бу мажҳул феълларда қўлланади. اَقْ اِتْلَدِي оқ атїлдī ва اُرْ
ақ атī эр оқ аттī жумлаларидаги каби.
بُوزُ تَقْبِدِي ббз тоқдī, بُوزُ تَقْبِلْدِي ббз тоқїлдī каби.

ن Н

ن ҳарфи феълларга қўшилиб, биринчи шахс орқали (бошқа-
лар аралашмай туриб) ишнинг бажарилишини билдиради. اَلْ يَرْ
ол жармақин алїндī — у пулини ўз бошича (бошқалар
аралашмай туриб) олди. اَلْ مِّنْ دِيْنِ تَفَارِيْنِ قَلْنَدِي ол мәндин таварин
қолїндī — у молини мендан ўз бошича (бировнинг аралашувисиз)
олмоқни истади, сўранди.

۷ LA, lā

۷ ла, lā қўшимчаси отларга қўшилиб феъл ясайди, يَكُ قَوْشُ
бэг қушладī — бек қуш овлади иборасидаги каби. Бу гап-
лаги қуш сўзи от бўлиб, феълларга ўхшаш тусланмас эди, лекин
۷ қўшилиб, бутун хусусиятлари билан феълга айланди. Бу асо-
сий қондадир. Буни асингда тут. بَكْ كَنْدَا قَيْشَلَدِي бэг кәнддә
қїшладī — бек шаҳарда қишлади гапидаги قَيْشَلَدِي қїшладī феъли-
ҳим قَيْش қїш сўзига ۷ қўшимчасини қўшиб феъл ясалган
отга мисолдир.

ی ҳарфи ل билан бирликда [لی لی, لی шаклида] қўлла-
нади. Феълга қўшилиб, иш бажарилишига яқинлашиб, сўнг иш-
ланилмаганини англатади. **أَلْ تُرْعَالِي قَلْدِي** ол турғали қалди — у
тураёзди. **أَلْ بُرْعَالِي قَلْدِي** ол барғали қалди — у бораёзди.

Бу қондаларни яхши ўрган.

Сўзларнинг олдинма-кетин келиш тартиби

Олдин икки ҳарфлилардан бошладик, сўнг уч ҳарфли, сўнг
тўрт ҳарфли, сўнг беш ҳарфли, сўнг олти ҳарфли [сўз]ларни
берамиз.

Ўртаси сукунли³⁶ сўзларни ўртаси ҳаракатли³⁷ сўзлардан ол-
дин берамиз, сўнг ўртаси ҳаракатлилар яна ўзларининг ҳаракат-
ларига мос равишда олдинма-кетин берилади. Сўнг олдига ҳамза
(ا) ва бошқа шунга ўхшаш ҳарф орттирилган сўзлар бери-
лади. Сўнг биринчи ва иккинчи ҳарфлари орасига ҳарф ортти-
рилган сўзлар ўз ўрни билан берила боради. Сўнг учинчи ҳарфи-
дан кейин ҳарф орттирилган сўзлар берилади. Бундан ташқари,
бу сўзларнинг боши билан охирини назарда тутамиз. Китобимиз-
нинг ҳамма бўлимларида ҳам отлар юқоридаги тартибда кўрса-
тилади.

Ҳарфларни олдинма-кетин қўшиш тартиби ҳақида

Сўзларни беришда биз кейинги ҳарфи ب бўлган сўзлардан
бошлаймиз. Сўнг қолган ҳарфларни берамиз. Бу тартиб илгариги
адиблар тартибига мосдир, араб луғатлари тузилишига ҳам му-
вофиқдир. Ундан кейин бошида ҳамза ва ҳамзага яқин ҳарфли
сўзларни бошқалардан олдин қўямиз. Биз ўз асаримизда **واو عاطفه**
вови отифа [боғловчи ва]ни кўрсатмадик, чунки унга бу тил
(туркий тил) да ўрин йўқ. Буни яхши тушунингиз.

³⁶ Сукун — ҳарфнинг узилиш, чўзгисизлик белгиси ۰.

³⁷ Ҳаракатли — ҳарфларнинг ўзидан кейинги ҳарфга уланиши.

Девонда зикр қилинмайдиган сифатлар ҳақида

Сифатлар турли бўлимларда ҳар хил мақсадлар билан учрайди.

Биринчи: иш қилувчи шахс ўз ишининг баъзан бажарилишини
билдиради. Чунончи, **أَرُ بَرْدِي** барди эр — одам борди гапидаги **بَرْدِي**
барди феълдан шу маънода қўлланган сифат **بَرْدِي** бардачи (бо-
рувчи) дир. **أَرُ كَلْدِي** кәди эр — одам келди гапидаги **كَلْدِي** кәди.
сузидан ясалган **كَلْدِي** кәдәчи ҳам шундай сифатдир. Бу хил
сифатлар зикр қилинмади.

Иккинчи: ҳаракатнинг давом қилишини, кўп марта такрорла-
шини билдирувчи сифат **أَلْ أَرُ أَلْ أَفْكَ بَرْعَان** ол эр ол эвгә ба-
раган — у одам уйига кўп борадиган, бораверадиган. **أَلْ كِشِي أَلْ**
بِيرْكَ ол кіші ол бізгә кәләган — у киши бизга кўп кела-
диган, келаверадиган жумласидаги **كَلْكَان** кәләган сифати ҳам
шундайдир. Бу хил сифатлар ҳам зикр қилинмайди.

Учинчи: „ишни қилишга қасд қиладиган, истайдиган“ мазмуни-
ни билдирувчи сифатлардир. **أَرُ أَلْ أَفْكَ بَرْعَان** ол эр ол эвгә
баргсақ — у одам уйга боришга интилувчи, истовчидир. **أَلْ كِشِي**
أَلْ بِيرْكَ كَلْكَان ол ол кіші ол бізгә кәлігсәк — у одам бизларга
келишга интилувчи, истовчидир. Бу сифат ҳам берилмади.

Тўртинчи: бир ишни қилиш унинг вазифаси эканидан хабар
беришни билдирувчи сўз **أَوَّلْ أَفْكَ بَرْعَان** ол ол эвгә барғу-
луқ эрди — уйга бориш унинг вазифаси эди. Ўғузлар ҳар қандай
сузда ҳам бу ل ни س га алмаштирадилар.

Яна мисол: **أَلْ يَكْتُ بِيرْكَ كَلْكَوَلُوكْ أَرْدِي** ол ол йігіт бізгә кәлігүлүк
эрди — йигитнинг вазифаси бизга келиш эди.

Бешинчи: ишни қилиш шарафи унга оид бўлгани таъриф қи-
линади: **مَنْ أَفْكَ بَرْعَانِ مَنْ** мән эвгә барғліман — мен уйга ке-
тиш устидаман [кетмоқчи бўлиб турибман].

مَنْ سِيرْكَ كَلْكَلِي مَنْ мән сізгә кәліглімән — мен сізга келиш
устидаман.

Булар ҳам девонда келтирилмайди. Бу хил сифатларнинг ҳаммаси феълдан олинади. Бошқа ҳамма феъллардан ҳам шу тарзда сифат ясалади.

Қилинган иш унинг устига бўлганини билдирувчи мавсуфлар ҳам махсус кўрсатиб ўтирилмади. Фақат қоидалар баёни орасидагина унинг хусусиятларини кўрсатиш, бу сифатнинг тузилиш равишини билдириш мақсадида кўрсатилди.

Бирлик, кўплик, ошириш, чағиштириш, кичрайтиш, келишиклар масаласи ва бошқалар ҳам зикр қилинмади. Чунки биз буларни *جواهر التحو في لغات الترك* «Жавоҳирун наҳви фи луғатит турк» [„Туркий тилларнинг наҳвига оид гавҳарлар“] исми айрим асаримизда бердик. Наҳвга оид қоидалар у асардан қаралиши керак.

Зикр қилинмаган масдарлар ҳақида

Масдарлар икки хилдир: биринчи: туб масдар. Бу хил масдарлар феъллар бўлимида ўтган замон, келаси замон феъллари билан баробар кўрсатилди. Иккинчи: аслида масдар бўлмай, бирор сўз қўшиш билан ясалган масдарлардир. Бу хил масдарлардан ҳол маъноси ҳам англашилади. Буларни мен бермайман, фақат жуда зарур ўринлардагина кўрсатаман.

بَرْدِي бəрдī, *بَرِيرٍ* бəрīр, *بَرْمَاقٍ* бармақ, *كَلْدِي* кəлдī, *كَلْبِي* кəлп, *مِنْكَ بَرِغِمٌ بَلَسَا مَنكَا تَشْعِيلٌ* мəнīң барғīm болса мəнə тушғīл—борадиган вақтимда менга учра, деганда *بَرِغِمٌ* барғīm—ясама масдар. *كَلْبِي كَلْبِي كَلْبِي* кəлп кəлп кəлп болса оқта—кийик келар вақтида от, жумласидаги *كَلْبِي* кəлп—ясама масдар. *تاز كَلْبِي بَرْمَجِيكَا* таз кəлпī бəркчīгə—калнинг келиш ери дўппифуруш дўконидир, деган мақолдаги *كَلْبِي* кəлпī сўзи ҳам шундайдир. Бу хил масдарлар қаттиқ ўзакли сўзларга *ق*, *غ* орттириб тузилади. *بَرْدِي* бардī—у боришда қаттиқ ҳаракат билан борди, *أَلْ قَلْنِ أَرْغِ أَرْدِي* ол қулīн уруғ

урдī—у қулини қаттиқ уриш билан урди демакдир. Бу гаплардаги *بَرِغ* барғ, *أَرْغ* уруғ сўзлари ясама масдарлардир. *ق* ҳарфи ҳам, *ك* ҳарфи ҳам ҳар вақт изофа ҳарфи ҳисобланадиган [аниқловчига орттириладиган] *ي* ҳарфи билан бирликда қўлланади. Булар *غ* га ўхшаш ёлғиз ўзи қўлланмайди. *أَلْ قَلْنِ أَرْغِ* анīн [оруқī нəтəқ—унинг юриши қандай, деган танда *بَرْدِي* [оруқī сўзидаги *ق* *غ* ўрнига алмашгандир.

Юмшоқ, яъни таркибида *ك* бўлган сўзларда ясама масдар *ك* қўшиб ясалади.

أَلْ قَلْنِ تَبِكٌ анī сəкўк сəктī—уни қаттиқ сўкди. *أَلْ قَلْنِ تَبِكٌ* ол қулīн тəпīк тəпдī—у қулини қаттиқ тепкилади гапларидаги *ك* қўшиб ясалган масдардир. Бу хил таркиблардаги масдарларда таъкид, пухталаш мазмуни ифодаланади. Чунончи *وَكَلَّمُ اللَّهُ مُوسَى تَكَلِيمًا* оятидаги каби.

Қоидалар шундай қисқа қилинди. Бошқа сўзларга солиштириб тушуниш учун ишорат қилинди, холос. Бу ерда мен кўрсатган қоидалар, мен ишорат қилган асослар ҳамма туркий тиллар учун умумийдир. Буни ўз ўрнида тушуниш мумкин.

Китобда айtilган ва айtilмаган нарсалар ҳақида

Китобда кўрсатилган тоғ отлари, кўл, води, денгиз отлари фиқят мусулмон шаҳарларидаги номлардир. У номлар ҳар вақт қўлланадиган ва машҳур бўлганлари учун ёздим. Машҳур бўлмаганларининг кўпларини тушириб қолдирдим. Мусулмон бўлмаганлардан баъзиларининг шаҳар номларини ҳам ёздим, баъзиларини қолдирдим. Машҳур бўлмаганларини ёзишдан фойда йўқдир. Тилга кейин кирган сўзларни ҳам ёзмадим. Эркак ва аёллар номи ҳам шундай фақат энг кўп қўлланадиган, одамларга тўғри шикларини билиб олиш зарур бўлган бир қисмигина кўрсатилди.

Турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида

Турклар аслида йигирма қабиладир. Улар ҳаммаси Нуҳ пайғамбар ўғли Ёфас, Ёфас ўғли „Турк“ка бориб тақаладилар.

Булар „Рум“ авлодининг Иброҳим пайғамбар ўғли Исҳоқ, Исҳоқ ўғли **عيسى** Ису Румга бориб тақалишига ўхшайди. Ҳар бир қабиланинг саноқсиз аллақанча уруғлари бор. Мен булардан асосини, она уруғларини ёздим, шахобчаларини ташладим. Фақат ўғуз туркманларининг майда уруғларини ҳам, уларнинг молларига қўйиладиган белгиларини ҳам ёздим, чунки одамларда буларни билишга аҳтиёж бор эди. Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача бўлган мусулмон ва бошқаларни зикр қилдим. Румга яқин биринчи қabila **بَجْنَك** бэҗэник сўнг **قَفْجاق** қифчақ, **اَغْرُ** оғуз, **يَمَاك** ямак, **بَشْغَرْت** башғирт, **بَسْمَل** басмил, сўнг **قاي** қай, сўнг **يَباقو** ябақу, сўнг **تَتار** татар, сўнг **قَرَقَر** қірқіз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилалар ҳаммаси Рум ёнидан кун чиқаргача чўзилгандир. Сўнг **چِكِن** чигил, сўнг **تُخْسِي** тухси, сўнг **يَغْمَا** яғма, сўнг **اِغْرَاق** играк, сўнг **جَرَق** жаруқ, сўнг **جُمُل** жумул, сўнг **اُيغُر** уйгур, сўнг **تَنْكُت** тацут, сўнг **خيتاي** хитай. Хитой—„Чин“дир. Сўнгра **تَاغْغَاج** тағғаж; бу „Мочин“дир.

Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада ³⁸ кўрсатдим.

³⁸ Фикримча, Маҳмуд Кошғарийнинг бу ерда „доира“ деб кўрсатган нарсаи девонда берилган харита бўлса керак. У доира, бу ердаги изоҳга кўра, шу ўрнида бўлиши керак эди; бироқ у биздаги босма нусхада иккинчи томининг 28—29-бетлари орасига ёпиштирилган. Ҳолбуки, иккинчи томининг кўрсатилган бетига доира тамом дахлсиздир. Қўл ёзмани кўрмаганимиз, қўл ёзма бизда йўқлиги учун бу ҳақда кенгроқ бир фикр айтиш мумкин бўлмади. Хаританинг ўрни шу ерда эканини арабча босма нусханинг биринчи том, 31-бетига маълумот ҳам қувватлайди. Уша бетда айгилишича, бу доира I томининг 31-бетидан олдин ўтган бўлиши керак. Профессор А. А. Семёновнинг айтишига кўра, бир вақтлар девондаги харита Маҳмуд Кошғарий томонидан тузилганми ёки у бошқа бирон шахс томонидан тузилиб, сўнги йилларда девонга

Турк тилининг хусусиятлари ҳақида

Энг тўғри ва аниқ тил фақат биргина шу тилни билладиган, форслар билан аралашмайдиган ва шаҳарларга бориш-келиш қиладиган одами бўлмаган кишиларнинг тилидир. |Улар| **سُغْدَاق** суғдақ, **كَنْجَاك** кәнҷак, **اَرغُو** арғулар каби икки тилда сўзлашувчилардир; **خَتْن** хотанликлар, **تُبْت** тубутлар ва **تَنْكُوت** танутларнинг баъзилари каби икки тилда сўзлайдиганлар ва бошқа шаҳарларга бориб юрганлар тилида бузуқлик бордир. Булар бу ерларга сўнг келгандирлар. Мен уларнинг ҳар бирларининг тилларини ўз ўрнида сўзлайман. Лекин **جَابَرْقَا** жабарқаликларнинг узоқда туришлари, Мочин билан уларни катта денгиз айриб тургани учун уларнинг тиллари билинмайди.

Мочинликлар ва чинликларнинг алоҳида тиллари бор бўлса ҳам, шаҳарликлар туркчани яхши билладилар, бизлар билан ёзишгилари туркчадир. Яъжуж, Маъжужлар узоқда тургани, орада то ва Чин яқинидаги денгиз тўсқинлик қилиши натижасида уларнинг тиллари ҳам маълум эмас. **تُبْت** тубутларнинг тиллари алоҳидадир, Шунингдек, хўтанликларнинг ҳам айрим ёзувлари ва айрим тиллари бор. Тубутликлар ҳам, хўтанликлар ҳам туркчани яхши билмайдилар.

Уйғурларнинг тиллари туркчадир, лекин ўзлари бир-бирлари билан сўзлашадиган бошқа бир тиллари ҳам бор. Ёзувда китобнинг бош қисмида кўрсатилган 24 ҳарfli туркча ёзувни қўллашчилар, хатларини шу ёзув билан ёзадилар. Уйғурларнинг ҳам чинликларнинг ҳам яна бошқа бир ёзувлари бор. Китобларини, идора ишларини у хат билан юритадилар. Чинликлар ва мусулмон бўлмаганлардан бошқалар у хатни ўқий олмайдилар. Мен бунгача сўзлаганларим шаҳар халқларидир. Саҳроийлардан бўлган ёпиштириб қўйилганми, деган масала муҳокама қилинган экан. Бундан ташқари, асарнинг туркча нашрларида хаританинг ўрни ҳам аниқланмаган. Бизнинг билишимизча, харита қабилаларнинг япаш жойларини, чегаралари ва бошқа масалаларини аниқлаш мақсадида М. Кошғарийнинг ўзи томонидан тузилган. Бу ҳеч қандай шубҳасиз қатъий фикрдир.

جُمَّلُ] умулларнинг тиллари алоҳиладир. [Улар] туркчани ҳам билдилар. Шунингдек قاي қа], ياقوۋ ياباқу, تاتار татар, باسمل басмил қабилаларининг ҳар бирининг тили ўзига хосдир. Шу билан бирга, улар туркчани ҳам яхши билдилар. Сунгра قورقۇ қирқиз, قىچاق қипчақ, اغز оғуз, نخسى тухсї, يغما яғма, چىگال чигал, اعراق иғрақ, جاروق тиллари фақат туркчадир. يماک жамак ва باشغрт тиллари буларга яқиндир. Румгача чўзилган بۇلغار булгар, سوار сувар, بختك бəхтəклар тили бир хилдаги сўзларнинг охири қисқартирилган бир туркчадир.

Тилларнинг енгили ўғузча, энг тўғриси, яхшиси — يغما яғма, نخسى тухсї кабиларнинг тили ва шунингдек ايلا Ила (Или), ارتيش Эртис (Иртиш), يمار Јамар, ائيل Этїл водиларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчилар тилидир. Буларнинг ичида энг очиқ ва раво тил—ҳоқония (ҳоқонликлар) ўлкасида яшовчиларнинг тилидир. بلاساغون баласоғунликлар суғдча ва туркча сўзлайдилар. طراز Тїраз [Толос] ва مدينه البيضاء Мадїнатулбайзə шаҳарларининг халқлари суғдча, ҳам туркча сўзлайдилар. اسپجابت Испїжаб [Испїжоб — ҳозирги Чимкент]дан то Баласоғунгача бўлган арғу шаҳарларининг ҳаммасида яшовчиларнинг тилида ҳам камчилик бор. Қашқарда канжəкча сўзлашадиган қишлоқлар бор. Шаҳар ўртасида турувчилар ҳоқоний туркчасида сўзлайдилар. Румдан Мочингача бўлган турк шаҳарларининг ҳаммасининг буйи беш мингдан саккиз минг фарсағгача етади. Бу шаҳарлар ўрнини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳаммасини ер шаклидаги доирада кўрсатдим.

Тилда ва лаҳжаларда бўлган фарқлар ҳақида

Туб сўзларда ўзгаришлар кам бўлади. Сўзлардаги ўзгариш ҳарфларда, баъзи ҳарфларнинг алмашувида, тушунувидадир. Масалан, ی билан бошланган от ва феълларнинг бош ҳарфини ўғуз ҳам қипчоқлар | алифга ёки ح га айлантирадилар.

Чунончи, турклар мусофирни يلكين 31кїя десалар, улар [ўғузлар] 31кїн дейдилар; турклар يلىغ سوغ 31лїғ суw десалар, улар 31лїғ суw дейдилар. Шунингдек, турклар дур, марваридни ينجو 31нју десалар, ўғузлар چنجو 31нју дейдилар. Турклар туянинг узун юнгини يغدو 31ғду десалар, улар جغدو 31ғду дейдилар. Сўз ўртасида ёки охирида келган ی ни арғулар ن га алмаштирадилар. Масалан, турклар قوي қой (қўй) десалар, улар قون қон дейдилар. Турклар камбағални چغاي 31ғай десалар, улар چغان 31ған дейдилар. Турклар قاينانك қайу нэн (қайси нарса) десалар, улар قانو қану дейдилар.

Эслатма. Чїғай сўзи илгари ҳамма тилларда шу шаклда (чїғай) бўлгани аниқ. Лекин бизда сўнгги вақтларда 31ғай (жиғай) шаклида ўзлашиб кетган. Биз шунга мувофиқ ўзгартиб олдим.

Сўз бошидаги م ҳарфини ўғузлар, қипчоқ ва суворинлар ب га айлантирадилар. Масалан, турклар من بىрдём мэн бардём десалар, улар بىن بىрдём бэн бардум дейдилар. Турклар шўрвани مۇن мун десалар, улар بۇن бун дейдилар. Сўздаги ت ни ўғузлар ва улар яқинидагилар د га айлантирадилар, чунончи туяни تەش 31тəш десалар, ўғузлар دەش 31дəш дейдилар. Турклар тешикни 31т 31т десалар, улар 31д 31д дейдилар.

Туркий қабилаларнинг кўпгина сўзларидаги د ҳарфи ўғузларда ت бўлади. Масалан, ханжарни турклар بىكدا 31бїкдə десалар, улар بىكتا 31бїктə дейдилар³⁹. Жийдани турклар بىگدا 31бїгдə десалар, ўғузлар 31бїктə 31бїктə дейдилар. Шунга ўхшаш яна кўпгина сўзлар бор. Улар ҳаммаси шу асосдадир. Мен уларнинг ҳаммасини айтиб ўтирмадим.

³⁹ Бўсла, бўктə сўзларида фақат т, д алмашиниши кўрсатилган. Холбуки, бу сўзларда к билан г алмашиниши ҳам бордир.

билан **ف** махражлари орасидаги **ف** w ҳарфини ўғузлар ва уларга яқин турувчилар **و** га айлантирадилар. Чунончи, турклар уйни **أف** әw десалар, ўғузлар **او** әв дейдилар. Турклар овни **أف** әw десалар, улар **او** ав дейдилар. Мен энг тўғри шаклларнигина бераман. Айрим қабилаларнинг тилларида ҳарфларнинг алмашиб келишини ўқувчининг ўзи шунга қиёс қилиб аниқлай олади.

Яғмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қайжумул ва ўғузлар ҳар вақт **ز** ни сўзда **ی** га айлантирадилар ва ҳеч маҳал **ذ** билан сўзламайдилар. Чунончи, улардан бошқалар қайин дарахтини **قَیْنِک** қазің десалар, бу қабилалар **قَیْنِک** қайін дейдилар ва ҳеч маҳал **ذ** билан сўзламайдилар. Бошқа қабилалар қайинни, яқинларни **قَیْن** қазін [қайнаға] десалар, булар **قَیْن** қайін дейдилар. Чигил ва бошқа туркий қабилалар тилида **ذ** билан айтилган сўзлар қипчоқ, ямак, сувор, булғорлар ҳамда русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилаларда **ز** га алмаштирилади. Масалан, турклар оёқни **أذق** азақ десалар, улар **ازق** азақ дейдилар. Чигил турклари **قَرْن تَذَنِي** қарін тозті — қорин тўйди десалар, улар **قَرْدِي** тозді дейдилар. Бошқа от ва феълларда ҳам шунга қиёс қилиш керак. Хулоса қилиб айтганда, чигилларда **ذ** билан айтиладиган сўзлар яғмо, тухси, ўғуз ва Чинга қадар чўзилган ерларда яшовчи баъзи аргуларда **ی** билан алмашади

Румгача бўлган қипчоқ ва бошқа қабилаларда бу ҳарф **ز** га айлантиради. Буларнинг ҳаммасини ўз ўрнида кўрсатамиз.

Сўз бошидаги ҳар бир **ا** алиф [унли товуш] ни хўтанликлар, канжаклар **ه** га алмаштирадилар. Биз уларни турклардан деб ҳисобламаймиз, чунки улар туркий сўзларда йўқ товушни киритганлар. Масалан, улар **آ** атани **هَنا** ҳата дейдилар. **آ** анани **هَنا** ҳана дейдилар. **ر** ҳарфи баъзан **ل** га алмашади. Бу ҳақ-

да ўз ўрнида сўзланади. Базан **ز** **س** га **ز** **س** га алмашади. Булар ҳам қуйида келади.

Вақт отлари ва жой отларида қўлланувчи **غ** ҳарфини ўғузлар **ا** га алмаштирадилар: **بَرغُو بِيَر** барғу [эр ўрнида **بِرَاسِي بِيَر** барасі [эр дейдилар. Турклар **تُرغُو أَعْر** турғу оғур — туриш вақти десалар, ўғузлар **أغور تراسي** турасі оғур дейдилар.

ق ҳарфи **ك** га ва **ك** ҳарфи **ق** га алмашади. Булар ўз жойида келади. Ҳарфлар алмашуви ҳақидаги маълумот шулардир.

Сўзларда ҳарф тушириш хусусиятига келганда, ўғуз ва қипчоқлар отлар ва ишнинг кўп қайта ишланганини билдирувчи феълларнинг ўртасида келган **ج** ни ҳамма ерда ҳам тушириб қолдирадилар. Масалан, олақарғани турклар **جُجُجُ** чумчуқ десалар, улар бу сўздаги **ج** ни тушириб **جُجُ** чумуқ дейдилар. Турклар томоқ (бўғиз)ни **تَمَعُق** тамғақ десалар, улар **تَمُق** тамақ дейдилар.

Феълларга мисол: турклар „у одам уйига ҳадеб кетаверадиган“ маъносида **أَلْ أَفْكَا بَارْغَانُ أَلْ** ол әwгә бараган ол десалар, ўғузлар шу маънода **أَلْ أَفْكَا بَارَانُ أَلْ** ол әwгә баран ол дейдилар. Турклар „у одам қўлини ҳадеб ураверадиган“ маъносида **أَلْ أَرْ قَلِينِي أَرْغَانُ** ол әр қулні ураган ол десалар, ўғузлар шу гапдаги ураган сўзини **أَرَانُ** уран деб талаффуз қиладилар.

Талаффузда энгиллик бўлсин учун ўғузлар отлардаги **ك** ни ҳам туширадилар. Феълларда ҳам шу маънодаги сўзларда **غ** ўрнига алмашган **ك** ни ҳам туширадилар.

Ҳамма турк тилларида ҳам шу ёзилган қоидалар асосдир. Қўшимча қоидалар ўз ўрнида айтивлади. Мен заммалик, фатхалик, касралик сўзларни, яъни **ا** алиф билан бошланган сўзларни китобимни ихчамлаштириш, қисқартириш, энгиллатиш мақсадида бир ерда бердим.

СЎЗ БОШИДА ҲАМЗА КЕЛГАН ОТЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

- أَب** əp||äp||an⁴⁰ — таъкид ва кучайтириш кўмакчиси; бирор нарса жуда ошириб мақталса, **أَبْ أَدْكُو نَانِكْ** əp-əzɣu nən—жуда яхши нарса дейилади. Жуда оқ, оппоқ нарсани **أَبْ أَقْ** ап-ақ дейилади.
- أَب** аб — „йўқ, эмас, на“ маъноларида қўлланадиган кўмакчи; **أَبْ بُوْ أَبْ أَلْ** аб бу аб ол — на бу, на у; бу ҳам эмас, у ҳам эмас.
- أَب** ʊp||uɔ — ранг ҳақида қўлланадиган ошириш кўмакчиси; **أَبْ أَرْكُوْ** ʊp ʊrʊɕ — жуда оқ, оппоқ (чигилча).
- أَبْ أَب** оп-оп — эшакнинг оёғи тойиб кетганда ўрнидан турғазниш учун қўлланадиган сўз бўлиб, „тур-тур“ деган маънони билдиради. Арабларнинг **لَعَا** ләән деган сўзига тўғри келади.
- أَبْ** оп⁴¹ — хирмон янчувчи ҳўквизларнинг ўртасидаги ҳўкиз (арғуча).
- أَت** ат — (қаттиқ талаффуз қилинадиган **أَيْف** билан) от; **أَتْ قَوْشْ قَتْنِيْنْ أَرْ أَيْنْ** қуш қанатин, эр атин — „қуш қаноти билан, эр оти билан“ мақолидаги каби.
- أَت** эт — эт, гўшт (юмшоқ талаффуз қилинадиган **أَيْف** билан) **أَتْ يَيْرْ** эт jəɾ — юмшоқ ер, юмшоқ тупроқ.
- أُت** от — ўт, ўсимлик; **أُتْ أُنْدِيْ** от ўнди — ўт унди, ўт ўсди.

⁴⁰ Ҳозирги замон ўзбек тилида кучайтириш кўмакчиси „хўп“ (масалан, „хўп яхши қилди“ гапидаги „хўп“ каби) ана шунинг х орттирилган варианти бўлса керак.

⁴¹ Қашқадарё область Бешкент шевасида хирмон янчиш маъносида қўлланадиган „хўп ҳайдамоқ“ сўзи ана шу сўздандир.

- أُت** от — ҳайвонлар ейдиган ҳар турли ўт, хашак; **أُتْ أُنْقَا أُنْ بَيْرَكِيلْ** атқа от бэргил — отга ўт [хашак] бергил.
- أُت** от — дори, даво; **أُتْ أَيْجِيْمْ** от ичтим — дори ичдим; табиб маъносидаги **أُتْ أَتَاجِيْ** отачи — сўзи шу сўздан ясалган.
- أُت** от — оғу, заҳар; **بَكْ أُنْكَارْ أُنْ يَيْرْدِيْ** бəг аңар от бэрдй — бек унга заҳар берди.
- إِت** ит — ит, кучук.
- أَج** ач — „ҳой, ҳой, ҳе“ маъноларида қўлланадиган ундов сўз; **أَجْ بَيْرُوْ كَالْ** ач бэру кәл — ҳой, бери кел; ҳай, тез кел.
- أُج** ўч — уч (сон); **أُجْ يَوْمَاقْ** ўч jармақ — уч танга.
- أَج** Оч — (қаттиқ талаффуз қилинадиган **أَيْف** билан) машҳур бир шаҳар оти⁴².
- أُج** уч — тоғда ўсадиган дарахтлардан бири; туркларда қалам шу дарахтдан ясалади; бундан дуг, ҳасса ҳам қилинади.
- أَج** ич — ҳар нарсанинг ичи; **أَجْ قُرْ** ич қур — ичдан боғланадиган белбоғ; **أَجْ سُوْرْ** ич сўз — кўнгилдаги, дилдаги яширин нарса, сир.
- أَج** ич: **أُتْ** ич эт — жигарга ёпишиб турадиган нозик эт.
- أَرْ** эр — эр, эркак. Бу сўзни кўпликда **أَرْنْ** эрән шаклида ҳам қўллайдилар. Лекин бу ҳол кам учрайди ва қондага хилофдир. Чунки кўплик қўшимчаси [аслида] **لَار** лар || lār тарзидадир.

⁴² „Муъжамул-буадон“ китобида кўрсатилишича, Оч шаҳри Андижон билан Самарқанд орасидаги Сайхун қирғоғида яшовчи қарлуқлар шаҳри.

إِرْ ір — уялиш, изза бўлиш, хижолат тортиш маъноларида қўлланади; إِرْ بُلْدِي эр ір болдї — одам изза бўлди; одам уялди.

أَزْ уз — ёғ. أَزْلُكُ مُونُ ўзлук мун — ёғлик шўрва.

أَسْ ус — ёмон ва яхшини фарқлаш (ўғузча); أَلْ بُلْدِي ол ус болдї — у яхши-ёмонни айирди, фарқига етди.

أَسْ ас — йиртқич ҳайвонларга теккан парча гўшт; ўлимтик.

أَسْ ас — каркас қуши; бургут.

كَلْدِي مَنكَا تَاتْ أَيْدِي أَمْدِي يَاتْ
قَشَقَا بَلْبُ أَتْ سَنِي تِلَارْ أَسْ بَرِي

Кәлді мәңә тат,
Айдим әмдї ят,
Қушқа болуб әт,
Сәни тиләр ас бәри

„Менга бир тот келди; унга мен: ёт, қушларга ем бўл, қушлар, қуртлар сени кутаётирлар, (деб уни ўлдирдим)“. [Менинг олдимга бир уйғур коффри келди. Сени йиртқичлар, бўрилар парчаласин, қушларга ем бўлиб, шундай ёт дедим].

أَشْ уш — шундай, худди. أَشْ مَنْدَغُ قِيلْ уш мундағ қил — худди шундай қил.

أَشْ уш — ҳозиргина, шу онда; أَشْ كَلْدِكُمْ بُوْ дўғўм бу — ҳозиргина келиб турганим.

أَشْ أَشْ ош — ош — „уш-уш“ ёки „ҳўш-ҳўш“; ҳўкизни сугоришда қўлланадиган сўз.

أَشْ уш — ҳар қандай дарахт, шох, бутоқнинг ўртаси, ўзаги; أَشْ مَنكُرْ أُشِي мәнқўз ушї — шох (мўнғиз) ўрта-

си; шунингдек қуш ва отларнинг дум суяқларига ёки дум чиқадиган ўринларига ҳам уш дейилади.

أَشْ іш — ис, чироқ ис и ва деворлардаги тутун ис, қуруми; تُونُ إِشْ بُلْدِي тон іш болдї — тўн исланди, кирланди.

أَقْ оқ — ўқ.

أَقْ оқ — тўсин ёки хари; أَقْ أَقْ Эw оқї — уй ўқи, болор, уйнинг тўсини.

أَقْ يِلَانْ оқ јилан — ўқ илон; ўзини одамга отувчи илон.

أَقْ оқ — ер ва бошқа ҳиссаларни ажратишда ишлатиладиган чек (қуръа).

أَقْ оқ — феълларда таъкидни билдирувчи қўшимча;

أَقْ بَرِغَلْ оқ — албатта, бор.

أَقْ оқ — ҳолга яқин маъно берувчи бир қўшимча (юклама); يَا أَقْ كَلْدِيМْ баја-оқ кәлдим — бояёқ келдим, яъни бу соатдан олдиноқ келдим; أَمْدِي أَقْ أَيْدِيМْ әмдї-оқ айдим — ҳозир, ҳозироқ айтдим; ҳозиргина айтдим.

أَقْ іқ — нафас олиш қийинлиги, чунончи муздек сув ичиб, устидан нон егандан кейин нафас олиш қийинлашиб, тўсатдан кўкракдан чиқадиган ўқчиқ, ҳиқчоқ; إِنِّي أَقْ تَتِي анї іқ туттї — уни ҳиқчоқ тутди.

أَلْ ол — у; أَلْ أَتْدَغُ أَبْدِي ол андағ айдї — у (одам) шундай деди.

أَلْ ол — у (ишорат); أَلْ أَرْ ол эр — у киши.

أَلْ ол — от ва феълларга қўшиладиган таъкид қўшимчаси; أَلْ مَنِيكْ أَغْلِيМْ ол мәнїң оғлїм ол — у ҳақиқатан менинг ўғлимдир. أَلْ أَفْكََا بَرْمِشْ АН ол әwгә бармїш ол — у уйга ҳақиқатан боргандир.

أَمْ — эм — эм, даво, дори; даволовчига **أَمْحِي** эмчи дейлиши шундандир.

أَمْ — хотинлар аврати (ўғуз ва қипчоқларда).

أَمْ — иштон, лозим, шалвар.

أَمْ — шоҳ аскарларига қўйилган (тайинланган) яширин белги, пароль; бу белги қуш ёки қурол номи ёки бирор сўздан иборат бўлиши мумкин; тўқнашганда уни айтиб ўзларини танитадилар; мақолда шундай келган: **أَمْ بِلْسَا أَرْ أَلْمَاسْ** *im bilcä ar ölmäs*—им билса эр ўлмас (киши яширин белгини билса, ноҳақ ўлмайди).

أَنْ — ун — ун, товуш; бу сўзни **أَنْ** ун тарзида чўзиброқ талаффуз қилиш ҳам мумкин.

Бу бўлимнинг музоаф (бир ҳарфи икки марта такрорланган сўзлар) қисми

أَرَّ — арра — сийдик; бу сўзни эшаклар жуфтлашиш вақтида икки-уч марта айтилади; сўнг улар жуфтлашадилар. (Ҳозир бу сўз Қашқадарё областида „аррак-аррак“, Тошкентда „харр-харр“ тарзида қўлланади.) Бу сўзди арабчага ўхшашлик бор, чунки арра арабча жамоъ маъносидадир.

أُرَّ — урра — эркалардаги чурра, дабба (ўғузча).

إِرَّ — йрра — изза, уялиш; бу сўз икки **ر** (р) билан йрра, шунингдек бир **ر** (р) билан йра деб ҳам талаффуз қилинади⁴³.

⁴³ Ҳозирги замон ўзбек тилида уялиш маъносидаги бу сўзнинг изза ва изо тарзида икки хил талаффуз қилинишида бир ҳарф орттирилишининг ёки туширилишининг тилимизда қадимий ҳодиса эканлиги кўриниб турибди. Бу сўзда р товушининг з га алмашиниши фонетик ҳодисадир.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари⁴⁴

أَأ — а: — ҳайронлик ва таажжубни билдирувчи сўз. **أَأ مَنِي أَأ قَلْدِي** ол мёни а: қилди — у мёни ҳайрон қилди, таажжубда қолдирди.

أُو — узу — уйқу; **أُوذِبْدِيمُ** узидим — ухладим; бу ерда **و** ҳарфи замма („у“) билан касра (i) орасида келгани учун тушириб қолдирилган.

أُوا — ува⁴⁵ — чақирувчига жавобан, жавоб тариқасида „ҳа“ деб айтилган сўздир. „Эй фалончи“ деб чақирганда чақирилувчининг **أُوا** ува || ова — „ҳа, лаббай?“ деган жавоби, „нима дейсиз?“ деганидир.

أُوَا — уқа — кафиллик, кафолат; **أُوَا مَنِي أُوَا أَلْدِيمُ** мён анī уқа алдīm — мен уни кафилликка олдим; мен унга кафил бўлдим.

أُوِ — ав — (қаттиқ талаффуз қилинадиган **أَلِفُ** билан) буюрувчининг буйруғини писанд қилмаслик, бўйсунмаслик ўрнида қўлланувчи „а?“, „нима деяпсиз?“, мазмунидаги ёрдамчи сўздир.

أُوِ — аj — тўқ сариқ рангдаги бир ипак кийимлик.

⁴⁴ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Чунки тўрт ҳарfli сўзлар назарда тутилса ҳам, берилган сўзлар тўрт ҳарfli эмасдир.

⁴⁵ Ҳозирги жонли ўзбек тилида, чақирувчининг мурожаатига жавобан „ҳа“ деб айтилади. Бундай мисолларни Навоий асарларидан ҳам топиш мумкин:

Ҳов деса шоҳга нуқс роже эди,

Йўқ демакляк хилофи воқе эди.

اى بىكى a] bitigi — аскарларнинг номи ва озиғи ёзилган дафтар.

اى a] — ав сўзи каби буйруқни менсимаслякни, инкор қилишни билдирадиган бир сўз.

Таркибида бурун товушлари бўлган отлар⁴⁶

اَنك аң — юз ёноғи; قِرْل اَنك қізіл аң — қизил юз ёноғи.

اَنك аң — қуш исми; унинг ёғидан дори сифатида фойдаланилади. Агар ёғи кафтнинг юзига сурилса, кафтнинг орқасига ҳам ёйилиб кетади.

اَنك аң — „йўқ“ ёки „эмас“ маъносидадир (ўғузча). Бирон юмушга буюрилганда, буюрилган киши اَنك аң-аң дейди. Бу — „йўқ-йўқ“ демакдир.

اَنك аң — олд; اَل مَنَدَن اَنكَدَن بَرَدِي ол мёндан бидун барди — у менинг олдимдан борди.

اَنك аң — ранг; бир нарсанинг ранги; ياشل اَنكَلِك تُون яшил аңлік тон — яшил ранглик тун.

اَنك ايش аң иш — осон иш, қулай иш. Бу сўз اَنك ايش она] сўзининг қисқартирилганидир.

اَنك аң — ўнг; اَنك اَلِك аң әлік — ўнг қўл, соғ қўл (чигилча).

Икки ҳарфлилар тугади.

⁴⁶ Бурун товушларининг сўз ўртасида ва сўз охирида келишларига қараб бўлинишлари турлича бўлса ҳам, М. Кошгарийнинг таърифича, бурун товушлари, асосан икки ҳолда пайдо бўлади: 1) н дан сўнг г келган сўзларда; аң, оң ва шу кабилар; 2) н дан сўнг л, ч келган сўзларда: кўлүн ч, сўвинч каби. Буларни М. Кошгарий бир-биридан фарқ қилиб, „г“ ли бурун товушлари“, „л, ч“ ли бурун товушлари“ деб атайди.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

فَعْل Фаъл, فُعْل Фуъл, فِعْل Феъл шаклида ўрта ҳарфи сукунли сўзлар⁴⁷.

اَلْب алп — ботир, қаҳрамон; اَلْب يَغِيْدَا اَلْحَقُّ جُعِيْدَا алп-јағида, алчақ јағида — „ботир душман билан тўқнашганда, олишганда, ювош — тиришишда синалади“ мақолидаги каби. Бу сўз қуйидаги парчада ҳам келгандир:

اَلْب اَر تُونْ كَا اَلْدِيْمُو ايسېر اَر تُونْ قَلْدِيْمُو
اَذَلْكَ اَوْجَن اَلْدِيْمُو اَمْدِي يَرْك يَرْتَلُوْر

Алп эр Тона бидиму,
Әсіз ажун қалдиму,
Өзләк өчин алдиму,
Әмди јурақ јіртілуּр.

Алп Эр Тўнга (Афрасиёб) ўлдими,
Ярамас дунё қолдиму,
Дунё ундан ўчини олдим,
Энди юраклар унинг учун яраланмоқда.
(Афсуски, қаҳрамон Алпартунга ўлдими, ярамас дунё ундан ажралиб қолдими, замона ундан ўчини олдим, энди унинг учун юраклар яраланаётир.)
اَرْت سَچ арт сач — орқа соч, гардон мўйи, чунки اَرْت арт орқа, бўйин демакдир.

⁴⁷ فَعْل, فُعْل, فِعْل шакллари бу ўрнида икки нарсани англатади: 1) алиф билан бошланувчи сўзларни кўрсатади; 2) шу сўзларнинг ўртасидаси ҳарфларнинг сукунли эканлигини кўрсатади.

أرث арт — тоғ тепаси; أرثك بئورۇ әрмәгүгә
эшик арт болур— „ялқовга эшик остонаси ҳам тоғ
тепасидек күринади“ мақолидаги каби.

أرث урт — нина || игна тешиги.

أرث Өрт — үт; ёғин.

أرث аст — тор йүл; тор күча (чигилча).

أرث анд — онт; қасам; أرثك андқ — қасам ич.

أرث арқ — чиқит, чиқинди; أرثك تەمۇر арқі — темир
чиқиндиси.

أرث урқ: أرثك уруқ сүзининг қисқартирилган шакли
(үғузча). Арабча أرثك унуқ, أرثك унқ сүзлари каби.

أرث Үрқ — мўлжал қилиш, фол очиш, биров дилда-
гани айтиш.

أرث Үрк — эрк; подшолик ва буйруқ үткирлиги.

أرث Өрк — қора молларнинг бошвоғи ва от оёғининг
боғи (тушов).

أرث Үрк — қуй; түрт ёшга қадам қўйган қуй.

أرث Үлк — олдин, аввал; أرثك سەن барғил —
олдин сен бор.

Уч ҳарфлиларнинг манқус⁴⁸ бўлими

أوب أوب Өп - өп — бирон ишда ҳовлиқиб ва мақтаниб, сўнг
уни исботлашдан ожиз қолганларга „өп-өп“ дей-
дилар.

أوت أوت От — үт, олов; أوتك نيسا اغيز كيماس от тәсә ағиз
күймәс — үт деган билан оғиз күймәс. Бу мақол
сўзлашдан тортилганларга нисбатан ишлатилади.

⁴⁸ Феълнинг уч ҳарфи (бош, ўрта, охириги ҳарфлари)дан бири а, ә, о, ө, у, ү,
і—ї, ғ бўлган уч, оч, иш, ош, эл, ўз каби сўзлар бўлими манқус деб
аталади.

أوت Өт — (و ҳарфи ингичка [ö тарзида] талаффуз
этилади); деворда ва тахтада бўлган тешик.

أوت Өт — (و ҳарфи юқоридагидан ҳам ингичкароқ
талаффуз этилади); аччиғлик, үт [öt] қопчаси.

أوج Өч — үч, интиқом, кек.

أوجك كك قمع كشي نيك بلكوق أوزا أليم بيل
أذكولوكوك أونغجا ألكينك بيل تليم قبل

Өч кәк қамуғ кiшинин жалінуқ үзә алім бил,
Эзгүлүгүг ағанча элгін билә тәлим қил.

„Үч, кек деган нарсалар одамларга қарз кабидир.
Буни бил-да, кучинг етганча қўлинг билан күп-
күп яхшилиқ қил“.

[Үч, кек деган нарсалар одамларга қарз кабидир,
олмай қўймаслар, ундан чекин. Шунин бил-да, му-
софирларга, бегоналарга кучинг етганча, қўлинг-
дан келганча яхшилиқ қил].

أوج Уч — нарсанинг учи. أوجي بوتاқ учі — бутоқ
учи, шох учи.

أوج Уч: أوجك ایل چەгара, эл, мамлакат чегара-
сидаги вилоят.

أوج Уч — бирор нарсанинг тугалиши, битиши (үғузча).

أوجك بۇندا نا اوج وار бојда нә уч вар — халқда (қабил-
лада) күплик жиҳатдан тугалиш йўқ.

أود Өд — (و ҳарфи ингичка [ö тарзида] талаффуз
этилади); замон, замона, давр. Қуйидаги мақолда
ҳам келган: أودك كجارت كشي ئويماس بلكوق اوعلي
أودك كچار كشي توماس, жалінуқ оғлі
мәнү қалмас. „Замон үтар, киши түймәс, инсон
боласи мангу қолмас“ мақолидаги каби.

اودۇد уд—сигир (чигилча). Туркларнинг қабул қилган ўн икки йилдан бирига ҳам اودۇپيلي уд [ил] — сигир йили дейилади.

اوز ات ор ат — тўқ қизил ва сариқ ранглар орасидаги от.

اوز өр — (و ҳарфи янгиликка [б тарзида] талаффуз этилади); кафтан ёки камзулнинг қўлтиқ ости қисми.

اير эр — тешиш асбоби.

اير эр — ер; баъзи луғат [тил]да اير эр ҳам дейди.

اوز өз — (юмшоқ талаффуз этиладиган اَلِف билан); ёғ. اوزلك اش өзлүк аш — ёғлик ош, ёғлик таом.

اوز өз — ўз; ўзи; бу сўз шу парчада келган:

كوركلكونك تونغ اوزونككا تالغ اشغ اذيقما
توتغيل قنوق اغرليغ بلسون جفيناك بلوتما

Көркүлүк тонуг өзүнкә,
Татлиг ашиг азінқа,
Тутгил қонуқ агірлиг,
Јазсун јавиң бузунқа.

„Куркам, чиройли тўнинг ўзинга, ширин овқатингни бошқаларга ата; қўноқларни ҳурматла, токи, шуҳратинг эл-юртга таралсин“. [Чиройли тўнингни ўзинг кий, лекин ширин таомларингни бошқаларга тут, меҳмондўст бўл, токи шуҳратинг оламга ёйилсин].

اوز өз — дара, тоғлардаги води; буни تاغ اوزي тағ өз — тоғ дараси ҳам дейдилар.

اوز өз: بوزونك اوزكيشي آل өз кiшi — яқин одам; бу бизниң өз кiшi ол — бу бизнинг ўз яқин кишимиз.

اوز өз — юрак ва қоринга тегишли аъзолар. اوزم اغرپدي өзүм агрiдi—қорним [яъни ичим] агрiдi.

اوز өз — ўзак; буни اوزي اوزي اوزي [яъни өзi] өзi (ёғоч ўзати) ҳам дейдилар. Хурмо ёғочларининг бошида пайдо бўладиган оқ модда.

اوز كيشي өз кiшi — қўли ишга қовушадиган, ўз ҳунарига моҳир киши.

اوز өз: اوز قنقى өз қонуқi — гавда ичида ҳаракат қиладиган нарса, руҳ; қуйидаги парчада ҳам келган:

بردي كوزم يرقى االدى اوزوم قنقى
قندا ارنج قنقى امدى اوزين اوزغورور

Бардi кўзүм јаруқi,
Алдi өзүм қонуқi,
Қанда эрiнч қанiқi,⁴⁹
Эмдi узiн узғурур.

„Кўзимнинг нури кетди, менинг руҳимни ҳам олиб кетди. У ҳозир қаерда экан? Энди мени уйқудан уйғотади“.

[Кўз қорачигим (севиқлигим) кетди. У кетиши билан менинг руҳимни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Энди у қаерда экан? Унинг йўқлиги мени уйқудан уйғотади, уйқуга йўл бермайди].

ايش یش... иш... بار ايشنك نا نە یشiн бар? - нима ишинг бор?

ايش эш — эш; ҳамроҳ; ўртоқ; жини бор, алоҳида таъбиқатли кишиларга ҳам ايشليک یشлик дейилади.

⁴⁹ Мисралдаги қанқi сўзининг арабчаси قنقى ҳолда эди. Биз Басим Аталай билан асосида тузатдик.

اين in — ин; шер, тулки ва бошқа йиртқичлар уяси.
 بين in шакли ҳам бор.
 اين in — қўй қийи; бу сўзнинг بين in шакли ҳам бор.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ⁶¹

اوي oj — ердаги чуқурлик, ўйдим-чуқур.

اوي oj: اوي ات at — қора от.

Ўрта ҳарфи сукунли сўзлар тугади.

فعل فعل Фаъал, фаъул, фаъил каби ўрта ҳарфи ҳар хил шаклда қўлланувчи сўзлар бўлими

اجت ochut — ўч, қасос; душманлик; бу сўзнинг асли och dir.

اذت azut — кафт; бир кафтга сигарлик; *بِر اذت ناع* бир азут нәң — бир кафт нарса.

ارت at arut ot: ارت ات arut ot — бир йил турган ўт; қуруқ хашак.

اغت agut — бўза тайёрлашда ишлатиладиган ачитқининг исми. Бу кўп дорилардан иборатдирки, унлари ундирилган арпа уни билан аралаштирилади. Кейин қориштирилиб, ғўлакларга ўхшатиб кесилади, сўнг қуритилади. Кейин буғдой ва арпани қайнатилади. Ўша хамир ўғитни (ғўлакни) янчиб, ҳар бир буғдойга бир ғўлакдан сепилади, сўнгра қайнатилган буғдойни тоза бир нарсага ўраб, уч кунгача димлаб қўйилади. Шундан кейин хумга солинади ва етилгунча ўн кун қўйилади. Сўнг устига сув қуйиб сузилади. Бу буғдой шароби [бўза] дир.

⁶¹ Бу ерда босма нусхада ёки қўлёзмада ва ёки китобни тузиш вақтида бир оз хаҳо кетган. Чунки берилган сўз арабчада ҳам тўрт ҳарфли эмас, уч ҳарфлидир.

اقت awat — тўғри, маъқул деган маънони англатувчи сўздир. Бу сўзнинг уч хил талаффузи бор: яғмо, тухси, қишчоқлар *اقت awat*, ўғузлар *امت amät* ёки *اوت awat* дейдилар. Бошқа турклар эса *يمت yimät* дейдилар.

اقت uwut — уялиш, ҳаё.

اقت uwut — таомга ёки подшо ҳузурига чақирриш.

اكت agit — ярадан, шунингдек, кўз тегишидан сақлаш учун болаларнинг юзига суртиладиган бир дори. Бу дори заъфаронга бир қанча нарсалар қўшиб ясалади.

اكت ogut — ўғит, насихат; бу сўз қуйидаги шеърий парчада ҳам келгандир:

الغبل اکت مندين اغول اردم تبالا
 بوبدا اولغ بلکا بلب بلکينک اولا

Алғил оғўт мәндин, оғул эрдәм тила,
 Бојда улуғ билгә болуб, билгич ула.

„Ўғил, мендан ўғит ол, фазилат тила.

Эл-юрт орасида улуғ олим бўл, илмингни тарқат“. [Эй ўғлим, мендан ўғит-насихат ол, одобли ва тарбияли бўлишга тириш, токи эл ичида зўр олим бўлиб танил ва улар орасида одоб ва илм тарқат]..

اكت agut — буғдой ва шунинг кабиларни янчиш.

اكتنج agutchi — буғдой ва бошқа донларни янчувчи кимса, тегирмончи.

اكت agat — никоҳ кечаси келин ёнида хизмат қилувчи хотин, янга.

اكت ikit — ёлгон (ўғузча); *اكت سوز* ikit soz — ёлгон сўз.

الت olut — бир-бирини ўлдириш. Ўлдирувчига *التجى* olutchi дейилади.

اَلْتُ ɔlʊt: اَلْتُ ɔlʊt ʔr — куч ва қуввати кетган катта ёшли киши.

اَتَحَّ атач—худди катта кишилардек ўзини улугсифат (жекса-қари) қилиб кўрсатувчи болага атач оғул дейилади.

اَتِچ а тіч — болалар ёнғоқ ўйнайдиган чуқур жой.

اَشِچ а ш і ч — қозон; бу сўз қуйидаги мисолда ҳам келгандир:

اَشِچ اَيور توبوم التون، قمج ايور من قیدامن

Аш і ч ајур тубум алтун, қам і ч ајур мэн қайдаман? „Қозон айтур: тубим олтин, чўмич айтур: мен қайдаман?“

[Қозон тубим олтин деб мақтанса, чўмич: „Ундай бўлса, мен қайдаман?“—дейди].

Бу масал ўзининг кимлигини биладиган таниш кишилар олдида мақтанувчи кишига нисбатан айтилади.

اَكَّч ʔkʔʧ — ўзининг ортиқ зийраклиги билан одамларга худди ўз синглисидек туюлувчи ёш қиз; бу сўз ёш қизларни севиш, эркалаш учун қўлланади.

اَمَّг ʔmʔg — нишон, мўлжал.

а м а ч — омов, омов-бўйинтуруқ; деҳқончилик асбоблари.

у л і ч — болаларни севиш, эркалатиш учун айтиладиган сўз; اَلِچِم ул і ч ім — ўгилчам, қароғим (қарлуқча).

а н а ч — она қиз, яъни ўзининг зийраклиги билан ҳамманинг онасидек ҳисобланувчи ёш қиз. Бу сўз қизларни эркалатиш учун айтилади.

ʔnʊʧ — кўзга тушган парда, ноҳина.

اَغِرَّ ʔgʔr — оғир, ҳар нарсанинг оғири. Халқ ёки бек томонидан ҳурмат қилинадиган кишига اَغِرْلِغ كِشى ағрліғ кіші деб айтилади; تَغِرِّي مَنِي اَغِرْلادِي тәғрї мәнї ағрладї—худо мени сийлади, қадрлади. اَغِرَّ اَذاق اَمِرْلدِي ағр ʔзақ ʔмрүдї—оғир оёқ кечадан бир мунча муддат ўтгандан кейин тўхтади дейилади, яъни „оғир оёқли киши секин ва суст юрса ҳам, манзилга етди“ дейилмоқчи.

ағр: ағр: اَغِرَّ نازك ағр нәң—нархи ошиқ нарса, қимматбаҳо нарса.

ағр: уғар: اَغْر اَت уғар ат—пешонасида оқи бор [қашқа] от; бу сўз шаклан ҳам, мазмунан ҳам арабчага мосдир; фақат бу сўзнинг бош ҳарфи арабчада фатхали (a), туркчада заммали (y) дир. оғур — вақт; نا اَغْرْدا كَلْدِيك نә оғурда кәлдїң?—қай вақтда келдїң?

оғур — давлат, даргоҳ; بَك اَغْرَبْتدا مِينك ايشِم ايتلدي бәғ оғрїнда мәнїң ішїм ʔtїлдї—бек давлатида (даргоҳида) менинг ишим ўнгланди.

оғур — ишнинг ўрнида бўлиши, жойида, вақтида бўлиши. بُو ايش اَغْرْلغ بُلْدِي бу іш оғурлуғ болдї—бу иш вақтида бўлди.

оғур — бадал, эваз; ўринма-ўрин, бошма-бош; اَغْر اَتقا اَغْر اَلْدِيم атқа оғур алдїм—от эвазига [бошма-бош] олдим (оғузча).

оғур — яхши ва муваффақиятли; хайрли; бу сўз фақат сафарга ёки сафарчига нисбатан қўлланилади: يول اَغْر بولسун]ол оғур болсун—сафар бехатар [муваффақиятли] бўлсин (ўғузча).

ʔgʔr — игир || ийир, қорин оғригини даволаш учун қўлланадиган ўсимлик; бу сўз шу мақолда келган:

قَرَامَنَكِيْز قَبِيْلَ يُوْزُ بُلْنَار مَبْنِيْ اَوْلَاسْ كُوْزُ
 بُلْنَابْ يِنَا اَوْلُ قَجَارُ اَنْدَبِيْن تَمَارُ تَوْكَالُ نُوْزُ

Булнар мәни улас кбз,
 Қара мәніз қізіл јүз.
 Андін тamar түкаі түз,
 Булнап јана ол қачар.

Бу маст кўзли (севиклим) порлоқ юзидаги ёқимли қора холи билан мени асир қилади. Худди (гўзал) ёноқларидан ширинлик томаётгандай мени асир қилади-да, сўнг мендан қочади. [Мастона кўзли, кўркам юзли, қоп-қора холли севиклим, ёноқларидан ёқимлилик томаётгандек мени асир қилади. Асир қилади-да, сўнг қочади].

- اِبْشُш о п у ш — ўпиш.
 اَتِشُش а т і ш — отиш; отишма.
 اَتِشُш А т і ш — эр кишиларнинг исмларидан.
 اَتُشُш У т у ш — эр кишиларнинг исмларидан.
 اُتُشُш у т ў ш — [юмшоқ талаффуз этиладиган „у“ билан];
 уйинда ютиш. Бу шундайки: болалар ҳалқа (давra) бўлиб ўтирадилар. Болалардан бири ёнидаги бир болани тўртади ва унга اَتِشُش اَتِشُش ўтўш-ўтўш дейди, яъни „ёнингдагини ҳам тўрт“, дейди.
 اِتِشُش і т і ш — икки киши орасида ўзини қўл билан ҳимоя қилиш.
 اُجْشُش о ч а ш — ўчакишиш. اَل مَبْنَكِ بَرَا اَوْجَشْدِي ол
 мэннц бiрlа очаштi—у мен билан ўчакишди.
 اَدْشُش а д а ш — дўст, ўртоқ.
 اِدْشُش і д і ш — қадаҳ; пиёла; яғмо, тухси, ямак, ўғуз ва арғулар тилида тос, обдаста, товоқ ва лаганларнинг ҳаммаси „идиш“ деб юритилади.

- اَرِشُش а р і ш — ўриш; اَرِشُش اَرِقَاغُ аріш арқағ — орқоғ-
 ўриш деб қўлланилади,
 اَرِشُш у р у ш — талашиш, тортишиш; уришиш.
 اَغِيْشُش а г і ш — кўтарилиш, оғиш.
 اُعْشُش у г у ш — қабила, қариндош.
 اَفْشُش у w у ш — ушоқ, нарсанинг майда бўлаги; اَفْشُش اَتْمَاكُ
 уwуш ётмāk — ушатишган нон, бурдаланган нон.
 اُقْشُش у қ у ш — уқиш, англаш; идрок этиш; тушуниш;
 اِقْشُش а қ у ш л уғ اقْشُش كِشِي — уқувли киши, фаҳм-
 фаросатли киши.
 اَكْشُش о к ў ш — кўп; اَكْشُش نَانِكُ оқўш нән — кўп нарса;
 ҳар нарсанинг кўпи. Масалда шундай келган:
 تَبْرِيْكَ اَسَنْ بُلْسَا تَانِكُ اَكْوْشُش كُرُوْزُ
 Тiрiг эсән болса таң оқўш кбрўр
 — одам эсон [соғ] бўлса, қизиқ нарсаларни кўп
 кўради.
 اَوْكُوْشُش о к ў ш : اَوْكُوْشُش بَلْقِي оқўш јiлқi — қайсар от; сар-
 каш ҳайвон.
 اَلِشُш а л і ш — сувнинг ҳовузга қуйиладиган ўрни.
 اَلْشُش Алуш—Қашқарда бир қишлоқ номи.
 اَلِشُш а л і ш — олиш, ҳисоблашиш; اَلِشُش بِيْرِيْشُш аліш-
 бёриш—олиш-бериш. Оладиганни олиш, беради-
 ганни бериш.
 اَلْشُش ў л ў ш — улуш, ҳисса; (ش ҳарфи аслида ك дир).
 اَوْلُكُ ў л ў к — улуш, ҳисса; бу сўз охирида ك к бўлиши
 асосдир. Бу араб тилида к ҳарфининг ш га алма-
 шиниши кабидир. Чунончи, Мажнуннинг اَعْيَانِشُش
 اَعْيَانِشُش جِدْشُش мисрасидаги اَعْيَانِهَا وَجِدْشُش جِدْهَا
 сўзлари اَعْيَانِكُ جِدْشُش ўрнида қўлланган.

الشُّ ул уш — қишлоқ (чигилча); Баласоғун ва уларнинг юқори ёнидаги аргулиларча „шаҳар“ демакдир. Шунинг учун Баласоғун шаҳрини قُوْرُ اُولُوْشُ Қуз улуш ҳам дейдилар.

الشُّ ul uш — халқ орасида ҳисса тақсимлаш ёки улашмоқ. Сўз охиридаги ش ҳарфи ك га алмашгандир. Чунончи, رَيْتِكِ نَحْتِكِ сўзлари ўрнида қўлланганда ش, ك га алмашгани каби.

أَجِيْغِ а ч і г — хон ёки шоҳнинг бахшишномаси, мукофоти; خان مەنكا اجغ بيردى Хан мәнә ач і г бәрди — хон менга мукофот берди.

أَجِيْغِ а ч і г — ноз-неъматлар ичида яшаш, ноз-неъматлардан баҳраманд бўлиш; اوزۇنكى اجغنتت өзүннi ач і г л і г тут — ўзингни яхши тут! Ноз-неъматлардан баҳраманд бўл, озиклан, демакдир.

أَجِيْغِ а ч і г — ачкиқ; ачкиқ бўлган ҳар бир нарса.

أَجِيْغِ аз і г — айиқ; бу сўз шу маталда ҳам келади:

اىچى بىلىر اىچى نجا آل بىلىر اذغ انجا بول بىلىر айчi нҷә ал бiлсә, аз і г анча јол бiлiр — овчи қанча ов ҳийла-ларини билса, айиқ ҳам шунча қочиш йўларини биледи. Бу мақол икки тажрибали киши тортишиб қолганда сўзланади.

أَذِغِ аз і г — мастликдан ҳушёр бўлган киши; اسرنگ اذغ әсрүк аз і г — маст ва ҳушёр.

أَذِغِ аз і г — биздаги бир қишлоқ номи.

أَذِغِ уз уғ — уйғоқ; ҳушёр; اذغ ار уз уғ әр — уйғоқ одам; дили зийрак кишига اذغ كونكولوك ار уз уғ көнүлүк әр — сезгир табиятли одам дейилади.

أَرِغِ а р і г — чодир пардаси (барсағонча).

أَرِغِ ар і г: اَرِغْ نَانِكْ ар і г нән — тоза нарса.

أَرِغِ уруғ — уруғ, ҳар бир нарсанинг уруғи; [экиладиган] уруғни ҳам уруғ дейдилар. اَرِغْ اَكْرَى уруғ әкдi — уруғ әкди, донә сочди. Қариндош-уруғни ҳам бунга ўхшатиб اَرِغْ تَرِغْ уруғ-тур і г дейдилар.

أَزِغِ аз і г — озик, ҳайвоннинг озик тиши.

أَسِغِ а с і г — фойда.

أَسِغِ осуғ — бир ишнинг бошқа бир ишга айланиши; بُو ايش اسغى مۇندغ бу іш осуғi мундаг — бу ишнинг айланиши шундай.

أَلِغِ а л і г — ҳар нарсанинг қайтарилиши (ўғузча ва қипчоқча).

أَلِغِ ул уғ — улуг, ҳар нарсанинг улуги, каттаси; шу шеърий парчада ҳам келган:

الغ لوقع يلسا سن اذكو قلين
بلغل كيشك يكلار قتم بخشى اولان

Улуғлуқуғ булса сән әзгү қiлiн,
Болғiл кiшiг Бәгiәр қатiн јахшi улан.

Даража ёки мартаба топсанг, хулқингни чиройли қил, амирлар олдида яхшилик етказувчи, халқнинг ишларини яхши қабул [қилувчи бўл.

أَلِغِ і л і г: اَلِغْ سُوْفْ і л і г суw — илиғ сув; асли ی билан بَلِغْ јiл і г (йилиғ) бўлиши керак.

أَجِيْغِ а ч у қ — очик; اَجِقْ قَبِغْ ачуқ қапуғ — очик эшик; اَجِقْ كوكْ ачуқ көк — очик ҳаво; اَجِقْ ايش іш — аниқ ва равшан ишга очик иш дейилади.

أَجِيْغِ о ч а қ — ўчоқ.

- اِحْتِمٌ ічқім — катта ака; ҳоқоний турклари катта ака-ларини اِحْتِمٌ ічқім⁵² дейдилар, лекин иккинчи шахсда اِحْتِمِكٌ ічқин шакли қўлланилмайди.
- اَذِقٌ азақ — оёқ.
- اَذِقٌ азуқ: اَذِقُ نَانِكٌ азуқ нён — номаълум нарса; اَذِقُ азуқнинг асли اَغْدِقُ ағдуқ — „ўзгарувчи“ деган маънодадир. Енгиллатиш учун غ ҳарфи туширилган اَذِقُ اَذِقُ اَذِقُ анін мәнзи ағди — унинг ранги ўзгарди.
- اَذِقٌ узіқ: اَذِقُ اَرٌ узіқ ёр уйқучи одам; мудровчи одам.
- اِذِقٌ ізуқ — ҳар бир қутлуғ нарса; ўз ҳолига қўйилган ҳайвонга اِذِقُ ізуқ дейдилар. Унга юк ортилмайди, сути соғилмайди, юнги олинмайди. Эгаси уни назр қилгани туфайли шундай қилинади.
- اِذِقٌ ізуқ — узун, чўзиқ اِذِقُ تَاغٌ ізуқ тағ — ўтиш мумкин бўлмаган чўзиқ тоғ.
- اَرِقٌ аріқ — ариқ; наҳр; бу сўз шу мақолда ҳам келган: اَرِقٌ اَغْلِقٌ اَغْلِقٌ اَغْلِقٌ ағилда ағилда оғлақ туғса, аріқда оті ўнёр — молхонада бузоқ туғилса, ариқда ўти чиқади. Бу мақол овқат ёки ризқ учун ортиқча уриниш ва қайғириш керак эмаслигини англатиш учун айтилади.
- اَرِقٌ аруқ — аруқ аَرٌ аруқ ёр — ориқ, чарчаган одам; шунингдек бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
- اَرِقٌ تَرِقٌ Аруқ-туруқ — Фарғона билан Қашқар ўртасидаги баландлик бир жойнинг номи.

⁵² اِحْتِمٌ ічқім сўзининг ёзилишида босма мусхада аниқсизлик бор. Унда бу сўзининг бош ҳарфи бир ерда „а“ اِحْتِمٌ бир ерда „н“ اِحْتِمٌ шаклида берилган.

- اَرِقٌ аріқ — ориқ, заиф (ўғузча ва қипчоқча).
- اَرِقٌ уруқ — арқон.
- اَرِقٌ азуқ: اَرِقُ اَوِقٌ азуқ оқ — яширин ўқ, ким отганлигини аниқлаш қийин бўлган ўқ.
- اَرِقٌ азуқ: اَرِقُ مُنِقٌ азуқ мунқ — қочган; йўлдан озган; адашган.
- اَرِقٌ Азақ — ўғуз бекларидан бирининг номи.
- اَرِقٌ азуқ — озиқ, озиқ-овқат; шу мақолда келади: اَرِقٌ سَرْتِ نِيْنِكٌ اَرِقٌ اَرِقٌ اَرِقٌ اَرِقٌ сартни азукі аріғ болса, јол ўзә јәр — савдогарнинг моли тоза, бешубҳа бўлса, йўл устида ейди. Бу мақол айтган сўзининг уддасидан чиқа олмаган, қуруқ мақтан-чоқларга нисбатан қўлланилади.
- اَرِقٌ узақ — узок; اَرِقٌ اِشٌ узақ іш — чўзилган иш; бир ерга юборилган одамнинг кечикишига ҳам бу сўз қўлланади. اَرِقٌ اَرِقٌ اَرِقٌ Јалавач узақ барди — юборилган киши кечикди каби.
- اَرِقٌ озук: اَرِقٌ اَرِقٌ озук ат — ўзар от; улоқ пойгасида олдин борувчи чопқир от.
- اَشِقٌ ашақ — тубан, қуйи (ўғузча).
- اَشِقٌ ашуқ — одам тўпиғи.
- اَشِقٌ ушақ: — اَشِقٌ نَانِكٌ ушақ нён — кичик, майда нарса; шунингдек, ёш болаларга ҳам аَشِقٌ اَشِقٌ ушақ оғлан дейдилар. Ўтининг майдасига аَشِقٌ ашқ ушақ отуң дейдилар. Бу сўз бирлик эмас, жамлик ҳолати учун қўлланилади.
- اَشِقٌ ашуқ — темир қалпоқ, дубулға. Бу сўзда алиф اَشِقٌ اَشِقٌ ўрнига алмашган. Арабча اَشِقٌ اَشِقٌ каби.
- اَشِقٌ уғуқ — маҳсини аяб, устидан кийиладиган пайтава каби нарса.

ايشىق iwiq — қир ва тошлоқ ерларда яшайдиган кийик.
اللى алуқ — жоҳиллилик; االى ار — жоҳил киши (ўғузча).

اللى олуқ — чора; дарахт кундасини ўйиб тарашланган, охурга ўхшаш нарса; [унда] ҳайвонлар суғорилади; узумдан сиқиб олинган шинни кабилар сови-тилади.

اللى улук; اللى تون улук тон — эскириб, ишдан чиққан тўн; ҳар бир эскирган нарсага ҳам улук дейилади.

اللى улук — кичик қайиқ; қайиқ. Бу — тамоман аввалги сўздир [яъни омонимдир].

اللى улук — от курагининг олд қисми; шу мақолда келган: اللى يعرې اغولقا قلابر улук jaḡiri oḡulqa қалір — от курагидаги яғир болаларига мерос бўлиб қолади, мақолидаги каби. Чунки пай томирлари у ерга тўпланганлиги учун тез тузалмайди.

اللى алиқ — қуш тумшуғи (ўғузча).

اللى ануқ; اللى نانك ануқ нән — мавжуд нарса; шу мақолда ҳам келган: اللى اترو تئسا يوقا سانماس ануқ отру тутса, жоққа санмас — меҳмонга бор таом тақдим қилинган, кўрмадим демайди. Бу мақол уй эгаси бор нарсасини меҳмонга тақдим қилиши зарурлигига ишорат қилиб айтилади.

ابك эбäck — болалар тилида „нон“ ёки „нанна“ демак-дир.

اتك этäck — этак.

اتك этүк — этик.

اتك этүк — ҳикоя, эртақ; бирор мақсадни шоҳга бил-дириш, ҳикоя қилиш учун ҳам бу сўз қўлланади. Асли бир нарсани ҳикоя қилишдан олинган.

اتك ۋтүк — ич кетиш ва қусиш касали; انكار اتك تې انар ۋтүк тутти — уни ич кетиш ва қусиш тутди.

اتك ɔтүк — дазмол; андавага ўхшаш темир [асбоб] бўлиб, уни қиздирадилар ва кийимнинг чок ҳамда бахяларини ва тукларини бостириб силлиқлайдилар.

اجك 1чүк — соболь, олмахон ва бошқа ҳайвонларнинг терисидан қилинган пўстин.

اؤيك ۋэик — ишқ ва шавқнинг қўзғалиши, ҳаяжонга келиши; бу сўз шу парчада ҳам келган:

اؤدېك مېنى قېمتى سېنىچ مېنكا يېمتى
كۈنكۈم انكار امېتى يۈزم مېنك سرغرور

ۋэик мэни қумитти,
Сақинч мэңә јумитти,
Көнлүм анар эмитти,
Јүзүм мэнің сарғарүр.

Севиклимга бўлган шавқ ва муҳаббат мени ҳаяжонга солди. Қайғулар менга тўпланди. Кўн-лим унга мойил бўлгани учун юзим сарғаймоқда.

ارك эрүк — шафтоли, ўрик, олхўри меваларининг умумий номи; улар бирор сифат билан бир-бирла-ридан фарқ қиладилар.

تۈلۈك ارك түлүг эрүк — шафтоли.

سارغ ارك саріғ эрүк — ўрик.

قرا ارك қара эрүк — олхўри.

ارك ɔрүк — ўрилган ҳар нарсага ɔрүк дейдилар; ارك

سچ ɔрүк сач — ўрилган соч.

ارك ɔрүк — бир ерда бир қанча вақт туриб қолиш; سو اون كۈن ارك بلدى су он кун ɔрүк болди — ас-

إِسْكُ isig — иссиқ, қизиган. اِسْكُ نَانِكُ isig нәң — қизиб турган нарса; اِسْكُ كُونُ isig кун — иссиқ кун.

اَشْكُ әшүк — уст кийими.

اَشْكُ әшүк — шоҳлар, беклар ұлганда уларнинг ҳурмати учун қабрлари устига ёпилиб, сүнг фақирларга бұлиб бериләдиган ипаклик мата — йиртиш. اَشْكُ үшүк — меваларни урувчи, уларни үсишдан тўхтатиб қўювчи совуқ.

اَلِكُ әlig — құл; اُونِكُ اَلِكُ он әlig — үнг құл. Ўғузлар алик сағ әlig (үнг құл) дейдилар. Чап қўлни ҳамма турклар бир хилда سَوْلُ اَلِكُ сол әlig (сұл құл) дейдилар.

اُولِكُ ölüg — үлик.

اُولِكُ үlüк — ҳисса; қисмат; насиба (юмшоқ талаффуз қилинадиган у билан).

اَلِكُ ilik — илик (ўғузча); бошқа бир туркларда يَلِكُ jilik (йилик) дейдилар. Ўғузчадаги الف ҳарфи ўрнига ي ҳарфи алмашган.

اَمِكُ әмик — әмчак; әркаклар әмчаги ҳам әмик дейлади.

اَمِكُ әмик: اَمِكُ كُونُ әмик кун — имик кун, илиқ кун; совуқдан кейин исиган, лекин ҳарорати ошмаган ҳар нарсага ҳам اَمِكُ әмик дейдилар.

اَنْكُ әнүк — еш арслон (арслон боласи); ёллик бұри, тулки; ит болалари.

Калиднинг тиши ҳам اَنْكُ әнүк дейлади⁵³.

اَنْكُ كِرْتَلِكُ киртлик әнүги дейилгани каби.

اَبِلُ абул — бизнинг элда бир қишлоқ номи.

اَنْلُ әт11 — қипчоқ элларида бир дарёнинг номи. У Булғор денгизига қуяди. Унинг рус ерларига қуядиган бир ирмоғи ҳам бор. Бу сўз қуйидаги парчада ҳам келган:

اَنْلُ سَفِي اَقَا تُوْرُو قِيَا نَبِي قَقَا تُوْرُو
بَلِي قِي تَلِيْمُ بَقَا تُوْرُو كُوْلُوْنِكُ تَقِي كُشَارُوْرُو

Әтил суви ақа туруп,
Қаја түбі қақа туруп,
Баліқ тлім бақа туруп,
Көлуң тақі кушәрүр.

Әдил суви қаттиқ тоғ этақларига урилиб оқмоқда. У сувлардан пайдо бұлган ясама кўлчаларда балиқлар, бақалар кўпаймоқда.

[Әдил суви қоялар тубига зарб билан урилиб оқмоқда. Тошган сувлардан ҳосил бұлган кўлчаларда балиқ, бақалар кўпаймоқда].

اَغْلُ агил — агил; қуй агилхонаси; ўғузлар қуйнинг қийини агил дейдилар. Бир-бирига яқин туриши нәтижасида келиб чиққан. Чунончи, ёмғирни ҳам, булутни ҳам سَمَاءُ сәмә деб айтилгани каби.

اَغْلُ огул — ўгил; ўз ўғли бұлмаса ҳам, әр болаларга ўгил дейдилар. بُوْ اَغْلُ نَاتِيْرُو бу огул нә тәр? — бу бола нима дейди?

Қондага хилоф равишда эрон сўзига ўхшаш ўғлон деб ҳам жам қиладилар. Аслида бу сўзнинг кўплик шакли огуллар бұлиши керак әди. Буларнинг ҳар иккисини бирлик шаклида қўллайдилар.

اَكِلُ ökil — кўп (қипчоқча); اَكِلُ كِشِي ökil кіші — кўп киши.

⁵³ Бу ерда әнүк сўзи әшикни беркитадиган чўп бўлса керак. Чунки илгариларда қулф ўрнида әшик орқасидан сурма чўп ишләтиләр әди. Уни лўкидон қулф дейиләр әди.

أَمْلٌ а мул — ҳар бир тинч ва барқарор, турғун, қи-
мирламайдиган нарсага **أَمْلٌ** амул дейлади. Шунга
кўра юмшоқ феълли ювош кишиларни ҳам амул
дейлади. Бу сўз қуйидаги парчада ҳам келган:

قَنْجَا بَرْدِنِكَ أَيُّ أَعْلَى أَرْدِينِكَ مُنْدَا إِنْجِ أَمْلٌ
أَتْنِ أَمْدِي سُنْ تُونَكُولُ قِيلْدِينِكَ أَرْسَا قِيلْمَاغُو

Қанча бардін ај оғул,
Эрдін мунда інч амул,
Аттін эмді сән төнү),
Қилдін эрсә қилмағу.

Илгари ўзи ёнида яшаб, сўнг отини ташлаб
кетиб, кейин отни сўраб келган йигитга отни бер-
маслик учун хитоб қилиб айтади: менинг ёнимда
саломат ва тинч эдинг, аҳволинг яхши, шод ва
мамнун эдинг, нега мандан юз ўгирдинг?

[Нега кетдинг, эй ўғил, бу ерда тинч ва мам-
нун эдинг. Нолойиқ ишни қилганинг учун сен
энди отдан умидингни уз].

أَبِيمُ о п ў м — ютум, қултум; **أَبِيمُ** б и р б п ў м м ў н -
бир қултум шўрва.

أَتِيمُ а т и м: **أَتِيمُ** а т и м э р — ўқ отишга уста одам,
мерган.

أَرْمُ о р у м — ўрим; тутам; сиқим. **أَرْمُ** б и р о р у м
о т — бир ўрим ўт; бир тутам ўт.

أَزْمُ ў з ў м — узум.

أَعْمُ а г и м: **أَعْمُ** б и р а г и м ј э р — юқорига бир
ҳатлаб чиқиш мумкин бўлган ер.

أَقِيمُ а қ и м — оқим, бир оқишлик; **أَقِيمُ** б и р а қ и м
с у в — бир оқишлик сув.

أَكِيمُ э к и м — экишлик; **أَكِيمُ** б и р э к и м ј э р — бир
экишлик жой, бир экишда экиладиган жой.

أَكْمُ о к у м — тўда; **أَكْمُ** б и р о к у м ј а р м а қ —
бир тўда танга. Сўз охиридаги **م** ҳарфи **ن** ўрнига
алмашгандир.

أَلِيمُ а л и м — одамлардаги оласи нарса, оладигани; қар-
зи; бу сўз шу мақолда ҳам келган: **أَلِيمَجِي أَرْسَلَانُ**
أَلِيمَجِي а л и м ч и — арслон, бəримчи — сичған —
қарз берувчи—арслон, қарз олувчиси—сичқон [қарз
берувчи (пулдор) ҳужум қилишда гўё арслон,
қарздор эса қўрқув, ваҳима босганидан сичқон ка-
бидир].

أَلِيمُ о л и м — ўлим.

أَاتَنُ а т а н — ахта қилинган туя; шу мақолда ҳам келган:
أَاتَنُ ю к и а ш б о л с а, **أَاتَنُ** а т а н ј у к и а ш б о л с а,
ачқа аз кўрўнўр — атан (ахта қилинган туя)нинг
юки озиқ-овқат бўлса ҳам, оч одамга оз кўринади.

أُجْنُ ў ч ў н — сабабни билдирувчи сўз — учун; **أُجْنُ**
سَنِيكُ с ə н и к ў ч ў н к ə л д и м — сенинг учун келдим.

أِجْنُ и ч и н — „ўзаро, ўз ишларида, ўз ораларида“ деган
тушунчани ифодаловчи сўз; **أِجْنُ** ائيشدىلار
у л а р и ч и н э т и ш д и л а р — улар ўзаро келишдилар,
битишдилар.

أُدُنُ У д у н — Хўтан шаҳрининг номи; Хўтанда турув-
чиларга ҳам **أُدُنُ** У д у н д е й д и л а р .

أَذُنُ а з и н — бошқа, бўлак, айрим (чигилча).

أَرْنُ э р а н: **أَرْنُ** э р а н т ў з — юлдузлардан мезон юлдузи-
нинг номи; бу ой манзилларидан бири.

أَرْنُ э р а н — эрлар, эркаклар. Баъзан кўллик шаклида
шундай қўлланади.

Бошида الف қелган сўзлар

الح a:ч — оч; мақолда шундай келган: الح نايماَس ا:ч нә jәmäs, тоқ нә tәмäs — „оч нима-лар емайди, тўқ нималар демайди“.

اذ a:з — ипак кийимлик ва бошқаларга ўхшаш ҳар бир тўқилма ва ясалма нарса; баъзан қисқарган ҳолда اذ аз ҳам дейдилар. Тўгриси ҳам шудир. اذكو аз — яхши ишланган нарса.

اذ a:з — яхши фол; натижаси яхши сўз; яхши ният; اذك تروغى اذك تروغى iglig тутруғи a:з болур — касалнинг васият қилиши унинг учун яхшилик келтиради. Бу мақолни касалнинг васият қилишига ишорат қилиб, унинг олдида айтилади.

از a:p: از برى a:p бõри — ёлдор бõри, сиртлон.

كروبت نجك فجمدك بمرسفن كجمدك

تشارنكني سجمدك يسون سني از برى

Кõруб нәчүк қачмадн,

Јамар суwin кәчмәдн,

Таварннн сачмадн,

Jәсүн сәни a:p бõри.

Енгиб асир қилинганга қарата айтади: Нега мени кўриш биланоқ қочмадинг, нега Ямар сувини кечмадинг, нега бошингни қутқариш учун молларингни ташлаб кета қолмадинг, мана энди ўлдирялдинг. Эмди сани сиртлон есин. [Нега мени кўриш биланоқ қочмадинг, нега Ямар сувини кечмадинг? Нега бошингни қутқариш учун молларингни сочмадинг? Энди сени сиртлонлар есин].

از a:p: از نانك a:p нәң — қўнғир ранг. Гоҳо у сўзга кичик бир қўшимча қўшиб ارسك эрсик тарзида ҳам талаффуз қилинади.

از a:з — оз⁵⁵ از نانك a:з нәң — оз нарса.

از a:з — оқ сусар пўстин. Бу сўзни с билан: اس a:c тарзида талаффуз қилиниши ҳам бор. Бу яхшироқдир.

از iz — ерда ва терида узунасига бўлган қирилиш, сидирилаш изи.

از оз: قول از Қизил оз — Қашқар тоғларининг биридаги қишлоқ.

اس a:c — оқ сусар пўстин. Бу сўзнинг з э лик варианты ҳам бор. Бу сўз чўриларга ҳам қўлланади.

اش a:ш — овқат, ош, таом. Томизгига ҳам اش аш дейдилар. ابق اشلا ајақ ашла — идишга томизғи сол.

اغ a:ғ⁵⁶ — икки сон орасидаги бўшлик, чов, чот. از ات مەنيڭ اغدن كچتي — мениннг агим остидан юз от ўтди. Бу бармоқлар орасидаги бўшликка ҳам қўлланади.

اف a:w — ов. بك افقا چفتي бәг авқа чіқті — бек овга чиқди.

اف u w — уй (тил олди ў билан талаффуз қилиш яхши).

اق a:қ — оқ. Ҳар нарсаниннг оқи (ўғузча). Туркий қабилалар чипор отга اقي ат дейдилар.

اق a:қ: اق سقال ار a:қ сақал эр — оқ соқол, соч-соқоли оқарган киши (ўғузча).

⁵⁵ Оз — ҳозирги ўзбек тилида „аз“ ҳолида ҳам „оз“ ҳолида ҳам талаффуз қилинади. М.: „Азгина ишим бор, бир оздан кейин бораман“.

⁵⁶ аг сўзи ҳақида босма нусхада бир оз аниқсизлик бор. Бу мисол аг даги сўзга чўзиқ a: билан, яъни اغ тарзида берилиши керак эди. Лекин мақолада اغ бўлгани учун ўз қолдирилади.

اى سائى A:қ сај — бир жойнинг исми.
 اى تراک A:қ тэрәк — Оқ терак. Яғмо шаҳрида Ила суви устидаги бир кўприк.

ال a:л — тўқ сариқ [яъни апельсин] рангдаги кпак кийимлик; ундан хон байроқлари ва амалдорларнинг отларига ёпиладиган ёпиқ қилинади. Шунинг каби тўқ сариқ рангга ҳам ال a:л дейдилар.

ال a:л — ҳийла; фриб; тадбир; мақолда бу шундай қўлланган: *الين ارسلان تار كوجن ايق تئماس* а:лін арслан тутар, кўчин ујуқ тутмас — ҳийла билан арслон тутилар, куч билан уюқ тутилмас. Куч билан полизларда ўтқазиб қўйилган қўғирчоқ-қўриқчини ҳам тутиб бўлмайди. Бу мақол куч билан ишни битира олмаганларга алоҳида тадбир қўллаш керак деган маънода қўлланади.

الا ала — пес, ола танли одам; оқ-қора рангли отга *اتك خانقا الا بلدي* бэг ханқа ала болди — бек хонга ола бўлди — бек хонга қарши чиқди, хоннинг душмани бўлди, хоннинг душмани билан топилди.

الا Ала — Фарғона яқинидаги бир яйлов.

الا يغاج Ала jIгач — чегарага яқин бир жойнинг исми.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اى a:j — ой, ўн тўрт кунлик ойга *اى تولن* толун аj (тўлин ой) дейилади.

اى a:j — ой; (30 кундан иборат бўлган вақт, муддат), шу байтда ҳам келган:

قشقا اين كاسا قلى قتلغ ياي
 تن كئن كجا القنور اذلك بلا اى

Қишқа этин кәйсә қалі қутлуғ јaj.

Тун, кун, кәчә алқнур бәләк билә а:j.

Баракали ёз келса, қишга тайёрлан, чунки кеча ва кундузнинг ўтиши билан ой ва замон кечади (ёз кетиб, қиш келади). Ўттиз кунлик ой муддатини ҳам ой деб аташга сабаб шуки, уни ойнинг ўтиши ой билан билинади. Масалан: *اى تولن بلسا اليكن املاماس* а:j толун болса, ён-гін имләмас — „тўла ойна қўл билан кўрсатилмайди“. Чунки у ҳар кимга аниқ кўрина беради, деганда ой ана шу маънода қўлланган. Бу мақол ҳар бир аниқ ва машҳур нарсага қўлланади.

Манқус⁵⁷ бўлими

اوت авут — ҳовуч; *اذت* азут тарзида ҳам талаффуз қилинади.

اوت увут — уят; бу сўзни *اقت* увут ҳам дейдилар.

اوت эвәт — тўғри, маъкул; бу ердаги *و* ҳарфи икки махраж орасида талаффуз қилиниши керак. *ف* ҳарфи *و* билан ўрин алмаштириши мумкин: най-ғамбар маъносидаги *يلاوج* ёки *يلافج* јалавач — јалавач каби; турсус мевасини *يوا* дейилганидай *يفا* ҳам дейилади. Сайрам (Испижоб) ликларда „дарахт“ маъносидаги *اون* а:вун сўзи ҳам шундайдир. (Яъни *و* ва *ف* билан талаффуз қилинади). „Дона“ маъносидаги *اфин* сўзи ҳам шундай икки хил — *و* // *ف* билан талаффуз қилинади.

* * *

⁵⁷ Манқус — а, в, й ҳарфларидан бири бўлган феъл манқус деб аталади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

- أَيْزُ ⁵⁸ ујаз — кичик чивин (ўғузча).
 أَيْغُ ⁵⁹ ајіғ — айиғ; ўғуз, қипчоқ, яғмо тилларида ⁶⁰ أَيْغُ азіғ тарзида қўлланади.
 أَيْغُ ⁵⁸ іјіғ⁵⁸ — „Қандай яхши, қандай ёмон“ маъноларида қўлланивчи сўз. Демак, бу сўз „ёмон“, „яхши“ сўзларини таъкидлаш учун қўлланади. ⁶¹ أَيْغُ ⁵⁹ азіғ⁵⁹ — қандай яхши. ⁶² أَيْغُ ⁶³ іјіғ ⁶⁴ јаууз нэң — қандай ёмон нарса.
 أَيْقُ ⁶⁵ ајақ — идиш; коса; пиёла; ўғузлар бунни билмайдилар. Улар ајақ ўрнида ⁶⁶ جَنْقُ ⁶⁷ јанақ дейдилар.
 أَيْقُ ⁶⁸ ајақ — оёқ; ⁶⁹ أَدَقُ ⁷⁰ азақ тарзида ҳам талаффуз этадилар.
 أَيْقُ ⁷¹ ајіқ — ваъда; ⁷² أَيْقُ ⁷³ мнка ⁷⁴ анің ⁷⁵ мэңә ⁷⁶ ајіқі бар — унинг менга ваъдаси бор.
 أَيْقُ ⁷⁷ ујуқ — хаёл; (шарпа; соя; қора); белги тоши „(ўғузча)“. Шу байтда ҳам келган:

بَرْدِيْ اَرَنْ قَتَقْ كَرُبْ قَتَقَا سَقَارْ
 قَلْدِيْ يَغْزُ اَيْقُ كَرُبْ اَفْسِيْ يِقَارْ

Бардї эрән қонуқ, көрүб қутқа сақар,

Қалдї јаууз ујуқ, көрүб эвнї јіқар.

Меҳмонни давлат ва баракатдан санайдиганлар ўлиб кетди, саҳроларда кўринган қораларни ва манзилларни белгилаш учун қўйилган тошларни кўриб, одам деб ўйлаб, у келиб қўниб қолмасин, деб чодирини бузувчиларгина қолди.

^{58, 59} іјіғ сўзи биринчи мисолда и билан берилган бўлса, шу сўз учун келтирилган икки мисолда ҳам ајіғ тарзида, яъни а билан берилган.

- أَيْكُ ⁷⁸ ујук — тепага ўхшаш баландлик, тепалик жойлар (ўғузча).
 أَيْكُ ⁷⁹ ујук: ⁸⁰ أَيْكُ ⁸¹ јэр — сув ва бошқа нарсалар кўплигидан оёқ босганда ботиб, уни суғириб олиш қийин бўлган қумлик жой.
 أَيْكُ ⁸² іг || јіг — дуг; ип йигирадиган дуг || йиг.
 أَيْنُ ⁸³ ојун — ўйин.

ОХИРИ А БИЛАН ТУГАГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- أَيَا ⁸⁴ аја — кафт; қўл кафти.
 أَيَا ⁸⁵ уја — қуш уяси, ини.
 أَيَا ⁸⁶ уја — биродар, яқин;
 تَفَرُّ اجْنُ تَنْكَرِيْ اذْلَمْدَبْ أَيَا قَدَشْ أُغْلِيْ جِنَلَا بُغَارْ
 тавар ўчүн тэнри узалмаэіб, уја қадаш, оғлнї чінла боғар.

Биродарлар орасидаги шафқатсизликни шундай кўрсатади: Мол учун тангрини эсламай, яқин биродариянинг ўғлини чиндан бўғади. Яъни мол учун тангрини эсламай (уялмай), бу суқликда ўз жигарининг ўғлини ҳам аямай бўғади.

ТЎРТ ҲАРФЛИЛАР⁸⁷

- أَبَا ⁸⁸ аба — она (ўғузча). Қарлуқ туркманлари қаттиқ ⁸⁹ أَبَا билан ⁹⁰ أَبَا ⁹¹ апа дейдилар.
 أَبَا ⁹² аба — (қалин а билан) айиқ (қипчоқча).
 أَبَا ⁹³ аба — ота (тубутлар тилида). Бу араб тилининг изи бўлса керак. Чунки тубутлар Ямандан қочиб, турклар шаҳрига келиб, бола-чақа қилиб қолган

⁸⁷ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Сарлавҳада тўрт ҳарфлилар деб кўрсатилган бўлса ҳам, мисоллар уч ҳарфли сўзлардир.

бир кишидан таркаганлар. Улар Бану Собитнинг авлодларидир.

أَبَا بَشِي аба башī — бодринг шаклида тоғларда ўсувчи бир ўт; унинг пояси тиканли бўлади. Тоғликлар уни ейдилар.

أَبِي Аби — эркаклар оти.

أَبَا уба — қабила (ўғузча).

أَبُو убу — упа.

أَتَا ата — ота. أَتَا سَاعُونَ атасағун — табиб.

أَجَا ача — ака, яъни катта қиз (опа) маъносида.

Бу ерда ج ч ҳарфи ك к га айланган. جَرَم ва كَرَم ва جَنَبَد ва كَنَبَد сўзларидаги ج к га алмашгани каби.

أَجِي ачī — кекса хотин. Барсағанлар луғатида.

أَجَا уча — орқа.

أَجِي ичī — ёши катта биродар, ака.

أَذُو узу — уюм, тепа; قَمُّ أَدُو қум узу — қум уюми, тепа. Арғулар шаҳрини «أَذُو كَنَد» ўзүкэнд дейиш ҳам шунданлир.

أَذُو узу — орқа, кет. مَنُ أَيْنِكُ أَدُو كَلْدِمُ мән анīң узу кәйдим — мен унинг орқасидан келдим. مَنُ سَنِكُ مَنُ سَينِң узу бардīm — мен сенинг кетингдан келдим, орқангдан бордим.

أَذِي эзи — хўжайин, эга. إِذِمُّ نَاتِيَرُ эзим нә тәр — эгам (хўжайиним) нима дейди.

أَذِي эзи — худо. إِذِمِزُ بَرَلِغِي эзимиз жарлиғи — эгамиз буйруғи.

أَرَا ара — нарсанинг ўртаси, ораси. كِشِي أَرَا كِرْدِمُ киши ара кирдим — одамлар, халқ орасига кирдим.

أَرِي ари — ари, асал ари. Бу сўзда арабчага ўхшашлик,

мослик бор. Чунки арабча أَرِي ари — асал демакдир; туркча — асал аридан чиқадиган ҳосил. Жикил турклари асални أَرِي يَغِي ари яғи (ари ёғи) дейдилар. أَرُو ору — ўра. Бугдой, шолғом ва бошқа нарсаларни сақлаш учун қазилган чуқур.

أَرِي ури — товуш; бақириқ; ҳуриш; фарёд. أَرِي قَيْسَا ури қобса уғуш оқлишур. يَغِي كَلْسَا إِمْرَمُ تَبْرَشُورُ ури қобса уғуш оқлишур, яғи кәлсә имрәм тәбрәшўр — фарёд кўтарилса, уруғлар тўпланадилар, душман келса, ҳамма йиғилади. Яъни, фарёд чиқса, унга ёрдам бериш учун уруғлар тўпланадилар; душман келса, ҳамма уни ўлдириш учун отланади. Бу мақол ишларда айғоқлик ва меҳрибонлик, бирдамликка ундаб айтилади.

أَرِي ури — ўғил бола. أَرِي أَعْلَانُ ури оғлан — ўғил болалар.

أَزُو азу — икки нарса орасида икковидан бирини ажратиб, танлаб олишда ихтиёр ва майлини билдирувчи сўз.

أَزُو قَاغُونُ يَيْكَلُ азум қағин яйил азум қағин яйил — узум егин ёки қовун егин. Кўпинча, бу сўз сўраб билиш зарур бўлган ўринларда қўлланади. كَلِرْمُوسَنُ أَرُو بَرِيرْمُوسَنُ кәлрмүсән азу барирмусан — келасанми ёки кетасанми?

أَزَا уза — ўтган асрлар. بَلْكََا أَنْجَا أَيْمِشِشُ билкә анча ајмīш — ўтган донолар шундай деганлар.

أَرْدِي أَرَا أَرَنُ لَارُ أَرْدَمُ بَكِي يَاكُ تَاغُ
أَيْدِي أَكُوشُ أَكُنَلَارُ كُنْكَلَمُ بَلَرُ أَنْكَرُ سَاغُ

Эрди ўзә эрәнләр,
 Эрдәм бәги биліг тағ.
 Ајдї бкүш бгүтіәр,
 Көнүм болур анар сағ.

Илгарилар илми, ҳикматшунос, фазилатли киши-лар бор эди. Улар кўп насиҳатлар сўзлар эдилар. Уларни эслаш билан кўнгил сафо топади.

[Илгарилар илм чўққисини эгаллаган, фазилат ус-тодлари бор эди. Улар кўп-кўп насиҳатлар сўзлар эдилар, кўнгилга улар ором беради].

- اَزِي ʔzi — икки тоғ орасидаги кенг йул (чигилча).
 اَزِي ʔzi — келгуси йилдан сунгги йил, келажак йил.
 اَزِي اَرَقِي ʔzi ʔrqi арқин ʔzi — келар йил.
 اَشُو ʔʃu — қизил тупроқ; қизил кесак.
 اَغُو ʔgu — заҳар, оғу.
 اَغِي ʔgi — ипак кийимлик. Уни сақлаган хазиначига ағичи дейилади.
 اَافَا ʔʔʔaʔ — аламланишни билдирувчи сўз. Киши бирор-нарсадан хафа бўлса ва ачинса اَافَا ʔʔʔaʔ-ʔʔʔaʔ дейди. [Афсус, аттанг, эссизгина демакдир].
 اَافَا ʔʔʔaʔ — бир таом оти. Гуручни қайнатиб, сўнг со-вуқ сувга солинади, кейин сувини тўкилиб, шакар солинади, совуқлик учун ейилади.
 اَافَا ʔʔʔaʔ — Ўғузлардан бир уруғ.
 اَاقِي ʔʔʔi — сахий, қўли очиқ.
 اَاقِي ʔʔʔi — тоза нарса. اَاقِي ʔʔʔi јағақ — пусти то-заланган ёнғоқ.
 اَакَا ʔʔʔaʔ — опа. Ўғузлар اَакَا ʔʔʔaʔ дейдилар.
 اَакَا ʔʔʔaʔ — тажрибали, ақлли, кўп яшаган одам. Су-

қа⁶¹ лардан бўлиб, текин⁶² мансабидан бир даража қуйи мансаб. Бунинг асоси бор. Бу шундайки, ذُو الْقَرْنَيْنِ Зулқарнайн Чинга келиб етганда турклар хони урушиш учун ёш йигитлардан иборат бир гуруҳ аскарни йўллади. Вазир шоҳга айтди: „Сиз бутунлай ёшларни чиқардингиз, аслида катта ёш-ли, уруш ишларида тажрибаси бор одамларни юбориш керак эди, — деганда ўка сўзини тажри-бали, катта ёшли маъносида қўллади. Шунда шоҳ тўғри дейди ва катта ёшли кишиларни йўллайди. Улар кечаси Зулқарнайннинг олдинги аскарларига ҳужум қилдилар ва енгдилар. Турк аскарларидан бири Зулқарнайн аскардан бирини қилич билан уриб киндигигача иккига ажратиб юборди. Ўлган аскарнинг белбоғида олтин ҳамён бор эди. Ҳамён-га қилич тегиб кесилди. Ундан қонга бўялган ол-тинлар ерга сочилди. Эртаси эрталаб турк аскар-лари қонга бўялган олтинларни кўриб, бир-бир-ларига „бу нима?“ дейишар ва اَلْتَنُّ قَانُ алтун қан — „қонли олтин“ деб айтишар эди. Бу жойда-ги катта тоғ шу исм билан аталди. Уйғурлар яқи-нидаги бу тоғ атрофида кўпгина саҳройи турклар яшар эдилар. Шундан сўнг Зулқарнайн турк шо-ҳи билан сулқ тузди.

اَالا ʔʔʔaʔ — ола; оқ; танасида оқи бор одам. كِشِي اَلْاَسِي киши аласи кіші аласі ічтін, јілқі аласі таштін дейдилар, яъни, „одамнинг оласи (бузуқ фикри) ичиди; йилқаники тошида, сиртида“. Бу мақол дилидаги хиёнатни яшириб, ёқимли муо-мала қилувчиларга нисбатан қўлланади.

⁶¹ Суқа — оддий халқ.

⁶² „Текин“ сўзи ҳақида шу асарнинг I том 346-бетига қаралсин.

ألا — ала — секин, шошилмай; У| У| ала-ала дейдилар. Секин-секин, аста-аста. Бу сўзга к, л қушиб **ألا كِل** ола кел ҳам дейилади.

ألا — ула — чўл ва саҳроларда йўл кўрсатиш учун қўйиладиган тош **بَلِكْ بُلْسا**. **ألا بُلْسا يُولُ أَرْماس**. **بَلِكْ بُلْسا** ула болса јол азмас, **بَلِكْ** болса сўз јазмас дейдилар. Яъни, „белги бўлса, одам йўлдан адашмайди, ақли бўлса киши сўзда янглишмайди“ мақолида бу сўз шу маънода қўлланган.

إلا — бир дарё номи. У турк шаҳарларининг Жайхунидир. Унинг икки қирғоғида икки турк қавми: яғмо, тухси ва баъзи чигиллар яшайдилар.

إلى قَبِيحٌ — Г л і қ а б у ғ — илгакланган эшик; илгак илинган эшик, калитсиз очилиши мумкин бўлган эшик.

أما — у ма — она (тубутлар тилида); араблардан қолган бўлса керак.

أما — у ма — уйга келган қўноқ, меҳмон; **أما كَلْسَا قُتْ** ума кәлсә қут кәлп — меҳмон келса, қут келар — сенга меҳмон келса, у билан бирга барака, қут, бахт келади. Қўноқни яхши қарши оладилар, малол олмайдилар. Байтда шундай келган:

كَلْسَا قَلِي يَرْلِغْ بَلْبُ يَنْجِغْ أَمَا
كَلْدَرُ أَتَقْ بَلْمِشْ أَشِغْ تَتْمَا أَمَا

Кәлсә қалі јарліғ болуб јунчіғ ума,
Кәлдүр ануқ болмиш ашіғ тутма ума.

Бечора, ожиз, ғариб меҳмон келса, ҳозир бўлган [ўзингда бўлган] нарсани меҳмонга тезлик билан тақдям қил, кечиктириб, бепарволик қилиб меҳмонга малол келтирма.

أنا — а н а — она.

إني — и н и — ини, кичик биродар, ука.

Гуннали товушлари бўлган сўзлар бўлими

أَنْكَيْتُ — а н і т — фламинго, розга ўхшаш пушти рангли бир қуш.

أَنْكُتُ — а н у т — шароб қуядиган воронка; қуйидаги мақолда шундай келган: **يُرْتُ كَجِجْ بُلْسا أَنْكُتُ بُدْكَ أَوْر** јурт кічік болса, анут бәдүк ур — идиш тешиги кичик бўлса, катта воронка қуй. Бу мақол кичик ишни катта қилиб кўрсатадиган кишига нисбатан қўлланади.

أَنْكُرُ — а н а р — „унга“ демакдир; **أَنْكُرُ أَبْدِمُ** а нар ајдм — унга айтдим. Шеърда шундай келган:

أَبْدِمُ أَنْكُرُ سَافِكُ
بِرْنِي تَبَا نَا أَلْكَ
كَجَجْتَنُكَ يَازِي كَارِكُ
قَرَلَارُ أَذِرُ بَادُكَ

Ајдум а нар сәwүк,
Бизні таба нә әлүк,
Кәчтің јазі кәрік,
Қірлар әзіз бәзүк.

Севиқлисини кўриш ҳақида айтади; Эй севиқлим, бизнинг томонга қандай ўтдинг-у, узун чўллар, буюк қирларни қандай кечдинг дедим. [Эй севиқли, дедим унга мен: бизнинг томонга қандай ўтдинг-у, кенг саҳро, баланд қирларни қандай кечдинг?].

* Эслатма. Бу парчадаги **بِلْزِي** сўзи **يَازِي** јазі бўлиши кераклиги тўғрисида Басим Аталай изоҳ берган. Биз ҳам шунга асосландик.

أَنْكُرُ — о н у р — ўнгур; ғор.

اِنكِرُ inir — ёруғлик билан қоронғиликнинг бир-бирига аралашishi, қўшилиши; ўғузлар буни **امِر** имір дейдилар.

اِنكِرُ аніз — ангиз; буғдой ва бошқа донлар ўрилиб олингач, ерда [сочилиб] қолганлари (тўкилган ва чўп қисми).

اِنكِسُ inas — бошқа юртлик каби ҳайрат билан ўн-чапга анграйиб юрувчи кишига **اِنكِسُ كِشِي** инас кіші дейдилар.

اِنكِلُ аніл — ланг очик; **اِنكِلُ اِحِقُّ قَبِغٌ** аніл ачіқ қапуғ — ланг очик эшик.

اِنكِنُ оңин — бошқа; **اِنكِنُ اِنكِنُ كَالدُرِّ** бу аттан оңин кәлдүр — бу одан бошқасини келтир.

Мужаррад сўзлар бўлими тугади.

ОРТИҚЧА ҲАРФЛИ БОБЛАР

Ҳар турли ҳаракатларда қўлланувчи афъал шаклидаги сўзлар бўлими

اِرْمُт ар м ут — нашвати, олмурут.

اِرْتِجُ эрт ўч — ар-ар дарахти, қора арча; Қашқарда бу исмда иккита қишлоқ бор.

اِرْجِجُ ўчлўч — қуён тузоғи; бу учлари темир билан бирлаштирилган уч новдадан иборат.

اِرْغِجُ оғғуч — ўт шуъласи, аланга.

اِرْغِجُ арғуч — кишини мағрур қилувчи, ҳовлиқтирувчи нарса; **اِرْغِجُ اِرْوُن** арғуч ажун — мағрурлантирувчи дунё.

اِرْكِجُ эркяч — така, эркак эчки; мақолда шундай келган: **اِرْكِجُ اَتِي اَمَّ بَلُوْرَ اَجْكُو اَتِي يَلْ بَلُوْرَ** эркяч эти эм болур, эчкү эти јәл болур — така гўшти даво бў-

лади, урғочи эчки эти ел бўлади. Яъни: така гўшти даво бўлади, эчки эти қоринни дам қилади.

اِرْكُجُ бркўч — мавж, тўлқин; **اِرْكُجُ سُوْفٌ اِرْكُجَانْدِي** суw бркўчләнди — сув тўлқинланди.

اِرْكُجُ бргўч — ўрилган соч — хотинлар кокили.

اِرْكُجُ бркўч — устига қозон ёки идиш қўйиб таом пишириладиган учоёқ, дала ўчоғи.

اِذْغِرُ азғир — айғир,

اِلْكِرُ ulkär — ҳулқар; жангларда **اِلْكِرُ جِرْكَ** ulkär чэрик дейиладиган бир ҳийла бор: аскарлар ҳар тарафдан тўда-тўда бўлиб тўпланадилар. Бир тўда илгариланган, қолганлар ҳам унга эргашадилар. Шу ҳийла ишлатилганда енгиланган камдан-кам бўлади.

اِرْوُزُ эрwўз — эркаклар отидан.

اِرْكُزُ эркўз — эрма суw; **اِرْكُزُ سُوْفٌ** эркўз суw — илк кўкламда қор ва музларнинг эришидан ҳосил бўлган суw.

اِقْتِي اَقِنُّ مُنْدُزِي
تَنْكَلَا سُوْرُمُ كَلْكُوْسُوْرُ
يَايْ بَرُوْبُنْ اِرْكُرِي
تُعْدِي يُوْقُ يَلْدُوْزِي

Јај барубан эркўзи,
Ақтї ақн мундузи,
Туғди јаруғ јулдузи,
Тнкла сўзўм кўлгўсўз.

Баҳор тонги ёриди, музлар эриб, сел сувлари каби қаттиқ оқа бошлади. Ёруғ тонг юлдузи ҳам нур сочиб чиқди. Ажойиб сўзимни кулгисиз тингла.

[Баҳор келиб, музлар суви эриб, селдай оқа бошлади Ёруғ юлдуз туғди. Сўзимни кулмай тингла].

- اَكْتَرُ **а́ксуз** — етми; нима қиларини билмовчи, ўқсиз. Аслида **اَكْتَرُ** а́ксуз сўзи „ақл, идрок“ маъносидаги **اَوَك** **о́г** сўзидан ясалган.
- اَتَمِش **Отаміш** — эркаклар отидан.
- اَدْرِش **а́зриш** — иккига айрилган йўлнинг боши.
- اَدْرِش **о́зруш** — икки нарсанинг бирини танлаш уз ихтиёрида бўлишлик.
- اَدَغِش **Азғиш** — бир жойнинг номи.
- اَدَكِش **э́згиш** — асли **اَكْدِش** э́кзш бўлиб, ҳарфлар [товушлар] олдин-кейин бўлиб қолган. Ўзганд (**اَوْزَجَنْد**) да турувчи туркий қабилалардан бири. **يَمَاك**
- اَرْتِش **э́ртиш**: **يَمَاك** **јэмәк** саҳросида оқадиган бир сув (наҳр)нинг номи. Бир неча тармоқ (ариқ)лардан иборат бўлган шу сув (наҳр) ўша ер (қир)даги бир қўлга қуйилади. Уни **اَرْتِش سَفِي** „э́ртиш суви“ дейилади. Бу сўз сувдан ўтишда „ким тез ўтар“ маъносида қўлланадиган **(مَاق) اَرْتِش** э́ртиш [моқ] сўзидан олинган.
- اِرْتِش **иртәш** — талашиш, тортишув. Бирор иш устида халқ ўртасида воқе бўлган [мунозаравий] баҳс-лашиш, тортишув **اِرْتِش قُبْدَى** иртәш қонди — баҳс, мунозара қизиб кетди.
- اَرْقِش **арқиш** — карвон; мақолда шундай маънода келган. **اِرَاق يَبْرَ سَافِن اَرْقِش كَلْدُرُور** **ирақ јэр савин арқиш кәлдүрүр** — „Узоқ шаҳар [ер] хабарини карвон келтирар“. Бу мақол арабларнинг **وَبَاتِيك بِالْأَخْبَارِ مَنْ** **мақолига** ўхшаб кетади. **لَمْ تَرُود**

- اَرْقِش **арқиш** — юртдан узоққа кетган бир кишига юборилган [хабар етказувчи] одам. **اَنْبِك اَرْقِشِي كَلْدِي** **аниң арқиши кәлди** — унинг элчиси, хабарчиси келди. Бу сўз мактуб, нома маъносида ҳам қўллавади.
- اَلْقِش **алқиш** — олқиш, мақташ; дуо қилмоқ; табрик; бировнинг яхши хислатларини эслаш. **اَلْ بَكْ كَا** **ол бәккә алқиш бәрди** — ул бекка дуойи санони йўллади, яъни: у бекини [яхши сифатларини эслаб, уни] олқишлади. **بِلَاوَجَقَا اَلْقِش بَيْرِكَل** **јалавачқа алқиш бәргил** — пайғамбарга салават эт [уни олқишла].
- اَتْرُغ **отруғ** — орол, жазира.
- اَتْلُغ **атлғ** — **اَتْلُغ اَر** **атлғ эр** — отлиқ одам.
- اَتْلُغ **отлуғ** — **اَتْلُغ تَاغ** **отлуғ тағ** — устида ўт ўсган тоғ.
- اَتْلُغ **итлғ**: **اَتْلُغ اَف** **итлғ әв** — итлик уй, ити бор уй.
- اَرْتِغ **артіғ** — хотинлар киядиган желетка, нимча.
- اَرْتِغ **артіғ** — ҳайвонлар устага оргилган юкнинг бир-томони.
- اَغْرُغ **ағриғ** — оғриқ (бош оғриғи, тиш оғриғи). Умуман ҳар бир аъзода юзага келган оғриқни ҳам шу сўз билан айтилади.
- اَغْرُغ **ағруғ**: **اَغْرُغ سَنَكُوَكِي** **ағруғ сөнүки** — умуртқа суякларининг биринчиси.
- اَغْرُغ **уғруғ** — сойнинг кесилиши — узилиши. **تَاغ اَغْرُغِي** **тағ уғруғи** — тоғнинг узилиш ўрни.

اتلق Атлуқ⁶³— Тироз⁶⁴ [Авлиёота яқинидаги бир шаҳар исми].

اتلق атлуқ— уларнинг [Тироз яқинидаги шаҳар аҳолисининг] тилида отхона.

اجعق учғуқ— тумов, шамоллаш, учиниш.

اذرق азрїқ— бир хил ўсимлик, араблар ئيل сїл⁶⁵ дейдилар.

اذرق азруқ— бошқа, бўлак (ўғузча); турклар буни

اذن азїн дейдилар. Мақолда шундай келган: اذن كشي

азїн кіші нәні нән санмас—

бошқа кишининг моли қўлингда бўлса ҳам сеники ҳисобланмайди. Чунки у қайтарилади.

اذلق узлуқ— билак сўнгагининг йўғон жойи.

اذلق узлуқ— сигирларнинг кечаси ётадиган жойи.

Оғил, молхона (арғуча).

اذمق узмақ— эргашувчи; ёлланган киши.

ارتق артуқ— ортиқ; зиёда

ارتق ортақ— ўртоқ; шерик; мақолда шундай келган:

ارتق اردن ارتق الماس ортақ ёрдан артуқ алмас— ўртоқ ўртоғидан [тақсимда ҳиссани] кўп олмайди.

Бу мақол инсофга чақириниш мақсадида қўлланади.

ارتق ажмуқ— оқ аччиқтош; калнинг бошини ҳам шунга.

ажмуқ تاز ارتق ажмуқ таз дейилади. [Чунки

калнинг бошидаги шўралари аччиқтош билан сувалганга ўхшаб туради]. Бу сўздаги ز ж икки

махраж орасидан чиқади.

اسرق ісрїқ— исриқ; болаларнинг бошларига тошадиган

яраларни ёки кўз тегишидан болаларни даволаганда айтиладиган сўз; [исриқни] тутатилади

ва боланинг юзига тутунини اسرق اسرق ісрїқ—

ісрїқ („э жин, эс-ҳушингни йўқот!“) деб тутилади.

اسرق осруқ— ичдан чиқадиган ел.

اسرق усрїқ— уйқули одам, мудровчи, кўзи сузилган

киши.

اغدق ағдуқ— اغدق كشي ағдуқ кіші— нотаниш одам.

Ҳарфларини алмаштириб اذغق ағдуқ тарзда ҳам

талаффуз этилади.

اغرق ағруқ— оғирлик; юк, мато. اغرق قودا قلدی

ағір ағруқ қајуда қалди?— юк ва оғирликлар қа-

ерда қолдирилди.

اقرق іврїқ— кўзача. Май ичиладиган жўмракли идиш.

Бу сўз талаффузда ҳам, маънода ҳам арабчага

мос келади, фақат ب ҳарфи туркча ف ҳарфига

алмашади.

اقرق بشي قزليو سغرق نانو كزليو
سقىج قزليو نىن كىن بلا سقىنلىم

⁶³ Бу сўзнинг ёзилишида, биз асосланган нусхада, аниқсизлик бор. Унинг ёзилишига кўра, атлїқ, отлїқ ва бошқа тарзда ўқиш мумкин, лекин биз шартли равишда атлїқ деб олдик.

⁶⁴ Тироз „Муъжамул булдон“ асарида Авлиёота деб кўрсатилган. Биз ҳам шундай деб олдик. М. Кошғарий изоҳяга кўра, Тирознинг аса' оти Талосдир. У иккита эди: Улуғ Талос, Кичик Талос. Девонда бу изоҳ бир ердагина берилган, қолган ерларида Тироз деб аталади.

⁶⁵ Маҳмуд Кошғарий бу сўзни арабча ئيل сїл деб изоҳлаган. Ўт йиғувчи табиблар уни ўз вақтида териб оладилар. Бир турли шиш (совуқдан бўлган шиш) истиско касалига фойдалидир; қовиғига тош келганлар уни ичадилар, у қовиқдаги тошларни эритиб юборади ва ювиб кетади.

İwrīq başı qazlajū,
Sağraq tolu közlājū,
Sađınç qozı kəzlājū,
Tun-kün bilä säwiniälim.

Ибриқ [май идиши]нинг боши ғоз боши каби тиккадир, қорни [май турадиган қисми] кўз [косаси] каби тўлган. Қайғуни унинг тагига кўмайлиг-у, кеча-кундуз шодланайлик.

[Май идишининг боши ғоздек, туби кўз (косаси) каби тўлган. Қайғуларни қуйи кўмайлик-да, кеча-кундуз шодланайлик].

اُقْرُقُ уқруқ — арқон; мақолда шундай келган: **تَاغِغْ اُقْرُقُنْ** тағиг уқруқин эғмäs, тэнизни қажғикін бүкмäs — „Тоғ арқон билан эғилмайди, деңгиз қайиқ билан бекилмайди“. Бу мақол катта ишни арзимаган сабаб билан тўхтатиб бўлмаслик мазмунида қўлланади.

اَقْلُقُ оқлуқ — ўқ солинадиган асбоб. Соғдоқ.

اَلْجُقُ алчақ — юмшоқ табиатли, ювош; нозик; зариф.

اَلْدُقُ-اَتُ улдуқ ат — тақасиз от. Бошқа ҳайвонларга нисбатан ҳам ишлатилади.

اَلْعُقُ Алғуқ — Қашқарда бир қишлоқнинг номи.

اَمْرُقُ амрақ : **اَمْرُقُ كُنْكَلُ** амрақ кўңу! — соф, ишқ билан исанган кўнғил.

اِبْرُقُ ibrūq — қатиқ билан сутнинг аралаштирилгани; бу қуртоба ичишдан ичи қотган одамга сурғи учун берилдиган доридир.

اَبْمَکُ эбмăк — нон; яғмо, тухси ва баъзи ўғуз ва қипчоқлар сўзи. Бу сўзда арабчага ўхшашлик бор,

чунки арабчада махражлари бир-бирига яқин бўлгани учун و ни ب ва ت га алмаштириш бор. Чунончи, **والله تالله** каби бир сўзни уч ҳарф билан алмаштириб айтадилар. Лекин туркий сўзларни араб сўзларига ўхшатиш узоқдир.

اَتْلِكُ этлік — канора (гўшт осиладиган темир); сўйишга тайёрланган қўйга ҳам **اَتْلِكُ قُوِي** этлік қој дейдилар. **اَتْلِكُ كِشِي** этлік киши — этли киши. Яъни, семиз, сёрғушт одам. Гавдалик ўрнида ҳам **اَتْلِكُ كِشِي** этлік киши қўлланади. Менинг мақсадим сифатларни кўрсатмаслик эди. Фақат жуда зарур ўринлардагина кўрсатилди.

اَتْرَکُ этрак — ранги сариқ одам (ўғузча).

اَتْرُكُ отрук — ҳийлагар, алдамчи, айёр, ёлғончи (ўғузча).

اَتْرُكُ اَنْنُ اَعْرَى لِيُو بُرْكَا بَقْرُ
اَلْكِنْ تَشْبُ بَرْمِشْ اَشْغُ بَشَقَا قَقَارُ

отрук отун ағрлају јузгă бақар,

экин ташуб бэрмиш ашғ башқа қақар.

Эрларнинг ҳийлакори, пасти, бахили қолди, меҳмон унинг олдида ўғридек кўринади, мусофир меҳмонга ейдиган нарсасини миннат қилиб, берган нарсаси билан меҳмоннинг бошига уради (қоқади).

اَتْلُكُ отлук — ўғит, насиҳат; шу маънода **اَوْتُ** овут

[сўзи] ҳам қўлланади. Асли **اُكْتُ** оғут дир.

اَتْمَکُ этмăк — нон.

اِحْلَکُ ichlik — эгарнинг тагидан қўйиладиган ички тўқим.

اِحْمَکُ ichmăk — қўзи терисидан қилинган пўстин.

اِدْرِكْ iðrik — қаттиқ нарса; [бу сүз] арғуча бұлиб,
асли اِرِكْ irikdir.

اَذَلِكْ ðäläk — замон, вақт.

اَذَلِكْ قَمْعٌ كَفْرَدِي اَرْدَمُ اَرِغٌ سَفْرَدِي
يَنْجَعُ يَغْرُ نَفْرَدِي اَرْدَمُ بَكِي جَرْتَلُوْر

Özläk қамуғ күврәди,
Эрдәм әрiг саврадi
Јунчiг јавуз туврадi,
Эрдәм бәгi јартiлур.

Замон заифланди, фазилат камайди, озгин ва ёмонлар кучланди. [Булар] фазилатли шоҳ Афрасиёб ўлгани учун бўлди.

[Замон бутунлай озди. Илм, ҳикмат, поклик камайди. Тубан, ёмонлар кўпайди, фазилат эгалари йўқолаётир].

اَذْرِكْ نَانِكْ uðrak nän — кўпаявчи нарса; аввал оз бўлиб,
сўнг кўпайган ҳар бир нарса.

اَذَلِكْ نَانِكْ äälik nän — фойдаланиладиган ҳар нарса.

اَرِيكْ urpäk — ҳурпайганлик; тукларнинг ҳурпайганлиги (одам ва ҳайвон ҳақида).

اَرْتِيكْ әртик — юриладиган йўл.

اَرْتِيكْ әртук — парда, ўртук; масалан: эгар пардаси (ёпиғи); катта одамларнинг қабрлари устига ёпилган ипаклик ва ёпиладиган бошқа ҳар нарсага ҳам шундай дейилади.

اَرَجِكْ арҷук — ўрилган соч (ўғузча); бу сўз اَرَجَجْ аркүч [сўзи]нинг ўзгартирилганидир.

اَرْدِكْ ардәк — ўрдак; мақолда шундай келган: قاز قيسا
اَرْدِكْ كوكِكْ اِكَانُوْر қаз қойса, ардәк көлiг iгәнүр —
„ғоз қўзғалса, ўрдак күлни эгаллайди“.

Бу мақол халқ орасидан бирор катта киши кетгандан кейин, унинг ўрнига ундан тубан бир кишининг кўтарилишини эслатиш учун қўлланади. Эр сәк ишләр — бузуқ ва адашган хотин. Мақолда шундай келган: اَرْسِكْ اَشَلَارْ اِرْسَاكْ اَشَلَارْ — бузуқ ва адашган хотин. Мақолда шундай келган: اَرْسَاكْ اَشَلَارْ اِرْسَاكْ اَشَلَارْ — эр-какка рағбатли, эр учун шошилган хотин эрга ёлчимайди, шошма-шошар одам ўйига етолмайди. Чунки шошилиш натижасида [бу ишда] кутилган шароитларни ҳисобга олмайди. Шунингдек, шошилган эркак ҳам ўйига ета олмайди. Чунки шошилиш билан отини ҳалокатга етказида, ўқиниб қолади: Бу اِنِّ الْمَنْبِتْ لَارْضًا قَطْعٌ وَلَاظْهْرًا اَبْقَى дейилган ҳадисга ўхшайди. Бу мақол шошилмасликка ундаб айтилади.

اَرْلِيكْ әрлик — эрлик, мардлик.

اَرْنِيكْ әрнәк — бармоқ; اَرْنِيكْ әрнәк деб ҳам қўлланади.

اَزْلِيكْ izlik — туркий халқларнинг ҳайвон терисидан ясалган чориғи. Мақолда шундай келган: اَزْلِيكْ izlik болса әр бiдiмәс, içlik болса ат јарғiмәс. — „Чориқ бўлса, одамнинг оёғи оғримайди, тўқим бўлса, от яғир бўлмайди“. Бу мақол иш кетини ўйлашга ундаб қўлланган.

اَسْرِيكْ әсрүк — маст, сархуш.

اَفْشِيكْ әвшүк — кишида сўнг пайдо бўлган аҳвол.

ا_IРِيكْ iрүк — исирик; اُجْ оч — ўч қабиласи тилида.

اَمْرِيكْ амзүк — эгарнинг олд ва орқа тарафлари.

اِكْدِيْكْ 1к дук — суг ва қатикдан ишланган, сузмага ўхшаш, ейиладиган нарсa.

اِكْرِيْكْ 3г рик — йигирилган ип.

اِكْرِيْكْ 6г рук — бола бешигви тебратиш.

اِكْشِيْكْ 3к шик — [таъми] нордон-чучук нарсa; масалан, нордон-чучук анор.

اِكْسِيْكْ 3к сук — уксик; камчиликли; етишмаган; нуқсонли нарсa. اِكْسِيْكْ رُماقْ 3ксук жармақ — ўтмас, сийқа, камчиликли танга.

اِكْمَاكْ 6к мāk — хотинларнинг кўйлақларига тақиладиган олтин ёки кумушдан қилинган ҳалқа, зирак. Ҳар бир тўдаланган нарсaга ҳам اِكْمَاكْ 6кмāk дейдилар. Бу ҳам аслида масдардир.

اِنْدِيْكْ 3ндāk — сатҳ: бир нарсанинг юзи, уст томони (ўғузча).

اِحْجِيْلْ 4ч гил — уч бурчак.

اِحْجِيْلْ 4ч гул — уч қиррали нарсa.

اِرْسَالْ арсал : اِرْسَالْ سَحْ арсал сач — қизилга мойил соч.

اِشْتَلْ аштал — кенжа; اِشْتَلْ اَعْلْ аштал оғул — кенжа ўғил.

اِنْدِيْكْ 3ндик — аҳмоқ, бефаҳм, اِنْدِيْكْ 3ндик 3р — ҳовлиқма киши; اِنْدِيْكْ اَمَّا اِفْلِيْكِيْ اَغْرَلَا 3ндик ума 3wlikni aғрлар — бефаҳм меҳмон уй эгасини ҳурматлайди⁶⁶.

اِنْدِيْكْ كِشِيْ نِيْتَلْسُونْ
اِنْدِيْكْ كِشِيْ نِيْتَلْسُونْ
اِنْدِيْكْ كِشِيْ نِيْتَلْسُونْ
اِنْدِيْكْ كِشِيْ نِيْتَلْسُونْ

3ндик киши титилсун,

3л т6рў 1тлсун,

Тоқлї б6рї 13тлсун,

Қазғу 13мā sawлсун.

Қиличимиз билан қайғуни очайликки, аҳмоқлар йўлга тушсинлар, мамлакат (иши) тузалсин, қўзилар билан бўрилар (хавфсиз) бирга юрсинлар, биздан қайғу-ғам йўқолсин.

[Ёмонлар титилсин, мамлакатда (адолатли) қонун амалга ошсин, қўзи билан бўри бирга юра олсин-у, қайғулар ҳам кетсин].

اِتْرُمْ 6т рум — сурғи дори; اِتْرُمْ سُوْتْ сўт 6трўм — сутлик бир ўт. اِتْرُمْ شُبْرُمْ шубрумга сутлик ўт дейилади. Бу сўз арабчага яқиндир.

اِحْشَمْ ахшам — кеч; оқшом; кунботар вақти.

اِذْرِمْ азрим — эгар остига икки тарафдан қўйилган жазлик. У наमतдан бўлади.

اِذْرُمْ узрум — ҳар нарсанинг танлангани, яхшиси.

اِرْدَمْ 3рдām — одоб, ахлоқ, тарбия. Шу мақолда ҳам келган: اِرْدَمْ بَشِيْ تِيْلْ 3рдām башї тїл — одобнинг боши тїл. Ширин тїлли бўлган киши юқори мартаба топади.

اِسْتَمْ устām — камар, тўқа ва эгарнинг бошига ўрнатиш учун олтин-кумушдан ишланган зийнат. Ўғузлар уни ساخت ساخت дейдилар.

اِسْرِمْ 1срїм — 1срїм كِشِيْ 1срїм киши — пешонаси тиришган, қовоғи солиқ одам.

اِشْكُمْ 1шкўм — шоҳлар учун махсус қўлланувчи катта

⁶⁶ Бу ердаги М. Кошғарий нзоҳида бир оз аниқсизлик бор, биз ўз аслича бердик.

бир коса шаклидаги хонтахта; унинг оёқлари бўлмайди.

оқтам — **بِيرَ اَقْتَمَ بِيَر** бир оқтам |эр—бир ўқ отарли масофадаги ер.

эгрим — сув тўпланган жой.

имрәм — бирор ишга мамлакат одамларидан тўпланган ҳар бир тўда; **اِمْرَمٌ تَيْرِشْتِي** имрәм тэришти—халқ йиғинга тўпланди.

отғун — эгарнинг чап томонидаги энлик бир қайиш; унга айилнинг ҳалқаси ўтказилиб, тили боғланади.

арқун — ёввойи отдан қочган хонаки байтал боласи; у пойгаларда энг чопқир от бўлади.

өркән — қайиш (ўғузча).

эркән — экан; бу сўз ҳаракатнинг ҳолини англади. **اَلْ كَلْرَ اَرْكَنْ كَرْدُمْ** ол кәлүр эркән кәрдүм—уни келаётган ҳолда, у келаётганда кўрдим демакдир.

эркин : **اِرْكِيْن سُوْف** эркин суw — сув тўплами; ҳар бир тўпланган нарсага ҳам **اِرْكِيْن** эркин сўзи қўлланади. Қарлуқларнинг катталарига **كۆل اِرْكِيْن** кәл эркин дейиши ҳам шундандир. Бу лиммо-лим кўл каби ақли кўп, ақли тўлган, ақли тўпланган одам демакдир.

эркин : **اِرْكِيْن بَغْمُر** эркин |ағмур — кунларча давом этувчи ёмғир; бир неча кун тўхтамай ёғадиган ёмғир.

арқун — келажак йил номи. **اِرْقُن اَرْقُون** |з| — келгуси йил.

уркун — душман томонидан тушган қўрқув нати-

жасида ва тўполондан халқда пайдо бўлган саросима. Қўрқишиб истеҳкомларга ва қўрғонларга бекинадилар.

отран — иштон; (буни яғмо қабиласида эшитдим).

ичкин : **اِرْجِيْن اَرْ** ичкн |эр — душманга таслим бўлиб, у томонга ўтган ва омонлик берилган киши.

устун — уст, баланд; **اُسْتُنْ اُنْدُنْ** андан ўстун — ундан баланд.

астин — ост, қуйи демакдир. Бу сўз тўғри эмасдир. Тўғриси **اَلْتِيْن** алтн — олтиндир.

алтн — қуйи, тубан.

авран⁶⁷ — темирчи ўчоғнинг қўрасига ўхшатиб қурилиб, унда нон пиширилади. Ер тандир.

ишгун — равоч.

эшкн : **اَشْكِيْن تَبْرَاق** эшкн тупрақ — тўпланган тупроқ ва қум. Чўзиқ йўлга **اَشْكِيْن** эшкн дейилади. Тез юрадиган отлик чопарига **اَشْكِيْنَجِي** эшкнчи дейиш ҳам шундандир.

эмшән — пўстин қилинадиган тери.

андан — сўнг, кейин (ўғузча); **اُنْدُنْ اَيْدِم** андан-ајднм—ундан кейин айтдим. Турклар **اُنْدَا** анда дейдилар, „у ерда“ демакдир. **مَنْ اُنْدَا اَرْدِم** мән анда эрднм — мен у ерда эдим.

Бир ҳарфи такрорланган сўзлар

артут — бек ва шу каби кишиларга тортиқ қилинадиган от ва бошқа нарсалар; сўнг бу сўз ҳар бир тортиққа ҳам қўллана бошлаган.

⁶⁷ Бу сўзга ҳеч қандай диакритик белги қўйилмаган; биз уни авран деб тахмин қилдик.

أَرْقُوقُ арқуқ : أَرْقُوقُ كِشِي арқуқ кіші — сүз тингламай-
диган, сүзга кирмайдиган ўжар одам.

أَرْقُوقُ арқуқ — устун, икки девор ёки устун орасига
қўйилган ёғоч.

أَبْكُوكُ обкүк — сассиқполишак (чигилча).

أَمْكُوكُ эмгәк — эмгак, меҳнат, машаққат. Мақолда шун-
дай келган: أَمْكُوكُ أَمْكُوكُ أَمْكُوكُ أَمْكُوكُ эмгәк эмгәкдә қал-
мас — меҳнат бұш кетмайди. Бу мақолнинг маз-
муни مَعَ الْعَسْرِ يَسْرًا إِنَّا оятининг мазмунига ўх-
шайди.

أَيْدِي سِنِكْ أَوْدُو أَمْكُوكُ تَلِيمْ أَيْدُو
يَمْشُرْ قَتِغْ أَوْدُو كَنْكَلَمْ سَنَكَا يَكْرُوكْ

Ајдї сәнін узу,
Эмгәк тәлім ізү,
Јумшар қатіг узу,
Көнлүм сәңә јүгрүк.

Севиқлисини күриш ҳақида айтади: Эй севиқ-
лим, бизнинг томонга қандай ўтдинг-у, узун
чўллар, буюк қирларни қандай кечдинг дедим.

[Эй севиқли, дедим унга мен: бизнинг томонга
қандай ўтдинг-у, кенг саҳро, баланд қирларни
қандай кечдинг].

أَمْكُوكُ умгүк — болалар бошидаги юмшоқ жойи.

أَشْكُوكُ эшкәк — эшак; икки тилнинг бирида. أَشْيَاكُ

эшжәк бунда | ي | ҳарфи такрорланган ҳарфлар-
нинг бири ўрнига алмашган. Бу хусусият араб
тилида ҳам учрайди. Масалан, تَقْضُضُ الْبَازِي гапи-

даги تَقْضُضُ юқоридагича икки ض билан кел-
ганидек бир ض билан تَقْضِي شаклида ҳам қўл-
ланади. Худди шундай يَتَمَطُّ سўзи يَتَمَطُّ тарзида
икки вариантда келади. دَسَاهَا سўзи ҳам دَسَاهَا шак-
лида келади.

أَرْكُوكُ эркәк — ҳар қандай ҳайвоннинг ва парранданинг
эркаги; أَرْكُوكُ تَقَاغُو эркәк тақағу — эркак товуқ,
яъни хўроз.

أِنْكُوكُ инәк — сигир; уғузлар тошбақанинг урғочисини
أِنْكُوكُ инәк дейдилар.

Мисол бўлими

أَيْغُرُ У | гур — Зулқарнайн турк шоҳи билан сулҳ қил-
ганда қурган беш шаҳарлик вилоят исми.

Муҳаммад Жақир Тунқохоннинг ўғли Исрофил
Тўғонтекин отасидан меиға шундай хабар қилди:
Зулқарнайн уйғур вилоятига яқинлашгач, турк
ҳоқони унга тўрт минг одамни йўллади. Уларнинг
бошларидаги баланд қалпоқ парлари худди лочин
қанотидай эди. Ўқни олдиндан қандай отсалар,
орқадан ҳам шундай усталик билан отар эдилар.
Буларга Зулқарнайн ҳайрон қолди ва أَبَانُ خُوْدُ
أَبَانُ خُوْرُنْدُ инан худ хуранд — булар ўзи топиб егувчи-
лар, бошқаларга муҳтож бўлмовчилар, яъни бу-
лардан ов қочиб қутулмайди; қачон хоҳласалар
отиб ейдилар, деди. Шундан сўнг вилоят خُوْدُ
خُوْرُ худхур деб аталди.

خُ х алфга, яъни у га алмашди. Шунга ўхшаш
бўғиз ҳарфлари ҳам бир-бирига алмашади. Айниқ-

Қуни-қушнилариингга яхшилик қил, уларни ҳур-
матла. [Улардан] бирор совға олсанг, [ундан] ях-
широқ мукофот ҳозирла.

[Қариндошларга, қуни-қушниларга яхшилик
қил, улардан олган совғанг эвазига қимматли-
роқ нарса ҳозирла].

Бу бўлимнинг бошқа бир қисми

أمشوی ^اмшуй — бир хил сариқ олхўри.

Ғуналилар бўлими

انكدز ^اандуз — росан; ердан қазиб олинадиган ўсимлик
илдизи. Отларнинг қорин оғриғи касалига даво-
қилинади; انكدز بئسا ات الماس андуз болса, ат
өлмас — “росан ўти ёнингда бўлса, от йўлда қорин
оғриғидан ўлмайди”. Чунки оғриган тақдирда, у
билан даволанади. Бу мақол сафарга чиқувчиларни
пухта ҳозирланишга ундаб айтилади.

انكلج ^اинлич — сассиқ саримсоққа ўхшаган бир тоғ ўти;
кабоб билан ейилади.

انگلك ^اәнлик — хотинлар юзларига (ёноқларига) суртади-
ган пушти қизил ранг, упа-элик.

انكدن ^اондун — тўғридан, олдиндан; ўғузлар دن ва ن
ни ташлаб, انك он дейдилар. Ўғузлар учун бу
бир қондадир. انكدن يريت — [отингни]
тўғридан сол, олдиндан юргиз демакдир.

Охири ғунали сўзлар

الذنگ ^اулдаң — поча; ائقا ائت اتسا الذنگ يماش
урут атса улдаң ймас — “итга уят келса, орият
қилса, поча ташласанг ҳам, емайди”. Бу мақолини

зарур ўринларда ёмон бир ишдан уялиб, ўзини:
тортувчиларга қўлланади.

اژلنگ ^اужлаң⁶⁸ — хамелеон (ўғузча).

ازدنگ ^اиздаң — балиқ тутадиган бир хил тўр; шундайки,
анҳорнинг бир ерига чўплардан тўғон қилинади.
Ўрта еридан тешикча қолдириб, тешик оғзига тўр
тузоқни қўйилади. Балиқ тушган ҳамон дарров
тўрни кўтарилади.

اخشنگ ار ^اахсун эр — мастликда тўполон қиладиган киши;
жанжалкаш. Бу сўзни اخسُم ахсум тарзила ҳам
қўлланилади.

Бу бўлимнинг мисоли

ايبنگ ^اайбан — кал. айбан эр — кал киши (чи-
гилча).

ايدنگ ^اайдн — ойдин, ой ёруғлиги.

Тўрт ҳарфлилар бўлими

ارنگان ^اэриңан — буйдоқ; эриңан эр — буй-
доқ одам. Мақолда шундай келган: ارنگانكا الك
эриңанә элик қарі боз ўм тика-
мас — “буйдоқ одамга элик газ боз ҳам иштон-
ликка етмайди”, чунки бегоналар унга ён босмай-
дилар. Бу мақолни уйланишга ташвиқ қилинаётган
йигитга нисбатан айтилади.

ЎРТАСИ ТУРЛИ ҲАРАКАТЛИ АҒЪОЛ,

اَفْعَالٌ УҒЪОЛ, اِفْعَالٌ ИҒЪОЛ

ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

ارقار ^اарқар — урғочи тоғ эчкиси; унинг шохидан пи-
чоққа соп қилинади.

⁶⁸ Бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор.

إشبارُ ішбар⁹⁹ — терт (сомон билан кепакни аралаштириб бериладиган мол еми).

إشبارُ ішбар — хотин; асли ⁹⁹إشبارُ „ішіләр“ — „хоним“ демакдир. Кўп қўлланганидан, енгиллик учун ى ҳарфи туширилган. Бу сўз кўпликдадир, лекин бирликда ҳам қўлланади. Бунинг аталиш воқеаси узоқдир.

أخشاغُ охшағ — ўхшаш; ⁹⁹أخشاغُ ⁹⁹أخشاغُ анің охшағи — унинг ўхшаши демакдир.

أرقاغُ арқағ — арқоғ [бўз, шол, гилам ва бошқалар тўқилганда ёнламасига қўйилади].

أقروغُ уқруғ — бу сўзни ⁹⁹أقروغُ уғруғ ҳам дейилади. Суякларнинг бўғинли жойи; тоғнинг ён бағри, тугар жойи.

أقروغُ уқруғ — умуртқа суягининг бўйинга туташган жойи.

Бу сўзларнинг энг тўғриси ⁹⁹أقروغُ уғруғ шаклидир.

أقراقُ уқрақ — қасд қилмоқ, жазм этмоқ.

أنداغُ андағ — шундай; ⁹⁹أنداغُ ⁹⁹أنداغُ андағ айдім — „шундай дедим“ (чигилча).

أنديغُ андиг — элак, ғалвир каби нарсаларнинг гардиши.

أبراқُ убрақ — сузук (сузилган) ва эскирган нарса. Сузилган, эскирган тўнга ⁹⁹أبراқُ ⁹⁹أبراқُ убрақ тон дейилади.

أتقاقُ атқақ — қоринда сариқ сув йиғилиш касаллиги; қулаж. Сарик рангдаги бир турли ўсимликка ҳам

أتقاقُ атқақ дейилади. Қайғудан ранги сарғайганларга ҳам ⁹⁹أتقاقُ атқақ дейилади.

أجماقُ учмақ — жаннат.

تُرلُكُ جَجَكُ يُرلُدي
أجماقُ يُرِي كُرلُدي
بُرَجْنُ يَدِمُ كُرلُدي
تَمَلُغُ يَنَا كَلَكُوسُوزُ

Турлүг чэчэк жарилди,
Барчін јазім кэрилди,
Учмақ јэри кбрүди,
Тумлуғ јана кэлгүсүз.

Баҳорни таърифлаб айтади: ҳар турли чечаклар очилди, худди [сернақш] ипак гиламлар ёзилгандай. Жаннат ери кўрилди. Совуқ ҳеч қайтиб келмас даражада ҳаво исиди.

[Гулдор ипак гилам ёзилгандай, (ерларни) турли чечаклар беади. Жаннат ери кўрилди. Совуқ ҳеч бир қайтиб келмайди].

أخساقُ ахсақ — оқсоқ, чўлоқ.

أرتاقُ артақ — бузуқ, бузилган; ⁹⁹أرتاقُ ⁹⁹أرتاقُ артақ нён — бузуқ нарса, бузилган нарса.

أرغاقُ орғақ — ўроқ.

أغراقُ оғрақ: ⁹⁹أغراقُ ⁹⁹أغراقُ Қара јiғач деб аталган чегарадаги шаҳарда яшовчи бир турк аймағи.

أغلاقُ ағлақ: ⁹⁹أغلاقُ ⁹⁹أغلاقُ ағлақ јэр — овлоқ, кишисиз ёки холи ер.

أغلاقُ оғлақ — улоқ, эчки боласи. ⁹⁹أغلاقُ ⁹⁹أغلاقُ ⁹⁹أغلاقُ оғлақ јiликсиз, оғлан бiликсиз — „эчки боласида илик йўқ, ёш болада ақл йўқ“.

أستاكُ істак — истак; сўраш; суриштириш, пайдан бўлиш, орқасига тушиш, талаб этиш; ⁹⁹أستاكُ ⁹⁹أستاكُ

⁹⁹ Бу сўзнинг ёзиллиши босма нусхада ноаниқ эди. Басим Агалай нусхасига асосланиб тузатдик.

اُستاك اِستāk қобдi — истақ туғилди, талаб пайдо бўлди.
устāk — бир нарсада ортиқчалик, орттириш; минг-
минг устига юз орттириш каби. **مَنْ اُستاك يَبْرِدِم**
мән устāk бәрди́м — мен устига уст бердим, мен
ортиқ бердим.

ابلان **аблан**⁷⁰ — сичқон жинсидан бўлган кичик бир
жонивор.

ارغون **арғун** — узундиги ярим газ келадиган сичқон
жинсидаги бир жонивор, девор ёриқларидан чум-
чуқларни овлайди, қўйга отилса, гўштини сарғай-
тириб юборади. Уйқудаги одамга отилса, у киши-
нинг сийдиги тутилади.

التون **алтун** — олтин, тилла.

امكان **омган** — гардан томири.

انكان **иқан** — ургочи туя; **بُو بُولاز** **بُو بُولاز** **انكان** **инқасā**
инқасā боту бозлар — „ургочи туя инграса, эркак
туя бўзлайди“ (товуш беради). Бу мақол яқинлар
доим бир-бири ҳақида қайғурадилар деган маз-
мунда қўлланади.

Бу бўлимнинг мисоллари

ايناش **ојнаш** — уйнаш; бегона одам билан гаплашадиган,
юрадиган хотин.

ايناق **ојнақ**: **ايناق اشلار** **ојнақ** **ishlar** — уйноқи, шўх
хотин.

ايران **ајран** — айрон.

و Ҳарфи қўшилган сўзлар бўлими

ايناغو **ојнағу**: **ايناغو يير** **ојнағу** **yir** — уйналадиган жой.

⁷⁰ Бу сўзнинг ёзлишида босма нусхада аниқсизлик бор. Унга кўра,
ублан, аблан, иблан деб ўқиш мумкин.

Уларнинг манқуси

البان **улбан** — хушбўй бир ўсимликнинг илдизи бўлиб,
уни ейилади.

ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

ارنكاك **эрәнәк** — бармоқ; **پيش ارنكاك توز ارماس** **беш**
эрәнәк **тўз** **эрмас** — „беш қўл (бармоқ) баробар
эмас“. Шунга ўхшаш, одамлар ҳам бир-бирлари-
дан фарқ қиладилар.

ارنكاك **урунак** — ганч, гипс.

فعال **ФАЪОЛ** **ВА** **فعل** **ФАЪУЛ** ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

الوج **алуч** — совуқ нарса, совитилган нарса.

الار **улар** — какликнинг эркаги.

اذير **эзиз** — ҳар нарсанинг баланди.

اوسوز **усуз** — уйқусиз; **اوسوز كيشي** **усуз** **киши** — уйқусиз
киши.

اسيز **исиз** — сўзга кирмайдиган бебош, шўх бола.

اكيش **экиш** — маъданлар эритилганда чиқадиган чиқинди.

اكيش **ікіш** — бўйсунмайдиган қайсар ҳайвон (от).

افاك **эwāk** — шошқалоқ, **ار افاك** **эр** — шошқа-
лоқ одам.

الوك **эіук** — масхаралаш.

الاغ **улағ** — бекнинг буйруғи билан юрувчи почтачи-
нинг маълум бекатлардан айрибошлаб минилади-
ган оти.

الاغ **улағ** — ямоқ. Тўн ямоғи.

- أُخَاقُ у х а қ — ўрик — туршакдан сиқиб олинадиган сув; уни ичилади.
- أُشَاقُ у ш а қ — чақимчилик; سُوزُ أَشَاقُ ушақ сөз — чақимчилик тарзида сўзланган сўз, майда ва туҳматли сўз.
- أَسَالُ осал: أَسَالُ كِشِي осал кiшi — иш билмаган киши, гафлатда қолган одам.
- إِنَالُ инал — онаси катта уруғдан, отаси оддий халқдан туғилган бола исми. Бу асосдир.
- أُجَانُ о ј а н — икки елканли қайиқ (қипчоқча).

Бу бўлимнинг мисоллари

- أَيَاسُ ајас: أَيَاسُ كَوَكْ ајас кѳк — тиниқ осмон. Қулларни ҳам أَيَاسُ ајас деб атайдилар; юзининг тиниқлигини унга ўхшатадилар.
- أُتُونُ у т у н — тубан, паст.

Тўрт ҳарфлилар

- أُكَايُ ḡāj — ўгай. أَا أُكَايُ ḡāj ата — ўгай ота; أُكَايُ أَغْلُ ḡāj оғул — ўгай ўғил; كَيْزُ أُكَايُ ḡāj қиз — ўгай қиз.
- أُمَايُ у м а j — йўлдош; (Туққан хотинлар қориндан чиқувчи нарса). Уни боланинг қориндаги ҳамроҳи — йўлдоши дейилади. Шундай мақол ҳам бор: أُمَايَا تَبِنْسَا أَغْلُ بَلُورُ у ма j қа табiнса оғул болур — кимки бунга хизмат қилса, у ўғил кўради, демакдир. Хотинлар яхшилик кутадилар.

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ФАЪЛО ШАКЛИДА ТАЛАФФУЗ ҚИЛИНУВЧИ СЎЗЛАР

- أَرِبَا арпа — арпа: أَرِبَاسِيْزُ أَلْبُ جَرِيْكَ: أَرِبَاسِيْزُ أَلْبُ أَشُومَاسُ: арпасiз алп чѳрик сiју-арпасiз ат ашумас, арқасiз алп чѳрик сiју-

- мас — “ арпасиэ от қир ошолмайди, ёрдамчисиз йигит (баҳодир) жангда енга олмайди”. Бу мақол ишда ҳамкорликка чақириш маъносида қўлланади.
- أَرْتُو орту — ҳар нарсанинг ўртаси; أَرْتُو أَرُ орту эр — ўрта ёшли киши. أَفُّ أَرْتُوْسِيْ Эв ортусi — уй ўртаси. كُونُ أَرْتُوْ كُونُ кун орту — кун ўртаси, туш (чигилча).
- أَرْتَا эртä — эрта, тонг, саҳар вақти.
- أَرْجِيْ арчi — сумка, тўрва.
- أَرْدُو орду — шоҳ турадиган шаҳар; ўрда. Шунинг учун Қашқарни أَرْدُو كُنْتُ Ордуканд дейдилар, яъни шоҳлар турувчи шаҳар демакдир.
- أَرْدُو орду — Баласоғун яқинидаги бир шаҳар; шунинг учун Баласоғунни قُوْزُ أَرْدُو қуз орду ҳам дейилади.
- أَرْدُو орду: أَرْدُو بَشِيْ орду башi — шоҳлар хизматидагиларнинг исми.
- أَرْدُو орду — сичқон, каламуш каби ер остида яшовчи ҳайвонлар инн.
- أَرْدُو орду: أَرْدُو تَالُ орду тал — мўйини тушириш учун ҳаммомда ишлатиладиган аралашма; оҳак. Ёш кўкракка урилган тамға. Бу сўз икки тилнинг бирида (ўғуз ёки турк тилида) қўлланади.
- أَكْدُو экдү — қилич қини ва бунга ўхшаш нарсаларни ўйиш учун қўлланадиган учн эгри пичоқ.
- أَكْدِيْ экдi — мол сўйиладиган жой, кушхона.
- أَمْدِيْ эмдi — ҳозир, энди; كَلْدِمُ أَمْدِيْ эмдi кѳдiм — “ҳозир келдим” ёки “энди келдим”. Ўғузлар أَلْبُ ни касра қилиб اِمْدِيْ имдi деб талаффуз қиладилар. Бу сўз қуйидаги байтда келган:

ارسلن ليو ككرديم ابكم كلب اغردم
 امدى منى كيم تثار البلاء بشين تغردم

Öpkäm kälîb oğradîm,
 Arslanlaşu kökrädîm,
 Alplar başîn toğradîm,
 Ämdi mäni kim tutar.

Душманга қарши ғазаб билан, нафрат билан хезландим, арсловлар каби наъра тортдим, ботирларнинг бошларини тилмаладим, сўнг маърака ўртасида, „эмди мени ким тута олади?“ деб бакирдим.

[Аччиғим келиб (душманга қарши) хезландим, арслон каби бўкирдим, ботирларнинг бошларини кесдим, (қани) эмди мени ким тута олади?].

امدو умду — умид қилиш; сўраш, таъма қилиш; сўровчи (гадой) га امدوجى умдучи дейдилар.

اندا анда — у ерда, унда.

ابرى обрi — чуқур (ўпирилган жой).

اترا отра — ўрта, ҳар томонлама (кўп қиррали) нарсанинг ўртаси; бу сўз ارتو ортунинг ҳарф алмашганидир.

ابرو айру — бошқа, йўқ эса, бўлмаса; مونى تيلامسا سن айру мунî tilämäsä sän айру нә кәрак? — сен буни истамасанг, бошқа яна нима керак?

اذرى азрi — айри; буғдой совуриш учун қўлланадиган асбоб. Икки шохлик ҳар бир нарсани ҳам азрi дейилади. Бу сўз одамларга ҳам қўлланади. اذرى بتلغ азрi бутлуғ — айри бутлик [одам].

اترو отру — [ҳар нарсанинг] қаршиси, рўпараси; اول ол мэдә отру кәидi — у менга рўпара келди.

اسرا асра — қуйи, ост.

اسرا isrä — қуйи, сўнг; اول اندن اسرا اول ол андан isrä ол — „у бундан сўнг ва қуйи“ демакдир.

اسرى асрi — қоплон; икки рангли чипор ипта اسرى يشغ асрi işiғ дейилади. Икки рангдаги ҳар бир чипор нарсага ҳам, қоплон рангига ўхшагани учун, اسرى асрi дейилади.

اغرى оғрi — ўғри. Аслида غ касрали бўлиши керак эди; енгиллатиб сукун ҳолида талаффуз қилинади. Арабчада ايل хам, ايلو хам, اذن хам, اذن хам дейилгани каби. بو نانك انك اغرى ال бу нән аниң оғрi ол — бу нарса ундан сўнг демакдир⁷¹.

اكرى эгрi — ҳар бир эгри ва қийшиқ нарса. يلان كندو اكرپسپن بلماس تفى بوينن اكرى تير اكرپسн билмәс, tәwäj бојнiн эгрi тәр — „илон ўзининг эгрилигини билмайди-да, туянинг бўйини эгри дейди“. Бу мақол бировнинг айбини сўзловчи ғийбатчиларга нисбатан қўлланади.

اكرا угрә — угра оши. Бу тутмочдан майинроқ, лаззатлироқ.

الرى әлри — әчки боласининг териси; бир د д орттирилиб, الديرى әлдири хам дейилади.

ارزو аржу — шоқол, чия бўри дейилган йиртқич бир ҳайвон; икки махраж ўртасидаги ز билан талаффуз қилинади. Одамлар бир нарса атрофига тўп-

⁷¹ Берилган мисолда бир оз ноўхшашлик бор. Чунки мисолда ўғри сўзи йўқ.

лансалар **كۈشۈي ارزۇلۇپ قۇرې** kۈshۈy arzulup quray kishi arzulayu qori dey-dilar. Яъни кишилар шоқол одамларни емоқ учун туплангани каби йиғилдилар, демакдир.

ارسو arsu — ҳар бир жўн нарса (ўғузча).

ارغو argu — икки тоғ ораси; Тироз ва Баласоғун орасидаги шаҳарларга ҳам **ارغو** argu дейдилар. Чунки у икки тоғ орасидадир.

ارغا argha — катта дарахт (ўғузча); Арғу тилида ҳам шундайдир.

انغا inga — молларни сақловчи ва уларни йиғувчи [амалдор].

انغا inga — анға **ار انغا** ar inga эр — қадрсиз, жўн одам; ҳар қандай қадрсиз, жўн, ташландиқ нарсага ҳам **انغا** inga дейилади.

ارشي irshi — **ارشي قلاق** irshi qaraq кулақ — ингичка, узун кулоқ.
ارشي irshi — касалларни даволашда қўлланувчи ҳиндча бир дорининг номи.

ارقا arqa — орқа, сирт.

ارقا arqa — қийин вақтларда ёрдам берувчи киши; орқа куч; ҳийла ва тадбирлар билан ёрдам берувчи киши. Чунончи мақолда шундай келган: **ارقاينز** arqayinz арқасиз эр чэрик сѳјумас — „ёрдамсиз қаҳрамон жанг сафларини синдиrolмайди“.

اپکا apka — ўпка, оқ жигар.

اپکا apka — ғазаб; унинг шундай айтилишига сабаб ғазабнинг ўпкада пайдо бўлишидир. Бу сўзнинг шу маънода қўлланиши сўзнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра келиб чиққандир. Чунончи, ёмғирни „осмон“ дейилгани каби.

بۇ اتقا اتكى بېردم bu atqa atki berdim otki — эваз, бадал (чигилча); бу атқа отки бэрдим — „бу отнинг эвазини, бадалини бердим“ демакдир.

ачкۇ achku — эчки.

ачкۇ achku — ичкилик; ҳар бир ичиладиган нарса.

ээгу eegu — яхши, эзгу, чиройли;

كلسا كشي اتما انكار ارتر كلا
بقل انكار اذكونكن اغزن كلا

Kälsä kishi ätmä anar örtär külä,
Baqqıl anar äzgüügün aghän külä.

Сенга кулар юзли бир киши келса, сен унинг юзига иссиқ — қайноқ кул чочма, яхшилик қил, ёқимли қилиқ билан ҳурматла.

эрки erki — иккиланиш, шубҳани билдирувчи сўз; сўроқ мазмунини ифодалайди. **ال كلرمو ارشي** al klarmu arshi ол кэлүрмү эрки — у келармикин ё йўқ. Бу сўроқ оломоши ўрнида.

өркү orku — туянинг ўркачи.

эскү eskü — элак, галвир.

эски eski — эски. **تون اسكي** ton eski тон — эски тўн.

әлкү alkü — аҳд, ваъда.

әлкә alkä: **الکا بلاق** alkä blaq әлкә булақ. Бир турк қабиласининг номи.

оғла oghla — ёш йиғит (арғуча)

оғли oghli — Қашқарда экиладиган оқ ва ширин савзи; уни ейялади.

азма azma: **اذما يلقي** azma yilqi — ёшлиги учун юк ортилмай, ўзича қўйилган ҳайвон.

өрмә orma: **ارما سچ** orma sach — ўрилган соч.

أزما азма — бичилган қўчқор; моякларининг териси ажратилгани учун қўйларга чополмайдиган қўчқор.
 أژما ужма — тут дарахти. Икки махраж орасидаги з билан.

أسمى усми: усми тарим — ислом шаҳарларидан уйғурларгача оқадиган катта бир сув. У ерларда (уйғурларга етгач) қумга сингиб кетади.

أكما әкмә — уйнинг тоқиси.

أكما өкмә: өкмә тупрақ — тўпланган тупроқ. Ҳар бир тўпланган нарсага ҳам өкмә сўзи қўлланади.

ألما алма — олма (ўғузча). Турклар الملا алмла дейдилар.

ألما улма⁷² — буғу тузоғи.

أتو өтнү — қарз. مَن يَرْمَقُ أَتُو يِيرِدِمُ мән жармақ өтнү бәрдім — мен танга қарз бердим.

أشئو ашну — олдин, илгарин. مَن أَتَدَنَّ أَشئُو كَلْدِمُ мән андан ашну кәлдим — мен ундан олдин келдим.

أندا анда — у ерда. Ўғузлар „сўнг“ маъносидаги сўз учун الن ن га алмаштирадилар.

„у ерда“ маъносида бошқалар билан бир хилда анда деб қўллайдилар.

ألف ни н га алмаштириш араб тилида ҳам бордир. Чунки „Қуръонда“ Мусо алайҳиссалом ҳикоясидаги مَ مَارَبْتُ الْعَالَمِينَ иборасидаги ما ма сўзи мән маъносидадир. Яъни ن ўрнида الف алмашгандир. Чунки араб тилида нима? маъносидаги

⁷² Улма сўзини босма нусхага мувофиқ биз буғу тузоғи деб бердик. Бу сўз, арабча изоҳга кўра, сув солинадиган тоғора; қўлда пиширилган ном маъноларида ҳам қўлланиши мумкин.

сўроқ олмоши жонлиларга مَن مان, жонсизларга ما ма дир. Шунингдек, لَنْسَفَعًا بِالنَّاصِيَةِ деган оятда ҳам ن га алмашгандир. Аъша деган шоирнинг қуйидаги шеърида:

وَلَا النَّصَبَ الْمَنْصَبَ لَا تَعْبُدُهُ
 لَعَا قِبَةَ وَاللَّهُ رَبُّكَ فَأَعْبُدَا

дир. Яъни бу ерда сўзининг асли فَاَعْبُدَنَّ дир. Яъни бу ерда ҳам ن ўрнига الف алмашади.

فَعْلَى ФАЪЛО ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

إِكِي ікі — икки.

فَعْلُ ФУЪЛУ ШАКЛИДАГИ ج Ж БИЛАН ЯСАЛГАН ҒУННАЛИ

СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَتَجُ өтүнч — қарз. مَن أَنْكَارُ يَرْمَقُ أَتَجُ يِيرِدِمُ мән анар жармақ өтүнч бәрдім — мен унга танга қарз бердим, демакдир.

أَتَجُ өтүнч: أَوْتَجُ اِبْشُ өтүнч іш — уяладиган иш. Асли أَفْتُ уфут — уят сўздан олинган.

أَجْنَجُ ўчўнч — учинчи.

إِكْنَجُ ікінч — иккинчи. Ўздан олдинги соннинг давоми эканини ва маълум сира — тартибда эканини билдириш учун ўндан кам бўлган сон сўзлари ўзагига ج ва ортдириш қоидадир: تَوْرْتُنَجُ төртўнч — тўртинчи, بَيشِنَجُ бәшинч — бешинчи каби. Буларнинг асли тўрт, беш эди, юқоридаги мақсадда бу сўзларга ج орттирилди. Бунини ҳар қандай сон сўзларига қўшиш ҳам мумкин: اَوْنَجُ

онунч — ўнинчи, يكرمنج Jigirminch — йигирманчи каби. Бу қатъий қоидадир.

اَرِنِجْ эринч — эҳтимол, зора, балки. اَلْ كَلْدِيْ اَرِنِجْ ол кәиди эринч — балки у келгандир. У келган чиқар.

اَرِنِجْ урунч — пора.

اَرِنِجْ эринч — маишат билан кун кечириш. Яхши туриш. Баъзи лаҳжаларда икки махраж орасидаги ж билан اَرِنِجْ эринж деб аталади.

اَفِنِجْ аwинч — овиниш, бир нарсага унс олиш. اَلْ مُنْكَا اَفِنِجْ ол мәнә awинди — у мен билан овинди, мен билан унслашди.

اِكُنِجْ iкинч⁷³ — сонда иккинчи нарса.

اَكُنِجْ өкүнч — ўкиниш, пушаймон бўлиш. اَلْ تَلِيْمِ اَكُنِجْ ол тәлим өкүнч өкүнди — у кўп пушаймонлар қилди, демакдир.

اُكُنِجْ өгүнч — мақташ. بُو ايشْكا نا اُكُنِجْ كَرَاك бу ишга нә өгүнч кәрәк? — бу ишга мақтаниш нима керак?

اَلْنِجْ улнч — қинғир-қийшиқ, нотўғри. اَلْنِجْ يُوْلُ улнч јол — нотекис йул, текис бўлмаган йул. Ҳар бир нотўғри нарсага ҳам қўлланади.

اَلْنِجْ iланч — маслаҳат берувчи кишининг маслаҳатида янглишлик маълум бўлгач, уни айблаш.

اَمْنِجْ умунч — умид, хоҳиш. اَمْنِجْ تَنْكِرِيْ كَا تَتْ умунч тәцрiгә тут — умидингни худога қил.

اَنْجْ онунч — ўнинчи. اَنْجْ يَرْمَاقْ онунч јармақ — ўнинчи танга. Бошқалари ҳам шундай.

اِنِجْ iнанч — ишончли. اِنِجْ بَكْ iнанч бәг — ишончли бек.

БУ БЎЛИМНИНГ فَعْلِيّ ФААНЛО ШАКЛИДА БЎЛГАН СЎЗЛАР ТУРИ

اَتِنِجْ атнчу: اَتِنِجْ نَانِكْ атнчу нән — ташланган, отилган нарса.

اِتِنِجْ итинчү: اِتِنِجْ نَانِكْ итинчү нән — қайтарилган, йўқотилган, йнтилган нарса.

اِذِنِجْ iзінчу: اِذِنِجْ سَحْ iзінчу сач — кейинчалик соч қўйган кишининг сочи. Бошқаларга ҳам қўлланади. Ёшлиги учун юк ортилмай, ўзича ўтлаб юрувчи ҳайвонга اِذِنِجْ يَلْقِيْ iзінчу јiлқи дейилади.

اَرِنِجْ арнчу — гуноҳ, хато.

اَفِنِجْ аwинчу: اَفِنِجْ نَانِكْ аwинчу нән — овиналадиган, улфатланиладиган, унс олинадиган нарса. Шунинг учун қўшниларга ҳам аَفِنِجْ аwинчу дейилади.

اَقِنِجْ ақнчу — кечаси бориб, душманни бостирадиган аскар.

БУ БЎЛИМНИНГ ك ل ي ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

اَبْنِكْ абаң — агар. اَبْنِكْ سَنْ بَرَسَا سَنْ абаң сән барсан — агар сен борсанг.

اَتْنِكْ отун — ўтин.

اَرْنِكْ арўң — ҳар бир оқ нарса. Уғузлар اَقْ ақ дейдилар.

اَرْنِكْ арўң — ёш болаларнинг тирноқлари юзида бўладиган оқ нуқта. Уни تَرْنِكا ق ارنكى тiрiнақ арўңи-тирноқ оқи дейилади.

اَرْنِكْ арўң — фолбинга бериладиган музд пул. اَلِكْ اَرْنِكِيْ بِيْر элик арўни бәр — қўл ҳақини бер.

⁷³ Бу сўз икки қайта берилган.

أُرْنِكُ урән — Рум вилояти яқинида, шимолий чегара-
сидаги бир жой исми. Бу сўзнинг وَرْنِكُ вараң
тарзида ўқилиши яхшироқ.

ارْنِكُ |ر|н — йиринг.

أُشْنِكُ ушән: أَشْنِكُ تَاشُ ушән таш — текис тош. يُشْنِكُ
|у|шән ҳам дейилади.

الْأَنْكُ алаң — أَزْيُ الْأَنْكُ алаң |аз| — текис майдон, яланг
сахро. Бу сўз أَنْكِلُ аңл — ланг очиқ эшик сўзининг
ҳарф алмаштирилган шаклидир.

БИР ҲАРФИ ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَنْكُكُ эңәк — икки томондаги жағ. Оғизнинг икки
чеккаси.

أَنْكُكُ эңәк — хотинлар бош ёпинчиқларига боғлайдиган
ип, боғич.

أَنْكُكُ бңік — эчки юнгидан қилинадиган ясама соч.
بَنْكُكُ бңік |б|ргә|јәк — улама соч. Буни
бошқа маънодаги بَنْكُ бңі сўзидан олингандир.

أَنْكُكُ бңуқ — ёстиқнинг ипаклик қулоқлари, боғичлари.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

أَنْكِي бңі — бошқа. Бўлак сўз охиридаги ي Ҳарфи ن
ҳарфидан ўзгарган, أَنْكِي бңін дир. Бу хусусият
араб тилида ҳам бордир. Масалан, „яширинди“
маъносида араблар اِنْكَمْنُ инкәмәнә, اِنْكَمِي инкәмә
сўзларини қўллайдилар.

Шу бўлимнинг бошқа бир тури

أَرْنَكِيЮ урәнә|ю — олти бармоқли одам.

أَرْنَكِيЮ урәнә|ю — буйи икки газлик, жуда пакана киши.

فُعَالُو. فُعَالُو. فُعَالُو. فُعَالُو. فُعَالُو
ШАКЛЛАРИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

الْأَتُو улату — бурун артадиган ипаклик (дастрўмол) —
қуйинда сақланади.

الْأَجُو алачу — олажуқ. Бошпана, чодир, қапа.

أَبَاجِي абачі — ола бужи. Болаларни қўрқитиш учун.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.
أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

أَبَاجِي كَلْدِي абачі кәді — ола бужи келди, дейдилар.

Бу бўлимнинг ҳарфи иллатидан иккитаси
қўлланилган сўзи

أياكۇ э.јәк ү — ён, тараф. Чодир ёнларига ҳам Аياкۇ дейилади. Тоғнинг ўртасидаги ерга أياكۇ يېز э.јәкү йёр дейилади.

ОХИРИДА О РТТИРИЛГАН СЎЗЛАР

اشجان Ашчан — Хитойга боришдаги қўноқ — қўниб ўтиладиган бир жой исми.
الوجين алуҷин — ейилдиган сербўғин бир ўсимлик.
ارمذون урумэун⁷⁴ — бўёқ, ранг.
اراعون урағун — касалларга қўлланидиган ҳиндча бир дори.
اتوكان отукан — татар саҳроларидаги бир ернинг номи, уйғурларга яқиндир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

الاملا алмла — олма.
ارمگۇ эрмәгү — эринчоқ, ялқов. Мақолда шундай келган: **ارمگوكا بليت يكت بلوز** эрмәгүгә булит јүк болур — ялқовга булут сояси ҳам юк бўлади.
اغلاغو оғлағу — тўқлик, мўллик билан ўсган одам. **اغلاغو قاتون** оғлағу қатун — саида хотинлар демакдир.
اخشاغو охшағу — ўйинчиқ. Хотинларга ҳам охшағу дейилади.

АФАЪУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اروبات аруват — тамарҳиндий.

⁷⁴ Бу сўзнинг ёзилишида босма нусхада аниқсизлик бор.

اراغوت урагут — хотин.
اراموت арамут — уйғурлар яқинида яшовчи бир турк қабиласи.

اراموت Арамут — бир жой исми.

اقلاج иқлач — шўх учқур от. Мақолда қуйидагича келган: **الب ارك يغيرثما. اقلاج ارقاسن يغيرثما** алп әріг јаритма, иқлач арқасин јағритма — ботирларни ранжитма ва ҳолсизлантирма, учқур от орқасини яғир қилма. Бу сўзлар билан бекларга насиҳат қилинади. Шеърда шундай келган:

اقلاجم ارك بلدي ارك بلغو يري كردي
بليت اورب كوك ارتلدي امن نورب تلي يغدي

Иқлачәм әрик болдә,
Әрик болғу јәри кәрди,
Булит әрүб кәк әртүдә,
Туман түрүб толә јағдә.

Шўх, ўйноқи отим суръат билан чопди, югуришда ўзди. Булут кўтарилиб, туман тушиб дўл ёққанни учун у шундай шўхланишни муносиб топди. [Ўйноқи отим кишнаб, пишқириб шўхлик қила бошлади. Кўкни булут қоплаб жала қуйиши — баҳор ҳавоси унда шўхлик ҳавасини қўзғатди].

الوان алаван — тимсоҳ.

АФЪАЛОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

ارغان арпаған — арпага ўхшаган бир ўсимлик. Бошогги бўлса ҳам, дони бўлмайди.
ارمغان армаған — сафардан фойдаланиб қайтган киши.

нинг қариндош-уруғларига келтирган совғаси, ар-
муғони (ўғузча).

ارماقان ^{بیرمان} дегувчилар ҳам бор. Бу ^{امچ} амучдир.

فیعلی ФІЪИЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اتندی ІТІНДІ: ^{اتندی نانک} ітінді нән—ташландиқ нарса^{74*}

اقندی ақІНДІ:— ^{اقندی سوف} ақінді суу — оқар сув.

اکندی ЭКІНДІ — ^{اکندی ترغ} экинди таріғ—экилган уруғ.

اکندی ОКҮНДІ ^{اکندی کیشی} акүнди кіші—хамма тиллар-
да мақталган киши, оғизга тушган одам.

یکندی ІКІНДІ: ^{یکندی نانک} ікінди нән — иккинчи нарса.
Сира сон.

یکندی ІКІНДІ—намози аср (кун ботишдан олдинги на-
моз) вақти.

Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

[74*] Бу хил ибора „Девон“да кўп учрайди, лекин „Девон“ да булар баъзан
:шу мисолдаги каби мажҳул сифатдош тарзда изоҳланади. Чунончи: ^{کۆندی تون} кўнді тун
— кўзінді тон—кийяган тун. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 374—14).

^{سۇندی از} сурунді эр — сургун қилинган, ҳайдалган одам. Қаранг: „Девону

луғотит турк“ 1 том 374—15). ^{کөندی نانک} көмүнді нән — кўмилаган нарса.

(Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 375—10). Баъзан бу ибора феъл маъ-

носида изоҳланган. Чунончи ^{ازندی نانک} азүнді нән—нарса узинади. Қаранг

„Девону луғотит турк“, 1 том, 170-бет). ^{اقلدی نانک} ақүлді нән—нарса

уваланди, майдаланди. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 171-бет.)

^{الندی نانک} алнді нән—нарса улақди (Қаранг: „Девону луғотит турк“

1 том, 177-бет). Бу хил иборалар бошқа хил синтагмаларда яна бошқа маъно-

ларда изоҳланган. Бу хил иборалар ҳақида Маҳмуд Кошғарийнинг хулосаси

ҳам муҳимдир. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 375-бет). Ҳар ҳолда бу

масала махсус ўрганишга сазовордир—С. М.

ТҶРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

افعال АФЪОЛ ШАКЛИДА БЎЛИБ, БИР ҲАРФИ

ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

ارغاغ арҒАҒ — балиқ тутиладиган қармоқ.

ارغاغ ИрҒАҒ — сувдан музни музхонага тортиб олинади-
ган темир чангал.

Бу бўлимнинг мисол қисми

امتی ІМІТІ — уйламаслик, мулоҳазасизлик. ^{بو ایشغ} бу ишиғ
бу ишиғ қилди — бу ишни уй-
ламай қилди (чигилча).

امدوجي умДУЧІ — тиланчи, гадой.

ارقچي арҚУЧІ — воситачи. Икки киши орасида турган
киши. Бу сўз қиз томон билан куёв томон ўрта-
сидаги совчига ҳам қўлланади.

اردني ЭРДИНІ — тоза марварид. Дурри галтон. Хотин-
ларга ^{ازنی ازکی} эртінні узүк дейиш билан дурри
галтон таналик хотин маъноси англашилади. Бу
сўзда ^{ت د} га сингиб кетган. Арабча ^{مذکر} муд-
дакир сўзининг асли ^{مذکر} музтакир бўлгани каби.

اسبری ІСБІРІ — иссиқ кулда пиширилиб, ёққа тўғраб,
устига шакар сепиб ейиладиган нон.

ЎРТАСИДАГИ ҲАРФ ИККИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН

فَعُول ФАЪУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اتر отТУЗ: ^{اتر یرماق} отуз |армақ—ўттиз танга. Бош-
қа нарсаларга ҳам қўлланади. Учни ўттиз сўзи

билан ҳам юритадилар. Мен бунни Конгутда яғмо-
лардан эшитдим. Улар ^{اتر اجالیم} отуз ічалім деб

учтадан ичганларини ўз кўзим билан кўрдим.
Шеърда ҳам шундай келган:

أَنْزَهُ إِيَّاهُ قَبْرِي سَكْرَتِي
أَرْسَلَنَ لِيَوْمِ كُكْرَتِي

Отгуз ичиб қіқралім,
Јоқар қобуб сәкрәлим,
Арсланлају көкрәлим,
Қачті сақинч сәwnәлим.

Уч қайтадан ичайлик, тикланиб арслон каби наъра тортайлик. Қайғу-алам биздан йўқолганини кўрсатайлик. [Уч қайтадан ичиб қайтарайлик, парвоз қилиб сакрайлик, арслон каби наъра тортайлик, қайғу кўтарилди, севинайлик]. Шу шеърдаги ўттиз ичиб иборасида ўттиз сўзи уч қайтадан, учта-учтадан маъносида қўлланган.

أَسِيزٌ — ассиз — ассиз киши — юзсиз, уятсиз, яхшиликни билмайдиган одам. Бу сўзда с ҳарфининг такрорланиши муболаға учундир.

أَسِيزٌ — асиз — ҳайф, афсус. Арабча يَا أَسَفًا асафо деган сўз каби ачиниш, ҳайфсинишни билдирувчи сўз. أَسِيزٌ أَنْيْكَ بِكَيْفِي — ассиз аниқ jigitligi — ҳайф унинг ёшлигига.

أَكْرَزٌ أَغْلَانٌ — аккиз оғлан — эгизак бола.

أَرْيَغٌ — арриғ: أَرْيَغٌ نَانِكٌ — арриғ нәиц — жуда тоза нарса рнинг такрорланиши муболаға учундир.

أَلِكٌ — элик: أَلِكٌ بِرَمَاقٌ — элик тармақ — элик танга.
Бошқа нарсалар учун ҳам бу қўлланади.

فَعْلًا ФААЛЛО ВАЗНИДАГИ УЧИНЧИ-ҲАРФИ СУКУНЛИ БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَفْجَعًا — афичға — қари чол. Бош ҳарфи у лик бўлган сўз.
أَذِنَمَا — узитма — сузма. Янги понир.

БОШ ҲАРФИ КАСРА БЎЛГАН СЎЗ

أَلِمْنَا — алімға²⁵ — шоҳ мактубларини турк хати билан ёзувчи котиб.

أَفْعَالِيْلٌ АФЪОЛИЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَلْبَاغُتٌ — алпағут — енгилмас курашчи, ботир, баҳодир, паҳлавон.

Шеърда шундай келган:

بُنْرَجٌ يَمَا قَدْرَدِي أَلْبَاغِيْنٌ اذْرَدِي
سُوسِيْنٌ يَنَا قَدْرَدِي كَلْكَالِمَتِ اِرْكَشُورُ

Бузрач jәмә қудурдї,
Алпағутин азїрдї,
Сүсин јана қадїрдї,
Кәлгәлимәт иркәшүр.

Бузраж ябоқулар бегининг оти, у аскарларига юзланди, ботирларини саралади, келиш учун тўпланди. [Ябоқулар бошлиғи Бузраж яна қутирди, ботирларини танлаб аскарларини қайтариб келиш (юрш) учун тўпланишмоқда].

أَذْغِرَاقٌ — азғирақ — қулоқлари оқ, танасининг баъзи жой-

²⁵ Басим Аталай бу сўзни қўлэзмага кўра أَلِمْنَا имға бўлиши тўғри деб кўрсатган. Лекин босма нусхада المعنا шаклида хато берилган.

лари қора бир турли кийик. У эчки, така сурати-
дадир.

أذغراق Азғирақ: أَذغراق سُغىي أَзғирақ сууи — Яғмолар
шаҳридаги бир сув (наҳр) нинг номи.

أرقجق арқачуқ — оғизнинг ичига дори қуйиш учун қўл-
ланадиган ичи ковак бир асбоб, у сукурража-
га ўхшайди.

أرذوتال арзутал — мўйни тўктиришга қўлланиладиган
аралашма. Оҳак, зирних.

فعلولي ФАЪЛУЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اشكرتي эшкурәти — нақшли (гулли) хитойча ипак ки-
йимлик.

افزوري афзурі — аралаштирилган овқат, чунончи, буг-
дой, арна уни аралаштирилиб қилинади.

فعلندي ФАЪЛАНДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أذرندي узрунди: أَذرندي نازك узрунди нәқ — танланган,
сараланган нарса.

افرندي афрінди: أَفرندي نازك афрінди нәқ — ҳар нар-
санинг қириндиси. Бу сўз тури арабча فَعَالَة
бобидаги феълдан ясалган исмга ўхшайди. Бир
нарсанинг ортиғини билдиради.

فعلين فУЪУЛИН ШАКЛИДАГИ ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

انكوزين энқужин⁷⁶ — чўлларда одамни ўлдирувчи жинлар.
Тўрт ҳарфлилар бўлими тугади. Қуйидагилар беш
ҳарфлилардир.

⁷⁶ Бу сўз туркча таржимада انكوزين шаклида берилган.

فعللن ФАЪЛАЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Бу бўлим ёлғиз от ва сифатларни ҳамда
اسم مکان исми макон — жой отларини ўз ичига
олади. Аслида жой отлари ва сифатларни солиш-
тиришга — қиёсга ҳавола қилиб, унинг айтилиши-
га боғлиқ ҳоллардагина кўрсатилиши керак эди.
Бу ерда уларни шу мақсадда, қиёс қилувчига
қулайлик яратиш учун кўрсатилди.

أفتلغ уфутлуғ: أَفتلغ كشي уфутлуғ кishi — уятли, уят-
чан киши.

أغرلغ ағірлғ: أَغرلغ آر ағірлғ эр — одамлар орасида
ҳурматли, севилган киши.

أغرلغ оғурлуғ: أَغرلغ ايش оғурлуғ ish — ўз вақтида,
соатида бўлган иш.

أبزлغ убузлуғ: أَبزلغ يير убузлуғ jер — чуқур ер. Бу-
ни أوى أَبزلغ يير oj убузлуғ jер ҳам дейлади.

أذزلغ узузлуғ: أَذزلغ كشي узузлуғ кishi — қўтир яра-
ли киши.

أغرلغ ағужлуғ: أَغرلغ آر ағужлуғ эр — оғзи бор одам,
оғизли одам.

أغشلغ оғушлуғ: أَغشلغ آر оғушлуғ эр — қариндошла-
ри бор киши.

أقتلغ уқушлуғ эр — закки киши, тушунадиган одам,
уқувли киши.

أچغلغ ачғлғ эр — маишатли, сермаишат одам. Мақол:
أچغلغ آر شابوك قريماس ачғлғ эр шэбук қаримас —
маишатлик одам тез қаримайди.

أچغلغ ачғлғ: أَچغلغ كب ачғлғ куб — қуйилган нарса-
ни ачитиб қўядиган, ўзига шундай бир хусусият
ўрнашиб қолган хум, куб.

أَزْغَلِغْ азіғліғ: **تَاغْ** азіғліғ тағ — айиқлик тоғ, айиғи күн тоғ.
أُرْغَلْغْ уруғлуғ: **أَلْتُونْ** уруғлуғ алтун — тамға ури-
 либ, пул қилиниб кесилиб, муҳр босилган олтин
 (олтин ақча). Бошқа нарсаларға ҳам қўлланади.
أَزْغَلِغْ азіғліғ: **أَتْ** азіғліғ ат — озиғини ёрган от.
 Озиғини ёрган ҳар бир ҳайвонга ҳам айтилади.
أَجْغَلْغْ очақліғ: **أَفْ** очақліғ әw — ўчоқли уй.
أَجْغَلْغْ ачуқлуғ: **أَجْغَلْغْ كِشِي** ачуқлуғ кіші — очиқ киши,
 яхши хулқли киши.
أَسْغَلِغْ асіғліғ: **أَشْغَلِغْ** асіғліғ іш — фойдали иш.
أَذْغَلْغْ азақліғ: **أَذْغَلْغْ نَانَكْ** азақліғ нәң — оёқли нарса.
أَرْغَلْغْ аріқліғ: **أَرْغَلْغْ يِرْ** аріқліғ йәр — ариқли ер.
أَرْغَلْغْ уруқлуғ: **أَرْغَلْغْ قُوا** уруқлуғ қува — арқонли челақ.
أَزْغَلْغْ азуқлуғ: **أَزْغَلْغْ** азуқлуғ әр — озиғи бор одам.
 Мақол: **أَزْغَلْغْ أَرْقْ** азуқлуғ аруқ әрмәс —
 озиғи бор одам сафарда толмайди, чарчамайди.
أَرَنْغ аранліғ: **أَفْ** аранліғ әw — отхонаси, оғил-
 хонаси бор уй.
أَتَنْغ атанліғ: **أَرْ** атанліғ әр — бичилган, ахта
 қилинган туяси бор одам.
أَلْرَنْغ уларліғ: **تَاغْ** уларліғ тағ — каклиги күн
 бұлган тоғ.
أَلْمَنْغ алімліғ: **أَرْ** алімліғ әр — оласи, оладиган-
 ни бор одам.
أَلْنَنْغ алінліғ: **أَرْ** алінліғ әр — пешонаси кенг,
 пешоналик одам.
أَلَنْغ улунлуғ: **أَرْ** улунлуғ әр — камонга мос
 уқи бор одам.

أُرْنَجَقْ орунчақ — омонат. Бу сўзни **أُرْنَجَاقْ** орунчақ
 шаклида қўллаш ҳам мумкин. Шоир бир кишига
 хитоб қилиб:

أُرْنَجَقْ أَلْبُ يَرْمَدِي **أَلْمَنْغْ كَرُو أَرْمَدِي**
أَدَشَلِقْ аза **تَرْمَدِي** **قَلْبِنِ أَرْنِ تَرْكَشُور**

Орунчақ аліб јәрмәді,
 Алімліғ көрү армаді,
 Адашлық үзә⁷⁷ турмаді,
 Қалін әрән тіркәшүр.

У киши омонатларни олишдан тўхтамади, омонат-
 ни эгасига беришни уйламади, уни қуруқ қайта-
 ра беришдан зерикмади. Дўстликка риоя қилма-
 ди, ҳозир күп аскарни бириктириб менга қасд
 қилмоқчи деди.

أَغْلِجَقْ оғулчуқ — хотинлар бачадони.

أَغْرَشَقْ ағуршақ — ип йигириладиган чарх дугини тутиб
 турадиган айрили чўп-чалмақ.

أَغْلَمَقْ уғулмуқ — устига тўсин қўйиш учун тикка тур-
 физилган ёғоч.

أَجْزَلَقْ учузлуқ — қиймати арзонлик.

أَجْزَلَقْ учузлуқ — пастлик, кичиклик.

أَدَشَلِقْ адашлық — содиқлик, самимийлик.

أَذْغَلِقْ адақлық — токзорларда сўрига ишлатиладиган
 ёғоч.

أَذْغَلِقْ удуқлуқ — одамнинг бир нарсадан гофиллиги,
 хушёр эмаслиги, хабарсизлиги.

أَذْغَلِقْ узуғлуқ — айғоқлик, ишда хушёрлик, сезгирлик.

⁷⁷ Үзә турмаді сўзи босма нусхада унут йрмаді шаклида янглиш берилган.
 Басим Аталай бу сўзнинг тўғри ёзилишини аниқлаган. Биз ҳам шунга асосландик.

ارغلق ارғлиқ: тозалик, поклик.
 ارغلق уруғлуқ — ارغلق بۇغداي уруғлуқ бугдај — уруғ-
 лик бугдой, уруққа сақланган бугдой. Ҳар қандай
 уруққа сақланган донга ҳам қўлланади.
 اجغلق ачиглиқ — аччиглик.
 اجغلق ачуқлуғ: يوز اجغلق يوز ачуқлуғи — очик юзлилик.
 اجغلق ачуқлуғ: قېغ اجغلق قېغ қапуғ ачуқлуғи — эшик очик-
 лиги.
 اجغلق очақлиқ: اجغلق يېز очақлиқ]эр — ўчоқли ер,
 ўчоқ жойи. اجغلق تېك очақлиқ титик — ўчоқ қи-
 линадиган лой ва бошқа нарсалар.
 ارغلق аруқлуқ — чарчаганлик, ҳорғинлик.
 ارغلق оруқлуқ: ارغلق يۈنك оруқлуқ]уң — арқон учун
 тайёрланган юнг.
 ازغلق азуқлуқ — озиқлик, овқатлик.
 ازغلق узақлиқ — ишда суствик, судралнш.
 اشغلق ушақлиқ — ишда ёшлик қилиш. اشغلق قېلما
 ушақлиқ қилма — ёшлик қилма.
 الغلق улуғлуқ — улуғлик, баланд даражалилик. الغلق
 تىنكرېكا улуғлуқ тәцрīgә — улуғлик худога.
 الغلق улуғлуқ — ёши катталиқ, катта ёшлик.
 امجلق амачлиқ: امجلق يېز амачлиқ]эр — отиш машқи
 ўтказиш учун тайинланган майдон.
 افلق ануқлуқ — ишларда қобилиятлилик, ишга ҳозир-
 ланганлик.
 ازتلك узўтлук — бахиллик.
 اکتلك әгәтлик: اکتلك قراباش әгәтлик қарабаш — янга.
 Никоҳ кечаси келин ва куёвга хизмат қилишга
 буюрилган хизматчи. Келиннинг ўзига ҳам اکتلك

әгәтлик дейилади. Отларга қўшилган қаттиқ ك к
 баъзан ўрин отини билдиради, баъзан нарса қў-
 йилган жойни билдиради ва баъзан масдар бўлади.
 Бу уч ҳолдан ташқари ك к әгәлик маъносини
 билдиради. Масалан, юқоридаги اکتلك әгәтлик
 сўзида ك к келин-куёвларга хизмат қилиш учун
 тайинланган шахсни билдиради. Бу ўринларда ك
 к қаттиқдир. Эга маъносини билдирган сўзлар-
 да ك к юмшоқ, бўш товушдир, яъни г каби жа-
 ранглидир. اکتلك әгәтлик сўзи хизматчиси бор,
 хизматчига эга маъносида келади. Бу ҳамма сўз-
 лар учун умумий қондадир.
 اتجلك әтәчлик — ёнғоқ ўйнаш учун қазилган чуқурча
 (дўл).
 اذرلك әзәрлик — устига эгар қўйилган ёғоч. Сўз охиридаги
 коф ك к юмшоқ айғилса, эгар эгаси маъносини
 билдиради.
 اكرلك укүрлук — тариқ қўйилган жой. Охириги коф ك к
 юмшоқ бўлганда тариқ эгаси маъносини англатади.
 اكرلك ار укүрлук әр — қўй ва бошқа ҳайвонлардан подаси
 бор одам. Байталлари бор айғирга اذغر
 укүрлук азғир дейилади.
 ايزلك әәизлик — баландлик, адир.
 اسزلك исизлик — ёмонлик.
 اکتلك әтәклик: اکتلك بوز әтәклик бөз — этак қилинадиган
 бую. Бирон кийимнинг этакли эканини англатиш
 учун әтәклик тон — этаклик тўн дейилади. Коф ك к
 юмшоқдир.
 اکتلك سغرى әтүкүлүк сағри — махсиллик сахтиён тери.

اُنْكُلُكْ öтүкүлүк: اُنْكُلُكْ كِشِي öтүкүлүк киши — шоҳга ҳо-
 жатманд киши.
 اَزْكُلُكْ узүкүлүк — узилганлик, кесилганлик.
 اُرْمُجَكْ орумчак — ўргумчак.
 اِلْرَسُكْ илрсуқ — иштон боғи.
 اِلْسِكْلِكْ илсиклик — иссиқлик, ҳарорат.
 اِلْسِكْلِكْ كۆنүل كۆنүل اِلْسِكْلِكْ كِرَانِي илсиклик — севги, муҳаббат.
 илсиклиги кэрәк — кунгил муҳаббати керак.
 اِرْكُلُكْ эрүкүлүк — шафтоли ўсадиган жой, шафтолизор.
 اِيرْكِلِكْ эрлик — ҳайвонларнинг тезлиги, қизғинлиги.
 اِشِكْلِكْ эшиклик: اِشِكْلِكْ يِغَاجْ эшиклик йиғач — остона ва
 эшик учун ишлатиладиган, унга мўлжалланган
 ёғоч. Бу сўз бошқа нарсаларга нисбатан ҳам иш-
 латилади.
 اِشُكْلِكْ эшүклик: اِشُكْلِكْ بَرچِنْ эшүклик барчін — устки
 кўйлак учун ишлатиладиган ипак кийимлик. Охи-
 ри юмшоқ коф ك ك билан келса, اِشُكْلُكْ эшүк-
 лүк — кўйлак эгаси маъносидадир.
 اِفْكَلِكْ әвәклик — ишларда шошилиш.
 اِكْكَلِكْ әкәклик — хотиннинг юзсизлиги, орсизлиги.
 اُكْكَلِكْ үкәклик — сандиқ ясаладиган ёғоч. Устига куб-
 балар ишланган деворга اُكْكَلِكْ تَامْ үкәклик там
 дейилади.
 اِلِكْلِكْ әликлик — қўлқоп.
 اِمِكْلِكْ әмиклик: اِمِكْلِكْ اِشْلَارْ әмиклик ишлар — әмизикли
 хотин. Мақол: اِمِكْلِكْ اِرَاغْتْ كُساكجى بُلُورْ әмиклик
 урағут кўсәкчи болур — әмизикли хотин иштаҳа-

ли бўлади. Шунинг учун унга истаганини бери-
лади.

اُنْكُلُكْ энүкүлүк: اُنْكُلُكْ اَرْسَلَانْ энүкүлүк арслан — болали
 арслон.

فعلان ФАЪАЛЪОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Бу бўлим сифатларнинг сифатланувчилардан
 кўп ҳосил бўлишини кўрсатадиган ўриндир. Бунда
 қилинган ишлар жуда кўп, тўхтовсиз бўлаётгани-
 ни билдирувчи махсус сўзлар келтирилади. Бу сўз
 туркуми арабча مَفْعَالٌ мифъол шаклидаги сўзлар-
 га тўғри келади. Чунончи, кўп таом едирадиган
 маъносидаги مَطْعَامٌ ёки кўп уришадиган маъносидаги
 مِخْرَابٌ сўзлари каби. Бу сўзлар ишнинг кўп қай-
 талаб бўлишини англатади.

Бу хил сўзларнинг охирида ن н келади, бироқ
 кўпчилик ўғузлар ва баъзи қипчоқлар ن н ни ق
 қ га алмаштириб, غ г ни тамоман туширадилар.
 Улар ичи, юраги сиқила берадиган маъносидаги
 بُشْغَانْ бушган ўрнида بُشُقْ бушақ деб ишлатади-
 лар. Бу асосли қоидадир.

اِبْتِغَانْ абитған — овлоқ тутган, четда тутган. اَلْ اَرَّ اَلْ
 ол эр ол өзін кишидан абитған —
 одамлардан четда бўлиш, яшириниш у кишининг
 одатидир.

اِحْتِغَانْ ачитған -- ачитадиған. اَلْ اِحْتِغَانْ
 ол кўб ол сўчүкни ачитған — у куб (хум) ичига
 қўйилган ширин нарсани доим ачитади.

اِدْتِغَانْ уэйтған — кўп ухлатадиған. بُو اَتُّ اَلْ كِشِيْنِي اِدْتِغَانْ
 бу от ол кишини уэйтған — бу дори у одамни ҳар
 вақт ухлатади.

اَرْتَعَانُ аритган — тозалайдиган. اَلْ كِشِي اَلْ تَرِيغِ اَرْتَعَانُ ол киши ол тариг аритган — у киши доим буғдой ва бошқаларни тозалайди.

اَزِيْتَعَانُ азитган — адаштирадиган. اَلْ كِشِي اَلْ يَوْلَدِنِ اَزِيْتَعَانُ ол киши ол [олдан азитган] — бу одам кишини доим йўлдан оздиради.

اَزُوتَعَانُ узутган — чўзадиган. بۇ اَرُ اَلْ اِيْشِيغِ اَزُوتَعَانُ бу эр ол ишиг узутган — бу одам доим ишни чўзади.

اَزِيْتَعَانُ озитган — ўзадиган, илгари кетадиган. بۇ اَرُ اَلْ اَتِيْنِ اَزِيْتَعَانُ бу эр ол атин узитган — бу одам отини ўздиреди.

اُسِيْتَعَانُ уситган — иситадиган. بۇ قِيَاشِ اَلْ كِشِيغِ اُسِيْتَعَانُ бу қујаш ол кишини уситган — бу қуёш у одамни иситадиган, чанқатадиган.

Шеърда шундай келган:

اُسِيْتَعَانُ قِيَاشِ قَبْسَدِي اَمْتَجَلِغِ اِدْشِ يَيْسَدِي
اَرْتِيْشِ سَغِيْنِ كَجْسَدِي بُوْدِنِ اَيْنِ اَرَكْشُوْرُ

Уситган қујаш қапсаді,
Умунчліг а́аш јајсаді,
Эртіш сувін кэчсаді,
Будун анін ўркўшўр.

Қаттиқ иссиқ бизни ўраб олди — қолади. Умид қилинган дўст бизга душманларча қарай бошлади. Душман Артиш сувини ўтишга яқинлашди, бунинг учун халқ орасида фитна, ваҳима пайдо бўлди.

[Қиздирувчи қуёш қолади, умидлик дўст бизни кўролмай — бизга ёмонлик истаб қолди, у Артиш сувини кечаёзди, шунинг учун халқ ҳуркаёттир].

اَغِيْتَعَانُ ағитқан — оширадиган. بۇ كِيْكَ اَلْ اَتِيغِ تَاغْتَا اَغِيْتَعَانُ бу кэјік ол ітіг тағқа ағитқан — бу кийік у итни доим тоққа ошириб юборади.

اَقِيْتَعَانُ ақитган — оқизадиган. بۇ تَاغِ اَلْ تَقْرَاقِ اَقِيْتَعَانُ бу тағ ол туырақ⁷⁸ ақін ақитган — бу тоғ ёмғирни селдек тез оқизгани-оқизган.

اَقِيْتَعَانُ оқитган — ўқитадиган. بۇ بِيْتِيْكَ اَلْ كِشِيغِ اَقِيْتَعَانُ бу бітік ол кишини оқитган — бу китоб одамларни кўп ўқитадиган, яъни ҳажми катта бўлишлиги сабабли кишиларни кўп ўқитади.

اَلْتِيْتَعَانُ улїтган — кўп вовуллатадиган, вовуллагани-вовуллаган; улитган. بۇ اَرُ اَلْ اِيْتِيْنِ اَلْتِيْتَعَانُ бу эр ол ітин улїтган — бу киши итини кўпинча улитади.

اُنِيْتَعَانُ унітган — унутадиган. بۇ اَرُ اَلْ سُوْرُ اُنِيْتَعَانُ бу эр ол сўз унітган — бу одам доим сўзини унутади.

اَنْتَعَانُ анутган — доим келиштирадиган, ҳозирланадиган. بۇ اَرُ اَلْ اِيْشِيغِ اَنْتَعَانُ бу эр ол ишиг анутган — бу одам доим ишларга яхши ҳозирланадиган.

اَجْرَعَانُ учурган — учирадиган. بۇ اَرُ اَلْ قُشِيغِ اَجْرَعَانُ бу эр ол қушуг учїрган — бу одам доим қушни учиргани-учирган.

اَجْرَعَانُ ачурган — очирадиган. بۇ اَشِ اَلْ كِشِيغِ اَجْرَعَانُ бу аш ол кишини ачурган — бу овқат одамнинг қорнини тез очирадиган; тез ҳазм бўладиган.

اَسْرَعَانُ асурган — акса урувчи, аксирадиган || чучкурадиган. بۇ اَرُ اَلْ تَلِيْمِ اَسْرَعَانُ бу эр ол тэлім асурган — бу одам кўп аксирадиган.

⁷⁸ Бу сўз босма нусхада *туфроқ* шаклида ёзилган. Бунинг англишлигини Ҳасим Аталай қўлёзма асосида аниқлаган. Тўғриси *تقراق* туырақ деб кўрсатган. Биз ҳам шу асосда тузатдик.

اُسْرُغَانْ о сурган — ўсирувчи, ўсироқ. بُو اَرُ اَلْ اُسْرُغَانْ
бу эр ол осурган—бу одам кўп ўсирадиган, ўсироқ.

اِسْرُغَانْ ісірган—қопадиган (қутирган ит). اِسْرُغَانْ اِتْ
ісірган ит—қопагон ит.

اَقْشُرْغُونْ а шурғун — териларни ишлашда ишлатиладиган
салам дарахтининг барги.

اَتِشْغَانْ атишган—отишадиган, отишга одат қилган.
اَتِشْغَانْ اَلْ مَنِكْ بِيْرَا اَقْ ол мэнің бірлә оқ атишган—
мен билан ўқ отишиш доим унинг одатидир.

اَبُوْرْغَانْ убўрган—кўп ичирадиган. بُو اَرُ اَلْ سُوْتْ اَبُوْرْغَانْ
бу эр ол сўт убўрган—бу одамнинг одати бош-
қаларга доим сўт ичиришдир.

اِجْرُغَانْ ічүрган—доим ичиради. بُو اَرُ اَلْ تَلِيْمْ سَجِيكْ
аҷүрган бу эр ол тәлим сүчүк ічүрган—бу одам-
нинг одати кишиларга доим шарбат ичиришдир.

اَدْرُغَانْ эдәрган—доим излайдиган. بُو اِتْ اَلْ كَيْكِيْ اَدْرُغَانْ
бу ит ол кәјикі эдәрган—ов излаш бу итнинг
одатидир. Доимо ҳақини талаб қилувчи кишига
ҳам шу сўз қўлланади.

اَفْرُغَانْ تَفْرُغَانْ әwürган-тәwürган—ағдариб-тўнтариб юра-
диган. بُو اَرُ اَلْ اَبِيْغْ اَفْرُغَانْ تَفْرُغَانْ бу эр ол ішіғ
әwürган-тәwürган—бу одам доим ишларни ағда-
риб-тўнтариб юрадиган.

اَدْرُغَانْ үзүрган—ажратадиган, биләдиган, фарқ қилади-
ган. بُو اَرُ اَلْ تَكْمَا نَانْكَ نِيْ اَدْرُغَانْ бу эр тәгмә нәңни
үзүрган—бу одам нарсалар орасидан яхшисини
ажратадиган киши.

اَشْرُغَانْ ўшәрган—доимо кўзи тинади. بُو اَرُ اَلْ كُوْزِيْ
ашүрган бу эр ол көзі ўшәрган—бу одамнинг доим
очлик ва бошқа сабаблардан кўзи тинади.

اَكْرُغَانْ әкүрган⁷⁹—уругини қарлуқ туркманлари ейди-
ган ўсимлик.

اَكْرِيْغَانْ әгрикән—кўп йигирувчи. بُو اِسْلَارُ اَلْ تَلِيْمْ يِيْبْ
ақрикан бу ішләр ол тәлим јип әгрикән—бу хотин-
лар кўп, талай ип йигирувчидир.

اَتْلُغَانْ сәйләган—кўп кирган, кўп чиққан.
بُو اَرُ اَلْ اَتْلُغَانْ سَيْلِغَانْ бу эр ол әтилгән сәйләган—бу
одам кўп кирган, кўп чиққан; ҳар эшикка кириб-
чиқадигандир.

اَتْلُغَانْ әтилгән—отларда бўладиган без касаллиги. У ёри-
либ тузалади. Форсча خُنَامْ хуном ёки хунном деб
аталади⁸⁰.

اَتْلُغَانْ әтилгән—тузаладиган. مَنِكْ اَبِيْشِيْمْ اَدْكُوْلُكُنْ اَتْلُغَانْ اَلْ
мәнің ішім әзгүлүгүн әтилгән ол—менинг ишим доим
яхшиликка юзланган, ўнгидан келади.

اَزْلُغَانْ әзүлгән—тез узиладиган. بُو اَبِيْغْ اَلْ اَزْلُغَانْ
бу ішіғ ол үзүлгән—бу арқон доимо узиладиган-
дир.

اَرْلُغَانْ әрүлгән: اَبْكَانْ اَرْلُغَانْ бу эр ол бпкән
үрүлгән—бу одамнинг ғазаби, сув тўлдирилган
мешдек, тўлиб-тошган.

اَشْلُغَانْ әшилгән—чўзиладиган. بُو يِيْبْ اَلْ اَشْلُغَانْ
бу јип ол әшилгән—бу ип доим чўзилади.

اَشْلُغَانْ әшилгән—оқиб, сурилиб турадиган. بُو قَيْرُ اَلْ اَشْلُغَانْ
бу қәјір ол әшилгән—бу қум доим сурилиб турув-
чи қум.

⁷⁹ Бу сўзнинг шакли сифатдош бўлиб, исмга айланган сўз деб тахмин қил-
гани учун Маҳмуд Кошғарий уни шу бобда берган. Шу билан бирга бу
сўзнинг ёзилишида ҳам босма нусхада аниқсизлик бор. Биз бу ўринда,
маъмур сўзнинг ёзилишида Басим Аталай нусхасига асосландик.

⁸⁰ Ҳозир бизда *бандом* ёки *бандом* касаллиги деб ҳам аталади.

اُكْلِكَاڻ ǝgɪlgān — эгилиб турадиган. **بۇ بۇتقۇ آل اُكْلِكَاڻ** бу бутақ ол ǝgɪlgān — бу новда доим эгилиб турадиган.
 اُكْلِكَاڻ ǝkɪlgān — тудаланадиган, уюладиган. **بۇ نانك** **اُل اُكْلِكَاڻ** бу нэн ол ǝkɪlgān — бу нарса доим тудаланадиган нарсадир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اُرْمَدَاي اُرْمَدَاي урумдај — заҳарнинг зарарини йўқотиш учун ишлатиладиган тош.

اَفْعَلَلْ афъалал шаклидаги сўзлар бўлими

اُرْسَلْت اُرْسَلْت арсаліқ — ҳайвонларнинг хунасаи (ўғузча).

БОШ ҲАРФИ | У ЛИК БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اُسْكِيچ اُسْكِيچ ускич⁹¹ — майиз.
 اُكْرِيك اُكْرِيك ǝgrāјuk — одат. Афрасиёб замонини тасвирловчи марсиёда шундай дейилади:

اُكْرِيكِي مَنَدَغ اُق مَنَدَا اَذِن تَنَدَغ اُق
 اَتْسَا اَرْن اَغْرَب اُق تَغْلَر بَشِي كَرْتَلُور

Ўгрўјўги мундағ оқ,
 Мунда азін тэндағ оқ,
 Атса ажун оғраб оқ,
 Тағлар баші кэртилўр.

Замонанинг одати мундоғ, бундан бошқа унинг ҳалокатли сабаблари ҳам бор. Агар замон тоғ бошларига ўқ отса, парча-парча бўлиб кетади.

[Замонанинг ўрганган одати шундай, бундан бошқа баҳоналари ҳам бор, агар у дунёга мўлжаллаб ўқ отса, тоғлар боши кертилади].

فُعَالِلْ **ФУЪОЛИЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ**
 اُسَايُوق اُسَايُوق усајуқ: **اُر اُسَايُوق** эр — гофил одам.

Бу бўлимнинг манқуси

اُيْدَسِلِق اُيْدَسِلِق ујадсiлiқ: **اُر اُيْدَسِلِق** ујадсiлiқ эр — жуда уятчан одам.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اُوھي اُوھي uhi — укки. Кўп турклар бу сўзни **ك** к билан **اُوھي** уки дейдилар. Тўғриси шудир, чунки туркий тилда бўғиздан чиқадиган **ه** h йўқдир.

Ғунналилар бўлими

اَتَكْنِج اَتَكْنِج ǝtkɪnɪç — ҳикоя. **اَتَكْنِج اَتَكْنِج** ǝtkɪnɪç ǝtkɪnɪç — ҳикоя айтди.

فُعَالِلْ **ФАЪОЛИЛ ШАКЛИДАГИ ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ**
 اَلَاكْرِي اَلَاكْرِي алаңир — каламуш жинсидан бўлган **اُرْبُوع** арбуғ — қўшоёқ деб аталган кичик бир ҳайвон. Туркманлар уни ейдилар.

اُنْكَامِق اُنْكَامِق унамуқ: **اُر اُنْكَامِق** унамуқ эр — овсар, чапақай одам.

اُنْكَايُق اُنْكَايُق онајуқ: **اُنْكَايُق اُنْكَايُق** онајуқ нэн — бир нарсага хос нарса. Бирор кишига хос ҳар нарсага ҳам **اُنْكَايُق** онајуқ дейилади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اَتَنْكَلِق اَتَنْكَلِق отунлуқ — ўтинхона, ўтин турадиган жой.

Тангрига шукурлар бўлсин, ҳамза билан бошланган отлар бўлими тугади.

⁹¹ Бу сўз формаси ҳақида Басим Аталай анча кенг изоҳ берган, қараг: 1 том, 159-бет.

[БОШДА] ҲАМЗА КЕЛГАН ФЕЪЛЛАР БОБИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

Билгинки, биз феъл бобларининг ҳаммасида ҳам ўтган замон, келаси замон феълларини ва масдарни берамиз, лекин фақат ўтган замон феълларининггина изоҳлаймиз. Аслида келаси замон феъли ва масдарларини бермасак ҳам бўлар эди. Лекин уларнинг талаффузини ва ёзилишини ўрганиш учун берилди. ك қарфи қўлланган масдарда ўтган замон ва ҳозирги замон феъллари юмшоқ, ق қарфи қўлланган сўзларда қалин бўлиши, қаттиқ бўлиши доимий ва асосий қондадир.

اُجِدِي \bar{u} пдi — ўпди. اَلْ مَنِيْ اُجِدِيْ ол мѐни ѓпдi — у мени ўпди. (اَبَارُ اُبْمَاكُ) ѓпӓр, ѓпмӓк).

Шу мақолда келган: تَاشِغُ اسْرُو سَا اِبْمِشْ كَرَاكُ ташӓгӓ исру ѓпмӓш кӓрӓк — тошни чайнашга қодир бўлмаган киши, уни ўпиши керак. Бу мақол мақсадга эришини учун киши иш устида юмшоқ муомалада бўлишига ундаб айтилади.

اُجِدِي \bar{u} пдi — ичди. مُونُ اُجِدِيْ мун ѓпдi — шўрва ичди. Бу сўз шўрвага ўхшаш суюқ нарсаларни ичишга ҳам қўлланади. (اَبَارُ اُبْمَاكُ) ѓпӓр, ѓпмӓк).

اُجِدِي \bar{u} чдi — очди. قَبِيحُ اُجِدِيْ қапуғ ачдi — эшик очди. Бошқа нарсаларга нисбатан ҳам ишлатилади. (اَجَارُ اَجْمَاقُ) ачар, ачмақ).

اُجِدِي \bar{u} чдi — учди. قُشٌ اُجِدِيْ қуш учдi — қуш учди. اُنِيْكَ قُتِيْ اُجِدِيْ аниң қутi учдi — унинг қути, бахти, давлати учди.

اُجِدِي \bar{u} р аттiн қузи учдi — одам ордан йиқилиб тушди.

اُجِدِي \bar{u} т ўтдi — ўт, олов ўчди.

اُجِدِي \bar{u} рниң ѓпкӓси учдi — одамнинг қазаби сўнди.

اُجِدِي \bar{u} р тiни учдi — одамнинг нафаси ўчди. Бу феълларнинг ҳаммасида اَجَارُ اَجْمَاقُ учар, учмақ формаси қўлланади.

اُجِدِي \bar{u} чдi — ичди. اَرُ سُوْفٌ اُجِدِيْ \bar{u} р суw ичдi — одам сув ичди. Ҳар бир ичадиган ёки сўрадиган нарса учун ҳам шу сўз қўлланади. (اَجَارُ اَجْمَاقُ) ичӓр, ичмӓк).

اُجِدِي \bar{u} рдi — эрди, эди. اَلْ اَنْدَغُ اُجِدِيْ ол андағ эрдi — у шундай эди; у ундай эди. (اَرُورُ اُرْمَاكُ) эрӓр, эрмӓк).

اُجِدِي \bar{u} рдi — пуфлади. اَلْ اَتُّ اُجِدِيْ ол от ўрдi — у оловни пуфлади. Итнинг ҳуришига ҳам шу сўз қўлланади: اِتُّ اُجِدِيْ ит ўрдi — ит ҳурди. (اَرُارُ اُرْمَاكُ) ўрӓр, ўрмӓк).

اُجِدِي \bar{u} рдi — қўйди, ташлади. اَلْ اَلِكِنْدَاكِي نَانَكْنِي يَبْرُدَا اُجِدِيْ элигiндӓгi нӓнни jӓрдӓ урдi — қўлидағи нарсани ерга қўйди. Мақол: كُشٌّ كُنْكَ اُرْمَا اَلْتَنُّ اَذَاقْنُ كَلْبِرُ кумуш кунгӓ урса алтун азақiн кӓлiр — кумуш қуёшга қўнса, олтин ўз оёғи билан келади. Бу мақолни маълум мақсадни амалга ошириш учун пулни аямай сарф қилишга ундаб айтилади. اَلْ قَلْبُنُ اُجِدِيْ ол қулiн урдi — у қўлини урди. Бошқалар учун ҳам шу сўз қўлланади. (اُرْمَاقُ) урӓр, урмақ).

اُجِدِي \bar{u} здi — қиртишлади. اَلْ تَرِيْ اُجِدِيْ ол тӓрi эздi — у терини қиртишлади. (اَزَارُ اَزْمَاكُ) эзӓр, эзмӓк).

اَزْدِي ʔzdi — узди. اَلْ يَبْ اَزْدِي ол jп узди — у иппи узди. Ип, арқон ва шунга ʔхшаш бошқа нарсаларга ҳам қўлланади. (اَزَارْ اَزْمَاكْ ʔzār, ʔzmāk).

اَسْدِي ʔsdi — чўзди. اَلْ يَشِغْ اَسْدِي ол jшг ʔсди — у арқонни чўзди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланилади. (اَسَارْ اَسْمَاكْ ʔsār, ʔsmāk).

اَسْدِي ʔsdi — эсди. اَسِنْ اَسْدِي ʔsin ʔsdi — майин шамол эсди.

اَسْدِي ʔsdi — совурди. تَرِيغْ اَسْدِي тариг ʔсди — буғдой совурди. Бошқаларни совуришга ҳам қўлланади. Шамол тупроқни қўзғатишига ҳам бу сўз ишлатилади. Бу феъл ўтимли, ўтимсиз равишда қўлланаверади.

اَسْدِي ʔsdi — сувсади, ташна бўлди. اَرْ اَسْدِي ʔr ʔsdi — одам ташна бўлди. (اَسَارْ اَسْمَاكْ ʔsār, ʔsmāk).

اَسْدِمْ ʔsdm — гумон қилдим, ўйладим. مَن اَيْلَا اَسْدِمْ мэн әйлә усдум — мен шундай гумон қилдим (ўғузча). Масдар формаси юқоридагилар кабидир.

اَشْدِي ʔšdi — тўкди. اَلْ قَيْرِنِي اَشْدِي ол қайриғи ʔшди — у қумни тўкди. Унни қоп ва бошқаларга солиш учун ҳам бу сўз қўлланади. اَتْلِيغْ اَشْدِي атлиғ ʔшди — отлик чопди, ўзди.

اَشْدِي ʔšdi — қайнаётган қозон, қайнаб турган қозон тошди. (اَشَارْ اَشْمَاكْ ʔšār, ʔšmāk).

اَشْدِي ʔšdi — тешиди. اَلْ اَقْ اَشْدِي ол оқ ʔшди — у ʔқни ва бошқаларни парма билан тешиди. اَتْمَاكَا تَلِمْ كِشِي ʔtmākā tēlim kiši ʔшди — нон учун кўп одам тўпланди. (اَشَارْ اَشْمَاكْ ʔšār, ʔšmāk).

اَفْدِي ʔfdi — увалади, ушатди. اَلْ اَتْمَاكْ اَفْدِي ол ʔтмāk ʔвди — у нонни увалади, бурдалади. (اَفَارْ اَفْمَاكْ ʔfār, ʔfmāk).

اَفْدِي ʔfdi — тўпланди. كَرْنَجْكَ كِشِي اَفْدِي кәрүнчкә киши ʔвди — кўриш учун нарса атрофига одамлар тўпланди. (اَفَارْ اَفْمَاكْ ʔfār, ʔfmāk).

اِفْدِي ʔfdi — шошди. اَرْ اِفْدِي ʔr ʔfdi — одам шошди. Шеърда шундай келган:

اَدُو بَارِبْ اَكْشِ اِفْدِمْ تَلِمْ يُوْرِبْ كُجِي كَفْدِمْ
اَتِمْ بِيْرَلَا تَكُو اِفْدِمْ مَنِي كُوْرُبْ بِيْسِي اَعْدِي

ʔdū bārīb akšī ʔfdim, tēlim jūrīb kūji kēfdim,
ʔtim bīrlā tēkū ʔfdim, mēni kūrūb jīsī ʔʔdi.

Чия бўри ҳақида айтади: уни қўлга олиш учун шошилдим, унинг кетидан тўхтовсиз қувлай бериб кучдан толдирдим, отим билан унга етиб олдим. Мени кўриб юнглари ҳурпайиб кетди. [Уни излаб кетидан кўп юрдим, кўп қувлаб ҳолдан тойдирдим. Отим билан теграсида айланиб турган эдим, мени кўриб эси оғди]. (اَفَارْ اِفْمَاكْ ʔfār, ʔfmāk).

اَقْدِي ʔqdi — оқди, келди. سُوْفْ اَقْدِي суw ақди — сув оқди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. يَغْنِي اَقْدِي ʔgni ʔqdi —

⁸² Бу ўринда феъл I шахс, яъни „усдум“ шаклида берилган.

jaғı aқdı—душман асқарлари келди. (أَقْدَى. أَقْمَاقُ)
ақар, ақмақ).

أَقْدَى уқді—уқди, тушунди, англади. أَرُ اِبْشِنُ أَقْدَى
эр ішін уқді—киши үз ишини тушунди. (أَقْدَى)
ақар, уқмақ).

أَكْدَى әкді—әкди. أَلْ تَرِغُ أَكْدَى ол таріғ әкді—у дон
әкди. Шунингдек бир нарса устига сепилган ва
қуылган дори учун ҳам бу сүз қўлланади.
(أَكْمَاقُ. أَكَارُ. أَكْمَاقُ) әкар, әкмәк).

أَكْدَى өкді—тўлади. أَلْ يَرْمَاقُ أَكْدَى ол жармақ өкді—у
пул тўлади. Бошқа нарсаларни тўлашга ҳам шу
сүз қўлланади. (أَكْمَاقُ. أَكَارُ. أَكْمَاقُ) өкар, өкмәк).

أَكْدَى әгді—әгди. أَلْ بَتُّ أَكْدَى ол бутақ әгді—у шохни
әгди. Бошқа нарсаларни әгишга ҳам шу сүз қўл-
ланади. (أَكْمَاقُ. أَكَارُ. أَكْمَاقُ) әгәр, әгмәк).

أَلْدَى алді—олди. أَلْ أَلْبِينُ أَلْدَى ол алімін алді—у қар-
зини олди. بَكُّ إِبِلِ أَلْدَى бәг эі алді—бек, эл
(вилоят, мамлакат) олди. (أَلْمَاقُ. أَلْرُ. أَلْمَاقُ) алір, алмақ).

أَلْدَى улді: أَلْ اِتْ يَشِبُّ أَلْدَى эт пішіб улді—гўшт ҳил-ҳил
пишди. Шунингдек узоқ вақт кийилишдан эскириб,
чириган тўнга ҳам шу сүз қўлланади. (أَلْمَاقُ. أَلْرُ)
улур, улмақ).

أَلْدَى ілді—илди. تِكَانُ تُونُغِ أَلْدَى тикән тонуг ілді—ти-
кан тўнни илди. أَرُ تَاغْدُنْ قَلْدَى أَلْدَى эр тағдан қузі
ілді—одам тоғдан қуйи тушди. Бошқаларга ҳам
шу сүз қўлланади. Тикан илиниш мазмунида
келаси замон феъли أَلْرُ ілар шаклида келади.
Тушиш маъносида أَلْرُ іўр келади. Олдингисининг
масдари أَلْمَاقُ ілмәк, сўнггиси أَلْمَاقُ ілмақ.

أَمْدَى әмді—эмди. كَنْجُ أَنَايْنِ أَمْدَى гәнж анасін әмді—
бола онасини эмди. Ҳамма ҳайвонларга ҳам шу
сүз қўлланади. (أَمَاقُ. أَمَارُ. أَمَاقُ) әмәр, әммәк).

أَمْدَى умді—умид қилди. أَلْ مَتْدُنْ نَانِكُ أَمْدَى ол мән-
дән нән умді—ул мендан бирор нарса умид қилди.
(أَمَاقُ. أَمَارُ. أَمَاقُ) умар, уммақ).

أَنْدَى унді—унди. أَلْ أُنْدَى أُنْدَى от ўнді—ўт кўкарди, унди.
أَلْ أُنْدَى أُنْدَى ол ўнгә ўнді—у уйга кетди (уйғур-
ча). (أَنْمَاقُ. أَنْارُ. أَنْمَاقُ) унәр, унмәк).

أَنْدَى інді—пастга тушди. أَلْ تَاغْدُنْ قَلْدَى أَنْدَى ол тағ-
дан қузі інді—у тоғдан қуйи, пастга тушди.
Бошқа нарсалар учун ҳам бу сүз қўлланади. ن
ҳарфи ل билан алмашган.

Арабчада ҳам шу хусусият бор:
رَجُلٌ شَتْنٌ الْأَصَابِعِ وَشَتْلَهَا وَكَبْنُ الدَّلْوِ وَكَبْلَهَا

БИР ҲАРФИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَتَى атті—отди. أَرُ أَقُّ أَتَى эр оқ атті—одам ўқ отди.
Бошқа нарсаларга ҳам бу сүз қўлланади. تَنَكُّ أَتَى
таң атті—тонг отди, ёриди. أَلْ أَتَى نَانِكُ نَى ол
атті нәнни—у нарсани отди, ташлади. (أَتَمَاقُ. أَتَارُ)
атар, атмақ).

أَتَى утті—ютди. أَلْ أُنَى أَتَى ол ані утті—у уйинда
уни ютди. Бошқа ўринларда ҳам бу сүз қўллана-
ди. (أَتَمَاقُ. أَتَارُ. أَتَمَاقُ) утар, утмақ). Шеърда шундай
келган:

فَنَكْرُ كَوْرُنْ بَقِشْتَى
أَتَعَالَمْتُ أَعْرُشُورُ

قَشِ يَأَى بِلَا نَقِشْتَى
تَشَقَلَى بَقِشْتَى

Қиш җај билә тоқушти,
 Қиһр кбәин бақишти,
 Тутушқалә јақишти,
 Утғалімат оғрашур.

Қиш ёзга тўқнашди, бир-бирларига улар ёмон кўз билан қарашдилар, бир-бирларини тутуш учун яқинлашдилар. Уларнинг ҳар бири ғалаба қозониш ва енгишни истар эдилар.

[Қиш ёз билан уришди, бир-бирларига ёмон кўз билан боқишди, тутушишга яқинлашди. Улар бир-бирини енгишга интилишар эди].

اُتتِ: اُق كَيِّكُنْ اُنِي оқ кәйиктін өттi — ўқ кийикдан ўтди [ўқ кийикка тегиб, уни тешиб ўтди]. Ҳар бир нарсадан ўтиш маъносида ҳам бу сўз қўлланади. اُتتِ: اُق كَرِينْ اُنِي қарин өттi — қорин бўшалди, ич ўтди. (اُتتار. اُتмак).

اُتتِ: اُل بَاشِغْ اُنِي ол башіғ ўттi — у бошининг сочларини куйдирди⁸⁰. Бошқа ўринларда ҳам бу сўз қўлланади. (ауттар. аутмак).

اُتتِ: اُل اُنِي اُنِي ол анi иттi — у уни йиқитди, қўли ёки оёғи билан туртиб, итариб ерга йиқитди. (ауттар. аутмак).

اُتتِ: اُنِي تَنْكِرِي مَنِكْ اِبْشِمِ اُنِي тәкрi мәнiн ишiм эттi — худо мәнiнг ишимни яхшилади, тўғрилади, ўнглади. (ауттi: аул юкүнч эттi — у намоз ўқиди (ўғузча). Бир нарса қилсалар, ўғузлар ауттi

дейдилар. Турклар қўлдi қилдi дейдилар. Бу сўз жинсий алоқа қилишга (қўшилишга) ҳам қўлланади. (اُتتار. اُتмак). Бу сўзни мисол бобига киритиш ҳам мумкин.

МАНҚУС БЎЛИМИ

اُوبَدِي: اُر سُوْفْ اُوبَدِي ордi — ҳўплади, ичди. (аудди: аур суф аубди) эр суw ордi — одам суw ичди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (аубар. аубмак).

اُاجِنِي: اُر اُاجِنِي а:чтi — очикди. (аажни: аур а:чтi) эр а:чтi — одам очикди. (аажмак).

اُارْدِي: اُل اُنِي اُرْدِي ол анi а:рдi — у уни ҳовлиқтирди, аллади (аарди: аур а:рди).

اُорْدِي: اُل سَاحْ اُورْدِي ол сач ордi — у соч ўрди. Сочдан бошқа ўрилган нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (аорди: аур а:рди).

اُорْدِي: اُل اُوتْ اُورْدِي ол от ордi — у от ўрди. (аорди: аур а:рди).

اُايرْدِي: эр дi — зерикди. Бу ҳамроҳсизлик, улфатсизликдан бўлади. (аирди: аур эрди) эр одам ҳамроҳсизликдан зерикди. (аитам: аирди) ол там эрди — у деворни тешди, ёрди. (аирди: аирмак).

اُорْدِي: اُل بُلْتْ اُورْدِي булiт булiт ордi — пайдо бўлди, чиқди. (аурди: аурди) булут чиқди, пайдо бўлди. (аурди: аурди) қўй оғилхонадан чиқиб ўтлоққа юрди. [Ҳайвонларни] кечалари бошвоқсиз қўйиб юборишга ҳам бу сўз қўлланади.

аурди: аул савдiч ордi ол савдiч ордi — у сават тўқиди, замбил тўқиди. Тизимча ва навадан қўл

⁸⁰ Уттi сўзининг арабчаси „сочни куйдирди“ тарзида изоҳланган. Аслида бунинг тўғриси уч ҳарфлилар бобида I том, 154-бетда „ўттiрдi“ сўзига берилган изоҳга мувофиқ „сочни қирқтирди“ бўлса керак.

билан тўқидган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади
(**اُورماق**. **اُوراز**. **اُوراز**, **اُورماق**).

اُوزدي **ا:здi**—озди, адашди. **اُوزدي** **اُوز** ол **ا:здi**—
у йўлдан озди, у йўлдан адашди. (**اُوزماق**.
ا:зар, **а:змак**).

اُوزدي **оздi**—ўзди, илгарилаб ўтиб кетди, ошди.
Бошқа нарсалардан ўзишга ҳам бу сўз қўлланади.
(**اُوزماق**. **озар**, **озмак**).

اُوسدي **а:сдi**—осди. **اُوسدي** **اُوس** ол **эт а:сдi**—у гўшт
осди. Ҳар бир осилган нарсага ва осилган одамга
ҳам шу сўз қўлланади. (**اُوسماق**. **асар**, **асмак**).

اُوشدي **а:штi**—ошди. **اُوشدي** **اُوش** ол **тағ а:штi**—у тоғ
ошди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**اُوشماق**.
ашар, **ашмак**).

اُاغدي **а:ғдi**—чўқди, кўтарилди. **اُاغدي** **اُاغ** ол **тағқа**
а:ғдi—у тоққа кўтарилди. Бошқа нарсаларга ҳам
бу сўз қўлланади. (**а:ғар**, **а:ғмак**).

اُاغدي **а:ғдi**: **اُاغدي** **булiт** булiт **а:ғдi**—булут чикди.
Булут пайдо бўлди. **اُاغدي** **а:ғдi** **булiт** булiт **а:ғдi**—
униг ранги ўзгарди.

اُاغدې **а:wдi**—тўпланди. **اُаغدې** **а:ғдi** **а:ғдi** **а:ғдi** **а:ғдi**
а:wдi—унга [унинг атрофига] одам тўпланди.
(**а:ғар**, **а:ғмак**).

اُоكدې **оғдi**—мақтади. **اُоكدې** **а:ғдi** **а:ғдi** **а:ғдi** **а:ғдi**
мени мақтади. (**а:ғар**, **а:ғмак**).

Шу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اُايدې **аjдi**—айтди. **اُايدې** **а:ғдi** **а:ғдi** **а:ғдi** **а:ғдi**
у менга сўз айтди. (**а:ғар**, **а:ғмак**).

اُايدې **оjдi**: **اُايدې** **о:ғдi** ол **қағун оjдi**—у қовун
ўйди. (Қовун сўйишда думидан озгина бир булак-
ни ўйиб олиш). Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(**о:ғар**, **о:ғмак**).

اُايدې **уjдi**—ўйди, босди **а:ғдi** ол **унуғ уjдi**—у унни
босди, ўйди. Ҳатто ун босилиб қаттиқланиб кетди.
Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**а:ғар**,
уjмак).

Бу бўлимнинг гунналлари

اُانكدې **әндi**—ҳайрон бўлди, гангиб қолди. **اُانكدې**
әндi—одам гангиб қолди. (**әнкар**, **әнмак**).

اُانكدې **әндi**—тешди. **اُانكدې** **әндi** ол **тағ а:штi**—у
ёғоч тешди. Девор ости ва бошқаларни тешишга
ҳам бу сўз қўлланади. (**әнкар**, **әнмак**).

اُانكدې **әндi**—ўзгарди, ранги кетди, айнади. **اُانكدې**
әндi барчiн будуғi **әндi**—ипак кийимнинг ранги
айниди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(**әнкар**, **әнмак**). Бу сўзнинг **әнқи**
әнқи⁸⁴ талаффузи ҳам бор.

ХУЛОСА

Бу бобнинг буйруғи икки ҳарфлидир. **اُايدې**
аjмак ал—тангани ол, **а:ғдi** аттин и—отдан туш
гапларидаги **а:ғдi** ал, **а:ғдi** ил буйруқлари каби.

Билгинки, бу тилда феъллар буйруқдан ясалади.
Буйруқ шакли ўзак бўлиб, тилда қўлланувчи ҳар
турли феъл шакллари буйруқ охирига турли қў-
шимчалар қўшиш билан ясалади. Ҳамма феъллар-

⁸⁴ Ҳозирги тилда унниқти (Тошкент шеvasида).

нинг бўлишсизлик формаси ҳам буйруқ охирига
L ма қўшиб ясалади. **الْمَا** алма — олма, **إِلْمَا** Имә—
тушма каби.

Бошқа қоидаларнинг ҳаммаси **سَالِمٌ** „солим“
бобида кенг изоҳланади. Шунинг учун бу ерда
қисқа қилинди.

Икки ҳарфлилар тугади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН **فَعْلٌ** ФААЛ ШАКЛИДА
ҚЎЛЛАНУВЧИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- أَبْرُدِي** у пурди — ичирди, ҳўплатди. **أَبْرُدِي** ол мэцә мун у пурди — ул менга шўрва ичирди.
Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**أَبْرُمَاكٌ** **أَبْرُرُ**, у пурр, у пурмәк).
- أَتْرُدِي** у турди — чалди. **أَتْرُدِي** ол сибузгу у турди — ул сибузга (най) чалди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (**أَتْرُمَاكٌ** **أَتْرُرُ**, у турр, у турмәк).
- أَتْرُدِي** у турди — кесди. **أَتْرُدِي** ол сач у турди — у
соч кесди, олди. Кийим ва бошқа нарсаларни
кийиш, кесиш ҳам шундай. (**أَتْرُمَاكٌ** **أَتْرُرُ**, у турр, у турмәк).
- أَتْرُدِي** у турди — тешди. **أَتْرُدِي** ол там у турди — у
девор тешди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(**أَتْرُمَاكٌ** **أَتْرُرُ**, у турр, у турмәк).
- أَجْرُدِي** учурди — учирди. **أَجْرُدِي** ол қуш учурди — у қуш учирди.
уни отдан йиқитди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (**أَجْرُمَاكٌ** **أَجْرُرُ**, учур, учурмак).
- أَجْرُدِي** очурди — учирди. **أَجْرُدِي** ол отуғ очурди —
у ўтни учирди. **أَجْرُدِي** анің олқасин
очурди — унинг ғазабини пасайтирди. **أَجْرُدِي** ол ані уруб

ол ані уруб тини очурди — у уни уриб
нафасини, товушини учирди. Мақолда шундай
келган: **أَتْعُ أَدْعِيحُ بَرَلَا أَجْرُمَاكٌ** отуғ узғуч бірлә
очурмәс — ўтни аланга билан учирилмас. Бу мақол
тўпалонни [фитнани] тўпалон [фитна] билан эмас,
сулҳ билан битириш мумкин деган мазмунда қўл-
ланади. (**أَجْرُمَاكٌ** **أَجْرُرُ**, очурр, очурмәк).

أَجْرُدِي ичурди — ичирди. **أَجْرُدِي** ол аңар
сув ичурди — у унга сув ичирди. Бошқа нарсани
ичиришга ҳам шундай дейилади. (**أَجْرُمَاكٌ** **أَجْرُرُ**,
ичурр, ичурмәк).

أَذْرُدِي эзирди — айирди. **أَذْرُدِي** ол эзгуні
јавлақтан эзирди — у яхшини ёмондан айирди, фарқ
қила олди. (**أَذْرُمَاكٌ** **أَذْرُرُ**, эзирр, эзирмәк).
Мақол: **أَتَلِي تِرِنكَاكُلِي أَذْرُمَاكٌ** этлі тиріңақлі эзирмәс—
эт тирноқдан айрилмас. Бу мақол яқинларга қарата
айтилади, яъни, яқин кишилар бир-бирларидан
айрилмайдилар, чунончи эт билан тирноқни бир-
бирдан айириб бўлмагани каби.

أَذْرُدِي эзирди — танлади, айирди. **أَذْرُدِي** ол эзирди
нэци — у нарсани танлади.

أُذْرُدِمُ узәрдім — изидан бордим. **أُذْرُدِمُ** мән ані
узәрдім — мен унинг изидан бордим. (**أُذْرُمَاكٌ** **أُذْرُرُ**,
узәрр, узәрмәк).

أُسْرُدِي асурди — аксирди. **أُسْرُدِي** эр асурди — одам
аксирди, чушкурди, чучкурди. (**أُسْرُمَاكٌ** **أُسْرُرُ**, асурр,
асурмак).

أُسْرُدِي осурди — ел чиқарди, ўсирди. **أُسْرُدِي** эр осурди — одам
ел чиқарди, ўсирди. (**أُسْرُمَاكٌ** **أُسْرُرُ**, осурр,
осурмак).

İsirdi — қопди, тишлади. İt İsirdi —
ит қопди. Мақолда шундай келган: İt İsmas
İt İsmas, at tēpmās tēmā — ит қоп-
майди, от тепмайди дема. Чунки бу одат уларнинг
табиатида бордир. (İsür, İsmaq).

Uşardı — сезмас бұлди, тинди; күзи тинди.
Uşardı — унинг күзи
очликдан ёки интизорликдан тинди, касалга
чалинди. (Uşür, Uşarmak).

Uğurdi — айирди. Uğurdi — әр соңак уғурди —
одам сунгакни булак-булак қилиб айирди. (Uğur,
Uğurmaq).

Äwürdi — қайтарди. Ol meni yoldan qaytar-
di. Ol Äwürdi — у мени йулдан қайтарди. Ol Äwürdi —
ол ајақ әwürди — у идишни (косани) тункар-
ди, ағдарди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
(Äwür, Äwürmak).

Ägirädi — ўради, қуршади. Ägirädi — бәг
кәнд әгирди — бек шаҳарни ўради. Ägirädi —
урағут ип әгирди — хотин ип йигирди. Ägirädi —
сув кәмәни әгирди — сув кемани айлантирди.
(Ägirä, Ägirämak).

Alardı — ранг келтирди. Alardı — талқа аларди —
узум ва бошқа хом мева ранг келтирди || берди.
Alardı — кәши йини аларди — одамнинг бадани
ола, пес бұлди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
Alardı — унинг күзи

олайди, бұзарди, бақрайди. (Alardı — аларур-
алармақ).

Ilardı — илашди. [Аниқсиз нарсалар күринди].
Ilardı — мәннің көзимә нәң иларди —
менинг күзимга узоқда ёки қоронғида бир нарсалар
күринди, илашди.

Шеърда шундай келган:

Qaqlar qamug külärdi,
Taqlar başı ilardı,
Ajun tanı jilirdi,
Tütü çäçäk järkäşür.

Қақлар қамуғ күләрди,
Тағлар баші иларди,
Ажун тані јілірди,
Түтү чәчәк јәркәшүр.

Сувлар күпайиб, чуқурлар күлга айланди.
Тоғ бошлари хаёлий нарса каби (аранг күзга) илаш-
ди. Дунёнинг нафаси илиди, дарахтлар гуллади,
йилқилар уюр олишди. Ҳар хил гуллар саф тортди.

[Қоқ ерлар ҳаммаси күлга айланди, тоғ бош-
лари илиди, дунё иссиқ нафас олди, турли-турли
чечаклар бош күтариб тизилишди].

Ämüzdä — әмизди. Ämüzdä — урағут
оглиға сүт әмүзди — хотин ўглиға сүт әмизди.
(Ämüzdä, Ämüzdämak).

Äpüşdi — ўпишди. Äpüşdi — ол мәннің
birlä äpüşdi — у мен билан ўпишди. [у мени ўпди,
мен уни ўпдим]. (Äpüş, Äpüşmak).

Ätişdi — отишди. Ätişdi — ол мәннің
birlä ätişdi — у мен билан ўқ отиш-
ди. Ҳар нарсани отишда ҳам бу сүз қўлланади.
(Ätiş, Ätişmaq).

اُرُشْدِي урушдī — урушди, жанг қилди. اُنْكَ بَرَلَا اُرُشْدِي аниң биrlä урушдī — бир-бирлари билан урушди. Амир ва бошқалар бир-бирлари билан урушганда ҳам шу сүз қўлланади. (اُرُشْمَاق. اُرُشُور. урушур, урушмақ). Қуйидаги мақолда ҳам келган: اَلْبَلَارُ بَرَلَا اُرُشْمَا. اَلْبَلَارُ بَرَلَا اُرُشْمَا Алплар биrlä урушма, бәglär биrlä турушма⁸⁷ — ботирлар билан уришма, амирлар билан хусуматлашма, тиклашма. Шеърда шундай келган:

اَرْنُ اَلْبِي اَقْشَبَلَارُ قَنْغِيرُ كُوزُنْ بَقْشَبَلَارُ
قَمْعُ تَلْمَنْ تَقْشَبَلَارُ قَلِجُ قَنْقَا كَجْنُ سِغْدِي

Эрән алпī оқуштīлар,
Қинғир көзін бақіштīлар,
Қамуғ тулмун туқуштīлар,
Қіліч қинқа күчүн сīгдī.

Йигитлар бир-бирларини чақиршди, бир-бирларига қинғир (ёмон, душманлик) кўзлари билан ўқрайиб қарашди. Ҳар хил жанг қуроллари билан урушдилар. Қилич юзлари қон билан қалинлашиб, қинга куч билан сīгди.

[Ботир эрлар (бир-бирларини) чақиршди, бир-бирларига қинғир кўз билан қарашди, ҳамма жанг қуроллари билан урушишди, қилич (юзлари қон билан қалинлашиб) қинга куч билан (зўрға) сīгди].

اُرُشْدِي ўрушдī: اَلْ مَنَّكَ اَتُ اُرُشْدِي ол мәнцä от ўрушдī — у ўт пуфлашда менга ёрдам берди. Талашиш, баҳслашишда ҳам шу сүз қўлланади. (اُرُشُور. اُرُشْمَاق. урушур, ўрушмақ).

اُرُشْدِي ўрушдī: اَلْ مَنَّكَ بَشِغُ اُرُشْدِي ол мәнцä јiшiғ брўшдī — у менга арқон ўришда ёрдам қилди. Бирор

нарсани ўришда баҳслашувчиларга ҳам шу сүз қўлланади. (اُرُشْمَاق. اُرُشُور. брўшур, брўшмақ).

Бу феълларда ёрдам бериш, баҳслашиш мазмунлари улар ёнидаги қўшимча сўзлардан билинади. Феълга مَنَّكَ мәнцä қўшилиб келса, ёрдамлашишни, ёрла مَنَّكَ мәнцä биrlä қўшилиб келса, баҳслашишни билдиради.

Бу ҳол икки киши ўртасидаги (биргалик даражасидаги) ҳамма феъллар учун ҳам умумий.

Учинчи шахсда ёрдамни билдириш учун اَنْكَ аңар (унга) қўлланади, баҳслашишни билдириш учун بَرَلَا аниң биrlä қўлланади. Бу қондани пухта ўрган.

اُرُشْدِي ўз ўшдī — узишди. اَلْ مَنَّكَ اَزْمُ اُرُشْدِي ол мәнцä ўзум ўзўшдī — узум узишда у менга ёрдам қилди. Арқон қирқишда ёрдам беришга ҳам шу сүз қўлланади. Баҳслашишга ҳам шу сүз қўлланади. (اُرُشْمَاق. اُرُشُور. ўзўшур, ўзўшмақ).

اُرُشْدِي ўз ўшдī — ўздиришди. اَلْ مَنَّكَ بَرَلَا اَتُ اُرُشْدِي ол мәнцä биrlä ат ўзўшдī — у мен билан от ўздиришда баҳслашди. Ёрдамлашиш маъносида ҳам шу сүз қўлланади. (اُرُشْمَاق. اُرُشُور. ўзўшур, ўзўшмақ).

اَسِشْدِي асīшдī — осишди. اَلْ مَنَّكَ اَتُ اَسِشْدِي ол мәнцä эт асīшдī — у менга гўштни [михга, қоziққа] осишда ёрдам қилди. (اَسِشْمَاق. اَسِشُور. асīшур, асīшмақ).

اَسِشْدِي асīшдī — чекишди (тортишди). اَلْ مَنَّكَ يَبُ اَسِشْدِي ол мәнцä јiш асīшдī — у менга арқон тортишда ёрдам қилди. Баҳслашувга ҳам шу сүз қўлланади. (اَسِشْمَاق. اَسِشُور. асīшур, асīшмақ)⁸⁸.

⁸⁸ Бу сүз босма нусхада اَسِشْمَاق асīшмақ шаклида берилган. Басим Агалай изоҳига кўра ёма нусхада اَسِشْمَاق асīшмақ экан. Биз ҳам шу асосда тузатдик.

⁸⁷ Бу сүз „тикланма“ деган маънода ҳозир кўп ишлатилади.

اِسْشَدِي isishdi: اِسْشَدِي نازك isishdi nāz — narса isиди.
Иссиқ нарсанинг ҳамма томонига тарқади, ўтди.
(اِسْشَمَاقُ isishur, isishmaq).

اَشْشَدِي ashshadi — чиқаришди. اَلْ مَنَّكَ تَبْرَاقُ ashshadi ol mənka tibrāq — ол мәнқа тупрақ эшишди — у менга тупроқ чиқаришда, уйишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам шу сўз қўлланади. (اَشْشَمَاقُ ashshur, ashshmaq).

اَغْشَدِي aghshadi: اَلْ مَنَّكَ بَرَّلا تَاغْفَا aghshadi ol mənka birra tagfa aghshadi — у тоққа чиқишда мен билан баҳслашди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَغْشَمَاقُ aghshur, aghshmaq). اَلْ مَنَّكَ بَرَّلا بَرَّ التَّوْنَدَا aghshadi ol mənka birra bir altunda aghshadi — нархни бир олтинга ошириш учун у мен билан баҳслашди. [У мен билан бир олтинга (олтин устида) баҳслашди]. اَلْ مَنَّكَ بَرَّلا بَرَّ اَكْنَدِي birra bir ikindi birra aghshadi — беклар бири-иккинчисини дафъ қилишда баҳслашди.

اَفْشَدِي afshadi: اَلْ مَنَّكَ اَتَمَاقُ afshadi ol mənka etmaq uвшushdi — у менга нон бурдалашда ёрдам қилди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَفْشَمَاقُ afshur, afshmaq).

اَيْشَدِي aishadi: اَلْ مَنَّكَ اَيْشَمَاقُ aishadi ol mənka aishmaq — кишилар ишга шошилишди. (اَيْشَمَاقُ aishur, aishmaq).

اَقْشَدِي aqshadi: اَلْ مَنَّكَ سَقْلَاقُ aqshadi ol mənka saqlaq — сувлар ақишди — сувлар ҳар томондан оқишди.

Шеърда шундай келган:

قَارُ بُوْزُ قَمَغُ ارْشَدِي قَانْغَلَارُ سَقْفِي اَقْشَدِي
كَكْشِنْ بِلْتِ ارْشَدِي قَيْغُقُ بُلْبُ اَكْرَشُوْرُ

Қар, буз қамуг эрўшди,
Тағлар суви ақишди,
Көкшин булут ёрўшди,
Қағғуқ болуб эғришўр.

Ёзни таърифлаб ёзади: қор ва музлар ҳаммаси эриди, тоғларнинг суви оқди. Осмонда кўк булутлар пайдо бўлди. Улар қайиқлар сувда уйнаганига ўхшаб сузишади.

اَقْشَبِلَارُ aqshibilar: اَلْ مَنَّكَ اَقْشَبِلَارُ aqshibilar ol mənka aqshibilar — уқуштілар — тушундилар. олар бу ишиг уқуштілар — улар бу ишни тушундилар. (اَقْشَمَاقُ aqshur, aqshmaq).

اَقْشَبِلَارُ aqshibilar: اَلْ مَنَّكَ اَقْشَبِلَارُ aqshibilar ol mənka aqshibilar — уқуштілар — чақаришдилар. олар бир икнди бирла уқуштілар — улар бир-бирларини чақирдилар. (اَقْشَمَاقُ aqshur, aqshmaq).

اَقْشَدِي aqshadi: اَلْ مَنَّكَ اَقْشَدِي aqshadi ol mənka aqshadi — оқишди. оқишди — у мен билан китоб ўқишда баҳслашди. Ёрдамлашишда ҳам бу сўз қўлланади.

اَكْشَدِي akshadi: اَلْ مَنَّكَ اَكْشَدِي akshadi ol mənka akshadi — экишди — экишди. тарғ экишди — экин экишда у менга ёрдам қилди. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (اَكْشَمَاقُ akshur, akshmaq).

اَكْشَدِي akshadi: اَلْ مَنَّكَ چَاغْوَانُ akshadi ol mənka chavgan — эғишди — у менга чавгон⁸⁸ эғишда ёрдам берди. Бошқа нарсани отишга ҳам бу сўз қўлланади. Баҳслашишда ҳам бу сўз ишлатилади. (اَكْشَمَاقُ akshur, akshmaq).

⁸⁸ Чавгон — чавгон ўйинида ишлатиладиган таёқча, от устида шу таёқча билан коптокни уриб ўйнайдилар.

اَكْشَدِي ɔgʊʂdɪ — мақтанишди. اِكْشَدِي اِكْشَدِي اِكْشَدِي ɪkki ʔrān ɔgʊʂdɪ — икки киши мақтанишди. (اَكْشَمَاكْ اِكْشَمَاكْ اِكْشَمَاكْ). ɔgʊʂʊr, ɔgʊʂmāk).

اَكْشَدِي ɔgʊʂdɪ: اَلْ مَنكَا قَرِغْ اَكْشَدِي ɔgʊʂdɪ — ол мәнә таріғ ɔgʊʂdɪ — у менга буғдой туйишда ʔрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَكْشَمَاكْ اِكْشَمَاكْ). ɔgʊʂʊr, ɔgʊʂmāk). Баҳслашишда ҳам бу сүз қўлланади.

اِكْشَدِي ɪgäʂdɪlär — суянишдилар. كِشَدِيلا اِبْتَا بِيْرَبِرْكا ɪgäʂdɪlär — одамлар ишда бир-бирларига суянишдилар. (اَكْشَمَاكْ اِكْشَمَاكْ). ɪgäʂʊr, ɪgäʂmāk).

اِكْشَدِي ɪgäʂdɪ⁹⁰ — эговлашди. اَلْ مَنكَا تَمْرٌ اِكْشَدِي ɪgäʂdɪ — ол мәнә тәмүр ɪgäʂdɪ — у менга темир эговлашда ʔрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَكْشَمَاكْ اِكْشَمَاكْ). ɪgäʂʊr, ɪgäʂmāk).

اِكْشَدِي ɪgäʂdɪ⁹¹ — курашди, зидлашди, кеклашди. اِكْشَدِي ɪkki бугра ɪgäʂdɪ — икки ʔркак җайвон курашди, уришди. Мақолда шундай келган: اِكْشَدِي ɪkki бугра ɪgäʂʊr ɔgra kɔkägʊn ʔançɪlʊr — икки ʔр җайвон олишади, орада кўкагун (пашша) янчилади. Бу мақол икки амир уришиб, орада кучсизлар янчиладилар деган маънода ишлатилади.

اَلْشَدِي алішді — ундиришди. اَلْ مَنكَا اَلْمُ اَلْشَدِي ɔl mənā alim alıʂdɪ — қарзни ундиришда у менга ʔрдам

⁹⁰ Бу сўзнинг от формаси — эгов ҳеч қандай ўзгаришсиз етиб келган. Феъл формаси бир оз ўзгариш билан етиб келган бўлса ҳам, ҳозир тилимизда актив ишлатилади.

⁹¹ Экашти сўзи ҳозир қўлланмайди. Бу сўзнинг тилимизда ҳозир қўлланувчи кеклашмоқ сўзига яқинлиги тахмин қилинади.

берди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَلْشَمَاقْ اَلْشَمَاقْ). ɪlɪʂdɪ — илинишди. اِكْشَدِي ɪkki нәң ɔlɪʂdɪ — икки нарса бир-бири билан илинишди, боғланишди. (اَلْشَمَاقْ اَلْشَمَاقْ). ɪlɪʂdɪ — чақишди. (Итлар тўғрисида). قَنَجِقْ ɪkki азғир ɪlɪʂdɪ — икки айғир от тишлашди. Туя учун ҳам шундай дейлади.

اَلْشَدِي ɔlɪʂdɪ⁹² — улишди. اَلْشَدِي ɔlɪʂdɪ — ҳамма бўрилар улишди. Бошқасида ҳам шундай. Шеърда шундай келган:

اَلْشَدِي ɔlɪʂdɪ⁹² — улишди. اَلْشَدِي ɔlɪʂdɪ — ҳамма бўрилар улишди. Бошқасида ҳам шундай. Шеърда шундай келган:

اَلشَبُّ اَرْنُ بُوْرَلِيُوْ
سِيْغَرِبْ اَوْنِي يُوْرَلِيُوْ
يَرْتَن يِقَا اُوْرَلِيُوْ
سِيْغَتَبْ كُوْزِي اُرْتَلُوْر

Улішіб ʔрән бөрләјү,
Јіртін јақа урлају,
Сікріб уни јүрләјү,
Сіғтаб көзі бртүлүр.

Афрасиёб ўлимига ачиниб одамлар бўрилардек увлашдилар, ёқа йиртишиб бақиршдилар. Баъзан чолғучилар чалғусининг чинқирғи каби бақиршадилар. (Улар шунча йиғлашдиларки, кўз ёшлари) кўзларини қоплади. [ʔрлар (одамлар) бўрилардек улишди, улишиб ёқа йиртишди. Чолғи товуши каби овозлар билан бақиршди. (Кўз ёшидан) одамлар кўзи қопланиб қолди]. (اَلْشَمَاقْ اَلْشَمَاقْ). ɔlɪʂʊr, ɔlɪʂmāk).

الشدى улашди — улашди, бўлишди, тақсим қилишди
الار اكي تفارن الشدى олар икки таварин улашди —
улар ҳар иккиси ўз молини айришди, тақсим
қилишиб, ўз ҳиссасини олишди. (الشور. الشماق)

улашур, улашмақ).

الشدى улашди — бирлашди, улашди, ёпишди. **بيز نانك**
бир нарса бир **بيزكا الشدى** бир нарсага улашди, ёпишди. (الشور. الشماق)
улашур, улашмақ)⁹².

الشدى **ال منك بولا تاغدين قدي الشدى** ўл мәннің бірлә тағдин қузі ілішди — у мен билан
тоғдан қуйи тушишда баҳслашди.

(الشور. الشماق) ілішур, ілішмақ).

الشدى **ال منك بولا تبق الشدى** ол мәннің бірлә топуқ⁹³ ілішди — у мен билан түпиқ
осишда баҳслашди. Бу масалада қайбиримиз уста-
лигимизни синашиш ҳақида талашдик. (الشور)

(الشور. الشماق) ілішур, ілішмақ).

امشدى **ار امشدى** әр—тинган, тинчи-
ган, қутилган одам. (Одамларнинг ҳар хил қочир-
ма, ачитма гапларидан индамай қутилган киши
ҳақида). Бошқаларга ҳам шундай. (الشور. امشماق)
амушур, амушмақ).

⁹² Басим Аталай нусхасида берилган изоҳга кўра, ёзма нусхада шу сўздан
қўниг **الشدى نانك** олишди нёқ — нарса намланди сўзи келган бўлиб, босма
нусхада тушиб қолгандир.

⁹³ Бундай түпиқ ўйини ҳозир ҳам бор. Түпиқ ўйнаганда беркитувчи киши
түпиқни ҳамма вақт ёнида олиб юриши шарт бўлиб, бир неча ойдан кейин
бўлса ҳам, ҳаммомга ўхшаш нозик жойда бўлса ҳам, сўралган ҳамон мана деб
кўрсатиб берса, ютади. Шунинг учун түпиқ осиб юриш одат бўлган бўлиши
мумкин.

بواشغ انشديلاز унашдилар — кўнишдилар, унашдилар.
الار قمع انشديلاز бу ішіг олар қамуғ унашдилар—бу
ишга улар ҳаммалари рози бўлдилар, унадилар.
Бошқаларга ҳам шундай. (انشور. انشماق) уна-
шурлар, унашмақ).

انشدى **ال منك بولا تاغدين انشدى** ўл мәннің бірлә тағдин інішди—тоғдан тушишда у
мен билан баҳслашди. (انشور. انشماق) інішур,
інішмақ).

ار اچقى اچقىتى — очликдан эзилди, қийналди.
эр ачқити — очликдан киши қаттиқ эзилди, қийнал-
ди. (اچقار. اچماق) ачқар, ачқмақ).

اچقىتى **ايش اچقىتى** іш учукті—
иш охирига етди. (اچقار. اچماق) учуқар, учуқмақ).

اسقىتى **ار اسقىتى** әр усукті—
одам чанқади. (اسقار. اسماق) усуқар, усуқмақ).
Мақолда шундай келган: **اسقىشا ساقع قمع سوف**
كروز усукмиша сақіг қамуғ суw кбрўнўр — чан-
қаган кишига ҳар бир сароб суw бўлиб кўринади;
[чанқаган киши ҳар нарсани суw деб ўйлайди]. Бу
мақол „муҳтож одам ҳар бир нарсадан ўз ҳожа-
тининг чиқишини ўйлайди“, деган мазмунда ишла-
тилади.

اشقىتى **ال افكا اشقىتى** ол
әwgә ашукті—у уйга ёки бошқа жойга шошилди.
Ҳар бир нарсага чанқоқ, муштоқ кишига ҳам бу
сўз қўлланади. (اشقار. اشماق) ашуқар, ашуқмақ).

⁹⁴ Феълнинг бу шакли ҳозир қўлланмайди. Феълнинг „учукті“ шакли ҳо-
зирги замон ўзбек тилида „уччига чиққан“ тарзида учрайди.

أَعْقَتِي ағуқтi — заҳарланди. أَرُّ أَعْقَتِي ʔp ағуқтi — одам заҳарланди. Бу феъл утимсиздир. Чунончи, حَمُّ أَغْقَارُ أَعْقَمَ الرَّجُلُ مِنَ الْحَمِّ дейилгани каби. (أَعْقَمَ أَغْقَارُ).
ағуқар, ағуқмақ).

أَلَقَّتِي аліқтi — пастлашди. أَرُّ أَلَقَّتِي ʔp аліқтi—одам пастлашди. بَاشُ أَلَقَّتِي баш аліқтi — яра қаварди ва фасодланди. Шунингдек, ой кўрган ёки янги туққан ёхуд жунуб нинг қарашидан бузилган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланилади. (أَلَقَّ أَلَقًا).
аліқар, аліқмақ). Шеърда шундай келган:

بَاشِي أَيْكُ الْقَتِي بِشِي
قَانِي يُزُبُ تُرَقْتِي قَانِي
أَمَدِي أَنِي كَيْمِ يَتَارُ أَمَدِي

Баші анің аліқтi,
Қані жузуб туруқтi⁹⁶,
Баліғ боліб тағіқтi,
Эмді ані кім јетәр.

[Қони тўхтаган ярадор ҳақида айтади: унинг яраси қавариб, фасодланди; тоққа чиқди: яра қонга беланган, аҳвол оғирлашган эди. Энди унга ким етиша олади].

أَنْكَتِي ʔnкітi⁹⁶: أَغْلَانُ أَنْكَتِي оғлан ʔnкітi — бола улғайди, етилди. (أَنْكَا أَنْكَارُ).
ʔnкітi, ʔnкімақ).

إِجْكَتِي ічіктi: أَرُّ إِجْكَتِي ʔp ічіктi — одам жангда ўз хоҳиши билан таслим бўлди ва ўз истағи билан яна бир жангга кирди. (إِجْكَا إِجْكَارُ).
ічіқар, ічіқмақ).

⁹⁶ Ҳозирда тирқираб қон оқди формасида ишлатилади.

⁹⁸ Бу сўз бизда ҳозир қўлланувчи *етук*, *етилди* сўзларининг й ловчи вариантга мисолдир.

أُجْكَدِي ўчўкдi⁹⁷: أَرُّ نَبِي أُجْكَدِي ʔp тiнi ўчўкдi—кишининг товуши жангда кесилди, устига совуқ сув тўкилганидан ёки қаттиқ калтақдан нафаси ўчди. (أُجْكَانُ أُجْكَامُ).
ўчўқар, ўчўқмақ).

أَبْلَدِي ʔpўiдi: سُوْتُ أَبْلَدِي сўт ʔpўiдi—сўт ичилди. Бошқаларга ҳам шундай. Бу асосий қоидадир, чунки ўтган замон феълга ل л ҳарфи ортирилса, мажҳул (ишловчиси айтилмаган, кўрсатилмаган) феъл ясалади. (أَبْلَدُ أَبْلَمًا).
ʔpўлур, ʔpўлмақ).

أَتْلَدِي атiлдi: أَوْقُ أَتْلَدِي оқ атiлдi — ўқ отилди. (أَتْلُرُ أَتْلَمًا).
атiлур, атiлмақ). أَغْزِي أَتْلَدِي чэчак ағзi атiлдi — гул, гунча оғзи очилди. Очилиб бир-бирдан айрилиб кетмаган гул ва бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

أَتْلَدِي ʔtāiдi: أَلُّ بُوِ إِشْتَا أَتْلَدِي ол бу iшта ʔtāiдi — у бу ишга қаттиқ ҳаракат қилди, кўп тиришди. (أَتْلُرُ أَتْلَمًا).
ʔtāлур, ʔtāлмақ).

أَتْلَدِي ʔtuлдi: تَرِغُ أَتْلَدِي тарiғ ʔtuлдi — экин ўталди, ўтоқ қилинди. Экин орасида ўсиб, экинга зарар келтирувчи ўтлар юлиб ташланди. (أَتْلُرُ أَتْلَمًا).
ʔтулур, ʔтулмақ).

أَتْلَدِي ʔtūiдi — юнги куйдирилди, утилди. قُوِي بَشِي أَتْلَدِي қoй башi ʔtūiдi — қўй калласи юнги утиб олинди. Бошқасида ҳам қўлланади. (أَتْلُرُ أَتْلَمًا).
ʔтулур, ʔтулмақ).

إِتْلَدِي itiлдi: نَانِكُ إِتْلَدِي nānī — нарса йўқотилди, даф қилинди.

⁹⁷ Ҳозир товуши ўчди, нафаси ўчди каби бирикмалардаги ўчди феъли шу ўчўкдi феълининг ўзгарган шаклидир.

اِتْلَدِي ʔtɪlɪdi⁹⁸: اَغْلان اِتْلَدِي oғлан ʔtɪlɪdi — бола ўсиб, эмаклаб юра бошлади. (اِتْلَمَاك. اِتْلُوْر. ʔtɪlʊr, ʔtɪl-māk).

اِجْلَدِي ачїлди — очилди. كوك اِجْلَدِي кок ачїлди — иш очилди, маълум бўлди⁹⁹; ҳаво очилишига ҳам бу сўз қўлланади. كَنْكَل اِجْلَدِي конку ачїлди — кўнгил ёришди. Ҳар бир очилган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اِجْلَمَاق. اِجْلُوْر. ачїлур, ачїлмақ).

اِجْلَدِي ичїлди — ичилди. سُوْف اِجْلَدِي суw ичїлди — сув ичилди. (اِجْلَمَاك. اِجْلُوْر. ичїлур, ичїлмāk).

Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

اِذْلَدِي азїлди — ҳушёрланди. اَسْرُك اِذْلَدِي ʔsrʊk азїлди¹⁰⁰ — ҳушидан кетган маст ўзига келди (اِذْلَمَاق. азїлур, азїлмақ).

اِذْلَدِي изїлди — қутилди. تَتَغُن اِذْلَدِي тутғун изїлди — тутқун, асир қутилди. Бошқаси ҳам шундай. (اِذْلَمَاق. изїлур, изїлмақ).

⁹⁸ Бизда ҳозир бу сўзнинг й ли варианты қўлланади: етилди (< йетилди).

⁹⁹ Босма нусхада كوك اِجْلَدِي кок ачїлди гапи арабча اِنْفَتَحَ الامرُ деб изоҳланган. Яъни иш очилди ҳаво очилди гапига ҳам бу сўз қўлланади. (I том, 168-бет). Лекин Басим Аталай нусхасида „иш очилди“ алоҳида мисол билан изоҳланган.

¹⁰⁰ Навоий асарларида бу сўз اِجْلَمَاق ајлмақ тарзида берилган. Навоий Султон Ҳусайн Бойқаронинг ойлаб-йиллаб, кеча-кундуз мастлиғидан қаттиқ ғазабланиб, шохни ҳушёрликка ундаб ёзади:

Неча бу хил мастлиғинг ойу йил,

Ой ила йил мастлиғингдин айил.

Қачонгача бундай мастликда вақт ўтказасан, мастликдан айилиб, ажралиб ҳушёр бўлгин, ахир. Демак „Девон“да келтирилган اِذْلَدِي азїлди сўзи бизга айилди шаклида келиб, э й га айланган.

اُرْلَدِي урулди — урилди. اُر اُرْلَدِي ʔr ʔrʊlɪdi — одам урилди. Бошқаси ҳам шундай (اُرْلَمَاق. اُرْلُوْر. ʔrʊl-maq, ʔrʊl-māk). تَرْكِي اُرْلَدِي тэргї урулди — дастурхон ёзилди, солинди. تُوغ اُرْلَدِي туғ урулди — навбат довули—ноғораси чалинди.

اُرْلَدِي орулди — урилди, йиғиб олинди. تَرْغ اُرْلَدِي тарғ орулди — экин, дон ўриб олинди. Шегърада шундай келган:

قُرْوِي جُوْح قُرْلَدِي قُرْوِي تُوغْمِي تِكِيْب اُرْلَدِي قَنْجَقِي قَجَار اَل تَنْزَارِ

Қурви чувач қурулди,
Туғум тикиб урулди,
Сўси отун орулди,
Қанчуқ қачар ол тутар.

Жангни таърифлаб ёзади:

Хоннинг қуббали чодир қурилган. Бу чодир ипакдан ишланиб, қаттиқ иссиқдан ва қор-ёмғирдан сақлаш учун фойдаланилади; жанг туғлари тикилиб, навбат довуллари чалиниб, душман аскарлари экиндек ўрилади. Энди (у вақт) душманнынги бошлиғи мендан қандай қоча олади.

[Хоннинг қуббали чодир қурилди, туғ—байроқлар тикилиб, довуллар чалинди. Душман аскари ўтдек ўрилди. Қаёққа қочса, (ҳам) у тутади].
اُرْلَدِي орулди — ўрилди. اُرْكَان اُرْلَدِي ʔrkan ʔrʊlɪdi — тасма ўрилди. Бошқалари ҳам шундай. (اُرْلَمَاق. ʔrʊl-maq, ʔrʊl-māk).

اُرْلَدِي ʔrʊlɪdi — ғазабланиб шишди. اُر اُرْلَدِي ʔr ʔrʊlɪdi — ғазабланишдан одам шишди. قَاب اُرْلَدِي қаб ʔrʊlɪdi — меш пуфланди, ши-

* Босма нусхада бу ўринда ноаниқ равишда қ берилган.

ширилди. **اوت ازلدی** от урўиді — олов пуфланди: Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз ҳолда қўлланади. Мақолда шундай келган: **يَلْنَكُ اَرْلِشْ قَابْ** Ялїңуқ урулмїш қап ол, ағзї јазїлїб алқїнур — одам боласи пуфлаб шиширилган меш кабидир; оғзи очилса, ел уни йўқотади, сўндиради.

арлди ірїлді¹⁰¹: **ار ازلدی** әр ірїлді, сәрїлді — одам қайғудан эсанкираб қолди, жонн сїқилди, ўзини койиди. (**арлмак**). **арлур**, **арлмак**).

азлди узўиді: **اتي ازلدی** атиң әти узўиді — унинг әти узилди. Узунасига узилган ҳар бир нарсага ҳам қўлланади. (**азлмак**). **азлур**, **азлмак**).

азлди азїлді — озилди. **اول ازلدی** ол азїлді — йўлдан озилди, адашилди. (**азлмак**). **азлур**, **азлмак**).

азлди узәиді — чарчади. **эр ازلدی** әр узәиді — одам чарчади; тез қутула олмайдиган бир ишда узун оғриқда қолди. **اىك ازلدی** ікїк узәиді — касалнинг жон бериши қийин бўлди. Чунки қийналганидан [жон бериши ҳам] оғирлик қилиб қолди. [Ўлимнинг оғирлигидан қутулмайдигандек кўринди]. (**азлмак**). **азлур**, **азлмак**).

азлди узўиді — узилди. **نانك ازلدی** нәң — нарса узилди. (**азлмак**). **азлур**, **азлмак**).

аслди асїлді: **يشغ اسلدی** ишїғ асїлді — ип, арқон чўзилди. Бошқаларга ҳам шундай қўлланади. Чў-

зилга ҳам шундай. (**аслмак**: **اسلور**, асїл-мак).

аслди асїлді: **بیر نانك بېرکا اسلدی** бір нәң бїргә асїлді — бир нарса бир нарсага осилди, ёпишди, боғланди. (**аслмак**: **اسلور**, асїлмак).

ашлди ушалді: **اتماک اشلدی** әтмак ушалді — нон бурдаланди, ушалди. Бурдаланган бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**ашлмак**: **اشلور**, ушаллур, ушалмак).

ашлди ашулді: **ازا يغرغان اشلدی** азиң узә југурқан ашулді — унинг устига кийим ёпилди. Нарса устига нарса қопланиш, уралишига ҳам бу сўз қўлланилади. (**ашлмак**: **ашлур**, ашуллур, ашулмак).

әшилди: **قۇم әшилدی** қум әшилді — қум йиғилди, тўдаланди. Бошқаларга ҳам шундай. (**әшлмак**: **әшлур**, әшиллур, әшилмак).

ишилди ишилді — мослашди, келишди. **انك ايشقا** азиң әшқә азиң әшқә ишилді — унинг қўли ишга мослашди, келишди, қовушди¹⁰². Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**ишлмак**: **ишлур**, ишиллур, ишилмак).

ашлди ушәиді: **انك اشي اشلدی** азиң әши ушәиді — унинг уйи қидирилди. Қидирилган ҳар бир нарсага ҳам шундай дейилади. (**ашлмак**: **ашлур**, ушәиллур, ушәилмак).

ушлди ушўлді — бурдаланди, уваланди. **نانك اوولدی** нәң — бурдаланган, уваланган нарса. (**ушлмак**: **ушлур**, ушўллур, ушўлмак).

¹⁰¹ Бу сўз айрим феъл эмас, идиоматик иборадир. Қандайдир сабаблар билан аламли кечинмалар кечирганларга инсбатан қўлланади.

¹⁰² Баъзи ўзбек шеваларида ҳозир бу сўз ишлатилмайди. Масалан, Фарғона шеваларида **эшилур**, **эшилмак** бир нарсага яхши бажармоқ, қойил қилмоқ ёки бир ишга қовушмоқ каби маъноларда ишлатилади.

اُقُلْدِي ¹⁰⁰ уқулди — уқилди, тушунилди. ¹⁰⁰ بۇ سۆز اُقُلْدِي бу сўз уқулди — бу сўз уқилди, тушунилди. (اُقُلْدِي اُقُلْمَاق уқулур уқулмақ).

اُقُلْدِي ¹⁰¹ оқилди — ўқилди. ¹⁰¹ بىتک اُقُلْدِي bitik oқıldi — китоб ўқилди. (اُقُلْمَاق اُقُلْمَاق оқилур, оқилмақ).

اُقُلْدِي ¹⁰² эқилди. ¹⁰² تَرِغ اُقُلْدِي tarig эқıldi — уруғ эқилди. Ҳар бир эқилган нарсасига ҳам бу сўз қўлланади. (اُقُلْمَاق اُقُلْمَاق эқилур эқилмақ).

اُقُلْدِي ¹⁰³ эғилди. ¹⁰³ يِغَاق اُقُلْدِي jigach эғıldi — ёғоқ эғилди. Бошқаларга ҳам қўлланади. (اُقُلْمَاق اُقُلْمَاق эғилур — эғилмақ.) Мақолда шундай келган:

قُرغ يِغَاق اُقُلْمَاق. قُرْمِش كِرِش نَكْلَمَاق

Қуруғ јіғач эғилмас,

Қурмиш кириш тугулмас.

Қуруқ ёғоқ эғилмайди, қуриган кириш [новда] боғланмайди, тугулмайди.

Бу мақол бирон нарсани ишлатишда ҳаддан ошириб юборилгандан кейин у нарса аввалги ҳолига қайтмайди, деган мазмунда ишлатилади.

اُقُلْدِي ¹⁰⁴ оқулди — уюлди. ¹⁰⁴ تَبْرَاق اُقُلْدِي тупрақ оқулди —

¹⁰⁰ Бу сўзнинг ёзилиши ҳақида Басим Аталайда (I том, 198-бетда) бир изоҳ бор. Изоҳга кўра, бу сўз тўла мазмунда ¹⁰⁰ اُقُلْدِي эқилди эмас, ¹⁰⁰ اُقُلْدِي эқилди шаклида ёзилган экан. Ҳолбуки, босма нусха бу сўзни I том 171-бетда очик-ойдин ¹⁰⁰ اُقُلْدِي эқилди шаклида беради. Бу сўзга ҳеч қандай изоҳ берилмайди. Иккинчи босмадаги бу изоҳ босма нусха қўлёзмага риоя қилмай ёзилганини кўрсатади.

¹⁰⁴ оқулди ёки уқулди сўзларини аниқ ўқиб бўлмайди. Бу сўз Навоий асарларида оқулди — уқулди, деб ўқиб келинган:

اُقُلْمَاق ¹⁰⁵ ақулмақ. ¹⁰⁵ اُقُلْمَاق ¹⁰⁵ ақулмақ. Бошқаси ҳам шундай. (اُقُلْمَاق ¹⁰⁵ ақулмақ).

اُقُلْمَاق ¹⁰⁶ оқулмақ. ¹⁰⁶ اُقُلْمَاق ¹⁰⁶ оқулмақ. Бошқаси ҳам шундай. (اُقُلْمَاق ¹⁰⁶ оқулмақ).

اُقُلْمَاق ¹⁰⁷ уқулмақ. ¹⁰⁷ اُقُلْمَاق ¹⁰⁷ уқулмақ. Бошқаси ҳам шундай. (اُقُلْمَاق ¹⁰⁷ уқулмақ).

اُقُلْمَاق ¹⁰⁸ оқулмақ. ¹⁰⁸ اُقُلْمَاق ¹⁰⁸ оқулмақ. Бошқаси ҳам шундай. (اُقُلْمَاق ¹⁰⁸ оқулмақ).

اُقُلْمَاق ¹⁰⁹ уқулмақ. ¹⁰⁹ اُقُلْمَاق ¹⁰⁹ уқулмақ. Бошқаси ҳам шундай. (اُقُلْمَاق ¹⁰⁹ уқулмақ).

Арсда сатранжини ул ким тўкар,
Неча ёғоқ парчаси ул ким ўкар.

Яъни: шахмат тахтасига бетартиб увалиб ташланган шахмат доналарининг қуруқ ёғоқ бўлакларидан бошқа нима фарқи бор.

Уқулган ҳар тараф юз ганж Қорун,

Уқулган нофадин ҳарвор ҳарвор.

Хулоса: Навоийнинг кўпгина асарларида бир неча ўринда учрайдиган бу сўз ўқмоқ тарзида ў билан ёзилиши қатъийдир. Лекин бу сўзни ҳозир жонли тилда уюлди сўзига тенг қўйиш ҳам мумкин: У ҳолда бу сўзнинг ўғулди тарзида у билан берилиши мумкин, к //г//й товушларининг ҳозирги ўзбек шеваларида аламиниши бор бўлган ҳодисадир.

¹⁰⁶ Ҳозир мақтамоқ маъносига бу сўз қўлланмайди. Ёзма адабиётда Навоийгача ва ундан кейинги даврларда ҳам бу сўз кенг қўлланган.

сўз бошқалар ҳаракати билан думалатилган нарсага ҳам қўлланади. (اتنماق. اتنور. اتينور, اتينماق).

اتيندي اتيندي — отгандек кўринди. اول اوق اتيندي ол оқ атинди — у ўқ отгандек кўринди, ҳақиқатда у отмаган эди. (اتنماق. اتنور. اتينور, اتينماق).

اتيندي اتيندي утанди — уялди. اول مندن اتيندي ол мэндин утанди — у мендан уялди (ўғузча). (اتنماق. اتنور. اتنور, اتنماق).

اتيندي اتيندي отунди — ҳикоя қилди. اول خاتقا اتك اتيندي ол ханқа отук¹⁰⁶ отунди — у хонга ўз воқеасини сўзлади. Бу сўзнинг асли اتك اتيندي откунди, яъни эшитганидай ҳикоя қилди, демакдир. (اتنماق. اتنور. اتنور, اتنور, اتنور, اتنور).

اتيندي اتيندي ачинди — сийлади. بگ ارن اتيندي бег эрин ачинди — бек аскарларини сийлади, уларга едирди, марҳамат қилди. Бошқаларга ҳам шундай. (ارن. اتنور. اتنور, اتنور, اتنور, اتنور).

اتيندي اتيندي эр атин ачинди — одам отига ғамхўрлик қилди, ем-хашакларга тўйдирди.

اتيندي اتيندي ачинди — ечадигандай бўлди. Эр قوين اتيندي эр қојин ачинди — одам қўйинини очгандек туйилди. Касал одамнинг уст ёпинчигини ечишга ёки бешикда ётган бола пардасини очишга ҳам бу сўз қўлланади. (اتنماق. اتنور. اتنور, اتنور, اتنور, اتنور).

اتيندي اتيندي узунди : Эр ارن اتيندي эр узунди — одам уйқусидан уйғонди. (اتنماق. اتنور. اتنور, اتنور, اتنور, اتنور).

¹⁰⁶ отук ҳикоя маъносда ҳозир учрамайди. Лекин шу маънода „ўтган воқеа“ — эртақ сўзи қўлланади.

اتيندي اتيندي озунди — ўчди. اوت اتيندي от озунди — ўт ўчди. اتيندي اتيندي жула озунди — чироқ ўчди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اتنماق. اتنور. اتنور, اتنور, اتنور, اتنور).

اتيندي اتيندي узунди — узунди. انك قتي اتيندي аниқ қуті узунди — унинг бахти ўчди. Шеърда шундай келган:

امدي اوزن اتيندي كيدن تلم اتيندي
ايبل بلغال* اتيندي انداغ ارگ كم اتيندي

Эмди узин узунди,
Кэдин тәлим өкүнди,
Әй булғаләй ікәнди,
Андағ әріг кім утар.

Душман энди уйқусидан уйғонди, кейин келишув вақтида бош тортганидан кўп ўкинди. Ундай одамни мендан бошқа ким енгади.

اتيندي اتيندي аринди¹⁰⁷ — тозаланди, ювинди. Эр ارن اتيندي эр аринди — одам тозаланди, ювинди. Эр ارن اتيندي эр аринди — одам махсус оҳақ билан қовуғидаги юнгни тушириб, покланди, яъни поки қилди. (اتنماق. اتنور. اتنور, اتنور, اتنور, اتنور).

اتيندي اتيندي урунди — ол өзін урунди — у бириншига пушаймон қилиб, ўзини урди. Ургандай кўринишга ҳам бу сўз қўлланади. Эр سغلق اتيندي эр сувлуқ урунди — эр бошига саялла ўради. (ارغت. اتنور. اتنور, اتنور, اتنور, اتنور).

* Бу сўз بلغال шаклида берилган.

¹⁰⁷ Бу сўз ҳозир кўпинча касалдан соғайиш, хотинлар касалидан тозаланишига қўлланади. Ҳозир қўлланувчи *дарди ариди* гапидаги *ариди* сўзи ҳам шу ўзакдандир.

¹⁰⁸ *Бурунчук* сўзи Навонийда *пешонабоғ*, *дакана* маъносига қўлланган.

пешонабоғ (дакана) ўради. (أَرْنُورُ. أَرْنُمَاقُ) урунур, урунмақ).

أَرْنُدِي урунді — қўзғалди. أَرْنُدِي أَرْنُورُ әр сікі урунді— одамнинг олати қўзғалди. (أَرْنُورُ. أَرْنُمَاقُ) урунур, урунмақ).

أَرْنُدِي әрінді — әринди. أَرْنُدِي أَرْنُورُ әр ішқа әрінді— киши ишға әринди, ундан қочди. (أَرْنُورُ. أَرْنُمَاقُ) әрінур, әрінмәк).

أَسْنُدِي асінді — тортиб уза ёзди. أَسْنُدِي أَسْنُورُ ат асінді — от қутулиш учун арқонни тортиб уза ёзди.

أَسْنُدِي اِسْنُدِيْم мен ісіндім -- مَن اَنْكَارِ اِسْنُدِيْم мән аңар ісіндім — мен уни севдим, дүст тутдим.

أَلْ كُنْدَا ол отқа ісінді -- у ўтға исинди. أَلْ كُنْدَا اِسْنُدِي ол кўнда ісінді — у қуёшға исинди.

أَلْ كُنْدَا اِسْنُدِي (أَسْنُورُ. اِسْنُمَاقُ) ісінур, ісінмақ)

أَشْنُدِي ішәнді — ишонди, суялди. أَشْنُدِي اَلْ مَعْنَا ол мәңә ішәнді — у ишда менға ишонди, суялди, орқа қилди. (أَشْنُمَاقُ) ішәнур, ішәнмәк).

أَشْنُدِي ашунді — ошди, ўзди. أَشْنُدِي اَلْ مَعْنَا ол мәндин ашунді -- у мөндан ўзди. (أَشْنُمَاقُ) ашунур, ашунмақ).

أَفْنُدِي аwінді -- овинди. أَفْنُدِي اَلْ مَعْنَا аwинді — у мен билан чиқишиб, уфатлашиб қолди. (أَفْنُمَاقُ) аwинур, аwинмақ).

أَفْنُدِي уwунді — ушатди. أَفْنُدِي اَلْ اَزْنُكَا اَتْمَاكُ ол өзіңә әтмәк уwунді -- у ўзигагина нон ушатди. (أَفْنُمَاقُ) уwунур, уwунмақ).

أَفْنُدِي уwунді -- қўлларини ишқалади. أَفْنُدِي اَلْ اَلْكِيْنُ ол әлкін уwунді -- у бошиға тушған мусибат сабабли өки маълум бұлған бир фожияли хабар сабабли ва өки бирор оғриқ сабабли қўлларини ишқалади.

أَقْنُدِي оқинді — ўқилди. أَقْنُدِي بِيْتِكُ бiтiк оқинді — китоб ўқилди. أَقْنُدِي اَلْ بِيْتِكُ ол бiтiк оқинді — у ҳақиқатда китоб ўқимагани ҳолда, ўзини китоб ўқигандек кўрсатди. (أَقْنُمَاقُ) оқинур, оқинмақ). Бу сўзда н н л л ўрниға алмашған.

أَكْنُدِي әкiндi — أَكْنُدِي اَلْ اَوْزُنْكَا تَرِيغُ ол озиңә тариг әкiндi — у ер ҳайдашда, уруғ әкишда бир ўзи иш кўрди. (أَكْنُمَاقُ) әкiнур, әкiнмәк).

أَكْنُدِي өкүндi — пушаймон бұлди. أَكْنُدِي اَلْ يَازِقِنَا ол язәқиңқа өкүндi — у гуноҳиға ачинди, пушаймон қилди. Ҳар бир пушаймонлик ҳақида ҳам бу сўз қўлланади. (أَكْنُمَاقُ) өкүнур, өкүнмәк).

أَكْنُدِي өгүндi — أَكْنُدِي اَلْ اَوْزُنْ اَكْنُدِي ол өзiн өгүндi — у ўзини мақтади. (أَكْنُمَاقُ) өгүнур, өгүнмәк).

Мақолда шундай келған: أَكْنُوجِي اَمْنَا اَرْتَا تَرْتُ өкү — өүчi ўмiндә артатур — ўзини мақтовчи, албатта, иштонини булғатади, яъни мақтанчоқ кўпинча гапнинг уддасидан чиқолмай хижолат тартади, ҳатто иштонини булғатади. Бу мақол ўзини мақтамасликка ундаб қўлланади.

أَكْنُدِي iкәндi — саркашланди, тирхишлик қилди, ўжарлик қилди. أَكْنُدِي اَتْ اِكْنُدِي ат iкәндi — от буйсунмади, саркашлик қилди. Бошқаларға ҳам бу сўз қўлланади. (أَكْنُمَاقُ) iкәнур, iкәнмәк).

أَكْنُدِي iкәндi — бугоз бұлди. أَكْنُدِي قِسْرَاقُ қiсрақ iкәндi — байтал бугоз бұлди.

أَلْنُدِي алiндi — اَلْ اَلْمِيْنُ اَلْنُدِي ол алiмiн алiндi — у олася, оладиганини [пулини] бировнинг ёрдамисиз ўзи олди. (أَلْنُمَاقُ) алинур, алинмақ).

آتتٓ اتتٓ — от бұлди. تاي اتتٓ — той от бұлди, той улғайиб отлар қаторига ўтди, от ҳисобланди. Арабчадаги: فتيبت الجارية футтиятил жорияту, яъни чўрилар қаторига кирди ибораси каби. Мақолда шундай келган:

تاي اتتسا ات تينور. اعول اردسا انا تينور

Тай ататса, ат тинур,
Огул әрәсә ата тинур.

Той улғайса, от тинади [яъни от минишдан қутқарилади], ўғил ўсса, ота тинади [яъни бола топган ҳосил отани тиндиради].

Шеърда ҳам келган:

تكر منك سافمني بلكالك اي
تبر قلبي اتتسا فسرق سني تاي

Тәғүр мәниң савимни билгәлигә ај,
Тинур қалі ататса қисрақ сәни¹¹¹ тај.

Менинг сүзимни еткуз, ақллиларга айтгин, агар той боласи от бұлса, отлар қаторига кирса, байтал тинади.

آتتٓ اتتٓ — сиқиққа, қийинчиликка солди. ال اني اتتٓ — ол ані әтәттi—у уни сиқиққа солди. اتاتر. اتتسا (аттәтүр, әтәтмәк).

اجتٓ اجتٓ — ачитди. ال سيركا اجتٓ — ол сиркә ачиттi—у сирка ачитди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. ال انك كونكيلن اجتٓ — ол анің көңин ачиттi—у унинг күңглини бир аламли ҳолат билан ранжитди, оғритди, яралади. اجتماق. اجتماق (ажтәтүр, ачтәтмәк).

اذتٓ اذتٓ — ухлатди. ال مني اذتٓ — у мени ухлатди.¹¹² اذتٓ. اذتٓ (ажтәтүр, ачтәтмәк).

ال بغرت اذتٓ — ол југурт уәттi—у қатик увитди, ол اذتٓ. اذتٓ — ол уәтма уәттi—у пишлоқ қилди. ال ات اذتٓ — ол от уәттi—у ўтни ўчирди.

ارتٓ ارتٓ: ال ترغ ارتٓ — ол тариг әрттi—у дон тозаллади.¹¹³ Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. ارتٓ. ارتٓ (артәтүр, әртәтмәк).

ارتٓ ارتٓ: ال قوزي ارتٓ — ол қозі әрттi—у қүзини ахта қилди. [моягини чиқариб олди]. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. Болани хатна қилганда ҳам шу сүз қўлланади. اعلان ارتٓ оғлан әрттi—бола әрлардан саналди, әрлар сафига ўтди. Асли اذتٓ әрәзтидир. Бу ерда сүзнинг сўнги говуши олдинги говушга сингиш натижасида [диссимляция] ارتٓ әрттi ҳолига келган. Арабча ذكروه зикр дан مذكره музаккир тузилгани каби. اردماك. اردور. әрәзмәк, әрәзмәк).

ارتٓ ارتٓ — әрүттi—әритти. ال ياغ ارتٓ — ол јағ әрүттi¹¹⁴—у

¹¹² Бу сүзнинг ҳозирги замон тилидағи формаси „ухлатди“ дир.

¹¹³ Бу сүзнинг мазмуни ўша даврлардәк ҳозирғидай әди, яъни бу сүз донгагина эмас, савзи, пиёза, чойнак, пиёла ва бошқа кўп нарсаларни тозалашга ҳам қўлланарди. Фарғонада „арчимоқ“ тарзида талаффуз қилинадиган сүз савзи, пиёзга нисбатан ҳам қўлланади.

¹¹⁴ Бу сүзни Басим Аталай ارتٓ әрттi бўлиши керак деб изоҳ берган. (I т. 208-бет.) Бизнингча, буни янглиш ҳисоблашдан кўра, сўнги мисолни алоҳида сүз сифатида изоҳлаш ҳақида фикр айтиш яхшироқ әди.

ёғ эритди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(*أَرْتُمَاكَ* *эрүтүр, эрүтмәк*).

أَزَيْتِي азитти— адаштирди, оздирди. *أَلْ أُنْكَارُ يَوْلُ أَزَيْتِي* ол аңар јол азитти— у унинг йўлини адаштирди.
(*أَزْتُمَاق* *азитүр, азитмақ*).

أَزَيْتِي эзитти— *أَغْلَانُ قَلَاوْنِ أَزَيْتِي* оғлан қулақин эзитти— боланинг қулоғига тамға урди, тилди. Узунасига тилиниш ва тирмаланишдан бўлган ҳар бир доққа ҳам бу сўз қўлланади. (*أَزْتُمَاكَ* *эзитүр, эзитмәк*).

أَزَيْتِي узатти— узайтирди, чўзди. *أَلْ يَشِيعُ أَزَيْتِي* ол йишиғ узатти— у арқонни чўзди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. *أَلْ أَشِيعُ أَزَيْتِي* ош йишиғ узатти— у ишни чўзди, кечиктирди, орқада қолди, орқага судради.
(*أَزْتُمَاق* *узатүр, узатмақ*).

أَزَيْتِي ўзитти— гаранг қилди. *أَلْ أُنْكَارُ قَلَاوْنِ أَزَيْتِي* ол аниң қулақин ўзитти— у кўп сўзлаб унинг қулоғини оғир қилди, гаранг қилди, кар қилди¹¹⁵. *سِرْكََا كُئْبِي أَزَيْتِي* сиркә кўбни ўзитти— сиркә ачишидан кубни, хумни терлатди, кубнинг ташқарисига сизиб чиқди. Шунингдек, бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (*أَزْتُمَاكَ* *ўзитүр, ўзитмәк*).

أَسْتِي эситти— чўздирди. *أَلْ أُرُقْنِي أَسْتِي* ол уруқни эситти— у арқонни чўздирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (*أَسْتُمَاكَ* *эситүр, эситмәк*).

أَسْتِي уситти— ташна қилди, чанқатди. *تَوَزَلْعُ أَتْ مَنِي* тузлуғ ат мени тузлуғ эт мени уситти— тузли гўшт мени

ташна қилди, чанқатди. (*أَسْتُرْ أَسْتُمَاق* *уситүр, уситмақ*).

أَسْتِي иситти: *أَلْ مُونُ إِسْتِي* ол мун иситти— у шўрвани иситди. Темир ва бошқани қизитишга ҳам бу сўз қўлланади. *أَرُ إِسْتِي* эр иситти— киши исиди. Бу феъл ўтимсиз феълдир.¹¹⁶ Олдингиси мутааддий эди. (*أَسْتُمَاكَ* *иситүр, иситмәк*).

أَشْتِي ашатти: *أَلْ مَنْكَأَ أَشْ أَشْتِي* ол мәнә аш ашатти— у менга ош ошатди, у менга таом едирди. Бу сўзни кўпгина туркий қабилалар, хонлар ва улуғлар таоми устида қўллайдилар. Лекин ўғузлар ҳамманинг таомига ҳам қўллайдилар. Ўғузларнинг қўллаши қоидага мувофиқлар. (*أَشْتُمَاق* *ашатүр, ашатмақ*).

أَشْتِي ашутти— пардалашга, ўрашга буюрди. *أَلْ مَنْكَأَ يَغُرْقَانُ أَشْتِي* ол мәнә југурқан ашутти— у бошқа бировни менга парда ўрашга, ёпишга буюрди. Ҳар бир нарсани бошқа бировга беркитишга, буюришга ҳам бу сўз қўлланади. (*أَشْتُمَاق* *ашутүр, ашутмақ*).

Шеърда шундай келган:

إِدْوُ بَيْرِبِ بَشْتُمِ تَقَارُ بَوْلُغِ تَشْتُمِ
أَرَنْ أَسِنْ أَشْتُمِ يَكْنُ بَرَجَا أَزِي جَغْدِي

Ізу бәриб боштутум,
Тавар јолуғ ташуттум,
Эрән эссин ашуттум,
Јүкүн барча өзі чағди.

¹¹⁵ Ҳозир бу сўз эзитти— шаклида эмас, ачитти тарзида қўлланади. Масалан: „Қулоқни ачитма, мияни ачитди“ каби.

¹¹⁶ Маҳмуд Кошғарий айрим феъл формаларининг ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз ҳолда қўлланишини кўрсатган.

Асир ҳақида гапиради:

Мол бериб ўзини қутқазсин деб, уни бўшатдим.
Топган-таянганларини ўз жойига ташишга буюр-
дим. Одамлар айбини ер тагига кўмишга, ёпишга
буюрдим. Уларнинг бошлиқлари ёрдамчисиз ҳамма
юкни ўз қўли билан боғлади.

[Озодлик бериб бўшатдим. (Бўшатиш учун
тўлайдиган) молларини ўзига ташишдим, одамлар-
нинг айбларини ёлиб кетдим. Ҳамма юкни ўзи
ташиди].

اَلْ مَنِي تَمَلِّغُ قَا اَشْتِي. ушўттi — совуққа қолдирди.
اَلْ مَنِي تَمَلِّغُ قَا اَشْتِي. ол мәнi тумлiғқа ўшўттi—у мени совуқда қалти-
ратди, уюштирди. اَلْ سُجَّكْ اَشْتِي. ол сўчiк ўшўттi —
у ичиладиган ширин шарбатни совутиш учун
совуққа қўйди, совутти. Бу бир хил ичимликдир.
(اَشْتِي. ўшўтўр, ўшўтмāк).

اَلْ اَتْمَاكْ. ўшāттi—ушатди, синдирди, бурдалади.
اَلْ اَتْمَاكْ. ол āтмāк ўшāттi — у нон ушатди, синдирди.
Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Ҳар бир нар-
сани майдалашга, ушатишга ҳам бу сўз қўлланади.
(اَشْتِي. ўшāтўр, ўшāтмāк).

اَشْتِي. эшиттi: اَلْ اَنِكْ اَوْنْ اَشْتِي. ол анiц эвин эшиттi —
у одам бошқа кишига унинг уйи ҳақида сўзла-
шишга, текширишга буюрди. Шунингдек, ҳар бир
нарса тўғрисида баҳслашиш, тортишиш, музокара
олиб бориш, жанжаллашиш ҳақида ҳам бу сўз
қўлланади. (اَشْتِي. эшитўр, эшитмāк).

Мақолда шундай келган:

قَلَاقْ اَشْتَسَا كُونَكُلْ بَلِيْر. كُوْر كُوْرَسَا اُوْزَكْ كَلِيْر.

Қулақ эшитсә көңил билир,
Көз көрсә үзiк көлир.¹¹⁷

Қулоқ сўзини эшитса, кўнгил билади; аммо кўз
севиқлисини кўрса, шавқ кўзгалади.

اَلْ اَنِي تَاغْ قَا اَغْتِي. ағiттi—юқорига чиқарди.
اَلْ اَنِي تَاغْ قَا اَغْتِي. ол анi тағқа ағiттi—у уни тоғқа чиқарди. Бош-
қаларга ҳам бу сўз қўлланади. تَنْكُرِي بَلْتْ اَغْتِي. тāнри булiт ағiттi—тангри ҳавода булут пайдо қилди.
(اَغْتِي. ағiтўр, ағiтмāк).

اَقْتِي. ақiттi: تَنْكُرِي اَقْنْ اَقْتِي. тāнри ақiн ақiттi—тангри
оқин (сел) оқизди. اَلْ سُوْفْ اَقْتِي. ол суw ақiттi—у
суw оқизди. بَكْ اَقْتِي اَقْتِي. бāг ақiнчi ақiттi—бек
душманга қарши қуроли куч юборди. (اَقْتِي. ақiтўр,
ақiтмāк).

اَقْتِي. оқiттi—ўқитди. اَلْ مَنَكَا بِيْكَ اَقْتِي. ол мāцā битiк
оқiттi—у менга китоб ўқитди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (اَقْتِي. оқiтўр, оқiтмāк).

اَكْتِي. экiттi—эктирди. اَلْ تَرِيغْ اَكْتِي. ол тарiғ экiттi—
у уруғ сепдирди, дон экдирди. Униб чиқадиган
ҳар бир ўсимликка ҳам шу сўз қўлланади.
(اَكْتِي. экiтўр, экiтмāк).

اَكْتِي. бiгiттi: اَلْ تَرِيغْ اَكْتِي. ол тарiғ бiгiттi—у дон торт-
ди, тегирмонда тортиб ун қилди. Бошқа нарсаларга
ҳам бу сўз қўлланади. (اَكْتِي. бiгiтўр,
бiгiтмāк).

¹¹⁷ Навоийда бу мақол бир мунча фарқли берилган. Бу мақолда севгида
кўз сезгиси кучли экани айтилади. Навоийда эса кўнгил севгиси кучли деб
берилади: кўзни бир амаллаб сақлаб қолиш мумкин, кўнгилга севги етса, уни
қандай қилиб сақлаб қоламан, дейди:

Кўзни ўгуш сайи ила забт эткамен,
Етса кўнгил забтига иш неткамен.

اِكْتِي Ikiitti: اَلْ اَنِ اِكْتِي ол ані ікітті—у уни тарбия қилди. Аслида اِكْتِي ікізтидир. 3 ҳарфи т га сингиши [ассимиляция] натижасида اِكْتِي ікітті—бўлган. (اِكْتِي. اِكْتِي. اِكْتِي ікізур, ікізмәк).

اولْتِي улатті—улатди. اَلْ اِنْبِ اُولْتِي ол ип улатті—у ип улатди. (اَلْتَمَاقِ. اَلْتَمَاقِ. اَلْتَمَاقِ. اَلْتَمَاقِ. алатур, улатмақ).

اولْتِي улітті—улутди. اَلْ اَنِ اُرْبِ اُولْتِي* ол ані уруб улітті—у уни уриб улутди, бұри увиллаганидек улутди. (اَلْتَمَاقِ. اَلْتَمَاقِ. алітур, улітмақ).

اولْتِي ол анің бојнін улітті—у унинг бүйини қайирди, букди. Ҳар нарсани қайириб бурашга ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْتَمَاقِ. алітур, улітмақ).

اولْتِي олутті—ивитди. اَلْ اَلْ تُونِ اَلْتِي ол тон олутті—у тўнини ивитди, ҳўл қилди¹¹⁸. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْتَمَاقِ. алутур, олутмақ).

اَلْتِي элтти—элтди, олиб борди. اَلْ قَاغُونِ اَلْتِي ол қағун эwtgä элтти—у уйига қовун элтди, олиб кетди, бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْتَمَاقِ. элтур, элтмәк).

اولْتِي элätтi—улаштирди. اَلْ اَلْ جِغَايِ قَا يَرْمَاقِ اَلْتِي ол чiгајқа јармақ элätтi—у фақирларга пул, таңгалар улашишга, тарқатишга буюрди. (اَلْتَمَاقِ. элätур, элätмәк).

اِمْتِي эмітті: تَامِ اِمْتِي tam¹¹⁹ эмітті—девор қийшайди, йиқила ёзди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

* Бу сўз биз асосланган нусхада икки хил: اولْتِي. اَلْتِي тарзида берилган.
¹¹⁸ Навоийда бу сўз худди шу шаклда учрайди:
Олди ўл аммо анинг олида қўл.

Бу ердаги ўл сўзи шу ўзакдандир.
¹¹⁹ Том сўзи Навоий асарларида девор маъносида учрайди. Ҳозирги тилда: Тошкентда уйнинг тепа қисми, Фарғонада уй, Қашқадарёда ҳовли маъносидадир.

كَنْكَلْمِ اَنْكِرِ اِمْتِي көңилүм аңар эмітті—дилим унга мойил бўлди. (اِمْتَمَاقِ. اِمْتِي эмітүр, эмітмәк).

Шеърда шундай келган:
قُلَانْ نِكَالْ قَمْتِي اَرْقَارْ سَقُقْ يُمْتِي
يِيلَاغْ تَبَا اَمْتِي تَرْقَقْ تَرْبْ سَكْرَشُورْ

Қулан түгәл қумутті,
Арқар соқақ јумутті,
Јајлағ таба эмітті,
Тізгік торуб сәкрәшүр.

Баҳорни таърифлаб ёзади:

Баҳор қулон, кийикларни ҳаяжонга солди, тоғ эчки ва кийикларни тўплади, улар яйловларга майл қилдилар. У ерларда шодликдан саф тортиб, сакрашиб уйнамоқдалар.

[Бутун қулонларни кўзгатиб юборди. У (баҳор) тоғ эчкилари ва кийикларни тўплади. (Уларни) яйловларга йўллатди, саф-саф бўлиб сакрашаётирлар].
анутті—мослади, ҳозирлади. اَلْ اَلْ يَغِي قَا تَلْمِ اَنْتِي ол јағiқа тулум анутті—у душманга қарши асбоб, қурол ҳозирлади. Ҳар бир тайёрланган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْتَمَاقِ. анутур, анутмақ).

Мақолда шундай келган:
تَلْمِ اَنْتَسَا قَلْنِ بَلُورْ تَلْمِ اَنْتَسَا بَلْنِ بَلُورْ

Тулум анутса, қулун болур,
Тулум унутса, болун болур.

Душманига (қарши) қурол ҳозирлаган киши қулун (той) топади, қурол ҳозирлашни унутган киши асир бўлади. Бу мақол ишларда олдиндан ҳозирлик кўриш лозим эканлигига ундаб айтилади.

اَلْتِي унатті—унатди, кўндирди. مَن اُنَامَاسْ اُرْدِمِ اَلْ مَنِي اَنْتِي мән унамас эрдим ол мәнi унатті—мен бу

ишга унамас эдим, у мени унатди. (أَنْتُمْ أَنْتُمْ) унатур, унатмақ).

اَنْتِي уніттi—унутди. اَلْ سَوْرَنْ اَنْتِي ол сөзін уніттi—у сүзини унутди. Бошқаларга ҳам шундай. (اَنْتُمْ اَنْتُمْ) унітур, унітмақ).

اِنْتِي инәттi—тамғалатди. اَلْ قَوَيْنِ اِنْتِي ол қойн инәттi—у қўйни тамғалашга буюрди. Бу қўйнинг қулоғидан бир оз кесишдир. (اِنْتُمْ اِنْتُمْ) инәтүр, инәтмәк).

Бу бўлимнинг манқуси

اَجْتِي ајіттi¹²⁰—сўради. اَلْ مَنكَا سُوْرَ اَجْتِي ол мәнә сөз ајіттi—у мендан сўз сўради. Уғузлар *سُوْرَ اَنْكَارَ سُوْرَ* мән аңар сөз ајіттiм—мен у билан сўзлашдим—дейдилар, лекин бу қоида эмас, [қоидага хилоф]. (اَجْتُمْ اَجْتُمْ) ајітур, ајітмақ).

اَجْتِي ујаттi—уялди¹²¹. اَلْ مَنْدِنِ اَجْتِي ол мәндин ујаттi—у мендан уялди. Асли *اَجْتِي* ујазтi дир. Бу сўз идғом [регрессив ассимиляция] натижасида ујаттi бўлгандир. (اَجْتُمْ اَجْتُمْ) ујазур, ујазмақ).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اَجْتِي абіддi—қочирди, яширди. اَلْ اَنْي كَشْبِدِنِ اَجْتِي ол анi кiшидiн абіддi—у уни одамлардан қочирди, яширди. Бошқадан яширилган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اَجْتُمْ اَجْتُمْ) абітур, абітмақ).

¹²⁰ Ҳозирги тилимизда *аймақ* ҳам, *айтмоқ* ҳам қўлланади. *Айтмоқ* асосдир. Холбуки, бу мисолда *айтмоқ*—*сўрамоқ* маъносида бўлиб, ўгузлар уни янглиш равишда *сўзламоқ* маъносида қўллар эканлар. Девоннинг бир неча ерида *айди* шаклида берилган.

¹²¹ Фарғона шеваларида *уятди* тарзида қўлланади.

Бу бўлимнинг гунаҳлилари

اَنْكَنْتِي уцуктi—унниқди, ўнгди, айниди. اَلْ يُوْزِي اَنْكَنْتِي эр јўзи уцуктi—одамнинг јузи унниқди. *بَرْجَنْ اَنْكَنْتِي* барчун уцуктi—ипак кийимликнинг ранги айниди, унниқди.

اَنْكَلْتِي оңултi—ўнгалди, ўнгланди. *سُكَل اَنْكَلْتِي* сўкал оңултi—касал киши соғайди. *اِش اَنْكَلْتِي* иш оңултi—чалкаш иш ўнгалди. (اَنْكَلْمَاق) оңулур, оңулмақ).
Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БҮЛИМИ

ЎРТАСИ ВА ОХИРИ СУКУНЛИ

БҮЛГАН ФАЪЛАЛДИ ШАКЛИДАГИ СҮЗЛАР БҮЛИМИ

اَرْبُرْدِي ўрпәрди—уҳ тортди, оҳ-воҳ қилди. *اَر اَر اَر اَر* эр ўрпәрди—одам ғазабдан, уришдан оҳ-воҳ қилди. *اَرْبُرْدِي* тақағу ўрпәрди—хўроз уришишдан хурпайди. *اَرْبُرْدِي* аниқ јини ўрпәрди—унинг териси, туки хурпайди.

اَبْتُرْدِي өптүрди—ўптирди. *اَلْ اَنْي اَبْتُرْدِي* ол анi өптүрди—у бировни ўпишга буюрди. (اَبْتُرْمَاق) өптүрүр, өптүрмәк).

اَتْرُدِي аттурди—оттирди. *اَلْ اَق اَتْرُدِي* ол оқ аттурди—у уни ўқ отишга буюрди. Ҳар бир нарсани оттиришга ҳам шу сўз қўлланади. (اَتْرُمَاق) аттурур, аттурмақ).

اَبْتُرْدِي өттүрди—чалдирди. *اَبْتُرْدِي* сибизғу өттүрди—сибизга (сурнай) чалдирди. Бирон таъсир би-

лан овоз чиқарадиган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланади. (اَتْرُمَاكْ اَتْرُرْ, өттүрүр, өттүрмәк).

اِتْرُدِي өттүрді — тузаттирди. اَلْ مِنْكْ اِشْمِ اِتْرُدِي ол мәннің ишм өттүрді — у менинг ишимни тузатишга буюрди. اَلْ اَتْكْ اِتْرُدِي ол өтүк өттүрді — у маҳсини, этикни тузатишга буюрди.

Бошқаларга ҳам шундай.

(اِتْرُمَاكْ اِتْرُرْ, өттүрүр, өттүрмәк).

اِجْتْرُدِي ачтурді — очтирди. اَلْ قَبِيغْ اِجْتْرُدِي ол қабуғ ачтурді — у эшикни очишга буюрди. Очишга буюрилган ҳар нарсага ҳам шундай қўлланади. (اِجْتْرُمَاكْ اِجْتْرُرْ, ачтурур, ачтурмақ).

اِجْتْرُدِي ічтүрді — ичтирди. اَلْ مِنْكَا سُوْفْ اِجْتْرُدِي ол мәнқа суw ічтүрді — у менга суw ичтирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

(اِجْرُدِي اِجْرُرْ, ічтүрүр, ічтүрмәк). اِجْرُدِي ічүрді ҳам шу маънода қўлланади. Мақолда шундай келган: سُوْفْ اِجْرُمَاشْ كَا سُوْتْ يِيزْ суw ічүрмәсгә сүт бәр — суw ичирмасга сүт ичир. Сенга ёмонлик қилганга ҳам яхшилик қил, деган маънода ишлатилади. Бу феълларда ишда икки шахсинг бөрлиги қоидадир.

Бири — буюрувчи, иккинчиси бажарувчидир. Бу феъллар икки ҳарфлидир. Бу мақсад учун ўзакка икки ҳарф орттириб ясалади. Бу хил қоидалар қиёс қилиш билангина тушунилмайди. Шунинг учун бу ўринда айтилди.

اِخْتْرُدِي ахтарді — ағдарди. اَرْ نَاشِغْ اِخْتْرُدِي эр ташіғ ахтарді — одам тошни ағдарди. تُوْپِي نَبِيْ يَغَاغِجْ اِخْتْرُدِي түпйіғачіғ ахтарді — шамол дарахтни ағдарди. Бирон нарсани ағдарадиган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланилади. Бу сўздаги х ҳарфи ғ ҳарфи ўрнига

адмашиб келгандир. Чунончи, арабчада خَتَارٌ хаттор ағдар ва خِمَارٌ النَّاسِ химорунноси ва غِمَارُهُمْ гиморуҳум сўзларидаги каби.

اِخْتْرُدِي ахтарди, ер ағдарди, ер ҳайдади, шудгор қилди. (اِخْتْرُمَاكْ اِخْتْرُرْ, ахтарур, ахтармақ).

اِرْتْرُدِي артурді — орттирди. اَوْنُ يَرْمَاقْ اَزَا بِيْرُ اِرْتْرُدِي он жармақ ўзә бир артурді — ўн танга устига бир танга орттирди. اَرُ اِرْتْرُدِي эр артурді — одам ҳаддидан ошди. (اِرْتْرُمَاكْ اِرْتْرُرْ, артурур, артурмақ).

Шеърда шундай келган;

كَلْدِي بَرُو اِرْتْرُو بِيْرُدِي اِيلِنُ اِرْتْرُو
مُنْدَا قَلْبِ اَلْتْرُو بِيْكَرِي بَلْبُ اَنْ بَتَارُ

Kәldi бәрү артуру,

Бәрди әлин артуру,

Мунда қаліб олтуру,

Бүгрі боліб ўн бүтәр.

Асир бўлган бек ҳақида сўз боради: Бек ҳаддан ортиқ кеккайиб, ҳаддидан ошиб, мағрурланиб кўп аскар билан бизга келди. Кейин бизга мамлакати-ни ҳадя қилди. Ёнимизда товуши бўғиқ, муқкайиб, энгашиб ўлтириб қолди.

[Бизга тизилган одам (аскар) лари билан келди. Бизга мамлакатини топширди. Ўзи бу ерда ўлтириб қолди. Энгашиб қолгач, товуши чиқмас эди].

اِرْتْرُدِي эртүрді — кечирди. اِنِكْ يَزُقِنُ اِرْتْرُدِي анің язүқин эртүрді — унинг гуноҳини кечирди.

اِرْتْرُدِي анің ишин эртүрді — унинг ишини ўтказди, қабул қилди. Бир ердан иккинчи ерга бирон нарсани кучирган киши түғрисида ҳам шу сўз қўлланади. (اِرْتْرُمَاكْ اِرْتْرُرْ, эртүрүр, эртүрмәк)

азтүрді әзтүрді: ^{اَلْ اَغْلٰى قَلٰقِنْ اَزْتُرْدِيْ} ол оғлі қулақін
 әзтүрді — у ұғлининг қулоғини тилдирди, тери ёки
 ердаги ҳар бир узунасига тилиб чизилган чизикқа
 ҳам бу сўз қўлланади. (азтүрүр. азтүрмәк).
 әзтүрмәк).

азтүрді үзтүрді: ^{اَلْ اَلْبِ اَزْتُرْدِيْ} ол ип үзтүрді — у ип үздирди.
 Бошқасига ҳам шундай. (азтүрүр. азтүрмәк).
 үзтүрмәк).

астүрді астүрді: ^{اَلْ اَرْ اَسْتُرْدِيْ} ол әр астүрді — у одамни остиришга буюрди. Бошқаларга ҳам
 бу сўз қўлланади. ^{اَلْ اَتْ اَسْتُرْدِيْ} ол әт астүрді —
 у гүшт остирди, у гүшти қозикқа, канорага осиг-
 га буюрди. (астүрүр. астүрмәк).
 астүрүр, астүрмәк)

астүрді әстүрді: ^{اَلْ اَرُقْ اَسْتُرْدِيْ} оруқ әстүрді — у арқонни
 чүздирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
^{اَلْ اَلْ قَفِيْقْ اَسْتُرْدِيْ} ол қәвқә әстүрді — у кепак элатди.
 Тариқни қипиқ ва кепакдан айиришга, тозалашга
 буюрди. Совурилган ва эланган ҳар бир нарсага
 ҳам бу сўз қўлланади. (әстүрүр. әстүрмәк).
 әстүрүр, әстүрмәк).

әстүрді үстәрди: ^{اَلْ مَنكَا اَسْتُرْدِيْ} ол мәңә үстәрди — у бир
 ишда мени енгеш учун тиришди. ^{اَلْ قَلْمِشْ}
 ол қилмәш иштин үстәрди — у қилган
 ишига тонди, инкор қилди. Ҳар бир ишда тониш-
 га, инкор этишга ҳам бу сўз қўлланади.
 (үстәрүр. үстәрмәк). Мақолда шун-
 дай келган: ^{اَتُونْ بَرَلَا اَرُشْ. اَتُونْ بَرَلَا اَسْتُرْمَا} Түзүн
 бірлә уруш, утун бірлә үстәрмә — ювош одам би-
 лан уриш; чунки сен уни босишинг мумкин, уят-
 сиз, юзсиз одам билан уришма. Чунки у сени
 шарманда қилади.

әшитүрді әшитүрді: ^{اَلْ مَنكَا اَذْكُو سُوْزْ اَشْتُرْدِيْ} ол мәңә әзгү сөз әшитүрді — у менга яхши сўз
 әшиттирди. Аслида икки т билан ^{اَشْتُرْدِيْ} әшиттүр-
 ді дир. (әштүрүр. әштүрмәк).¹²²
 әштүрүр, әштүрмәк)

әштүрді әштүрді: ^{اَلْ قُمْ اَشْتُرْدِيْ} ол қум әштүрді — у қум ва тупроқни тўлатди, тўлатишни
 буюрди. Уни идишга солиш, тўлатишни буюришга
 ҳам шу сўз қўлланади. (әштүрүр. әштүрмәк).
 әштүрүр, әштүрмәк).

әштүрді уштүрді: ^{اَلْ اُقْ} уштүрді — тешдирди, тешишга буюрди. ^{اَشْتُرْدِيْ}
 ол оқ уштүрді — у камонга ўрнатиладиган
 ўқ темирини тешишга буюрди. Ҳар бир тор те-
 шикни тешишга буюришга ҳам бу сўз қўлланади.
 (уштүрүр. уштүрмәк).
 уштүрүр, уштүрмәк).

ақтурди ақтурди: ^{اَلْ سُوْفْ اَقْتُرْدِيْ} ол суф ақтурди — у сув оқишишга буюрди. (ақтурүр. ақтурмәк).
 ақтурүр, ақтурмәк).

Шеърда шундай келган:

اَقْتُرْ كُوْزْمَ يَلٰقْ تَشَلَنْ اُرْدَكْ يَغٰقْ

Ақтуруп көзүм јолақ,
 Түшләнүр брдәк јуғақ.

Күзим ёшлари булоқ сингари оқади, ҳатто унда ўрдақ
 каби сув қушлари йиғиладилар, шўнғишадилар.
 ақтурди ақтурди: ^{اَلْ مَنكَا اِنِكْ سُوْزَنْ اَقْتُرْدِيْ} ол мәңә аниң сөзин ақтурди — у менга унинг сўзи-
 ни тушунтирди, уқтирди. Бошқаларга ҳам бу сўз
 қўлланади. (ақтурүр. ақтурмәк).
 ақтурүр, ақтурмәк).

¹²² Босма нусхада ^{اَشْتُرْدِيْ} әштүрүр шаклидаги бу сўзни Басим Аталай ёзма нусхага мувофиқ әшитүрүр қилиб тузатган. Қаранг: I том, 222-бет.

اَلْاَكْتَرْدِي اکتүрді — әктірди. اَلْاَكْتَرْدِي ол таріг
 әктүрді — у уруғ әктірди. Әкишга буюрилган
 ҳар бир уруққа ҳам шу сүз қўлланади.
 (اَكْتَرْمَاكْ اکتүрүр, актүрмәк).
 اَلْاَكْتَرْدِي ағтүрді: اَلْاَكْتَرْدِي ол чөвгән ағтүрді — у
 чавгон ағдирди. Ҳар бир нарсани ағишга ҳам шу
 сүз қўлланади. (اَكْتَرْمَاكْ ағтүрүр, ағтүр-
 мәк).
 اَلْاَكْتَرْدِي ағтүрді: اَلْاَكْتَرْدِي ол мәні ағтүрді — у
 мени мақташни бировга юклади, тайинлади.
 (اَكْتَرْمَاكْ ағтүрүр, ағтүрмәк).
 اَلْاَكْتَرْدِي ақтүрді — түплашга буюрди. اَلْاَكْتَرْدِي ол аңар жармақ ақтүрді — у унга танга (пул) түп-
 лашга буюрди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
 (اَكْتَرْمَاكْ ақтүрүр, ақтүрмәк).
 اَلْاَكْتَرْدِي алтурдум — олдирдим, олишга буюрдим. مَنْ
 اَلْاَكْتَرْدِي мән андан жармақ алтурдум —
 мен ундан танга олишга буюрдим. (اَلْاَكْتَرْدِي алтурурман, алтурмақ).
 اَلْاَكْتَرْدِي олтурді: اَلْاَكْتَرْدِي ол ашһ
 ichra ағ олтурді — у қозонда гүшт ивитди, ҳўллади.
 Шунингдек кийим ва бошқаларни ҳўллаш, нам-
 лашга ҳам бу сүз ишлатилади. (اَلْاَكْتَرْدِي олтурур, олтурмақ).
 اَلْاَكْتَرْدِي олтурді — утирди. اَلْاَكْتَرْدِي ол әр олтурді —
 у одам утирди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
 (اَلْاَكْتَرْدِي олтурур, олтурмақ). Мақолда шун-
 дай келган: بَتَوْنِ اَوْمُ لَكَ قَنْجَا قَلْسَا اَلْاَكْتَرْدِي бүтүн үмүк
 қанча қолса олтурур — бутун иштонлик (иштони

бутун) қандай хоҳласа, шундай утираверади. Бу
 мақол гуноҳсиз одам, ҳеч қандай тухмат билан
 қораланмайди, деган мазмунда қўлланади.
 اَلْاَكْتَرْدِي илтүрді: اَلْاَكْتَرْدِي ол мәнә кәжік
 илтүрді — у менга кийикни тузоққа илинтиришга
 буюрди. Ҳар нарсани илинтириш, осиш учун ҳам
 бу сүз қўлланади. (اَلْاَكْتَرْدِي илтүрүр, илтүр-
 мәк).
 اَلْاَكْتَرْدِي ойдүрді — ўлдирди. اَلْاَكْتَرْدِي ол оғрһни
 ойдүрді — у ўғрһни ўлдирди. Бошқасида ҳам шун-
 дай. (اَلْاَكْتَرْدِي ойдүрүр, ойдүрмәк).
 اَلْاَكْتَرْدِي илдүрді — туширди. اَلْاَكْتَرْدِي ол ани
 тағдин илдүрді — у уни тоғдан туширтирди. Бош-
 қасида ҳам шундай. (اَلْاَكْتَرْدِي илдүрүр,
 илдүрмәк). Бу сүз ن н билан اَلْاَكْتَرْدِي индирді деб
 ҳам қўлланади.
 اَلْاَكْتَرْدِي ўндүрді — ундирди. اَلْاَكْتَرْدِي тәһри от
 ўндүрді — худо ўтларни кўкартирди. Бошқаларга
 ҳам шу сүз қўлланади. اَلْاَكْتَرْدِي ол ани
 әвгә ўндүрді — у, уни уйга йўлатди. Бу уйғур-
 лар сүзидир. Ўғузлар буни билмайдилар.
 (اَلْاَكْتَرْدِي ўндүрүр, ўндүрмәк).
 اَلْاَكْتَرْدِي атғарді: اَلْاَكْتَرْدِي ол мәні атғарді — у отга
 минишимга ёрдам берди, отга миндирди. Бошқаси
 ҳам шундай. (اَلْاَكْتَرْدِي атғарур, атғармақ).
 اَلْاَكْتَرْدِي отғарді — ўтлатди. اَلْاَكْتَرْدِي ол ат отғарді —
 у от ўтлатди. Бошқаларга ҳам шундай.
 (اَلْاَكْتَرْدِي отғарур, отғармақ).
 اَلْاَكْتَرْدِي узғурді — уйғотди. اَلْاَكْتَرْدِي ол мәні уз-

ғурдī — у мени уйқудан уйғатди. (اذغرماق) اذغرماق
узғурур, узғурмақ).

اذغردې اذغردې ол ані кәдін озғардī — у уни бир қанча вақтдан кейин уйлаб билди, эслади. (اذغرماق) اذغرماق
озғарур, озғармақ).

ارغردې ارغردې ол атін арғардī — у отини чарчатди. (ارغرماق) ارغرماق
арғарур, арғармақ). Шеърда шундай келган:

كُنْ كَلِمَةً اَنْكَرُ فَيَنْبُو
اَجِبْنِي اَنْكَرُ اَيْنَبُو
كَلِمَةً مِّنْكَ بَيْنَبُو
اَيْنَبُ مَنِي اَرْغَرُو

Köñüm аңар қајнају,

İctin аңар ојнају,

Kәldi мәңә боғнају

Oјнаб мәни арғарур.

Уйнинг ичидә севиклигим билан уйнашганимда күнгилим унга (дүстимга) жүш урди. У менга ғурур билан келди ва чарчагунимча мен билан уйнади. [Турли-туман чечаклар тизилиб, ғунчалари ёзилди. Узоқ вақт (ер тагида) ётиб эзилган эди, ердан (бош) күтариб айрилишаётир]. Ҳар бир чарчаган ҳайвон учун ҳам бу сўз қўлланади.

انغردې انغردې онд, қасам ичирди. (انغرماق) انغرماق
ол ані аңғардī — у унга қасам, онд ичтирди. Асли андғардī андғардī — бўлиб, енгиллик учун д д туширилгандир. Бу хусусиятни оятда ҳам күрилади. Масалан, فَظَلْتُمْ تَفْكِهُونَ فَظَالْتُمْ тафалтум тафаккаҳун иборасидаги فَظَلْتُمْ тафалтумнинг асли فَظَالْتُمْ тафалилтумдир. Бунда л енгиллик учун туширилган. (اندغرماق) اندغرماق
андғарур, андғармақ).

الفردي الفردي ол анің јузиңә әлwірdī — у унинг јузига у билан, уришаётгандек бир сўз билан отилди. (الفرماق) الفرماق
әлwірәр, әлwірмәк).

اتكردي اتكردي өткүрдī — үткизди, сурди. (اتكرمق) اتكرمق
қарин өткүрдī — сурги үт ични сурди. (افكا) افكا
ол әwигә битик өткүрдī — у уйига хат юборди. Ҳар бир нарсани бирор нарсдан юборишга ҳам шу сўз қўлланади. (اتكرماق) اتكرماق
өткүрүр, өткүрмәк).

ال اكردي اكردي ічкәрdī — ичкари киритди. (اكرماق) اكرماق
ол атін әwгә ічкәрdī — у отини ичкари киритди. Бошқаларга ҳам шундай. (اكرماق) اكرماق
ічкәрүр, ічкәрмәк). (افكا) افكا ол ані бәккә ічкәрdī — у уни бекка кириб чақди. Уни қоралаб сўзлади. Бошқаларга ҳам шундай.

اذكردي اذكردي ол кичік сөзүг әзгәрdī : (اذكرمق) اذكرمق
әзгәрdī — у арзимас, қийматсиз сўзни тинглади, маъқуллади, унга амал қилди. Бу сўз күпинча бўлишсиз, инкор шаклида қўлланади. (انك) انك ол анің сөзин әзгәрмәдг — у унинг сўзига қушилмади, қулоқ солмади, қадрламади. (افك) افك ол јawуз нәңни әзгәрdī — у бузук нарсани тузатди, ислоҳ қилди. (اذكرمق) اذكرمق
әзгәрүр, әзгәрмәк).

ارگردې ارگردې әргүрдī — әритди. (ارگرمق) ارگرمق
у еғ ва бошқаларни әритди. (ارگرمق) ارگرمق
әргүрүр, әргүрмәк).

اَشْكُرْدِي ʔrgʊrdi — улгурди. اَشْقَا اَرْكُرْدِي ol ašqa ʔrgʊrdi — у ошга тамом бўлмасдан етиб улгурди. Ҳар бир нарса тамом бўлмасдан етиб улгуришга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْكُرْمَاكْ اَرْكُرْرُ ʔrgʊrʊr ʔrgʊrmāk).

اَسْكِرْدِي ʔskirdi — эскирди. تَوْنُ اَسْكِرْدِي ton ʔskirdi — тўн эскирди. Бошқаларга ҳам шундай. (اَسْكِرْمَاكْ اَسْكِرْرُ ʔskirʊr ʔskirmāk).

اَشْكُرْدِي ʔškʊrdi — қичқиртди, ўшқиртди. اَلْ اِتْعَ كَيْكَا al itʕa kika ʔškʊrdi ol itʕa kika ʔškʊrdi — у итни кийикка қичқиртди, ўшқиртди. Шунингдек одам бир нарсага ўшқирса ҳам шу сўз қўлланади. يَلَانُ اَشْكُرْدِي jilan ʔškʊrdi — илон оғзи билан вишиллади. Одамнинг оғзи билан ҳуштак чалишига, бургут қушнинг қичқиришига ҳам бу сўз қўлланади. Мақолда шундай келган: اَسْ اَشْكُرْسَا اَلْوُ us ʔškʊrsa alwu ʔškʊrsa ʔlʊr — бургут қуш бировнинг бетига қараб сайраса, ўшқирса, ўлимнинг аломати деб ҳисоблайдилар. (اَشْكُرْمَاكْ اَشْكُرْرُ ʔškʊrmāk ʔškʊrʊr ʔškʊrmāk).

اَشْكُرْدِي ʔškʊrdi — эслади. اَلْ اَتْمَشْ سُوْرَكْ اَشْكُرْدِي al atmash suwak ʔškʊrdi ol unutmush sʔzʊg ʔškʊrdi — у унутилган сўзни эслади. Бошқаси ҳам шундай. (اَشْكُرْمَاكْ اَشْكُرْرُ ʔškʊrmāk ʔškʊrʊr ʔškʊrmāk). Ҳатимсиз феълдан ўтимли феъл ясаш, ўтимли феъллардан икки фоилга ўтувчи феъл ясаш учун ўтган замон феълнинг қўшимчаси бўлган „д“ ҳарфи „т“ га айланткирилади. [Бу вақт] феълда икки „т“ ҳарфи пайдо бўлади: бири — ўтимли феъл ясаш учун орттирилган „т“, иккинчиси „т“ га айланган ўтган замон феъли аффикси „д“ дир.

Масалан, سُوْرُ اَشْكُرْدِي sʊru ʔškʊrdi сўз ўшқурди гапида ўшқурди феъли эслади маъносида бўлса, اَشْكُرْتِي ʔškʊrti ўшқуртти феъли эслатди демакдир. اَنْكْ اَرْغُرْتِي ank arʕurti аниқ атин аргуртти (унинг отини чарчаттирди) икки фоилга ўтувчи феълга мисолдир. Бу феълларнинг ашқуртди ўшқуртди аргуртди аргуртди вариантлари ҳам бор. Аввалгиси яхшироқ, тўғрироқдир. اَرْپَ اَشْتِي arpa ʔшти ʔрпәшти — ҳурпайишли. اَرْپَانُ ʔрпән ʔрпәшти — ботирлар бўлак-бўлак бўлиб бир-бирларини ғазаб билан қувардилар, бир-бирларига ҳурпаярдилар. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْپَ اَشْتِي arpa ʔшти ʔрпәшти, ʔрпәшмāk).

Шеърда шундай келган:

اَرْنُ اَرْغُ اَرْپَ اَشْتِي arnu arʕu arpa ʔшти
اَوْجُنْ كَكَيْنْ اَرْپَ اَشْتِي awjun kakayn arpa ʔшти
سَقْلُ تَنْبُ تَرْپَ اَشْتِي saqlu tanbu tarpa ʔшти
كُكْسِي اَرَا اَوْتُ تَقَارُ kʊksi ara awtu taqaru

ʔрән ариг ʔрпәш ʔр,
Очин кәкин ʔртәш ʔр,
Сақал тутуб тарт ʔшур,
Көксі ара от тўтар.

Ботирлар бир-бирларига ёмон кўз ва ғазаб билан қарашдилар, улар бир-бирларидан ўч олмоқ истайдилар, ғазаб ўти кўкракларидан ёнаётгандай соқолларига осилишар, тортишардилар. [Одамлар (бир-бирларидан) ўч олиш учун (бир-бирларига) ғазаб билан боқишар эди, ўч олмоқ истар эдилар. Кўкракларидан ғазаб ўти ёнаётгандай, соқолларига чангал солиб тортишар эдилар].

اِرْتَاشْتِي اَرْ اِرْتَاشْتِي artašti ar artašti ʔртәшти ар — текширишдилар, излашдилар. اِرْتَاشْتِي اَرْ اِرْتَاشْتِي artašti ar artašti ʔртәшти ар олар бу сўзга ʔртәшти ар — улар

бу сүзни текширишдилар. Иш ва бошқаларни текширишга ҳам бу сүз қўлланади. (اِرْتَشُوْرُ اِرْتَشِمَاكُ)

اِرْتَشِدِي арташди: اِرْتَشِدِي اِرْتَشِدِي جَلِيْنُقْ اِرْتَشِدِي арташди — одамлар бир-бирларини кўриб бузилишди. Бир-бирига таъсир қилиб бузадиган ҳар бир нарсага ҳам бу сүз қўлланади. (اِرْتَشِمَاكُ اِرْتَشُوْرُ) арташур, арташмақ).

اِرْتَشِدِي 8ртүшди — пардалашди, яширишди. اَلْاِرْتَشِدِي اِرْتَشِدِي олар бу ишга 8ртүшди — улар бу ишни пардаладилар. Ҳар бир ишни яшириш учун бировга ёрдам қилган кишига ҳам шундай дейилади. (اِرْتَشِمَاكُ اِرْتَشُوْرُ) 8ртүшур, 8ртүшмақ).

اِرْتَشِدِي 8ртәшди — ўрташди, куйдиришди. اِرْتَشِدِي اِرْتَشِدِي бузун бир иккиндиниң эвләрин 8ртәшди — халқ бир-бирининг уйини куйдиришди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. Бу феъл формаси ёрдамлашиш, баҳслашишга ҳам қўлланади. (اِرْتَشِمَاكُ اِرْتَشُوْرُ) 8ртәшур, 8ртәшмақ).

اِرْتَشِدِي 8ртишти — узишди, баҳслашди. اِرْتَشِدِي اِرْتَشِدِي ол мәнниң бири арсландан 8ртишти — у мен билан арслон ёнидан ўтишга баҳслашди. Шунингдек ҳар бир хавfli нарса олдиан ўтишга ҳам бу сүз қўлланади. (اِرْتَشِمَاكُ اِرْتَشُوْرُ) 8ртишур, 8ртишмақ).

اِرْتَشِدِي артішди — ортишди. اِرْتَشِدِي اِرْتَشِدِي ол мәнә арчи артішди — у менга туяга юк ортишда ёрдам берди. (اِرْتَشِمَاكُ اِرْتَشُوْرُ) артішур, артішмақ). Бу сүз тортишиш ва баҳслашишга ҳам қўлланади.

اِقْتَشِدِي оқташти — ўқ отишди. اِقْتَشِدِي اِقْتَشِدِي ол анни бири оқташти — у унинг билан ўқ отишди. Қуръа соққасини ташлашга ҳам бу сүз қўлланади. (اِقْتَشِمَاكُ اِقْتَشُوْرُ) оқташур, оқташмақ).

اِنْدَشِدِي ўндашди — чақиришди. اِنْدَشِدِي اِنْدَشِدِي ол анниң бири ўндашди — улар бир-бирларини чақиришдилар, ундашдилар. (اِنْدَشِمَاكُ اِنْدَشُوْرُ) ўндашур, ўндашмақ).

اِبْرَشِدِي опрашти: اِبْرَشِدِي اِبْرَشِدِي тонлар опрашти — тунлар тўзиш бошлади, тўзишга юз тутди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اِبْرَشِمَاكُ اِبْرَشُوْرُ) опрашур, опрашмақ). Мақолда шундай келган:

كَنْكَاشْ بِيكْ بِيكْ اَذْرَشُوْرُ
كَنْكَاشْ سِيْزْ بِيكْ اِبْرَشُوْرُ

кәнәшлик билек ўзрәшур, кәнәшсиз билек опрашур — маслаҳатлик иш борган сари яхшилашиб боради, бемаслаҳат иш борган сари бузилишга юз тутди. опрушди: اِبْرَشِدِي اِبْرَشِدِي ол мәнә мун опрушди — у менга шурва ичишда ёрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اِبْرَشِمَاكُ اِبْرَشُوْرُ) опрушур, опрушмақ). Бу феъл формаси баҳслашишга ҳам қўлланади.

اِتْرَشِدِي 8трүшди: اِتْرَشِدِي اِتْرَشِدِي олар бир-бирига битик 8трүшди — улар бир-бирларига хат юбордилар. (اِتْرَشِمَاكُ اِتْرَشُوْرُ) 8трүшур, 8трүшмақ). Бу сўзинг асли اِتْرَشِدِي 8түкрүшди дир. Бу сүз ёрдамлашишга ҳам, баҳслашишга ҳам қўлланади.

اُتْرُشْدِي اُتْرُشْدِي : ол аңар отрушди —
у унга бир ишда тескари турди, хусумат қилди.
اُتْرُشْدِي اُتْرُشْدِي : ол мәнә отрушди — у менга юзлан-
ди; мен билан бетма-бет турди. (اُتْرُشْمَاقُ)
отрушур, отрушмақ).

اُتْرُشْدِي اُتْرُشْدِي : ол мәнә кәсмә
утрушди — у менга зулф (соч) кесишда ёрдам
берди. Ортиқчаси қайчи билан қийиладиган ҳар
бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اُتْرُشْمَاقُ)
утрушур, утрушмақ)

اُجْرُشْدِي اُجْرُشْدِي : ол мәнә қуш учрушди.
اُجْرُشْدِي : ол мәнә қуш учрушди — у менга қуш учришиди,
қуш учришда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу
сўз қўлланади. (اُجْرُشْمَاقُ) учрушур,
учрушмақ).

اُجْرُشْدِي اُجْرُشْدِي : ол аниң өпкәсин мәнәң
бирлә өчрүшди — у унинг
ғазабини бостиришда менга ёрдам берди. Бу сўз ўт
учиришга ёрдамлашишга ҳам қўлланади.
(اُجْرُشْمَاقُ) өчрүшур, өчрүшмақ).

اُجْرُشْدِي اُجْرُشْدِي : ол мәнә суw ич-
рүшди — у менга сув ичишда ёрдам берди. Баҳсла-
шишда ҳам шу сўз қўлланади. (اُجْرُشْمَاقُ)
ичрүшур, ичрүшмақ).

اُذْرُشْدِي اُذْرُشْدِي : олар икки
азрүшди — улар иккови айрилишди. (اُذْرُشْمَاقُ)
азрүшур, азрүшмақ).

بُكُنْدَنْ اُلْ يَزَلْدِي
يَزْدَا قُبَا اُذْرُشُورُ

نَمَانْ جَجَكْ تَزَلْدِي
اَكْشْ يَتْبُ اَزَلْدِي

Тумән чөчәк тизилди,
Бүкүндән ол јазилди,
өгүш јатіб узәлди,
Јәрдә қоба азрүшур.

Ёзни мақтаб ёзади: турли-туман чечаклар тизилди,
ғунчасидан, куртагидан ёзилиб күринди. Улар ер
остида узоқ ётиб эзилган эди, ердан бош күта-
риб бир-биридан айрилишаётир.

[Турли-туман чечаклар тизилиб, ғунчалари
эзилди. Узоқ вақт (ер тагида) ётиб эзилган эди.
Ердан (бош) күтариб айрилишаётир].

اُذْرُشْدِي اُذْرُشْدِي : ол мәнә тавар
өзрүшди — айришди. (اُذْرُشْمَاقُ) өзрүшур,
өзрүшмақ). Бу сўз
баҳслашишга ҳам қўлланади.

اِسْرِشْتِي اِسْرِشْتِي : тишлашди, тўқнашишди.
اِسْرِشْتِي : икки азғир бирлә икрүшди — икки айғир бир-
бири билан тишлашди. Бошқаларга ҳам бу сўз
қўлланади. (اِسْرِشْمَاقُ) икрүшур, икрүшмақ).
Ёрдамлашиш ва баҳслашишга ҳам бу сўз қўлла-
нади.

اَسْرُشْدِي اَسْرُشْدِي : аксирүшди.
اَسْرُشْدِي : икки киши ким күп аксирүшда баҳс-
лашди. (اَسْرُشْمَاقُ) асрүшур, асрүшмақ).

اَسْرُشْدِي اَسْرُشْدِي : олар икки
осрүшди — улар иккови ўсиришда баҳслашиш-
ди. (اَسْرُشْمَاقُ) осрүшур, осрүшмақ).

اَغْرُشْدِي اَغْرُشْدِي : ўкрайишди, тикилишди.
اَغْرُشْدِي : икки јағи оғрашди — икки душман бир-би-

рига тикилишди, бир-бирига қасд қилишди. Бош-қаларга тикилиш ва ўқрайиш ҳам шундай.

(اغرشماق اغرشور, оғрашур, оғрашмақ).

اغرشتي لار : اَلار بُو ايشقا اغرشتي لار : оғриштилар : олар бу ішқа ағриштилар — улар бу ишга оғринишдилар, хафа бўлишдилар, ачнинишдилар. (اغرشماق اغرشور, ағришур, ағришмақ).

اغرشتي : اَل مَنَّا سَنكوك اغرشتي : ол мәнә сөнүк оғрушти — у менга сўнғакни бўлак-бўлак қилиб айиришда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اغرشماق اغرشور, оғрушур, оғрушмақ).

اغرشتي : اَل مَنَّا سَنكوك اغرشتي : ол мәнә сөнүк оғрушти — у менга сўнғакни бўлак-бўлак қилиб айиришда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اغرشماق اغرشور, ағришур, ағришмақ).

اغرشدي : اَل مَنَّا سَنكوك اغرشدي : ол мәнә сөнүк оғрушти — у менга сўнғакни бўлак-бўлак қилиб айиришда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اغرشماق اغرشور, ағришур, ағришмақ).

بَشِن اَتَب بَشِنْدِي اَذَغَر قَسِر كَشِنْدِي
تَمَان تَوْرَب تَشِنْدِي اَكْر اَلِب اَقْرَشور

Јашин атиб јашнаді,
Туман туруб тушнаді,
Азғір, қісір кішнаді,
Өгүр аліб оқрашур.

Баҳорни таърифлаб ёзди.

Јашин яшнади, булут қўзғалиб, ҳаяжонга тушди. Айғир ва биялар баҳор келганидан завқланиб, шодлик билан кишнашди ва яйрашиб уюр олишди, насл тарқатишди. [Јашин яшнади, булут қўзғалиб қайнади. Айғир, байталлар кишнашди. Уюр олиб шодланишмоқда].

اَل بَكَا كَنَد اَكْرَشْتِي : эғришти — ўрашга ёрдам берди. ол бэғгә кәнд эғришти — у бекка қўрғонни ўрашга, муҳосара қилишга ёрдам берди. (اَناسِي بَرَلَا يَب اَكْرَشْتِي : қиз анаси бірлә јип эғришти — қиз онаси билан ип йигиришда баҳслашди. Ёрдамлашишда ҳам бу сўз қўлланади. (اَكْرَشْمَاك اَكْرَشور, эғришур, эғришмақ).

اَكْرَشْتِي : اَل اَنَكْر بِيَشِك اَكْرَشْتِي : ол аңар бэшик бғришти — у бешик терватишда унга ёрдам берди. (اَكْرَشْمَاك اَكْرَشور, бғришур, бғришмақ).

اَمْرَشْتِي : اَتِم بَرَجَا اَمْرَشْتِي : эғим барча эғришти — қўтир ва бошқалардан бутун аъзойи баданим қичишди. (اَمْرَشْمَاك اَمْرَشور, эғришур, эғришмақ).

اَرَقَشْدِي : اَرَمَلار قَمغ اَرَقَشْدِي : арвашди — аврашди. қамлар қамуғ арвашди — сеҳргарлар аврашдилар, бир турли сўзлар сўзлашдилар. Жин чалиши ва бошқаларга қарши авраш ҳам шундай. (اَرَقَشْمَاق اَرَقَشور, арвашур, арвашмақ).

¹²³ Арвашди сўзи ҳозир аврашди тарзида қўлланади. Навоий асарларида ҳам левондагича қўлланган:

Зулфи савдосида билмаслар Навоий нуктасин,
Ким жунун рафторидур ёхуд йилоннинг арбоғи.

Ҳозирги ўзбек тилининг айрим лаҳжаларида ҳам „арбади“ формаси қўлланади.

اَلْ اَرْقَشْتِي — орқашти. اَلْ اَرْقَشْتِي — орқашти. ол анін бірлә јук арқашти — у, унинг билан јук орқалашди, яъни у ўртоғининг јукини орқасигә күйиб кўтариб борди. (اَرْقَشْمَاقُ. اَرْقَشْمَاقُ. арқаштур, арқашмақ).

اَلْ اَلْقَشْتِي — йуқ қилишди. بُوِي اِكْتِي بِلَا اَلْقَشْتِي — бу іккі билә алқішти — икки тоифа (қабилә) бир-бирини йуқ қилди. Ҳар нарсани йуқ қилишда баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْقَشْمَاقُ. аққіштур, аққішмақ).

اَلْ اَلْقَشْدِي — яхшилашди, аққішди. اَلْ اَلْقَشْدِي — яхшилашди, аққішди. ол мәннц бірлә алқіш алқішди — у менинг билан мақташди, аққішлади, яхшилашди. Алқішда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْقَشْمَاقُ. аққіштур, аққішмақ)

Қуйидаги парчада келган:

اَلْبَلَارُ اَرِغُ الْقَشْرِ كُحُّ بِيْرُ قَلْبِ اَرْقَشْرِ
بِيْرُ بِيْرِ اَوْزَا الْقَشْرِ اَدَكْرَمَدَبْ اَقِ اَتَارُ

Аллар ариғ алқішур,
Куч бір қиліб арқашур,
Бір-бір ўзә алқашур,
Эзкармәзіб оқ атар.

Жангни таърифлаб ёзди:

Ботирлар бир-бирини ўлдирадилар, йуқ қилишадилар, кучларини тўплаб, бир-бирига ёрдамлашадилар, кўмак бериб мақташадилар, уларнинг ҳар бири ўлимдан қўрқмай ўқ отадилар.

[Ботирлар роса уришдилар, (бир-бирларига) ёрдам учун кучларини бириктирдилар. (Улар) бир-бирларини мақташар эдилар, (уларнинг ҳар бири) ўлимдан қўрқмай ўқ отадилар].

اَلْ اِرْكَشْتِي — тўплашди. اَلْ اِرْكَشْتِي — тўплашди. ол мәннц тавар іркишти — у менга мол тўплашда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اِرْكَشْمَاقُ. اِرْكَشْمَاقُ. іркиштур, іркишмақ).

اَلْ اَلْكَشْتِي — элашишди. اَلْ اَلْكَشْتِي — элашишди. ол аңар ун эікәшти — у унга ун элашда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْكَشْمَاقُ. аққіштур, аққішмақ).

اَلْ اَمْكَشْتِي — қийналишди. اَلْ اَمْكَشْتِي — қийналишди. бу ішда бој эмгәшти — бу ішда одамларнинг баъзиси баъзиларининг сабабидан чарчашди, қийналишди. (اَمْكَشْمَاقُ. аққіштур, аққішмақ).

اَلْ اِبْلَشْتِي — ҳўплашди, нобуд қилишди. اَلْ اِبْلَشْتِي — ҳўплашди, нобуд қилишди. будун ікинди таварін опләшди — халқ бир-бирининг молини нес-нобуд қилди, ғарот қилди. (اِبْلَشْمَاقُ. аққіштур, аққішмақ).

اَلْ اَتْلَشْتِي — оtlәшди : اَلْ اَتْلَشْتِي — оtlәшди нәц — нарсалар тешилиб ёрилди. Нарсалар парда билан ўралди. Бу сўз ўғирлашда қўлланади. (اَتْلَشْمَاقُ. аққіштур, аққішмақ).

اَلْ اَتْلَشْتِي — аллар оtlәшди : اَلْ اَتْلَشْتِي — аллар оtlәшди — ботирлар талашишди, уришишди. (اَتْلَشْمَاقُ. аққіштур, аққішмақ).

اَلْ اِتْلَشْتِي — йуқолишди. اَلْ اِتْلَشْتِي — йуқолишди. ол мәннц нарсалар йуқ бўлди, йуқолди. (اِتْلَشْمَاقُ. аққіштур, аққішмақ).

¹²⁴ Бу сўзни ҳозир элашди тарзида қўллаймиз. Девон ёзилган вақтда бу феъл элак сўздан ясалган бўлса керак. Бизда ҳозир эла буйруқ формасидан ясалган ҳолати қўлланади.

اچلىشدى اچلىشدі — очилишди. قىغلار اچلىشدى қапуғлар ачлышды — эшиклар очилди. Ечилмаган масалаларнинг ечилишига ҳам бу сўз қўлланади.

اذلىشدى اذلىشدى — йўқотишди. الاز بىر اكيندىنى اذلىشدى олар бир икіндіні эзіләшді — улар бир-бирига бўлган ҳурматни йўқотишди.

اذلىشدى اذلىشدى — кетма-кет, орқама-орқа юришди. الاز بىر ايقى* بىر بىرکا اذلىشدى йиклар бир-бирининг орқасидан юришди.

ارلىشدى ارلىشدى — мардликда баҳслашишди. الاز اكيى اذلىشدى олар іккі эрләшді — улар иккиси эрликда, мардликда баҳслашди.

ارلىشدى ارلىشدى — бақиршди, қийқиршди. بودن قمع اذلىشدى будун қамуғ орлашді — ҳамма эл бақиршиб чақиршди. Асли ارلىشدى орлашті дир.

ازلىشدى ازلىشدى — узилди. ناع ازلىشدى узлүшді нәң — нарса узилди. بكي كىسى ازلىشدى бәғи кісі¹²⁵ үзлүшді — эр-хотинлик узилди.

ازلىشدى ازلىشدى : الميغ بيرمليگدن ازلىشدى алімліг бәрім-ікдін үзлүшді — олувчи билан берувчи [қарз берган ва қарз олган] узилишди.

* Бу сўз ايقى шаклида берилган. Қаранг: I т, 65, 223-бетлар.
¹²⁵ Бу сўз Басим Аталайда кіші тарзида берилган, I том, 239-бет.

اشلىشدى اشلشدى — ишлашди, ишда баҳслашишди. ال مينك بولا اشلشدى ол мәнң бірлә ішләшді — у мен билан ишда баҳслашди. Ишда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади.

اغلىشتى اغلىشتى — йиғлашди. اغلان اغلىشتى оғлан йғлашді — болалар йиғлашди. Бу сўзнинг ى билан келган йғлашті варианты ҳам бор.

افلىشدى افلىشدى — тўпланишди. كىشى اقلشدى кіші эвләшді — одамлар бир нарса устига тўпланишди.

افلىشتى افلىشتى : ال بك بولا افلىشتى ايناب ол бәғ бірлә эвләшті ојнаб — у амир билан уйини ўртага қўйиб (уйдан) қимор ўйнашди. Бу махсус қоидадир. Қимор ўйнашни билдириш учун ўртага қўйиб қимор ўйналадиган сўз, ўзағи олиниб, охирига лашті қўшимчаси қўшилади.

اکلىشدى اکلىشدى — тўпланди, йиғилди. بىر نانك بىر ازا اكلشدى бір нәң бір узә өкүшді — бир нарса бир нарса устига йиғилди. Масалан, қум тўпланиши, чигиртканинг қамиш устига тўпланиши ёки одамларнинг иш атрофига тўпланиши каби.

اقلشدى اقلشدى : تگما تىكاقىن بودن اقلشدى ақлшді тәғмә жаңақтін будун ақлшді — турли тарафдан одамлар йиғилишди. Шунга ўхшаш ҳар томондан сувлар оқишига ҳам бу сўз қўлланади.

اَكْلَشْدِي ʔklāšdī: اَلار قَمَعْ اَذَقْ اَكْلَشْدِي لَارْ олар қамуғ азақ ʔklāšdīlār — улар ҳаммаси бир ишда якдиллик билан иттифоқ бўлдилар демакдир. Бир-бирларига нарсани оёқ билан босиб янчишга ёрдам бериш учун ҳам қўлланади. (اَكْلَشْمَاكْ اَكْلَشْمَاكْ ʔklāšmāk).

اَكْلَشْدِي ʔklāšdī: اَلْبَقِي اِرْعْ اَكْلَشْدِي اَلْبَقِي اِرْعْ اَكْلَشْدِي — йилқи ва бошқа ҳайвонлар касалланишди. (اَكْلَشْمَاكْ اَكْلَشْمَاكْ ʔklāšmāk).

اَمْلَشْدِي لَارْ ʔmlāšdīlār — даволандилар, эмландилар. بِالْعَلَا اَمْلَشْدِي لَارْ балғлар ʔmlāšdīlār — ярадар даволанди. (اَمْلَشْمَاكْ اَمْلَشْمَاكْ ʔmlāšmāk).

اَمْلَشُو ʔmlāšū: اَلْ اَنْكْ بِرْ لَا جِيْكَانْ اُرْدِي اَمْلَشُو اَلْ اَنْكْ بِرْ لَا جِيْكَانْ اُرْدِي اَمْلَشُو — у унинг билан иштонни ўртага қўйиб чавгон ўйнашди.

(اَمْلَشْمَاكْ اَمْلَشْمَاكْ ʔmlāšmāk).

اَمْلَشْدِي ʔmlāšdī: اَلْ اَنْكْ بِرْ لَا اَلْ اَلْ اَنْكْ بِرْ لَا اَلْ اَنْكْ بِرْ لَا اَلْ اَنْكْ بِرْ لَا — у, унга қўли билан ишоратлашди. (اَمْلَشْمَاكْ اَمْلَشْمَاكْ ʔmlāšmāk).

اَتْسَقْتِي ʔtsqti: اَلْ اَلْ اَلْ اَلْ اَلْ اَلْ اَلْ اَلْ — у ўйинда (қиморда) танга ютқизди. Бошқаси ҳам шундай.

(اَتْسَقْمَاكْ اَتْسَقْمَاكْ ʔtsqmāk).

Мақолда шундай келган:

سِنَامَسَا اَرْ سِقَارْ سَقِنَمَسَا اَتْسَقَارْ sīnamasa ar siqar. siqnamasa utsqar¹²⁶ — синамаса одам алданади, аввалда ишнинг натижаси ҳақида ўйламаса, енгилла-

¹²⁶ Бу мақол изоҳидаги (I том, 206-бет) арабча واذر سؤني والحذر шаклида хато ёзилган.

ди (ютқизади). Бу мақол ишда тажрибага суяниш кераклигига, ўйлаб иш қилишга ундаб айтилади.

اَرْسِقْتِي ʔrsqti: اَرْ اَرْ اَرْسِقْتِي ʔrsqti — мағрурланди ʔrsqti — одам мағрурланди, керилди.

(اَرْسِقْمَاكْ اَرْسِقْمَاكْ ʔrsqmāk).

اَرْسُقْتِي ʔrsqtī: اَرْ اَرْسُقْتِي ʔrsqtī — урсукти — одам урушда енгилди, калтак еди.

(اَرْسُقْمَاكْ اَرْسُقْمَاكْ ʔrsqmqāk).

اَلْسِقْتِي ʔlsqti: اَلْ اَلْ تَفَارِنْ اَلْسِقْتِي ʔlsqti — ол таварин алсқти — унинг моли тортиб олинди.

(اَلْسِقْمَاكْ اَلْسِقْمَاكْ ʔlsqmāk).

اَنْدِقْتِي ʔndqti: اَرْ اَنْدِقْتِي ʔndqti — одам ондқти — одам ондқти. (اَنْدِقْمَاكْ اَنْدِقْمَاكْ ʔndqmqāk).

Шеърда шундай келган:

قَبْعَشْبٌ يَتَسَا اَنْكْ يُوْزِيْنِكَا اَلْسِقَرُ اَوْكِيْنْ اَنْكْ سُوْزِيْنِكَا
مَنْكْ كِشِيْ يَلْعِيْ بَلْبٌ اُوْزِيْنِكَا بِيْرَكَالْ اَذِنْ اَنْكْ كُوْزِيْنِكَا

Қоғашуб ятса анін жузиңа,
Алсқар бкин анін сөзиңа,
Миң киши јолуғи боліб өзиңа,
Бәргәләр бзин анін кбзиңа.

Унинг қўйнида унга қараб ётган киши унинг майин ва ёқимли сўзларига ўзини йўқотади. Бир жонни эмас, минг жонни унинг ҳуснига фидо қиладилар.

[У билан бирга ётса, унинг юзига қараса, унинг сўзларини эшитса, одам ўзини йўқотади. Унинг ҳуснига мингларча кишилар жон беришга рози бўлади].

اِنْجِكْتِي inçikti: اَر اِنْجِكْتِي әр inçikti — совуқ сувни устига қуйишдан одамнинг сезгиси йўқолди, худди ҳушдан кетгандек бўлди; ундан титради ва тиришди. (اِنْجِكْمَاكُ inçikmāk, inçikmāk).

اُسْتِكْتِي ũstikti: اَل بُو اِبْشَقَا اُسْتِكْتِي ол бу ішқа ũstikti — у бу ишга қаттиқ хоҳиш билдирди. (اُسْتِكْمَاكُ ũstikmāk, ũstikmāk).
Асли اُوْرْتِكْتِي ũrtiktidir.

اِرْبَالْدِي irpāldi: يَغَاجُ اِرْبَالْدِي jīgac irpāldi — ёғоч арраланди. (اِرْبَالْمَاكُ irpālmāk, irpālmāk). Мақолда шундай келган: اِنْكَاَكِي اِرْبَالْدِي aṅkākī irpāldi іш — ишнинг тузалиши қасд қилинди, лекин бузилиб қолди.

اِرْتِلْدِي artıldi — ортилди. اَر اَت اَوْزَا اِرْتِلْدِي әр ат ũzā artıldi — одам от устига ортилди, ташланди. Яъни одам ярми отнинг бир тарафига ва ярми отнинг иккинчи тарафига ташлангани ҳолда ортилди.

اِرْتِلْدِي artıldi: تَغَارُ اَشْيَاكُ اَوْزَا اِرْتِلْدِي тағар әшйāk ũzā artıldi — қош эшак устига ортилди. Бу сўз бошқаларда ҳам шундайдир. (اِرْتِلْمَاكُ artılmāk, artılmāk).

اِرْتُلْدِي irtıldi — пардаланди, ноаниқ қолди. اِبْشَقَا اَر اِرْتُلْدِي иш әр ũzā irtıldi — иш одамга ноаниқ бўлиб қолди. (اِرْتُلْمَاكُ irtılmāk, irtılmāk).
اِرْتُلْدِي irtıldi: اِرْتُلْمَاكُ irtılmāk, irtılmāk).
اِرْتُلْدِي irtıldi: اِرْتُلْمَاكُ irtılmāk, irtılmāk).

اِرْتُلْدِي irtıldi: اِرْتُلْمَاكُ irtılmāk, irtılmāk).
اِرْتُلْدِي irtıldi: اِرْتُلْمَاكُ irtılmāk, irtılmāk).

اِرْتَالْدِي irtāldi: اِرْتَالْدِي irtāldi нәң — у нарса сўралди, суриштирилди, талаб қилинди. (اِرْتَالْمَاكُ irtālmāk, irtālmāk).

Шеърда шундай келган:

كَنْكَلْمُ اِجْنُ اِرْتَالْدِي كَنْكَلْمُ اِجْنُ اِرْتَالْدِي
يَتَمِشْ بِشَغِ قَرْتَالْدِي يَتَمِشْ بِشَغِ قَرْتَالْدِي
نَنْ كُنْ كَجِبِ اِرْتَالْوُرُ نَنْ كُنْ كَجِبِ اِرْتَالْوُرُ

Kōnlūm ičün irtādi,
Jētmiş jashī¹²⁷ qarğadi,
Kēçmiş ũzūk irtādi,
Tūn, kūn kēçib irtālwūr.

Ўлган бир киши ҳақида ёзади:

Тушган мусибат билан кўнглим ўртанди, битган ярамни тирнаб, янгилатди, ўтган кунларни истатди, кеча-кундуз излатди.

[Унинг мусибати] кўнглимни ўртаб юборди.

Битган (тузалган) ярамни (тирнаб) янгиллади, ўтган кунларни истатди. Кеча-кундуз излатди].

اِبْرُلْدِي ibrıldi — ичилди. اِبْرُلْدِي ibrıldi — ичилди. (اِبْرُلْمَاكُ ibrılmāk, ibrılmāk).

اِسْتَلْدِي ıstıldi¹²⁸ — ортди, ошди, кўпайди. (اِسْتَلْمَاكُ ıstılmāk, ıstılmāk).

Кўшиб ортдирилса ҳам, бу сўз қўлланади. Бошқа нарсаларга нисбатан ҳам шундай. (اِسْتَلْمَاكُ ıstılmāk, ıstılmāk).

¹²⁷ Босма нусхада яра маъносидаги сўз башіғ ўрнида јашіғ бўлиб хато кетган, биз уни тузатиб, умумий мазмунга мувофиқ башіғ шаклида изохладик.

¹²⁸ Бу сўз ҳозир устама мукофот, устама қиймат каби маъноларда қўлланади.

اِسْتَلِدِي istäldi — исталди, суралди. اِسْتَلِدِي نَانِكْ istäldi nänç — нарса исталди, суралди, талаб қилинди.

(اِسْتَلِمَاكْ اِسْتَلُوْرُ istälür, istälmäk).

اَشْتَلِدِي äштиldi — эшитилди. اَشْتَلِدِي بُو سُوْرُ äштиldi bu söz äштиldi — бу сүз эшитилди. Бошқалари ҳам шундай.

(اَشْتَلِمَاكْ اَشْتَلُوْرُ äштиlür, äштиlmäk).

اَغْتَلِدِي ағтldi — ерга урилди, ағдарилди. اَغْتَلِدِي اَر اَغْتَلِدِي әр ағтldi — одам ерга урилди, йиқитилди. Асли اَغْتَلِدِي ағтарилдидир.

(اَغْتَلِمَاكْ اَغْتَلُوْرُ ағтlür, ағтlмәк).

اَقْدِلِدِي әwdilidi: اَقْدِلِدِي نَانِكْ әwdilidi nänç — нарса түпланди. (اَقْدِلِمَاكْ اَقْدِلُوْرُ әwdilür, әwdilmäk).

اِكْدِلِدِي ikdilidi — тарбияланди. اِكْدِلِدِي اَغْلُ огул ikdilidi — бола тарбияланди.

Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.

(اِكْدِلِمَاكْ اِكْدِلُوْرُ ikdilür, ikdilmäk).

اُتْرُودِي үтрüdi — чалинди. اُتْرُودِي سِيْبِيْزْغُو سибизгу үтрüdi — сивизга [най] чалинди.

Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.

(اُتْرُودِي اُتْرُودِي үтрüür, үтрülmäk).

اُتْرُودِي утрuldı — кесилди, қирқилди. اُتْرُودِي سَاحْ сач утрuldı — соч кесилди, олинди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.

(اُتْرُودِي اُتْرُودِي үтрüür, үтрülmäk).

اَذْرِلِدِي әзrildı — айрилди. اَذْرِلِدِي يُولْ јол әзrildı — йул айрилди. Икки улфат айрилишига, узоқлашишига, йиллар айрилишига ҳам бу сүз қўлланади.

(اَذْرِلِمَاكْ اَذْرِلُوْرُ әзrilür, әзrilmäk).

اَذْرِلِدِي үзrüldi: اَذْرِلِدِي نَانِكْ үзrüldi nänç — нарса айрилди, ажратилди, танланди. Бир тўда одамларнинг бир

томонга ажралишига ҳам бу сүз қўлланади. اَذْرِلِدِي اَرَانِي әрәни үзrüldi — унинг одамлари бир тарафга ажралди. (اَذْرِلِمَاكْ اَذْرِلُوْرُ үзrilür, үзrülmäk).

اِسْرِلِدِي іsrıldı — чайналди. اِسْرِلِدِي اَتْمَاكْ әтмәк іsrıldı — нон чайналди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сүз қўлланади.

(اِسْرِلِمَاكْ اِسْرِلُوْرُ іsrilür, іsrilmäk).

اَشْرِلِدِي ашruldı — оширилди. اَشْرِلِدِي اَرْتِنَ јүк арттин ашruldı — юк тепадан ўтказилди, оширилди. Бошқа нарсадан оширишига ҳам бу сүз қўлланади.

(ашrilmäk) (ашrilmäk) (ашrilmäk).

ағruldı оғruldı — қасд қилинди. ағruldı ол јәргә оғruldı — у ерга боришига қасд қилинди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.

(ағrilmäk) (ағrilmäk) (ағrilmäk).

ағruldı оғruldı — суяклар айрилди ва бўлак-бўлак бўлиб қолди. Шеърда шундай дейилган:

بلجق بالیق یغرلور جغای یغز یغرلور
ارنکک لرې اغرلور اذغج بلا افرشور

Балчiq балiq југрулур,
Чігај јавуз јігрilур,
Әрiңәklәri оғrilур,
Озгуч bilä әврiшүр.

Ез билан қиш тортишуви ҳақида ғзади:
Қишда лой, балчиқлар уйилиб кетади. Камбағал, юпун одамлар эзилади, бармоқлари совуққа қотиб қовушмай тарвақайлаб кетади, зирқирайди, бир парча ўт билангина овинади.

[(Қишда) лой, балчиқлар уйилади, камбағал, қашшоқлар эзилади. (Совуқда қотган) бармоқларини ҳуҳлаб иситадилар].

اَافْرُلْدِي *əwrüldi* — ўғирилди, бурилди, айланди. *اَافْرُلْدِي* *əwrüldi* — одам кетаётган томонидан қайтди, юзини ўғирди. Ўз йўналишидан қайтган ҳар бир кишига нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. (*اَافْرُلْمَاك* *əwrülmäk*, *اَافْرُلْمَاك* *əwrülmäk*).

اَافْرِلْدِي *əgrildi* — ўраб олинди. *اَافْرِلْدِي* *əgrildi* — шаҳар ўраб олинди. *اَافْرِلْدِي* *əgrildi* — ип йиғирилди. (*اَافْرِلْمَاك* *əgrilmäk*, *اَافْرِلْمَاك* *əgrilmäk*).

اَافْرِلْدِي *əgrildi* — терватилди. *اَافْرِلْدِي* *əgrildi* — боланинг бешиги терватилди. (*اَافْرِلْمَاك* *əgrilmäk*, *اَافْرِلْمَاك* *əgrilmäk*).

اَافْرُلْدِي *əmrüldi*: *اَافْرُلْدِي* *əmrüldi* қайнар ашич *اَافْرُلْدِي* *əmrüldi* — совуқ сув қуйилишидан қозоннинг қайнаши тўхтади. *اَافْرُلْدِي* *əmrüldi* — одамнинг нафаси ўчди, ўлди. Қўзғалишдан кейин тинчиган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (*اَافْرُلْمَاك* *əmrülmäk*, *اَافْرُلْمَاك* *əmrülmäk*).

اَافْرُلْدِي *ərgäldi*¹²⁹ — силкитилди. *اَافْرُلْدِي* *ərgäldi* — дарахт силкитилди. Силкитилган ҳар бир нар-

¹²⁹ Навонийда бу сўз одамнинг ҳаракатланиши ва бош чайқоли каби маъноларда қўлланади.

Бир кеча-кундуз ўликлардек ётиб,
Ул санам ҳолига бошин *ирғатиб*...

Кеча-кундузлаб ўликдай ётган одам севиклиснинг ҳолини кўриб, ҳаракатга тушиб қолди, қимирлаб қолди.

Неча боққан сари ҳайрат бўлиб фош,
Кулимсиб гоҳ-гоҳи *ирғатиб* бош...

Қараган сари ҳайрон бўлар эди, баъзида бошини чайқатиб кўяр эди.

сага ҳам бу сўз қўлланади. (*اَافْرُلْمَاك* *ərgälmäk*).
اَافْرُلْمَاك *ərgälmäk*).

اَافْرُلْدِي *arwaldi* — авралди, ўқилди. *اَافْرُلْدِي* *arwaldi* — авралди¹³⁰ — авраш, афсун (алдаш сўзлари) ўқилди. (*اَافْرُلْمَاك* *arwalımäk*, *اَافْرُلْمَاك* *arwalımäk*).

اَافْرُلْدِي *alqaldı* — *بُكْكَ الْقَيْشُ الْقَلْدِي* *bəggä alqış alqaldı* — бекка яхши дуолар, олқишлар қилинди. (*اَافْرُلْمَاك* *alqalımäk*, *اَافْرُلْمَاك* *alqalımäk*).

اَافْرُلْدِي *irkildi* — тўпланди. *اَافْرُلْدِي* *irkildi* — кўп аскар тўпланди. Тўпланиб кўпайган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (*اَافْرُلْمَاك* *irkilımäk*, *اَافْرُلْمَاك* *irkilımäk*).

اَافْرُلْمَاك *irkilımäk*). Бошқаси тўпланса ҳам, шу сўз қўлланади. Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз формаларда ишлатилади.

اَافْرُلْدِي *urküldi*¹³¹ — *اَافْرُلْدِي* *urküldi* — урқунч боліб-
اَافْرُلْدِي *urküldi* — шов-шув қўзғалди, ҳатто қочиб бошланди (*اَافْرُلْمَاك* *urkülmäk*, *اَافْرُلْمَاك* *urkülmäk*).

اَافْرُلْدِي *əikaldi* — эланди. *اَافْرُلْدِي* *əikaldi* — ун эланди. Бошқа нарсаларга ҳам қўлланади. (*اَافْرُلْمَاك* *əikälımäk*, *اَافْرُلْمَاك* *əikälımäk*).

اَافْرُلْدِي *artindi* — ортди. *اَافْرُلْدِي* *artindi* — одам халтасини ҳайвонга ортди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (*اَافْرُلْمَاك* *artinımäk*, *اَافْرُلْمَاك* *artinımäk*).

¹³⁰ Бу тандаги *اَافْرُلْدِي* *arwaldi* сўзи *اَافْرُلْدِي* *arwaldi* бўлиши керак эди. Чунки *арқаш* карвон маъносидadır. Бу ерда эса сўз карвон ҳақида эмас, *арқаш* ҳақида боради.

¹³¹ Урқўлди сўзи ҳозирги адабий тилда ҳурқилди (ҳурқмоқ, ҳурқиб) равишида қўлланади. Лекин айрим шеваларда ҳозир ҳам *урқди* шаклида ҳам ишлатилади.

اۋرتىدى ۋىرتۇندى: اۋرغۇت يۈزىن اۋرتۇندى — хотин юзини очди. Юзини бекитса ҳам, шундай қўлланади. (اۋرتماق. ۋىرتۇنۇر, ۋىرتۇنмақ).

اۋرتىدى ۋىرتۇندى — куйди, ёнди, ўртанди. ۋىرتۇندى ۋىرتۇندى — нарса куйди. (اۋرتماق. ۋىرتۇнۇр, ۋىртۇнмақ).

Кун ботгандан сўнг булут қизарса ۋىرتۇندى ۋىртۇндى дейилади. Турклар буни яхшиликка йўядилар. Мақолда шундай келган;

تۈنلا بۈلت اۋرتىسا اۋىلىك اۋرى كەلدۈرۈشچا بۇلور.
تۈنكدا بۈلت اۋرتىسا اۋىلىك اۋرى كەلدۈرۈشچا بۇلور.

Тўнлә булёт ۋىртўнсә,

Әwlük urı kәldürmishchä bolur.

Таңда булёт ۋىртўнсә,

Әvgä jağı kirmishchä bolur.

Кечқурун булут қизарса, хотини ўғил туққандек, эрталаб булут қизарса, душман уйга киргандек бўлади. Сўнгисини яхши ҳисобламайдилар.

اۋىدىنى ۋىدىندى — тўплади. ۋىدىنى ۋىدىنى ол ۋىدىنى — у ўзига мева тўплади. Бу сўз бошқаларга ҳам қўлланади. (اۋىدىنى. ۋىدىнۇр, ۋىدىнмақ).

اۋىدىنى ۋىدىندى — қаршиланди, юзланди. ۋىدىنى ۋىدىنى ол мәнә утрүнді—у менга қарши турди. ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى — шамол дарахтга юзланди. (اۋىدىنى. ۋىدىнмақ).

اۋىدىنى ۋىدىندى — қаттиқ хафаланди. ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى — одам бир иш тўғрисида жаҳли чиқиб хафаланди. Аслида бу сўз ҳали қайнаб пишмаган гул

карам ва шу каби бошқа нарса устига совуқ сув: қуйиб юбориш билан қайноғи тўхтаб, хом ҳолида қолишига айтилади; юмшоқ кўнгилли одам ғазабланишига ҳам қўлланади. (اۋىدىنى. ۋىدىнۇр, ۋىدىнмақ).

اۋىدىنى ۋىدىندى — аламланди. ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى — яра оғриди, ярадор ярасининг оғриғидан азобланди, алам чекди. Унга яра оғриғи сезилди. Бу сўз бошқаларга ҳам қўлланади. (аۋىدىنى. ۋىدىнмақ).

اۋىدىنى ۋىدىندى — ўрганди. ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى ол билик ۋىدىنى — у илм, ҳикмат ўрганди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (аۋىدىنى. ۋىدىнмақ).

Шеърда шундай келган:

اۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى * ۋىدىنى ۋىدىنى
اۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى

Әрдәм tilä ۋىدىنى болма күwәз,

Әрдәмсизин ۋىدىنى әдмәғүзә аңар.

Илм, ҳикмат ўрган, ўрганишда ҳавойилик ва такаббурлик қилма, ҳеч нарса ўрганмасдан ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган киши, имтиҳон вақтида уялади, ачинади. ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى — одам ҳунар ўрганди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

اۋىدىنى ۋىدىندى: ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى ۋىدىنى — хотин ўзи учун ип йигиргандек кўринди, аслида у йигирмаган эди. (аۋىدىنى. ۋىدىнмақ).

* Арабча изодга кўра ۋىدىنى эмас ۋىدىنى бўлиши керак эди.

أَحْسِنْدِي أَحْسِنْدِي охсінді — ўксинди. ол қилмш ішңа охсінді — у қилған ишига пушаймон еди, ўксинди. (أَحْسِنُورُ أَحْسِنُورُ أَحْسِنُورُ أَحْسِنُورُ охсінур, охсінмақ).

أَرْسِنْدِي أَرْسِنْدِي әрсінді — әркалашди, балоғатга етди. ағул әрсінді — ұғил (бола) балоғатга етди. (أَرْسِنُورُ أَرْسِنُورُ әрсінүр, әрсінмәк).

أَفْسِنْدِي أَفْسِنْدِي әwsінді: ол бу әwni әwsінді — у бу уйни ўз уйи ҳисоблади, ҳатто кириб жойлашди. (أَفْسِنُورُ أَفْسِنُورُ әwsінүр, әwsінмәк).

أَجْعِنْدِي أَجْعِنْدِي ічғінді — учирди. ол қушни әlikдән ічғінді — у қушни қўлидан бехос учирди, қўлидан чиқарди.

Мақолда шундай келган:

يَقَادَايَ يَلْغَاغَالِي الْكِدَاكِي أَجْعِنُورُ

јақадақі жалғағалі әlikдәкі ічғінур.

Ёқасига тўкилган овқатни ялаш билан овора бўлгач киши қўлидаги коса ва шу каби нарсалардан айрилади. Бу мақол бирон нарсага эҳтиёж тушганда фойдаланиш учун қўлдагини эҳтиёт қилишга ундаб қўлланади. (أَرْ إِجْعِنْدِي әр ічғінді — одамлар орасида беихтиёр „ел“ тўхтатиб қола олмай чиқариб юборди ва бундан уялди. (أَجْعِنُورُ أَجْعِنُورُ ічғінур, ічғінмақ).

إِرْغَنْدِي إِرْغَنْدِي ірғанді: йғач йрғанді — ёғоч (дарахт) силкинди, қимирлади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (إِرْغَنْمُورُ إِرْغَنْمُورُ ірғанур, ірғанмақ).

أَشْغِنْدِي أَشْغِنْدِي ашғінді: таш ашғінді — тош қирилди, [ишқаланди] ҳар бир қаттиқ нарсанинг қири-

лишига ҳам бу сўз қўлланади. (أَشْغِنُورُ أَشْغِنُورُ ашғінур, ашғінмақ).

أَلْقِنْدِي أَلْقِنْدِي алқінді — тамом бўлди, тугади. алқінді нэц — нарса бутунлай тамом бўлди, тугади. (أَرْ أَلْقِنْدِي әр алқінді — одам ўлди, тугади, йуқ бўлди. (أَلْقِنُورُ أَلْقِنُورُ алқінур, алқінмақ).

أَتَكْنِدِي أَتَكْنِدِي өткүнді: ол мәнә өткүнді — у менинг ишимда менга тақлид қилди. (أَتَكْنُورُ أَتَكْنُورُ өткүнүр, өткүнмәк).

Мақолда шундай келган: (أَتَكْنُورُ أَتَكْنُورُ) қарға қазға өткүнсә буті сінур — қарға кучда, учишда ўзини розга ўхшатса, буті синади. Бу мақол қўлдан келмаган ишга беҳуда уринмасликка, ўз ҳолига яраша ишлашга ундаб айтилади.

إِرْكِنْدِي إِرْكِنْدِي іркінді — тўплади. ол өзінә нэц іркінді — у ўзига мол тўплади. Бошқаларга ҳам шундай. (إِرْكِنُورُ إِرْكِنُورُ іркінүр, іркінмәк).

إِسْكَنْدِي إِسْكَنْدِي іскәнді — юлди, суғурди. ат өт іскәнді — от оз-оз ўт суғуриб, юлиб еди. Бу сўз юн (жун) ёки майда (унча ўсмаган), калта ўтларни юлишга ҳам қўлланади. (إِسْكَنُورُ إِسْكَنُورُ іскәнүр, іскәнмәк).

أَلْكَنْدِي أَلْكَنْدِي әikәнді — элади. урағут ун әikәнді — хотин ўзига ун элади. (أَلْكَنُورُ أَلْكَنُورُ әikәнүр, әikәнмәк).

أَمْكَنْدِي أَمْكَنْدِي әмгәнді¹³²: ол бу ішта

¹³² Бу сўз Навонийда кўп учрайди:

Илтифот эт гоҳ-гоҳи нотавон кўнглимгаким,

Бул асиринг кўп гами хирмон била эмганмасун.

(Баъзан ярали кўнглимга ҳам раҳм қил, донм сендан узоқлик гамида қийналмасин).

təlim əmgändi—у, бу ишда талай, жуда қийналди, күп чарчади. خان قارشىقا хан қаршиқа əmgändi—хон саройга тушди, маъноси: хон йул юриб чарчаб, қийналиб саройга тушди, демакдир. Бу сүз амирларга ва улуғларга лутф-марҳамат юзасидан қўлланади. (əmkänür, əmgänmäk).

Ўғузлар буни билмайдилар.

اپلندی öpländi — неснобуд бўлди. انىڭ تىقارې ابلندی аниң таварі öpländi—унинг моли нес-нобуд бўлди ёки горатга учради. (əplänür, əplänmäk).

اتلندی атланді: ار اتلندی әр атланді — у одам отга минди. ол тағқа атланді — у тоққа чиқди (ўғузча). Ҳар нарсага чиқишга ҳам бу сүз қўлланади. (атланур, атланмақ).

этланді — этланди. اغل اتلندی оғул этланді — бола эт олди, семирди. Ҳар бир ориқ нарсанинг сўнг семиришига ҳам бу сүз қўлланади. (ətlänür, ətlänmäk).

итланді — итқитилди. تاش ايتلندی таш итланді—тош итқитилди, улоқтирилди. Бошқасида ҳам шундай-дир. Бола эмаклай бошлаганда ҳам бу сүз ишлатилади. (итлänür, итлänmäk). Шундан олиниб مەننك يۈزدن ايتلن мендан узоқлаш, ёнимдан кет деган маънода ҳам қўлланади. Бу сүз жаҳл чиққанда, ачигеланганда ишлатилади.

اچلندی ачлнді — очилди. قېغ اچلندی қабуғ ачлнді — эшик очилди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.

Бу маънода бошқа бир луғатда اچلندی ачлнді ҳам дейилади. (аҷлнур, аҷинмақ)

اچلندی ўчлнді — учта бўлди. نازك اچلندی نازك — нарса учта бўлди. Чунончи, اكي قاز اچلندی іккі қаз ўчлнді—иккита ғоз учта бўлди, демакдир. (аҷлнур, аҷлнмақ).

ичлнді — дон чиқарди. تریغ اچلندی таріғ ічлнді — экин дона боғлади, донalandи. Бу сүз ўртаси ейиладиган нарса, ейиладиган ҳолга келишига ҳам қўлланади. (ичлänür, ичлänmäk).

аҷлнді учланді — учли бўлди. نازك اچلندی назк — нарсанинг учи, қирраси, атрофи пайдо бўлди. (аҷлнур, аҷлнмақ).

اذلندی эзлнді: نازك اذلندی назк — нарса бекорга шлаб қўйилмади, бирор мақсадда олинди. Чунончи, теридан пўстин қилиш ва наматдан маҳси қилиш каби. (əzlänür, əzlänmäk).

ўзлнді — куюкди. يلقى اذلندی йлқи куюкди, айғирни истади. (ўзлänür, ўзлänmäk).

эрлнді — эрлик бўлди, эрланди. ارغت ارلندی урағут эрлнді—хотин эрга тегди, эрлик бўлди. (эрлänür, эрлänmäk).

өрлнді өрлнді — пайдо бўлди. بليت ارلندی булīt өрлнді—булут пайдо бўлди. (өрлänür, өрлänmäk). Бу сүз ўрнида اوردې өрді қўллаш яхшироқ. Шеърда шундай келган:

ای قېغ اچلندی اق بليت ارلندی
بېرىز اوزا اكلنب سچلب سقى انكوشور

Ај қолуб¹³³ әwläñүб,
 Ақ булғт өрlәнүб,
 Бір-бір ұзә өклүнүб,
 Сачлуб суwі әнрәшүр

Ой чиқиб атрофини булут доираси (ўтови) ўраганда, булутлар бир-бирининг устига мянгашиб гулдирос билан сувларини тўкадилар. (Бу хил ойнинг доираси (ўтов тутиши)ни одамлар ёмғир ёғишига йўядилар).

[Ой доирага ўралиб чиқиб, оқ булут кўтарилиб, (булутлар) бир-бири устига тўдаланганда гулдурос билан сувлари сочилади].

اوزلندي узлундї—узилди. ارق اوزلندي орқ¹³⁴ узлундї—арқон узилди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (ازلنماق) узлунур, узлунмақ).

ازلندي узländi: اشخ ازلندي ашiч ўзländi — қозоннинг қора кўвуги кўтарилди. (ازلنماق) ўзlәнүр, ўзlәнмәк).

اسلندي әsländi — осилди. اسلندي نازك әsländi нәң—бир нарса бир нарсага осилди. (اسلنماق) әslәнүр, әslәнмәк).

اقلندي әwläñdī: اي اقلندي aj әwläñdī — ой ўтов тутди. اقلندي ال بو اقبني әwläñdī — у бу уйни турар жой ҳисоблади, ўзини шу уйда турувчилардан санади. (اقلنماق) әwläñүр, әwläñмәк).

اكلندي өkländi: ارق ار اكلندي әрiқ әр өkländi — ҳориган, чарчаган одам дам олди. (اكلنماق) өklәнүр, өklәнмәк).

¹³³ Бу сўз босма нусхада قبيب қапуб шаклида берилган.

¹³⁴ Бу сўз I том, 63 ва 181-бетларда ارق ороқ шаклида берилган. Тўғриси шудир.

нўр, өklәнмәк). Киши нарсани олдин тушунмай кейинроқ тушуниши ҳам бу сўз билан ифода қилинади. Бу сўзнинг асли اوكلندي өkländидир.

اراعث اكلندي — дард тутди, дардланди. اراعت اكلندي урағут ikläñdī — хотин дардланди, уни дард тутди. Бу сўз енгил касалли әр кишига ҳам қўлланади. Әmländi: ار املندي әр әmländi — одам ўзини даволади. (املنماق) әmlәнүр, әmlәнмәк).

Бу бўлимнинг музоафлари (бир ҳарфи такрорланганлар)

اربتى урпаттi — ҳурпайтирди. از بيشن اربتي әр башiн урпаттi — одам бош сочини ҳурпайтирди. Бошқага ҳам шундай. (ارتماق) урпатур, урпатмақ).

اربتى ирпәттi — арралатди. ال بغاج اربتي ол jғач ирпәттi — у арра билан ёғочни арралашга буюрди, ёғоч арралатди. (ارتماق) ирпәтүр, ирпәтмәк).

ارتى артаттi — бузди. ال ارتى ол артаттi — у нарсани бузди. (ارتماق) артатур, артатмақ).

ارتى иртәттi: — انى ارتى ол анi иртәттi — у уни истатди, қидиртирди. (ارتماق) иртәтүр, иртәтмәк).

ارتى өртәттi — ёндирди, ўт қўйди. ال بك ارتى ол бук өртәттi — у чакалакзорга ўт қўйди. Бошқаларга ҳам шундай. (ارتماق) өртәтүр, өртәтмәк).

استىم истәттiм — истатдим. من انى استىم мән анi истәттiм — Мен унинг орқасидан одам юбориб излатдим. (استماق) истәтүр, истәтмәк).

اقتى оқтаттi — ўқ оттирди. بك انى اقتى бёғ анi оқтаттi — бек унга ўқ оттирди. (اقتماق) оқтатур, оқтатмақ).

الختي олхутти — утқизди. ^{١٣٥} ол мёни олхутти — ул мени ўтқизди. الختير الختماق олхутур, олхутмақ). Аслида الغنى олғуттидир. Чунки феъл х билан эмас, غ билан ўтимли бўлади. ازغردى узғурди (уйғатди), توغردى тоғғурди (тўйдирди) феъллари غ билан ўтимли бўлган феъллардир.

ابرتي опратти: ^{١٣٥} ол тоин опратти — у тунини тўздирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. ابرتق ابرتق опратур, опратмақ).

اذرتي ўзратти — урчитди. ^{١٣٥} ол тавариг ўзратти — у молдини урчитди, кўпайтирди, ўстирди. اذرتق اذرتق ўзратур, ўзратмақ).

اغرتي агритти — оғритди, алам берди. ^{١٣٥} ол ани агритти — у уни оғритди, алам берди. اغرتق اغرتق агритур, агритмақ).

اغرتي оғратти: ^{١٣٥} ол мёни ишқа оғратти — у мени ишга юборди, йўллади. اغرتق اغرتق оғратур, оғратмақ).

اكرتي оғратти¹³⁶ — ўргатди. ^{١٣٥} ол мёни билк оғратти — у мёнга илм-ҳикмат ўргатди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. اكرتق اكرتق оғратур, оғратмақ).

¹³⁵ Билдирмоқ, ўргатмоқ маъносидagi бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ўргатмоқ тарзида қўлланади. Бу сўз Навоийда ҳам ўргатмоқ тарзида қўлланган. Масалан:

Фарҳод ила Мажнунга ошиқлик ишин *ўргат*,

Ёки:

Ёр ила ҳуй айлаган кўнглим эрур ул нав қуш,
Ким кишидин айрила олмас кичикли *ўрганиб*.

اكرتي оғритти¹³⁶ — тебраттирди, тебратишга буюрди. ^{١٣٦} ол анар бёшик оғритти — у унга бёшик тебраттирди, тебратишни товширди. اكرتق اكرتق оғритур, оғритмақ).

امرتي эмритти: ^{١٣٦} қашинмақ мёни эмритти — қашиниш бутун баданимни қитиқлади. Қўлтиқ ости ва бўйини қашинганда қитиқ келиб қулдириш каби. امرتق امرتق эмритур, эмритмақ).

اتستي этсатти: ^{١٣٦} ол мёни этсатти — у менинг гўштга иштаҳамни келтирди. اتستق اتستق этсатур, этсатмақ).

اخستي ахсатти — оқсатди ^{١٣٦} ол ани ахсатти — у уни оқсатди. اخستق اخستق ахсатур, ахсатмақ).

اشتي ашсатти: ^{١٣٦} ол ани ашсатти — у унга ош ейишни истатди, иштаҳа қўзғатди. اشتق اشتق ашсатур, ашсатмақ).

افستي эвсатти: ^{١٣٦} оғлум мёни эвсатти — болам менга уйни истатди, ўғлим мени уйга рағбатлантирди. افستق افستق эвсатур, эвсатмақ).

اشتي охшатти — ўхшатти. ^{١٣٦} ол мёни атама охшатти — у мени отамга ўхшатди. اشتق اشتق охсатур, охшатмақ).

¹³⁶ Ўғирмоқ, айлантирмоқ, тебратмоқ маънолари Девондаги маънога мос келади. Навоий асарларида бу сўз уйримоқ, уюрмақ шаклларида учрайди.

Не келса Навоийга, сендин юз уюрмас ким.

Ёки:

Бори бошин қўйиб бошига онинг,
Қўпубон уйрилуб қошига онинг.

افشنتي^{۱۳۷} ушшатти — ушатди, бурдалатди. ^{۱۳۷} اَلْ اَتَمَاكُ افشنتي^{۱۳۷} ол ётмәк ушшатти—у нонни ушатди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (افشنتي^{۱۳۷} افشنتي^{۱۳۷} ушшатур, ушшатмақ). Бу сўзнинг ^{۱۳۷} افشنتي^{۱۳۷} ушатти шакли ҳам бор.

Олдингиси тўғридир.

الشتي^{۱۳۷} 137: اَلْ اَنِى الشَّتِي^{۱۳۷} ол ани. — у уни оч қолдирди, очликдан ҳатто кўзлари айланди, тинди. ارغنتي^{۱۳۷} ىرғатти — силкитди. ^{۱۳۷} اَلْ اِغَاچِ ارغنتي^{۱۳۷} ол јіғач ىрғатти—у дарахт силкитди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

Шъерда шундай келган:

بكت لرك اشنتو يغاج يمش ارغنتو
قلان كيك افلنتو بذرّم قلب افنلّم

Jigitiäriḡ işlatu¹³⁸, Jıḡaç jēmıř ırgatu,
Qulan kәjık awlatu, Bәzrām kılıb awnalım.

Ўйин-кулгини тасвирлаб дейди:

Йигитларни ишлатиб, дарахт меваларини қоқтирайлик, турли ёввойи ҳайвонлар [қулон] [ва бошқаларни овлатиб, бир неча кун байрам қилиб яйрайлик.

الغنتي^{۱۳۸} улғатти—улғайди. ^{۱۳۸} اَلْ اِغْلَانِ الغنتي^{۱۳۸} оғлан улғатти—бола катта бўлди, улғайди. Асли ^{۱۳۸} اَلْ اَلْغَاذِي الغنتي^{۱۳۸} улғазти—

дир¹³⁹. Ҳарфлар сингиб, ^{۱۳۹} اَلْ اَلْغَاذِي الغنتي^{۱۳۹} улғатти бўлган. (الغنتي^{۱۳۹} الغنتي^{۱۳۹} улғатур, улғатмақ).

اركتي^{۱۳۹} ўркўтти — ҳуркитди. ^{۱۳۹} اَلْ اَلْ قَوِي اركتي^{۱۳۹} ол қој ўркўтти—у қўйни ҳуркитди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اركتي^{۱۳۹} اركتي^{۱۳۹} ўркўтўр, ўркўтмәк).

امكتي^{۱۳۹} эмгәтти — чарчатди. ^{۱۳۹} اَلْ اَلْ اَمَكْتِي امكتي^{۱۳۹} ол эмгәтти—у [уни] чарчатди. (امكتي^{۱۳۹} امكتي^{۱۳۹} эмгәтўр, эмгәтмәк).

الكتي^{۱۳۹} эікәтти — элатди. ^{۱۳۹} اَلْ اَلْ اَوْنِ الكتي^{۱۳۹} ол ани ун эікәтти — у ун элатди, ун элаттирди. (الكتي^{۱۳۹} الكتي^{۱۳۹} эікәтўр, эікәтмәк).

ابلتي^{۱۳۹} өпләтти — нес-нобуд қилди. ^{۱۳۹} اَلْ اَلْ اِنِك تَفَارِنِ ابلتي^{۱۳۹} ол аниң таварін өпләтти¹⁴⁰ — у унинг молини нес-нобуд қилдирди. (ابلتي^{۱۳۹} ابلتي^{۱۳۹} өпләтўр, өпләтмәк).

اتلتي^{۱۳۹} этләтти — гўшт қилдирди. ^{۱۳۹} اَلْ اَلْ قَوِي اتلتي^{۱۳۹} ол қој этләтти—у қўйни сўйдириб, гўшт қилдирди, (اتلتي^{۱۳۹} اتلتي^{۱۳۹} этләтўр, этләтмәк).

اكتلي^{۱۳۹} өкйүтти — кўпайтирди. ^{۱۳۹} اَلْ اَلْ نَانِكُنِي اكتلي^{۱۳۹} ол нәңни өкйүтти — у молини кўпайтирди. (اكتلي^{۱۳۹} اكتلي^{۱۳۹} өкйүтўр, өкйүтмәк).

اذلتي^{۱۳۹} эзләтти — тартибга солди. ^{۱۳۹} اَلْ اَلْ تَوَارِنِ اذلتي^{۱۳۹} ол таварін эзләтти—у молини тартибга солди. Аралаш бўлиб ётган молини тартибга солишга буюрди. (اذلتي^{۱۳۹} اذلتي^{۱۳۹} эзләтўр, эзләтмәк).

¹³⁷ Бу сўзнинг ёзилишини аниқлаб бўлмади, эшәтти, ішәтти, алшатти, улшатти бўлиши ҳам мумкин.

¹³⁸ Бу парчадаги ішлату, ىрғату сўзлари ҳозирги ишлатиб ирғитиб каби равишдош формаларига мос келади. Бу шакл Навоийда ҳам баъзан учрайди:

Хабибим истаю гулшан аро ҳар дам гул истармен.

Лекин Навоийда истаб, ёзиб формалари кўп учрайди.

¹³⁹ Бу сўздаги з ва й товушларининг алмашилиши Маҳмуд Кошғарий даврида ҳам бор эди.

¹⁴⁰ Жонли тилда қўлланувчи *хўплади*, *хўплаб кетди* деган сўз шу маънода двр. Масалан, Тўй ҳамма ёқни *хўплаб кетди*, жумласидан тўйга кўп нарса сарф бўлиб кетгани англашилади. *Ўплади* сўзи шу хўплади сўзнинг ҳ сиз варианты бўлиб, бундай вариантларнинг ҳар иккиси ҳам ўзбек шеваларида учрайди.

اذلتى ^{۱۰۰}узлаттi: ^{۱۰۰}اَلْ اَغْلَنْ مَنكَا اذلتى ^{۱۰۰}ол оғлiн мәнә уз-
латтi—у ўғлини менинг орқамдан юборди. Бошқага
ҳам бу сўз қўлланади. (اذلتماق ^{۱۰۰}узлатур,
узлатмақ)

اشلتى ^{۱۰۰}i шiätтi — ишлатди. ^{۱۰۰}اَلْ اَنكُرْ اِيشْ اِشلتى ^{۱۰۰}ол анар
иш ишiätтi—у унга иш ишлатди. (اشلتماق ^{۱۰۰}ишлатур,
ишлатмақ).

اشلتى ^{۱۰۰}ашлаттi—^{۱۰۰}اَلْ اَبَاقْ اِشلتى ^{۱۰۰}ол ајақ ашлаттi—у
идиш-асбоб, лаган-товоқларни чегалатди, қодоқ-
латди. (ашلتماق ^{۱۰۰}ашлатур, ашлатмақ).

اغلتى ^{۱۰۰}ағлаттi—^{۱۰۰}اَلْ كِشپَنِي اِغلتى ^{۱۰۰}ол кiшiни
ағлаттi—у мақсадга эришиш учун одамларни
ўзидан узоқлатди. (اغلتماق ^{۱۰۰}ағлатур, ағлат-
мақ).

اغلتى ^{۱۰۰}уғлiттi—^{۱۰۰}اَلْ تَوَارِنْ اِغلتى ^{۱۰۰}ол таварiн уғлiттi—у молини ўстирди, кўпайтирди.
ол таварiн уғлiттi—у молини ўстирди, кўпайтирди.
(اغلتماق ^{۱۰۰}уғлiтур, уғлiтмақ).

اقلتى ^{۱۰۰}аwлаттi—^{۱۰۰}اَلْ مَنكَا اِيقْ اِقلتى ^{۱۰۰}ол мәнәi
iwiқ аwлаттi—у менга кийик овлатди. Бошқаларда
ҳам шундайди. (اقلتماق ^{۱۰۰}awлатур, awлат-
мақ).

اكتلى ^{۱۰۰}iклiätтi—^{۱۰۰}اَلْ اَنكُرْ يِيرْ اِكتلى ^{۱۰۰}ол анар jёр
iклiätтi—у унга ерни бостирди, тепкилатди. Бош-
қага ҳам бу сўз қўлланади. (اكتلماق ^{۱۰۰}актлатур,
актлатмақ).

اگلتى ^{۱۰۰}iгlätтi—^{۱۰۰}اَلْ بُو يِيرْ اَنِي اِگلتى ^{۱۰۰}бу jёр ани
игlätтi—бу ер унга ёқмай, мувофиқ келмай, касал
қилди. (اگلتماق ^{۱۰۰}игlätур, игlätмақ).

املتى ^{۱۰۰}эмlätтi м — эмлатдим, даволатдим, дори қилишга
буюрдим. ^{۱۰۰}مَنْ اَنِي اِملتى ^{۱۰۰}мән ани эмlätтiм—мен уни

даволатдим, мен унга дори қилишга буюрдим.
(املتماق ^{۱۰۰}эмlätур, эмlätмақ).

املتى ^{۱۰۰}imlätтiм — ^{۱۰۰}مَنْ اَنِي اِملتى ^{۱۰۰}мән ани imlätтiм — мен
уни имлатдим, ишора қилдирдим, қўл ёки кўз
қисиш билан имо-ишора қилдардим. (املتمن ^{۱۰۰}имлätурмән,
имlätмақ).

اذنتى ^{۱۰۰}эзнätтi—^{۱۰۰}اَرْ اَذنتى ^{۱۰۰}эр эзнätтi — одам
аввалги ҳолидан ўзгарди. Бир ҳолдан иккинчи
бир ҳолга кўчган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз
қўлланади. (اذنتماق ^{۱۰۰}эзнätур, эзнätмақ).

ارنتى ^{۱۰۰}орнаттiм — ^{۱۰۰}مَنْ نَانِكْ اَرنتى ^{۱۰۰}мән нәнц
орнаттiм—мен нарсани жойига қўйдим, ўрнатдим.
(ارنتماق ^{۱۰۰}орнатурман, орнатмақ).

استى ^{۱۰۰}эснätтi—^{۱۰۰}تَنكِرِي اَسْنْ ^{۱۰۰}эсдирди, шамол қўзғатти. ^{۱۰۰}اَسْنْ ^{۱۰۰}эсдирди.
тэцрi эсiн эснätтi—тангри шамол эсдирди.
^{۱۰۰}اَنِي اَسنتى ^{۱۰۰}як ани эснätтi—уни шайтон
эснатди. (استماق ^{۱۰۰}эснätур, эснätмақ).

استى ^{۱۰۰}уснаттiм — ^{۱۰۰}مَنْ اَنكُرْ اَسنتى ^{۱۰۰}мән анар
уснаттiм — мен уни унга ўхшатдим ва уни у деб
гумон қилдим. (استماق ^{۱۰۰}уснатур, уснатмақ).

اغنتى ^{۱۰۰}ағнаттi—^{۱۰۰}اَلْ اَتِنْ نَبْرَاقَا اِغنتى ^{۱۰۰}ол атiн
тупраққа ағнаттi—у отини тупроққа ағанатди. Бош-
қага ҳам бу сўз қўлланади. ^{۱۰۰}اَلْ يَغَاقْ اَنِكْ تِيلِنْ ^{۱۰۰}ол жағақ аниц тiлiн ағнаттi—ёнгоқ ейиш унинг
тилини чақа қилди, ҳатто сўзлаши қийин бўлди,
тутилди. (اغنتماق ^{۱۰۰}ағнатур, ағнатмақ).

النتى ^{۱۰۰}улнаттi—^{۱۰۰}اَلْ اَقِنْ اَلنتى ^{۱۰۰}ол оқiн
улнаттi—у ўқнинг тигини тузаттирди, юқорисини
қуйи қилдирди. (النتماق ^{۱۰۰}улнатур, улнатмақ).

Манқуснинг бошқа бир тури

اوتردي *oturdı* — эслатди. **اَلْ مِنْكَ سُوْرٌ اوتردي** ол мәнә сөз *oturdı* — у менга сүз ва бошқаларни эслатди. Бошқаси ҳам шундайдыр. (**اوترماك** *oturmaq*, *otürür*, *otürmāk*).

ایتردی *aitrdı* — қилдирди, *эттирди*, *йигиртирди*. **اَلْ اَنْكَرْ بَلَك ایتردی** ол анар шілік *aitrdı* — у унга пилик *йигиртирди*, *ҳимарттирди*, ҳар бир *йигириладиган* ва *ҳимариладиган* нарсага ҳам шу сүз қўлланади. (**ایتрмаك** *aitirmaq*, *aitürür*, *aitürmāk*).

الجردی *al-jrdı* — очиктирди. **اَلْ اَنِي الْجَرْدِي** ол ані а:чурдī — у уни очиктирди. [Қорнини очиртирди]. (**الجрмаق** *al-jrmaq*, а:чурур, а:чурмақ).

ایشدی *ışdı* — уйишди. **اَلْ اِرْ اِكِّي قَاغُون ايشدی** олар іккі қағун *ojuşdı* — улар иккови қовун думини кесишда, чақмоқлашда баҳслашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сүз қўлланади. (**ایشмаق** *ışmaq*, *ojuşur*, *ojuşmaq*).

ایشدی *ışdı* — уюшди. **اَلْ اَنْكَرْ قَابَقَا اُون ايشدی** ол анар қапқа ун *ojuşdı* — у унга қопга, [халтага, хумга, тоғорага] ун босишда ёрдам берди, ун уюшди. Бошқага ҳам шундай. (**ایشмаق** *ışmaq*, *ujuşur*, *ujuşmaq*).

ایکتی *ayktı* — кўмилди, ботди. **اَنْكَ اَذَاقِي قُمْدا اکتی** анің азақі қумда *ayktı* — унинг оёғи қумга ботди, кўмилди. Бошқаси ҳам шундай. **اَنْكَ اَذَاقِي اکتی** анің азақі *ayktı* — унинг оёғи тошга қадалиб оғриди. Оёғини тош безиллатиб юборди. (**ایکار** *aykar*, *ayjukār*, *ayjukmāk*).

ایلدی *ayldı*¹⁴¹ — айтилди. **اَنْكَرْ سُوْرٌ ایلدی** анар сөз *ayldı* — унга сүз айтилди. (**ایلماق** *aylmaq*, *ajlur*, *ajlmaq*).

ایلدی *ayldı* — ўйилди. **اَلْ يَزِيْرٌ ایلدی** [эр *ojułdı* — ер ўйилди. *күту* *ojułdı* — ёмғирдан майдон ўйилди. (**ایلماق** *aylmaq*, *ojułur*, *ojułmaq*).

ایلدی *ayldı*: **اَلْ ایلدی نَانْكَ** — у *jułdı* нәң — ун қопга шиббалаб босилгандай, нарса босилди. (**ایلور** *aylor*, *aylmaq*), *ajułur*, *ajułmaq*).

ایلدی *ayldı* — уялди. **اَلْ مِنْدَن ایلدی** ол мәндән *ujaldı* — у бир ишда мөндән уялди, у ишдан тортинди. (**ایلماق** *aylmaq*, *ujalur*, *ujalmaq*).

ایندی *ayındı*: **اَلْ اَر ایندی** эр *ijındı* — одам кучанди. (**اینур** *ayınur*, *ijinmaq*).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

ایتурدی *aiturdı*¹⁴²: **اَلْ مِنْكَ سُوْرٌ ایتردی** ол мәнә сөз *ajturdı* — у мени у билан сўзлатади. (**ایتрмаق** *aitirmaq*, *ajturur*, *ajturmaq*).

ایتурدی *aiturdı* — ўйдирди. **اَلْ مِنْكَ قَاغُون ایتردی** ол мәнә қағун *ajturdı* — у менга қовун ўйдирди. Бошқа-

¹⁴¹ Аймоқ сўзи ҳозир асосан айтмоқ тарзида қўлланади. Бу сўз Навоий даврида айтмақ, аймоқ ва этмоқ вариантларида тенг қўлланган:

Айтурига чунки қўйилди кўнгил,
Айтмай ўн байт тутилди кўнгил.
Қўпди-ю бир кун рақибга сиррин *аймоди* кўнгил.
Менга ўз гойибимдан бир нишон *эт*.

Девон ёзилган даврда аймақ тарзида қўлланиб, „айтмақ“ эса сўрамоқ маъносида қўлланар эди.

¹⁴² Айтурди феъли **اَي** „ай“ ўзагига „тур“ қўшилиб ясалган ўтмали феълга мисолдир. Ҳозир бизда сўз ўзаги „ай“ эмас „айт“ ҳисобланади.

ларга ҳам бу сўз қўлланади. **اَيْتَرُوْ** (айт^{оо}рмақ) о^отурур, о^отурмақ).

اَيْتُرْدِي у^{оо}турд^и — уйдирди. **اَلْ اَوْنُ اَيْتُرْدِي** ол ун у^{оо}турд^и — у ун уйдирди, ун бостирди. Бошқаси ҳам шундай. (айт^{оо}рмақ. у^{оо}турур, у^{оо}турмақ).

اَيَغْرُدِي у^{оо}ғурд^и — уйғотди. **اَلْ مَنِي اَيَغْرُدِي** ол м^{оо}ни у^{оо}ғурд^и — у мени уйғотди. **اَيَغْرُوْ** (айт^{оо}рмақ) **اَيَغْرُدِي** у^{оо}ғурур, у^{оо}ғурмақ).

اَيْرِشْدِي а^{оо}р^ишд^и — айрилишди. **اَلْ اَيْرِشْدِي** олар икк^и а^{оо}р^ишд^и — улар иккови бир-биридан айрилишди. **اَيْرِشُوْ** (айт^{оо}рмақ) **اَيْرِشْدِي** а^{оо}р^ишур, а^{оо}р^ишмақ).

اَيْتِيْلْدِي а^{оо}йт^илд^и — айтилди. **اَيْتِيْلْدِي** с^{оо}з а^{оо}йт^илд^и — гап ҳақида савол қилинди, сўралди. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади. (айт^{оо}лмақ) **اَيْتِيْلُوْ** а^{оо}йт^илур, а^{оо}йт^илмақ).

اَيْتِيْنْدِي а^{оо}йт^инд^и — сўранди (ўзига бир нарсани сўради). **اَيْتِيْنْدِي** с^{оо}з а^{оо}йт^инд^и — сўз сўрашни ўз устига олди. (айт^{оо}т^ирмақ) **اَيْتِيْنُوْ** а^{оо}йт^инур, а^{оо}йт^инмақ).

اَيْمَنْدِي а^{оо}йм^{оо}нд^и — ийманди, уялди. **اَلْ مَنْدَنْ بُو اَيْمَنْدِي** ол м^{оо}ндан бу ишт^а а^{оо}йм^{оо}нд^и — у м^{оо}ндан бу ишда уялди ва унга киришишга журъат қилолмади, олдин боришдан тортинди. (айт^{оо}лмақ) **اَيْمَنْدِي** а^{оо}йм^{оо}нур, а^{оо}йм^{оо}нмақ).

اَيْرِيْلْدِي а^{оо}й^ирд^и ¹⁴³: **اَيْرِيْلْدِي** та^{оо}м а^{оо}й^ирд^и — девор раҳналанди, тепа қисми нуради. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (айт^{оо}лмақ) **اَيْرِيْلُوْ** а^{оо}й^ир^илур, а^{оо}й^ир^илмақ).

Шуниинг каби тулни ой, ой охирига қадар аста-секин камая боришига ҳам **اَيْرِيْلْدِي** а^{оо}й^ирд^и дейилади.

اَيْسِيْلْدِي а^{оо}йс^илд^и — озаиди. **اَيْسِيْلْدِي** н^{оо}н — нарса озаиди. (айт^{оо}лмақ) **اَيْسِيْلُوْ** а^{оо}йс^илур, а^{оо}йс^илмақ). **اَيْشِيْلْدِي** а^{оо}йш^илд^и — ишга шошилди. (айт^{оо}лмақ) **اَيْشِيْلُوْ** а^{оо}йш^илур, а^{оо}йш^илмақ).

Бу бўлимнинг музоафи (бир ҳарфи такрорланганлари)

اَيْنَاتِي о^онат^ит^и — ўйнатди. **اَلْ اَنِي اَيْنَاتِي** ол ан^и о^онат^ит^и — у уни ўйнатди. (айт^{оо}т^ирмақ) **اَيْنَاتُوْ** о^онатур, о^онатмақ).

Унинг бошқа бир хили

اَيَادِي а^{оо}ад^и — аяди. **اَلْ تُونُ اَيَادِي** ол тон^ин а^{оо}ад^и — у т^{оо}нини аяди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **اَيَادِي** хан ана^р а^{оо}ад^и — хон унга лақаб берди. (айт^{оо}мақ) **اَيَادِي** а^{оо}яр, а^{оо}ямақ).

Тўрт ҳарфлиларнинг уч ҳарфлиси [бир турли уч ҳарфли сўзлар]

اَيْرِيَادِي и^{оо}р^ип^ад^и — арралади. **اَلْ يَغَاچُ اَيْرِيَادِي** ол й^{оо}ғач и^{оо}р^ип^ад^и — у ёғочни арралади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **اَيْرِيَادِي** ол иш^иг и^{оо}р^ип^ад^и — у ишни тузатаман деб бузди. (айт^{оо}мақ) **اَيْرِيَادِي** и^{оо}р^ип^ар, и^{оо}р^ип^амақ).

اَيْرِيَاتَدِي а^{оо}й^ирт^ад^и — бузилди. **اَيْرِيَاتَدِي** н^{оо}н — нарса бузилди. (айт^{оо}мақ) **اَيْرِيَاتَدِي** а^{оо}й^ирт^ар, а^{оо}й^ирт^амақ).

¹⁴³ Илгари деворнинг нураши каби маъноларда ишлатилган бу сўз ҳозир асосан қор, муз, туз, қанд, ёғ каби нарсаларнинг эришини ифодалаш учун ишлатилади.

ارتادې Өртәді — ұртади, ёқди. Өртәді — у ўтин ёқди, ёндирди. Бошқаси ҳам шундай. (ارتاماک. Өртәр, Өртәмәк).

ارتادې irtädi — истади. ارتادې یر işig irtädi — одам ишни истади, иш орқасидан юрди. (ارتاماک. irtär, irtämäk).

استادې istädi — истади. Бу ҳам ارتادې irtädi кабидир. (استاماک. istär, istämäk).

Шеърда шундай келган:

يَغْلَبُ اذُو اَرْتَدِمِ بَغْرِمِ بَشِنِ قَرْتَدِمِ
قَجْمِشِ قَتْعِ اَرْتَدِمِ يَغْمُرُ كُنْيَ قَانِ سَجَارِ

Jiğlab üzü artadım,

Bağrım başın qartadım,

Qaçmiş qutuğ irtädim,

Jağmur küni¹⁴⁵ qan saçar.

Севгилим орқасидан йиғлаб ишдан чиқа ёздим, битиб қолган бағрим ярасини қайтадан тирнадим, кетган бахтни қидирдим, күзим ёмғирдай қон сочади.

[Севгилимни йиғлаб истадим, бағрим ярасини янгиладим, кетган бахтни истадим. Күзим ёмғирдай қон сочади — тўкади].

¹⁴⁴ Отуз сўзи бизга ўтин ҳолида етиб келган. Шунингдек, девонда қалин, қалқан шаклларида берилган сўзлар ҳам бизда ҳозир қалин, қалқон шаклида ишлатилади. Девондаги бу ҳодисани Навоий асарларидаги айрим сўзларда кузатиш мумкин, масалан:

Муганний тузиб чинка вазнида чанг,

Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг.

¹⁴⁵ Басм Аталай тўртинчи мисрадаги кўн сўзига бошқача изоҳ беради. (Қаранг: I том, 272-бет). Бизнинг фикримизча ўзи тўғри.

اندادې undädi — ундади, чақирди. ۆل مَنِي اندادې ol mēni undädi — у мени чақирди. (انداماک. undär, undämäk).

افدېدې əwldi — терди, йиғди. ۆل يَنْجُو اَفْدَيْدې ol jīnju əwdidi — у инжу, марварид тўплади. Бошқа нарсаларни, масалан, мевани тўплашга ҳам бу сўз қўлланади. (افدېدې. əwdir, əwdimäk).

الددادې aldadädi — алдади. ۆل ياغْنِي الددادې ol jağini aldadädi — у душманини [ҳийла, найранг билан] алдади. (الداماق. алдар, алдамақ).

الددې uldädi : ات الددې at uldädi — от тақасиз қолди. Бу сўз бошқаларга ҳам қўлланади. (الددې. uldir, uldimäk).

ايرادې oprädädi : تون ايرادې ton oprädädi — тўн намланди, ҳўл бўлди. Бу сўз бошқаларга ҳам қўлланади. (ايراماق. oprar, opramäk).

اؤرادې üzrädädi — кўпайди. ۆزادې نَانِكْ üzrädädi nēñ — нарса кўпайди. (اؤراماک. üzrär, üzrämäk).

اغرودې ağrudädi — оғир бўлди. اغرودې نَانِكْ ağrudädi nēñ нарса оғир бўлди. اِكْلِكْ اَغْرودې iklük ağrudädi — касал оғирлашди. (اغروماق. ağrup, ağrumäk).

اغريدې ağridädi — оғриди. ۆشِي اَغْرِيْدې oşī ağridädi — унинг боши оғриди. Бошқа ҳар қандай яра аламнга ва аъзонинг оғришига ҳам шундай. (اغريماق. ağrip, ağrimäk). Бошқа хил оғриқларга ҳам шундай дейилади. Мақолда шундай келган: يېزُ تَيْنِ بَشِي اَغْرِيْسَا قَمْعُ تَيْنِ بَشِي اَغْرِيْمَاسْ

бир туйјн¹⁴⁶ баші агрїса, қамуг туйјн баші агрїмас
бир гайри дин каттасининг боши оғрїса, ҳамма-
сининг боши оғрїмайди.

Бу мақол дўстлари мувофиқ топиб истаганлари,
еган-ичганлари ҳолда, бирининг буни истамаганли-
гини англатиш учун қўлланади.

اُغْرَادِيْ оғрадї — қасд қилди, сўради, истади. بَيْكُ اَنْكُرُ
ағрадї бэйг аңар оғрадї — бек уни йўқлаб келди.
(اُغْرَامَاقُ. اُغْرَارُ. оғрамақ, оғрамақ). Ҳар бир нарсага
қасд қилиш ва уни йўқлашга ҳам бу сўз қўлла-
нади. Шеърда шундай келган:

قُلْسَا قَلِيْ اُغْرِيْنِ بَرْكَلْ تَقِيْ اِزْقَلِيْ
قُرْعِيْشْ قَلْرُ اَمَالَرُ يَنْجَعُ كُرْبُ قَنْقَلِيْ

Қолса қалї оғрајин,
Бэргї тақї азуқлуқ,
Қарғиш қїлур умалар
Јунчїг кўрўб қонуқлуқ.

Қўноқ сенга сўраниб келса, озиқ-овқат бериб қут,
агар меҳмондўстлик ёмон бўлса, меҳмон қаргайди.
اُقْرَادِيْ оқрадї — кишнади ақрадї ат оқрадї — от овқат
ейиш вақтида кишнади; (اُقْرَامَاقُ. اُقْرَارُ. оқрамақ,
оқрамақ).

¹⁴⁶ туйјн бу мисолда динсизлар бошлиғи маъносида берилган.
Навоийда туйјн сўзи терисидан қийматбаҳо поча-пўстни қилинадиган ов ҳай-
вонига қўлланган:

Туйјнининг ўз туки ўқ бўлди бошига офат,
Фурайсининг паридан келди ўз бошига бало.

Таржимаси: туйјн ҳайвонини овчилар доим излаб овлашларининг сабаби
унинг туки яхшилигидан бўлса, фурайса (кўк қарға)нинг ов қилинишига ҳам
ўзининг пари сабаб бўлади. (Кўк қарға парини куйдириб, кўк йўтал касалига
ичирардилар).

اُكْرِيْدِيْ оғрїдї¹⁴⁷ — тебратди. اُرَاغْتُ بِيْشِكْ اُكْرِيْدِيْ урағут
бэшик оғрїдї — хотин бешик тебратди. Шунингдек,
бу сўз ҳийла-найранглар билан бошқаларга хушо-
мадгўйлик қилишда ҳам қўлланади. Масалан:
اُكْرِيْدِيْ ол анї оғрїдї¹⁴⁸ — у уни ёш бола-
дек лақиллатди, айлантирди каби. (اُكْرِيْمَاكُ.
اُكْرِيْرُ. оғрїр, оғрїмак).

اُمْرِيْدِيْ әмрїдї — қашиди. اَلْ مَنِيْكَ بِيْنِيْمُ اُمْرِيْدِيْ ол мән
јәним әмрїдї — у менинг гавдамни қашиди. (اُمْرِيْرُ.
اُمْرِيْمَاكُ. әмрїр, әмрїмак).

اَفْزَادِيْ әвзәдї : اَلْ سُوْزِيْ اَنْكُرُ اَفْزَادِيْ ол сўзнї аңар
әвзәдї — у уни бу сўз билан ёмонлади, туҳмат
қилди. (اَفْزَارُ. اَفْزَامَاكُ. әвзәр, әвзәмак).

اَبْسَادِيْ оҗсәдїм — ўпмоқ истадим. مَن اَنِيْ اَبْسَادِيْ мән анї
оҗсәдїм — ман уни ўпмоқ истадим.
(اَبْسَارْمَنُ. اَبْسَامَاكُ. оҗсәрмән, оҗсәмак).

اَتْسَادِيْ әтсәдї : اَر اَتْسَادِيْ әр әтсәдї — одам гўшт истади.
(اَتْسَارُ. اَتْسَامَاكُ. әтсәр, әтсәмак).

اَتْسَادِيْ атсәдї — отмоқ истади. اَلْ اَقُّ اَتْسَادِيْ ол оқ ат-
сәдї — одам ўқ отишни истади. Бошқаларга ҳам
бу сўз қўлланади. (اَتْسَارُ. اَتْسَامَاقُ. атсар, атсамақ).

اُتْسَادِيْ ўтсәдї — ўтмоқ истади. اَلْ اُوْتِيْنُ اُتْسَادِيْ ол ўттин
ўтсәдї — у тешиқдан ўтмоқ истади. Ҳар нарсадан
ўтишга ҳам бу сўз қўлланади. (اُتْسَارُ. اُتْسَامَاكُ. ўтсәр, ўтсәмак).

¹⁴⁷ оғрїдї сўзи бизда ҳозир шу маънода қўлланса ҳам, ўғирди тарзида та-
лаффуз қилинади. Лекин бу сўз бешиқ тебратишга қўлланмайди, бу маънода
ўғирди сўзи ағдарди сўзи билан синонимлашиб қолган.

¹⁴⁸ Бу маънода ҳозир биз айлантирди, гапга солиб кўрди, лақиллатди сўз-
ларини қўллаймиз,

اِتْسَادِي itcädi — ағдармоқ истади. اِتْسَادِي تاشيغ ол ташіғ itcädi — у тошни юмалатмоқ истади. Бошқага ҳам бу сүз қўлланади. (اِتْسَامَاكْ. اِتْسَارْ. itcär, itcämäk).

اِحْسَادِي ачсади — очмоқ истади. اِحْسَادِي اَر قَبِيغ әр қа- буг ачсади — одам эшик очишни истади. Ҳар нарсани очишда ҳам шу сүз қўлланади. (اِحْسَامَاكْ. اِحْسَارْ. ачсар, ачсамақ).

اِحْسَادِي ichsädi — ичишни истади. اِحْسَادِي سُوْفُ ол суw ichsädi — у сув ичишни истади. Бошқага ҳам шундай. (аِحْسَامَاكْ. аِحْسَارْ. ichsäp, ichsämäk).

اِحْسَادِي ахсади¹⁴⁹ — оқсади. اِحْسَادِي اَت ахсади — от оқсади. Бошқага ҳам шундай. (аِحْسَامَاكْ. аِحْسَارْ. ахсар, ахсамақ).

اِحْسَادِي ihsädi — юбормоқ истади. اِحْسَادِي قَلْبُنْ мәнә ihsädi — у қўлини менга юбормоқ истади. (аِحْسَامَاكْ. аِحْسَارْ. ihsär, ihsämäk).

اِحْسَادِي урсади — урмоқ истади. اِحْسَادِي اَنِي ол ани урсади — у уни урмоқ истади, урмоқчи бўлди. (аِحْسَامَاكْ. аِحْسَارْ. урсар, урсамақ).

اِحْسَادِي узсади — узмоқ истади. اِحْسَادِي اَشِيغ ол iшiғ узсади — у арқонни узмоқчи бўлди. (аِحْسَامَاكْ. аِحْسَارْ. узсар, узсамақ).

اِحْسَادِي ашсади: اِحْسَادِي اَرْت ол арт ашсади — у тоғ чўққисидан ошмоқ истади, шунга интилди. Худди

¹⁴⁹ Эски асарларнинг ҳаммасида деярли х билан оқсади тарзида талаффуз қилинувчи бу сүз жонли тилда оқсади, ҳозирги луғатларимизда оқсади тарзида қўлланади.

шунингдек овқат ейишни ишташга ҳам бу сүз қўлланади. (اِحْسَامَاكْ. аِحْسَارْ. ашсар, ашсамақ).

اِعْسَادِي ағсади: اِعْسَادِي تَاغَا ол тағқа ағсади — у тоққа чиқмоқ истади. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (аِعْسَامَاكْ. аِعْسَارْ. ағсар, ағсамақ).

اِعْسَادِي әwsädi: аِعْسَادِي اَر әwsädi — одам уйига муштоқ бўлди, уйни истади, қўмсади. (аِعْسَامَاكْ. аِعْسَارْ. әwsär, әwsämäk).

اِعْسَادِي әwsädi: аِعْسَادِي اَز әwsädi — одам шошилишни, тезлатишни истади. (аِعْسَامَاكْ. аِعْسَارْ. әwsär, әwsämäk).

اِعْسَادِي уқусад¹⁵⁰ — тушунмоқ, уқмоқ истади. اِعْسَادِي اَر سُوْرَك әр сөзүг уқусад¹⁵⁰ — одам сүзни уқмоқ, англамоқ истади. (аِعْسَامَاكْ. аِعْسَارْ. уқусар, уқусамақ).

اِعْسَادِي әгсәдим: аِعْسَادِي مَن بُوْتَق мән бутақ әгсәдим — мен бутоқ эгишни истадим. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (аِعْسَامَاكْ. аِعْسَارْ. әгсәрмән, әгсәрмәк).

اِعْسَادِي бксәди¹⁵¹ — мақташни истади. аِعْسَادِي اَل مَنِي ол мәни бксәди — у мени мақташни истади. (аِعْسَامَاكْ. аِعْسَارْ. бксәр, бксәмәк).

¹⁵⁰ Бу сүзни Басим Аталай уқсамоқ шаклида берган. (Қаранг: I том, 277-бет).

¹⁵¹ Бу сүз мақтамоқ маъносида Навонийда кўл учрайди:

Эл *укаридик* кўнгилни шод этмон.

(Халқ мақтовига мағрурланиб кетавермайман).

Вонзо, дўзах ўти доғин *укарсен* англадим.

Ким сенга йўқтур ҳамоно доғи ҳижрондин кабар.

(Э вонз, доим дўзах оловини ошириб-тошириб гапирасан. Шундан маълум бўладикки, сен севгида айрилиқ алам-дардидан хабарсиз одамсан).

اَكْسُوْدِي ʔксʊди¹⁵² — камайди. اَكْسُوْدِي نَانِك ʔксʊди нәң —
 нарса камайди, шикастланди. اَكْسُوْمَاك (ʔксʊмәк).
 اَكْسُوْر ʔксʊр, ʔксʊмәк).
 اَكْسَادِي ʔксәди — тўплашни истади. اَل تَبْرَاقُ اَكْسَادِي ол
 тупрақ ʔксәди — у тупроқ тўпламоқ истади. Буғдой
 ва бошқалар устида ҳам шу сўз қўлланади. اَكْسَانُ
 ʔксәр, ʔксәмәк).
 اَلْسَادِي алсаді — олмоқ истади. اَل اَتُّ اَلْسَادِي ол ат ал-
 саді — у от сотиб олмоқни истади. Бошқасига ҳам
 бу сўз қўлланади. (اَلْسَامَاقُ. اَلْسَارُ алсар, алсамақ).
 اَلْسَادِي ʔлсәди — ўлмоқ истади. اَل اَلُّ اَلْسَادِي ол ʔр ʔл-
 сәди — у одам ўлмоқ истади, шуни орзу қилди.
 (اَلْسَامَاكُ. اَلْسَارُ ʔлсәр, ʔлсәмәк).
 اَلْسَادِي ʔлсаді : اَل اَلُّ اَلْسَادِي ʔр тағдан ʔлсаді —
 одам тоғдан тушмоқ истади. Бошқага ҳам шундай.
 (اَلْسَامَاقُ. اَلْسَارُ ʔлсар, ʔлсамақ).
 اَمْسَادِي ʔмсәди — эмишни истади, эмгиси келди. كَنْجُ اَنَاسِيْنُ
 гәнж анасін ʔмсәди — бола онаснин эммоқ
 истади. (اَمْسَامَاكُ. اَمْسَارُ ʔмсәр, ʔмсәмәк).
 اِنْسَادِي ʔнсәди — қуйи тушини истади. اَر كَتُوْدِيْنُ اِنْسَادِي
 ʔр кутўдин ʔнсәди — одам уй устидан, томдан туш-
 моқ истади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу
 сўздаги н ҳарфи л ўрнига алмашгандир.
 (اِنْسَامَاكُ. اِنْسَارُ ʔнсәр, ʔнсәмәк).

қ о н д а

Билгинки, син س س (са са) ва алиф ا (а) кў-
 шимчаси икки ва уч ҳарфлик от ҳам феълларга

қўшилиб, ҳозирча қилинмаган ишни ишловчи ба-
 жаришни истаганини англатиш учун қўлланади.
 Бу қўшимча(-са) икки ва уч ҳарфлардан ортиқ от
 ва феълларга қўшилганда ҳам истак феъли ясала-
 ди, лекин булар оздир. Икки ҳарфли исмларга
 келсак, улар қуйидагичадир: اَر اَتْسَادِي ʔр ʔтсәди —
 киши гўшт ейишни истади гапидаги اَتْسَادِي
 ʔтсәди феъли икки ҳарфли «т» отига سا са кў-
 шилиб ясалган истак феълидир. اَر اَفْسَادِي ʔр ʔф-
 сәди — киши уйини қумсади гапидаги اَفْسَادِي
 ʔфсәди — феъли ҳам икки ҳарфли اَف ʔф отига
 سا са қўшилиб ясалган истак феълидир. Уч ҳарф-
 ли отлардан ясалган истак феълига мисоллар: ки-
 шининг табиати аччиқ ва нордон нарсани истаган-
 да اَر اَجْسَادِي ʔр аҷгсаді дейилади. Яъни одам
 табиати ачқиқни истади демакдир. اَر تَبْعَادِي ʔр
 татғсаді — одам ширяшлик истади, тотляк
 истади. Уч ҳарфдан ортиқ бўлган отдан ясалган
 истак феълига мисол: اَر قَاغُونْسَادِي ʔр қағунсаді —
 одам қовун истади. اَر جِنَشْتُرُكْسَادِي ʔр чиништўр-
 сәди — одам жиништўр, яъни Чинда бўладиган ʔр-
 та пишар, пундукқа ўхшаш бир мева емоқ истади.
 Бу қондани ҳамма сўзларга татбиқ қилиш ҳам
 мумкин. Лекин биз баъзи мисоллар бериб, қолган-
 ларини қиёс қилишга ишорат қиламиз. Икки ҳарф-
 ли¹⁵³ феъллардан ясалган истак феъллари қуйи-
 дагичадир: اَر قَبْزِيْنُ اَبْسَادِي ʔр қбзін ʔпсәди — одам
 қизчасини ўпиш истади. اَل اَلُّ يَا اَتْسَادِي ол ʔл ја атса-

¹⁵² Навоийда шу феъл *ʔксуди* шаклида қўлланган.

ʔр юзни ʔмгир суви бирла юди.

Киру чирки ул юмагдин *ʔксуди*.

¹⁵³ Бу ерда араб ҳарфлари ҳисобида берилган бўлиб, уч ҳарфликлар биз-
 нинг ҳозирги ёзувимизга кўра 4 ҳарфлидир.

дi — у ёй отишни истади. اِبْسَادِي бпсәдi феълининг асли اِبْدِي блдi, атсадi феълининг асли اَتِي аттi дир. Уч ҳарfli феъллардан ясалганлар қуйидагича: اَرُ يَكُ كُتْرَسَادِي эр јук кәтүрсәдi — одам юк кўтаришни истади.

اَلْ قُشُّ اُجْرَسَادِي ол қуш учурсадi — у қуш учурмоқ истади. Кўп ҳарfli сўзлардан ясалган феъллар мисоли қуйидагичадир: اَلْ تَنْكُرِيكَا كِبْرَتِكُنْسَادِي ол тәнригә кiрткiнсәдi — у худонинг яккалигини иқрор қилишни истади. Охирида ر р ҳарfli бўлган сўзларда истак феъллини ясаш қондаси бирмунча бошқачадир. У вақтда қалин ҳарfli сўзларда غ г, ингичка ҳарfli сўзларда ك к ҳарfli қўшилади. اَلْ اَفْكَا بَرِغْسَادِي ол әвгә бәрiғсадi — у уйга бормоқ истади. مَن مَنِي كُرْكُسَادِم مән сәнi кәрүгсәдiм — мен сени кўришни истадим. بَرِغْسَادِي бәрiғсадi ўрнига بَرَسَادِي барсадi كُرْكُسَادِي кәрүксәдi ўрнига كُرْسَادِي кәрсәдi деб қўлдаш ҳам мумкин. Лекин асосан юқоридагисини қўллаш одатдир. Буларнинг асли بَرْدِي бардi كَرْدِي кәрди дир. Сўзнинг охири ل л бўлган сўзларда ҳам غ г ҳарfli қўлланади. اَلْ اَنْلِنُ يَرْمَاقُ اَلْغَسَادِي ол андан јармақ алiғсадi — у ундан танга олишни истади. Бу икки ҳарф (-са, -сә) қўшимчаларидан истамоқ мазмунининг келиб чиқиши, нарсани санади дейилган نَانَكْنِي садi нәңнi иборасидан олингандир. Шундай ҳаракатни ишловчи шу ишни ўз истак ва орзуларидан ҳисоблаганини англатади, масалан, اَرُ سُنْسَادِي эр суwsадi — одам сувни ўз

хоҳишидан санади, хоҳлади, истади демакдир. Агар -са қўшимчасидаги „алиф“ (а) „йо“ (и) га алмашса, у вақт мазмун ўзгаради. Яъни қўшимча қўшилган ўзак табиати ўзгарганини, у ўзига нисбат берилган нарса ҳолини, хусусиятини ўзига олганини англатади. Масалан: سُوچِكُ سُوغْسِيپْدِي сүчiк суwsидi — шароб сув хусусиятини ўзига олди, унда сувлик хусусияти ортди, демакдир. اَزْمُ اَجْمَسِيپْدِي азүм ачiғсидi — узум ачиди, аччиқлик ширинликни кесди. Бу ҳолини суюқликларга ва бир ҳолдан иккинчи ҳолга ўтувчи нарсаларга қиёс қилиш мумкин. Феъллардаги бу хусусият سِيپْدِي نَانَكْنِي сiдi нәңнi — нарсани синдирди гапидаги سِيپْدِي сiдi феълдан олингандир. Юқоридаги мисолда сувлик хусусияти шароблик хусусиятини, аччиқлик, ширинлик хусусиятини синдиргандир.

Бошқа феълларга ҳам бу қондани татбиқ этиш мумкин. Бу қоида бутун туркий тиллар учун умумийдир.

اَخْشَادِمُ о х ш а д i м — эркалатдим, ўйнашдим. مَن اَنْي اَخْشَادِمُ мән анi охшадiм — мен уни эркалатдим, у билан ўйнашдим. Хотинлар ўз болаларини эркалагани каби. Мақолда шундай келган: سَقَالُ بِيچارُ سَقَالُ соқал бiчар, сақал охшар — яширинча энгак кесадию, соқолни ўйнайди. Бу мақол кишини алдаш ўчун бузуқ мақсадини яшириб, ширин сўзловчилар ҳақида айтилади. بِيْرُ نَانَكُ بِيْرْكَا اَخْشَادِي бiр нәң бiргә охшадi — бир нарса бир нарсага ўхшади. اَتُ اَخْشَادِي ат охшадi — от ухлади. Бу сўз отга хосдир, бошқаларга қўлланилмайди. Бу сўз ямак, ябоқу ва кўлчилик саҳролилар сўзидир.

أَخْشَارٌ. أَخْشَامُق) охшар, охшамак).

الشَادِي ʔiʃādī — ʔr ачѣб ʔlʃādī одам
очиқиб ош-ош деб ʔtди, ош истади. Қаттиқ очлик-
дан кўзи тиниб ҳушдан кета ʔзди (чигилча).

(الشَارِ الشَامَاك) ʔlʃār, ʔlʃāmāk).

إِرْغَادِي ʔrɡādī — қоқди, силкитди. ʔl ʔrɡādī ол jī-
гач ʔrɡādī — у мевасини қоқниш учун дарахтни сил-
китди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

(إِرْغَامُق) ʔrɡār, ʔrɡāmāk).

أَرْوَادِي ʔrʷādī¹⁵⁴: قامَ أَرْوَادِي ʔrʷādī қам арʷаш арʷадī —
қоқин авраш сўзлар билан авради. ʔrʷādī ʔrʷāmāk).

أَرْقَادِي ʔrʷādī: ʔl ʔrʷādī ол анѣ ʔwīn арқадī —
у унинг уйидагиларни текширди, гумоя қил-
ган нарсани истади (ўгузча). ʔl ʔrʷādī ʔrʷāmāk).

ол анѣ қарғадī, арқадī — у уни қарғади, ʔмойлади,
ʔмон қилиқларини гапирди. Бу икки сўз қўшалоқ
(жуфт) ҳолда зикр қилинади. Бу сўз мақташ учун
қўлланувчи олқини сўзидан олингандир. Аслида
яхшиликка қўлланувчи бу сўзни қарғади сузи
билан қўшма ҳолда кўп қўллан натижасида алқа-
ди сўзи ҳам ʔмонлик маъносида қўллана бошла-
ган. Бу сўздаги р ҳарфи л урнига алмашгандир.
Бу хусусият арабча كَانَهُمْ بَيَانٌ مَرُوضٌ оятидаги
қабидир. Бу гаптаги مَرْصُوصٌ марсус сўзининг
أَرْقَارٌ. أَرْقَامُق) арқар, арқамак).

¹⁵⁴ арʷаш, арʷадī — ҳозир бизда авраш, авради шаклида талаффуз қилинади. Навоийда шундай келган:

Зулфи савдосида билмаслар Навоий нуқтасин,
Ким жуни гуфторидур ʔхуд илонинг арбоги.

إِسْكَادِي ʔskādī¹⁵⁵ — титди, мўйини юлди. ʔl ʔskādī ол јун ʔskādī — у юнг титди. Бу сўз бошқа нарсаларга ҳам ишлатилади. (إِسْكَامُق) ʔskār, ʔskāmāk).

أَلْكَادِي ʔlkādī — элади. ʔl ʔlkādī ол ун ʔlkādī — ун элади. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (أَلْكَامُق) ʔlkār, ʔlkāmāk).

أَمْكَادِي ʔmgādī¹⁵⁶ — машаққатланди. ʔl ʔmgādī ʔr ʔmgādī ол одам машаққат тортиди. (أَمْكَامُق) ʔmgār, ʔmgāmāk).

أَبْلَادِي ʔplādī — нес-нобуд қилди. ʔl ʔplādī ол анѣ таварѣн ʔplādī — у унинг молини нес-нобуд қилди, ҳўплаб кетди, талон-торож қилди. (أَبْلَامُق) ʔplār, ʔplāmāk).

أَتْلَادِي ʔtlādī — гўшт қилди, ʔтлади. ʔl ʔtlādī ол қојѣг ʔtlādī — у қўйни гўшт қилди. (أَتْلَامُق) ʔtlār, ʔtlāmāk).

أُتْلَادِي ʔtlādī — ўтлади. ʔl ʔtlādī ат отладī — от ўтлади. Бошқа молларга нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. (أُتْلَامُق) ʔtlār, ʔtlāmāk).

أَتْلَانْدِي ʔtlāndī — отга минди. ʔl ʔtlāndī ол ат атландī — у отга минди. (أَتْلَانْمُق) ʔtlānr, ʔtlānmāk). Шеърда шундай келган:

¹⁵⁵ Искәди ҳозир бизда ҳидламоқ маъносида қўлланади. Лекин бу сўзнинг кенг маънода изламоқ, қидирмоқ ва титмоқ сўзлари билан ҳам изоҳлаш мумкин.

¹⁵⁶ Навоийда бу сўз кўп учрайди:

Фироқ тиғи ҳалоқидин онча ʔмгандим
Ки етса доғи ажал ул машаққа ʔргандим.

يَلْقَى بَرْنَ اَتَلنور
اَتَلْبُ اَنِ اَتَلنور
بَكَلْرُ سَمْرُ اَتَلنور
سَفَنبُ اَكْرُ اَسْرُشورُ

Jilki jazın¹⁶⁷ атланур,
Отлаб анін этләнур,
Бәгләр сәміз атланур,
Сәвнуб дгүр ісрішур.

Баҳорни таърифлаб ёзади: ҳайвонлар аҳволи баҳорда яхшиланади, эт олиб семирадилар.

Амирлар, беклар семиз от минишлари мумкин бўлади. Йилқилар шодланиб бир-бирларини тишлашади.

اِتْلادِي itladi — ит деб сўкди. اَلْ اَنِ اِتْلادِي ol ani itladi — у уни ит деб ҳақорат қилди. (اِتْلارُ اِتْلاماқ).
итлар, итламақ).

اِجْلادِي icladi — астар қилди, ичлади. اَلْ تَوْنُغُ اِجْلادِي ol tonug icladi — у тўнга астар қилди. (اِجْلارُ اِجْلاماқ).
ичлар, ичләмақ).

اَزْلادِي azladi — энлади, ёнига, энига кенгайтирди. اَلْ اَزْلادِي نَانِكُن ol azladi nanikun — у бир нарсани энли қилди, энига чўзди. (اَزْلارُ اَزْلاماқ).
эзләр, эзләмақ).

اَزْلادِي uzladi — кулда пиширди. اَلْ اُونُغُ اَزْلادِي ol unug uzladi — у хамирни иссиқ кулда пиширди. (اَزْلارُ اَزْلاماқ).
узләр, узләмақ).

اَسْلادِي asladi¹⁶⁸ — фарқ қилди, айирди. اَلْ اَسْلادِي نَانِكُن ol asladi nanikun

¹⁶⁷ Биринчи мисрадаги ёзин (jazin) сўзи босма нусхада јазин тарзида берилган. Биз Басим Аталай изоҳига асосан јазин қилиб тузатдик, чунки бу шеър маъносига мос келади.

¹⁶⁸ Бу сўз босма нусхада „усладі“ шаклида берилган. Басим Аталай бу сўз қўлёзмада „эслади“ экани ҳақида изоҳ берган (қараг: I том, 386-бет.)

ол усладі нәни — у яхшини ёмондан фарқ қилди- айирди (ўғузчадир). (اَسْلارُ اَسْلاماқ).
ашлар, ашламақ).

اَسْلادِي asladi — тузатди. اَلْ اَباقُ اَسْلادِي ol abaq asladi — у коса ва бошқа идишларни чегалатди. (اَسْلاماқ).
ашлар, ашламақ).

اِشْلادِي ishadi — ишлади. اَرُ اِشْلادِي ar ishadi — одам ишлади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اِشْلارُ اِشْلاماқ).
ишлар, ишләмақ).

اِغْلادِي igladi — йиғлади. اَغْلانُ اِغْلادِي aglan igladi — бола йиғлади. (اِغْلارُ اِغْلاماқ).
иғлар, иғламақ).

اَفْلادِي afladi — овлади. اَفْ اَفْلادِي af afladi — бек ов овлади. (اَفْلارُ اَفْلاماқ).
афлар, афламақ).

اَكْلادِي akjadi — ортди, ўсди. اَكْلادِي نَانِكُ akjadi naniku — варса ортди, ўсди, кўпайди. (اَكْلارُ اَكْلاماқ).
аклар, акләмақ).

اِكْلادِي ikjadi¹⁶⁹ — босди, қадамлади. اَلْ يِيرِگُ اِكْلادِي ol yirig ikjadi — у ерни босди, қадамлади. Бошқаси ҳам шундай. (اِكْلارُ اِكْلاماқ).
иклар, икләмақ).

اِگْلادِي igladi — касал бўлди. اَرُ اِگْلادِي ar igladi — одам касал бўлди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اِگْلارُ агләмақ).
иглар, игләмақ).

اَمْلادِي amjadi — даво қилдим. مَن اَمْلادِي man amjadi — мен унга даво қилдим. (اَمْلارُ амләмақ).
амлар, амләмақ).

¹⁶⁹ Босма нусхада бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор. Биз Басим Аталай нусхасига асосан икләди шаклида кўрсатишни мувофиқ топдик.

إِمْلَادِم imlādīm — имладим. مَن اَنْكَارِ اِمْلَادِم mən anar imlādīm — мен унга кўз ёки қўл билан ишорат қилдим, имладим. (إِمْلَامَاكْ imlāmān, imlāmāk).
Мақолда шундай келган: اَيُّ تَلُونُ بَلَسَا اَلَيْكِنِ اِمْلَامَاسْ ай толун болса эйкин имламас — ой тўлганда унга қўл билан имланмайди. Бу мақол машҳур бўлган нарса тўғрисида айтилади.

اَذْنَادِي aẓnādī — ўзгарди. يَزِرُ اَذْنَادِي jər aẓnādī — ер ўзгарди, айнади. Бошқага ҳам шундай (اَذْنَامَاقْ aẓnāmāq) азнар, азнамақ).

اُورْنَادِم ūrñādīm — ўрнашдим. مَن بُو يَزِرْدَا اُورْنَادِم mən bu jərda ūrñādīm — мен бу ерга ўрнашдим, ватан қилдим. اَنْكَرْدِي اُورْنَادِي ankrđī ūrñādī — нарса ўрнашди, қарор топди. كُونُ اُورْنَادِي kũn ūrñādī — кун ботди. (اُورْنَامَاقْ ūrñāmāq) орнар, орнамақ).

اُوزْنَادِي ūznādī¹⁶⁹ — бўйсунмади. اُوزْنَادِي اَتَاقَا ūznādī atāqā оғул атақа ўзнәди — бола отасига такаббурилик қилди, бўйсунмади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اُوزْنَامَاقْ ūznāmāq) ўзнәр, ўзнәмәк).

اَسْنَادِي asnādī — эсди. اَسْنَادِي اَسِنُ asnādī asīn эсин эснәди — шамол эсди. اَسْنَادِي اَرُ asnādī ar эр эснәди — одам эснади. (اَسْنَامَاقْ asnāmāq) эснәр, эснәмәк).

اُسْنَادِي usnādī — ўхшади. بِيْرُ نَانِكْ بِيْرُ نَانِكْ كَا اُسْنَادِي bīr nānīk bīr nānīk kā usnādī — бир нарса бир нарсага ўхшади. (اُسْنَامَاقْ usnāmāq) уснәр, уснәмәк).

اَغْنَادِي aġnādī — ағнади. اَغْنَادِي اَتْ aġnādī at ағнади — от тупроққа ва бошқага ағнади. اَغْنَادِي اَرُ aġnādī ar эр ағнади — одам сўзлашда тутилди. (اَغْنَامَاقْ aġnāmāq) ағнар, ағнамақ). Бу сўзнинг асли гуналидир.

اِرْنُكْرَدِي irñkrđī — оқарди. اِرْنُكْرَدِي نَانِكْ irñkrđī nānīk — нарса оқарди. اِرْنُكْرَدِي اِرْنُكْرَدِي irñkrđī arñkrđī — оқарди. (اِرْنُكْرَمَاكْ irñkrđī arñkrđī) арнәрр, арнәррәмәк).

اِسْنُكْرَدِي isñkrđī — ялқовлик қилди, бўйни ёр бермади. اِسْنُكْرَدِي اَرُ isñkrđī ar эр эснәрди — одам ишга бўйни ёр бермади. (اِسْنُكْرَمَاقْ isñkrđī arñkrđī) эснәрр, эснәррәмәк).

اِنْكْرُشْدِي inkršđī — энрәшди: اِنْكْرُشْدِي اَغْلَانُ inkršđī aġlān оғлан энрәшди — бола қийналди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اِنْكْرُشْمَاكْ inkršđī inkršđī) энрәшр, энрәшрәмәк).

اِنْكْرُنْدِي inkrñđī — иңранди: اِنْكْرُنْدِي اِنْكَانُ inkrñđī inkān иңан иңранди — урғочи туя иңгради. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اِنْكْرُنْمَاقْ inkrñđī inkrñđī) иңранур, иңранмақ).

اِنْكْلَنْدِي inkrñđī — ранг келтирди, ўнгланди. اِنْكْلَنْدِي اَزْمُ inkrñđī azm азм оңләнди — узум ранг келтирди. Касалдан кейин ранги кирган кишига ҳам бу сўз қўлланади. (اِنْكْلَنْمَاكْ inkrñđī inkrñđī) оңләнр, оңләнрәмәк).

اِنْكْرُتْرَدِي inkrtrđī — ҳайрон қолдирди. اِنْكْرُتْرَدِي اَرْنِي inkrtrđī arñī эрнә иңтүрди — одамни ўз ишида ҳайрон қолдирди, анқайтириб қўйди, қўрқитди. (اِنْكْرُتْرَمَاكْ inkrtrđī inkrtrđī) эңтүрр, эңтүррәмәк).

اِنْكْرُتْرَدِي inkrtrđī — тештирди. اِنْكْرُتْرَدِي اَلْ اِنْكْرُتْرَدِي inkrtrđī al ol олар иңтүрди — у унга ёғоч тештирди. (اِنْكْرُتْرَمَاكْ inkrtrđī inkrtrđī) иңтүрр, иңтүррәмәк).

Гуналиларнинг бошқа бир тури

اِنْكْلَادِي inkrđādī — анлади. اِنْكْلَادِي اَلْ سُوْرَكْ inkrđādī al sūrāk ол сўзүг аңладі — у сўзни анлади, тушунди. Бошқаларга

¹⁶⁹ Ўзнәди сўзи узунлик, катталик қилди маъносига яқин бўлса керак.

хам бу сүз қўлланади. **اَنكَلارُ** **اَنكَلاماق** аңлар, аңламақ) (ўғузча).

Тўрт ҳарфлилар бўлими тугади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

اَفْتغردى унутғардī — уялтирди. **اَل مَني** ол мәнī унутғардī — у мени уялтирди. **اَفْتغرماق** унутғарур, унутғармақ).

اِسِرْكندى ісіркәнді — қизилча тошди. **اِنِكْ بَشِي** анік башī ісіркәнді — узоқ вақт сочини олдирмаганлиги сабабли пайдо бўлган иситма натижасида унинг бошига қизилча тошди. **اِسِرْكَنور** ісіркәнүр, ісіркәнмәк).

اِسِرْكندى эсіркәнді: **اَل تَغارِنكا** ол таваріна эсіркәнді — у молининг кетганига ачинди, қайғирди. **اِسِرْكَنور** эсіркәнүр, эсіркәнмәк).

اَفْتغلندى ууутландī — уялди. **اَر** эр ууутландī — одам уялди. Ұғузлар бир неча ҳарфни тушириб **اَفْتغلمانور** ууутланур, ууутланмақ).

اَكْتلندى эгәтләнді — хизматчили бўлди. **قِيَز** қіз эгәтләнді — қиз хизматчига эга бўлди. Яъни келин ўзи билан юборилган жорияга эга бўлди. **اَكْتلنر** эгәтләнүр, эгәтләнмәк).

اَشِجْلندى эшичләнді — қозонли бўлди. **اَر** эр эшичләнді — одам қозонли бўлди, қозонга эга бўлди. **اَشِجْلنر** эшичләнүр, эшичләнмәк).

اَنجْلندى энүчләнді — парда босди, нохина чиқди. **اِنِكْ** анік **اَنجْلندى** анік көзі энүчләнді — унинг күзини парда босди. Күзига нохина чиқди. **اَنجْلنر** аңжәнмақ) (энүчләнүр, энүчләнмәк).

اَغْرلندى ағірландī — ҳурматланди. **اَر** эр ағірландī — одам ҳурматланди. Бу сүздаги **ن** **ل** **ل** ўрнига алмашгандир. [Яъни асли „ағірлалдī“ эди]. **اَغْرلندى** ол бу атиі ағірландī — у бу отни қимматбаҳо ҳисоблади. **اَغْرلنر** ағірланур, ағірланмақ). Бу сүз бир нарсанинг оғир ва вазмин эканлиги маъносида ҳам қўлланади.

اَغْرلندى оғурландī: **اَنِكْ** анік оғурландī нәц — нарсанинг вақти келди, яқинлашди. **اَجْرل** јол оғурландī — йул яхши, муборак бўлди. **اَت** ат оғурландī — тақдим қилинган отнинг қиймати берилди (ўғузча). **اَغْرلمانور** оғурланур, оғурланмақ).

اَغْرلندى оғүрләнді: **يُنْد** јунд оғүрләнді — отлар тудаси айғирлик бўлди. Туда-туда бўлган бошқа ҳайвонларга ҳам бу сүз қўлланади. **اَغْرلنر** оғүрләнүр, оғүрләнмәк).

اَتْرلندى этізләнді: **يِر** јер этізләнді — ер экилишга мўлжаллаб ўлчаниб айрилди, тақсимланди. **اَتْرلنر** этізләнүр, этізләнмәк).

اَجْرلندى учузландī: **اَل** ол бу нәңи **اَجْرلندى** аҷрлндī — у бу нарсани арзон деб билди. **اَجْرلنر** учузланур, учузланмақ).

اَدْرلندى эзизләнді: **اَل** ол тағи **اَدْرلندى** эзизләнді — у тоғни буюк тўсиқ деб ҳисоблади. **اَدْرлнр** эзизләнүр, эзизләнмәк).

اِسْرَلَنْدِي isiräländi — бемаза қилнқли бўлди. اِسْرَلَنْدِي isiräländi — бола ёмон ва ёқимсиз қилнқли бўлди. (اِسْرَلَنْمَاق isirälänür, isirälänmäk).
 اِغْرَلَنْدِي aghräländi — ўғузлашди. اِغْرَلَنْدِي aghräländi — одам ўғузлашди, ўғуз қиёфасига кирди. (اِغْرَلَنْمَاق aghrälänür, aghrälänmäk).
 اِكْرَلَنْدِي akräländi — ҳўкизли бўлди. اِكْرَلَنْدِي akräländi — одам ҳўкизга эга бўлди. (اِكْرَلَنْمَاق akrälänür, akrälänmäk).
 اِغْشَلَنْدِي aghshäländi — бола-чақали бўлди. اِغْشَلَنْدِي aghshäländi — одам қариндош-уруғлик, аҳли-аёллик бўлди. (اِغْشَلَنْمَاق aghshälänür, aghshälänmäk).
 اِرْغَلَنْدِي arghäländi — уруғланди, дона боғлади. قَرِغْ كَبَازْ arghäländi тарғ уруғланди — экин уруғланди. اِرْغَلَنْدِي arghäländi — пахта уруғланди, гўза чигитланди. Ҳар бир мева ҳақида ҳам бу сўз қўлланади. (اِرْغَلَنْمَاق arghälänür, arghälänmäk).
 اِجْغَلَنْدِي aghghäländi — ўчоқ қурилди. اِجْغَلَنْدِي aghghäländi — уйга ўчоқ қурилди. (اِجْغَلَنْمَاق aghghälänür, aghghälänmäk).
 اِذْغَلَنْدِي idghäländi — азақланди. اِذْغَلَنْدِي idghäländi — нарса оёқли бўлди, нарсага оёқ пайдо бўлди. Мақолда шундай келган: اَلِيْمٌ كَيْجٌ قَلْسَا اِذْغَلَنْدِي алім кеч қалса, азақланур — олинадиган нарса қарздорда узоқ вақт қолса, оёқ чиқаради, яъни қарз берган одам қарзини ундириш учун унинг кетидан юради. (اِذْغَلَنْمَاق idghälänür, idghälänmäk).
 اِرْغَلَنْدِي arghäländi — ариқланди. اِرْغَلَنْدِي arghäländi — сув ариқланди — сув ариқ солди. [Ёмғир ва селлар натижасида] ерлар ювилиб, ариқча бўлиб қолишига ҳам бу сўз қўлла-

нади. اِرْغَلَنْدِي arghäländi — ариқланур, ариқланмақ).
 اِزْغَلَنْدِي izghäländi — азўқланди. اِزْغَلَنْدِي izghäländi — одам озиқли бўлди. (اِزْغَلَنْمَاق izghälänür, izghälänmäk).
 اِتْغَلَنْدِي itghäländi — этакли бўлди, этакланди. اِتْغَلَنْدِي itghäländi — тўн этакли бўлди. (اِتْغَلَنْمَاق itghälänür, itghälänmäk).
 اِتْغَلَنْدِي itghäländi — этикли ва чориқли бўлди. اِتْغَلَنْدِي itghäländi — одам этикли (чориқли) бўлди. (اِتْغَلَنْمَاق itghälänür, itghälänmäk).
 اِرْغَلَنْدِي arghäländi — мева қилди. اِرْغَلَنْدِي arghäländi — дарахт ўрик, шафтоли ва олхўри қилди. (اِرْغَلَنْمَاق arghälänür, arghälänmäk).
 اِسْغَلَنْدِي isghäländi — иссиқ ҳисобланди. اِسْغَلَنْدِي isghäländi — ол эр бу оғурда бармаққа исикләнди — у одам кетишга вақтни иссиқ деб ҳисоблади. (اِسْغَلَنْمَاق isghälänür, isghälänmäk).
 اِنْغَلَنْدِي inghäländi — ит болалади. اِنْغَلَنْدِي inghäländi — ит болалади. (اِنْغَلَنْمَاق inghälänür, inghälänmäk).
 اِتْغَلَنْدِي itghäländi — атанланди. اِتْغَلَنْدِي itghäländi — одам бичилган туяли бўлди. (اِتْغَلَنْمَاق itghälänür, itghälänmäk).
 اِزْغَلَنْدِي izghäländi — узўмли бўлди. اِزْغَلَنْدِي izghäländi — базич узўмли бўлди — ишком токи узўмли бўлди. (اِزْغَلَنْمَاق izghälänür, izghälänmäk).

Бу бўлимнинг кам ишлатилдиган музоафлари

اِبْلَلْدِي iblaldı — нес-нобуд бўлди. اِبْلَلْدِي iblaldı — одамнинг моли нес-нобуд қилинди. (اِبْلَلْمَاق iblälür, iblälmäk).

اَتْلَاَدِي ətälädi — гүшланди. قُوَى اَتْلَاَدِي қој ətälädi — қуй гүшт бұлди, қуй гүнг қилинди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَتْلَاَيُرُ. اَتْلَاَيُمَاكُ. ətäläyür, ətäläymäk).

اَذَلَاَدِي äzilädi — тузатилди. اَذَلَاَدِي تَانِكُ äzilädi нәң — нарса тузатилди. (اَذَلَاَيُرُ. اَذَلَاَيُمَاكُ. äziläyür, äziläymäk). Нарсанинг изланиши ва қидирилишига ҳам бу сүз қўлланади.

اَشَلَاَدِي ашлалди: اَشَلَاَدِي اَيَاقُ ајақ ашлалди — идиш чега-ланди, тузатилди, уланди. (اَشَلَاَيُرُ. اَشَلَاَيُمَاكُ. ашлалур, ашлалмақ).

اِشَلَاَدِي işlädi — ишланди. اِشَلَاَدِي اِيْشُ iş işlädi — иш ишланди. (اِشَلَاَيُرُ. اِشَلَاَيُمَاكُ. işläyür, işläymäk).

اَوَلَاَدِي awlaldı — овланди. اَوَلَاَدِي كَيْكُ кәйк авлалди кийик овланди. (اَوَلَاَيُرُ. اَوَلَاَيُمَاكُ. awlалур, awlалмақ).

Шеърда шундай келган:

اَوَلَاَيُرُ اَوُزُمُ اَنِيْكَ تُوْزِنَا اَمَلَلُرُ كُوْرُمُ اَنِيْكَ تُوْزِنَا

Авлалур өзүм анін тузіна,

Әмләйүр көзім анің тузіна¹⁰¹.

Севиклисини таърифлаб ёзади:

Унинг ширинлиги билан борлигим овланади ва оёгининг түзони билан кўзим даволанади.

اِغَلَاَدِي iglädi: اِغَلَاَدِي اِيْكَ اِيْكَ تَغْمَا түрлүк

ig iglädi — у ҳар хил касаллик билан оғриди.

(اِغَلَاَيُرُ. اِغَلَاَيُمَاكُ. igläyür, igläymäk).

اَمَلَاَدِي әмләди — әмланди, даволанди. اَمَلَاَدِي اِيْغَلِيْكَ iglik

әмләди — касал даволанди. (اَمَلَاَيُرُ. اَمَلَاَيُمَاكُ. әмләйүр, әмләймәк).

¹⁰¹ Бу байтда туз сүзи икки маънода қўлланган: I-чиройилилик, II-тўзон маъносиди. Бу — тўзон сўзининг дастлабки қисқа вариантыдир. Қисқа сўзларнинг кенгайиб етиб келганлигига тилимизда мисоллар кўп. М: қуй — қуйин, енг — енгил, тўп — тўпин, яланг — ялангон, ўнг — ўнграй ва бошқалар.

اِمَلَاَدِي imlädi — имланди. اِمَلَاَدِي كِيْشِي كِيْشِي imlädi киши күз қири ва бошқа ҳаракат билан имланди. (اِمَلَاَيُرُ. اِمَلَاَيُمَاكُ. imläyür, imläymäk).

Манқуслардан беш ҳарфлилар

اَرپَالَانْدِي арпаланді — арпал бұлди. اَرپَالَانْدِي اَت арпаланді — от арпал бұлди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَرپَالَانْمَاكُ. اَرپَالَانْمَاكُ. арпаланур, арпаланмақ).

اَرْدُوْلَانْدِي ордуланді: اَرْدُوْلَانْدِي بِيْرِكُ бәг бір jәрик ордуланді — бек бир ерни узига шаҳар қилди. (اَرْدُوْلَانْمَاكُ. اَرْدُوْلَانْمَاكُ. ордуланур, ордуланмақ).

اَتْرُوْلَانْدِي отруланді — рупара бұлди. اَتْرُوْلَانْدِي اُنْكُرُ ол анар отруланді — у унга рупара бұлди. (اَتْرُوْلَانْمَاكُ. اَتْرُوْلَانْمَاكُ. отруланур, отруланмақ).

اَرْقَالَانْدِي арқаланді — орқа қилди. اَرْقَالَانْدِي اَلْ اَلْ اَرْقَالَانْدِي ол мән арқаланді — у менга суянди, менга орқа қилди. (اَرْقَالَانْمَاكُ. اَرْقَالَانْمَاكُ. арқаланур, арқаланмақ).

اَزْمَلَانْدِي ўжүмләнди: اَزْمَلَانْدِي يَغَاچُ jгач ўжүмләнди — дарахт тут берди, тут ҳосилла бұлди. (اَزْمَلَانْمَاكُ. اَزْمَلَانْمَاكُ. ўжүмләнур, ўжүмләймәк).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اَوْتَلَانْدِي отланді: اَوْتَلَانْدِي اَت ат отланді — от юриш натижасида қизишди, аَر аَر аَر отланді — одам газабдан ўтланди, қизишди. (اَوْتَلَانْمَاكُ. اَوْتَلَانْمَاكُ. отланур, отланмақ).

اَزْلانْدې a:zlandī — оз ҳисобланди. اَلْ بُوَيْرِمَانْعِ اَزْلانْدې ол бу жармақғ а:зланді — у бу тангани оз деб ҳисоблади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَزْلانْماقُ. اَزْلانورُ. اَزْلانماقُ).

اَوْزْلانْدې o:zlandī — ҳунарини кўрсатди. اَر اَوْزْلانْدې эр озланді — одам ўз ҳунарида усталик кўрсатди. (اَوْزْلانْماقُ. اَوْزْلانورُ. اَوْزْلانماقُ).

اِشْلانْدې ishlandī : اَر اِشْلانْدې эр ишланді — одам ўзини иш қилаётган қилиб кўрсатди. اَف اِشْلانْدې эw ишланді — уй тутундан қорайди. Тутундан қорайган тўн ва бошқа нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اِشْلانْماقُ. اِشْلانورُ. اِشْلانماقُ).

اِشْلانْدې a:wlandī — а:wланді — одам ўзи учун ов қилишга киришди. (اِشْلانْماقُ. اِشْلانورُ. اِشْلانماقُ).

اَوْكْلانْدې u:klandī : اَر اَوْكْلانْدې аруқ эр ўкланді — чарчаган одам дам олди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бола улғайса ҳам шу сўзишлатилади. (اَوْكْلانْماقُ. اَوْكْلانورُ. اَوْكْلانماقُ).

Шу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اَذْلاْدې a:zultadī — ҳовучлади, чангаллади. اَلْ يِرْماقُ ол жармақ азутладі — у кафти билан тангани ҳовучлаб олди. Ҳовучга сув тўлдиришга ҳам бу сўз қўлланади. (а:зламақ). (а:зламақ. а:зламақ).

اَزْلاْدې u:zultadī : اَلْ اَنْبِي اَزْلاْدې ол ані ўзўтладі — у уни бахилликка нисбат берди, бахил деди. (а:зламақ). (а:зламақ. а:зламақ).

اَكْلاْدې o:gultadī — насихат қилди. ўгитлади. اَلْ اَغْلانُ ол оғлн оғўтладі — у ўғлига насихат берди,

ўгитлади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади (o:гўтлар, o:гўтламақ).

اَكْلاْدې a:gatladī : اَلْ قَبِيْرُنْ اَكْلاْدې ол қизин эгəтладі — у қизи билан бирга эрининг уйига оқсоч (жория)ни қўшиб юборди. (a:гəтлар, a:гəтламақ).

اَلْلاْدې o:lultadī : اَر اَلْلاْدې эр o:lultadī — одам урушди, жанжаллашди, ҳатто ораларида ўлдириш пайдо бўла ёзди. (o:лламақ). (o:лламақ. o:лламақ).

اَمْجَلادې e:machladī — нишонга олди. اَر قُشْعُ اَمْجَلادې эр қушуг эмəчладі — одам қушни нишонга олди. (e:machлар, e:machламақ).

اَنْجَلادې e:nuchladī — даволади [кўз ҳақида]. اَتاجِي كُوزَكُ отачі кəзуг энўчладі — табиб кўзга тушган парда (нохна)ни даволади. (e:нжламақ). (e:нжламақ. e:нжламақ).

اَذْراْدې e:zarladi — эгарлади. اَر اَنْتْ اَذْراْدې эр ат эəрладі — одам отни эгарлади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (e:zarlлар, e:zarlламақ).

اَغْراْدې a:girradi : تَعْرِي مَنِي اَغْراْدې тəцри мəни ағирладі — худо менга марҳамат қилди. Умуман бир-бирини ҳурмат қилишга ҳам бу сўз қўлланади. (a:ғрлар, a:ғрламақ).

اَغْراْدې o:gurladi — ўз вақтида қилди, ўгирлади. اَر اِشْنِ اَغْراْدې эр ишн оғурладі — одам ишнни қилишга ўмид қилди, ишонди ва ўз вақтида қилди. (o:ғрлар, o:ғрламақ). Яна: اَر تَوَارُ эр тавар оғурладі — одам мол ўгирлади, чунки у фурсат пойлаб турган эди. Бундай маънода келишига яна бошқа бир сабаб бор, у ҳам

бўлса, ўғри сўзининг ўғирловчи маъносида бўлишидир, юқоридаги феъл шу сўздан ясалган, бироқ енгил бўлсин учун ى „й“ ҳарфи ташланган. Бу нарса менга жуда маъқул, иккаласи ҳам чиройлидир.

Шеърда шундай келган:

بِكُمْ اَوْزَنْ اُغْرَلَدِي بَرِخْ يَيْلِبْ اُغْرَلَدِي
الْعُ تَنْكِرِي اُغْرَلَدِي اَيْنَ قَتَّ قَتَّ تَرِي تَعْدِي

Бәгим өзүн оғурладі,

Ҷарағ билиб оғурладі,

Улуғ тәңри агірладі,

Анин қут қуш түрі тугді.

Тангутларнинг беги душманни қўлга тушириш учун пистирмага яширинганини таърифлаб ёзади: бегим фурсат кутиб, ўзини аскардан четга олиб яшириди, худо унга зафар берди. Кўкраги кўтарилиб, бахти, кучи, давлати ортди.

[Бегим ўзини (душмандан) яширди, (бекиниш ҳийласини) мувофиқ топди. Улуғ тангри унга марҳамат қилди, шунинг учун бахти очилди].

атрладі ар бирин атрладі — ажратиб қўйди. әр јәрін атрладі — одам ерини ариқ тортиб әкин учун тайёрлаб қўйди. атрлар, атрламақ).

әжрладі ујузладі — ҳақорат қилди, хўрлади. бәк ани әжрладі бәг ани ујузладі — бек уни ҳақорат қилди. әжрлар, ујузлар, ујузламақ).

әдзладі уәузладі : ол ани әдзладі — унинг кўтирини даволади. әдзлар, уәузлар, уәузламақ).

ағрладі ағрладі — оғизлади. ол ариқни ағрладі — у ариққа оғиз очди. ағрлар, ағрламақ).

оғузладі оғузладі — ўғузлади, ўғуз деб ҳисоблади. ол мени оғузладі — у мени ўғуз деб ҳисоблади, ўғузларга нисбат берди. оғузлар, оғузламақ).

оқитсаді оқитсаді — ўқитмоқ истади. ол битик оқитсаді — у хат ўқитмоқ истади. Бу сўз одамни чақиришни исташга ҳам қўлланади. оқитсар, оқитсамақ).

әғирсаді әғирсаді : ол тарғ әғирсаді — у бугдой туйишни истади. әғирсар, әғирсамәк).

әғирсаді әғирсаді : әр әғирсаді — киши даволаниш учун игирни¹⁶³ истади. арағт иб әғирсаді — хотин ип йигиришни истади. бәк кәнд әғирсаді — бек қўргонни ўрашни истади. әғирсар, әғирсамәк).

ачғисаді ачғисаді — аччиқ ва нордон нарса истади, тусалди. ар ачғисаді — одам нордон ва аччиқ нарсани истади. ачғисар, ачғисамақ).

¹⁶³ Тарғ сўзи девонда бугдой ва умуман әкин маъноларида қўлланган.

¹⁶⁴ Игир — юрак оғриғини даволаш учун қўлланиладиган ўсимлик.

الغسادی ^{۲۲} улугсаді : ار آتا الغسادی ^{۲۲} әр атта улугсаді — одам отнинг каттасини истади. Бу сүз ҳар нарсанинг каттасини иташ маъносида ҳам қўлланади. (الغساماق) ^{۲۲} улугсар, улугсамақ).

ارگسادی ^{۲۲} őrүксәді — ўрик истади. Бу сүз őrүксәді — одам шафтоли истади. Бу сүз бошқаларга ҳам қўлланади. (ارگساماك) ^{۲۲} őrүксәр, őrүксәмәк).

الکسادی ^{۲۲} őlүксәді — ўлиш истади. Бу сүз őlүксәді — одам ўлиш истади. (الکساماك) ^{۲۲} őlүксәр, őlүксәмәк).

اگشلادی ^{۲۲} өгүшләді — кўп деб ҳисоблади. Бу сүз өгүшләді — одам молни кўп деб ҳисоблади. (اگشلار) ^{۲۲} өгүшләр, өгүшләмәк).

ارغلادی ^{۲۲} арғладі — ол қозі арғладі — у қўзининг мойғини олиб ташлади, бичди. Бу сүз бошқаларга ҳам қўлланади. (ارغلاماق) ^{۲۲} ол арғламәк — у танганинг яхшисини, ўтадиганини териб тўплади. Бу сүз ҳар нарсанинг яхшисини танлашга ҳам қўлланади. (ارغلاماق) ^{۲۲} арғлар, арғламақ).

ارغلادی ^{۲۲} уругладі : اول كباذ ارغلادی ^{۲۲} ол кубаз уругладі — у пахта уругини, чигитини чиқарди, айириб олди. Ҳар бир меванинг уругини айиришга, чиқаришга ҳам бу сүз қўлланади. (ارغلاماق) ^{۲۲} уруглар, уругламақ).

ازغلادی ^{۲۲} азғладі : ائغ تئكز اتغ ازغلادی ^{۲۲} тоғуз атғ азғладі — тўнғиз қозиқ тиши билан отни урди ва ярлади. (ازغلاماق) ^{۲۲} мән тоғузні азғладім — мен тўнғизнинг озигига урдим. Икки тарафлама

озигига ҳар бир йирткичга ҳам шуидай.

(ازغلاماق) ^{۲۲} азғлар, азғламақ).

الغلادی ^{۲۲} улугладі — улуглади. (الغلاماق) ^{۲۲} тәңрә мәнә улугладі — худо мени улуглади, менга улугликни ато қилди. (الغلاماق) ^{۲۲} бәг мәнә улугладі — бек мени улуглардан ҳисоблади. Мақолда шундай: (الغلاماق) ^{۲۲} улугнә улугласа, қут болур — одам қарияларнинг ёшини ҳурматласа, бахтли бўлади. (الغلاماق) ^{۲۲} улуглар, улугламақ).

اذقلادی ^{۲۲} азақладі : اول اني اذقلادی ^{۲۲} ол ані азақладі — унинг оёғига урди. (اذقلاماق) ^{۲۲} азақлар, азақламақ).

اذقلادی ^{۲۲} азуқладі — қизиқсинди. (اذقلاماق) ^{۲۲} ол ані азуқладі — у уни танмагани учун қизиқсинди. (اذقلاماق) ^{۲۲} азуқлар, азуқламақ).

اروقلادی ^{۲۲} аруқладі : بگ اروقلادی ^{۲۲} бәг аруқладі — бек чарчашдан сўнг дам олди. Ҳоқония лугатида бу сүз ухлашдан иборатдир. Аслида чарчагандан сўнг дам олди демақдир. (اروقلاماق) ^{۲۲} аруқлар, аруқламақ).

اشقلادی ^{۲۲} ашуқладі : اول اني اشقلادی ^{۲۲} ол ані ашуқладі — унинг тўпигига урди. (اشقلاماق) ^{۲۲} ашуқлар, ашуқламақ).

اشقلادی ^{۲۲} ашақладі : اول اني اشقلادی ^{۲۲} ол ані ашақладі — у уни арзимас, кичик ҳисоблади. Мақолда шундай: (اشقلاماق) ^{۲۲} јағинә ашақласа, башқа чіқар — душманни кичик ҳисобланса, бошга чиқади, яъни бу билан бошни ҳалок қилади, деган маънунни англатадилар. Эҳтиёт бул ва душманни кичик ҳисоблама, демоқчи бўладилар.

اشقلايدې اۇشاқладі : اَلْ مِنْكَ سَوْمَنِي اُشَقْلَايْ ол мәнің сөзімні ушақладі — у менниг сүзимни ушоқ (майда, ахамиятсиз) ҳисоблади. (اشقلاماق) (ашқламақ).

انقلايدې انۇқладі : اَلْ اَنْقَلَايْ نَانَكْنِي ол ануқладі нәңни — у нарсани тайёрланған ҳолда топди ва олди [тайёр нарсани олди] (انقلاماق) (ануқлар, ануқламақ).

اجكلايدې ichүкләді : اَلْ تُونُغْ اِجْكَلايْ ол тонуг ичүкләді — у тўнига сусар, олмахон ва шунга ўхшаш ҳайвонларини мўйнасини сирди. (اجكلاماق) (ичүкләр, ичүкләмәк).

اروكلايدې әрүкләді — ошлади. اَلْ تَرِي اَرْوَكْلايْ ол тәри әрүкләді — у терини ошлади. (اروكلاماق) (әрүкләр, әрүкләмәк).

اوزكلايدې өзәкләді — томирини кесди. اَلْ قَوْبِغْ اَوْزْكَلايْ ол қојуг өзәкләді — у қўйнинг асосий томирини кесди. Бу сүз бөш томирға уриш маъносидә ҳам қўлланади (اوزكلاماق) (өзәкләр, өзәкләмәк).

اسكلايدې isiklädi : اَرْ اِسْكَلايْ әр isiklädi — одам туш пайтида, кун тиги остида кетди, йүл юрди. (اسكلاماق) (isiklär, isiklämäk).

اوسكلايدې усүкләді — хийла билан очди — اَلْ كِرْتَلِكْ اَوْسْكَلايْ ол киритик усүкләді — у қулфин калидсиз бир хийла билан очди. (اوسكلاماق) (аусүкләр, усүкләмәк). (канжакча).

اسيركلايدې әсиркәді : اَلْ اَسِيرْكَلايْ نَانَكْنِي ол әсиркәди нәңни — у бир нарсанинг йүқолишига ачинди ва афсусланди. (اسيركلاماق) (әсиркәр, әсиркәмәк).

اشكلايدې ушiklädi : اَلْ كَيْكْنِي اُشْكَلايْ ол кәјикни ушiklädi — у кийикни тузоқда совуқ еб турған вақтида тутди. Бу сүз бошқаларға ҳам қўлланади. (اشكلاماق) (ушiklär, ушiklämäk).

اككلايدې әкәкләди — ҳақоратлади. اَرْ اُرَاغْتِي اَكْكَلايْ әр урағутнә әкәкләди — әр хотинни сүкди, бузуққанисбат берди. (اككلاماق) (әкәкләр, әкәкләмәк).

اوككلايدې укәкләди : اَلْ تَامِغْ اَوْكْكَلايْ ол тамғ укәкләди — у шаҳар деворига юлдуз (бурж)лар қўндирди. Бу сүз ҳар бир нарсаға (қутичалар ишлаш маъносидә ҳам) қўлланади. (اوككلاماق) (укәкләр, укәкләмәк).

الكللايدې әliklädi — устидан қулди, масхара қилди. اَلْ اَنِي اَلْ اَلْكَلايْ ол әнә әliklädi — у уни масхара қилди, мазақ қилди. (الكللاماق) (әliklär, әliklämäk).

Шеърда шундай келган:

تَنْكُتْ سَوْسِنِ اُشْكَلايْ كِشِي اِسْئِنِ اَلْ اَلْكَلايْ
اَرِنِ اَتِنِ بَلِكْلايْ بُلُنْ بُولُتْ بَشِي تَغْدي

Таңут сўсин ушүкләди,
Кіші ішін әliklädi,
Әрін атін бәliklädi,
Болун боліб баші тигди.

Душман Чин яқинидаги тангутлар вилоятини, тангут аскарига зафар бўлмасин деб, совуқда кеч билан босди. Сўнг уларни масхаралади. От ва эркакларни бизга тортиқ қилди. Қийинчилик тортганидан бошини қўйи солди. [(Душман) тангут

аскарларини совуқ еб турганда босди. Кишилар ишини масхара қилди. У эр ва отларини тортиқ қилди. Тутқун бўлиб бошини эгди].

أَمِكْلَادِي әмикләди: әр урағутнә әмикләди— одам хотинининг әмчагига урди. (**أَمِكْلَامَاك**) әмикләр, әмикләмәк).

أَنْكْلَادِي әнүкләди: **إِث** ит әнүкләди — урғочи арслон бола туғди. (**أَنْكْلَامَاك**) әнүкләр, әнүкләмәк).

أَسْنَادِي әсәниләди — әсонлашди, омонлашди, ҳол-аҳвол сүрашди. **أَلْ مَنَّا** ол мәнә әсәниләди — у менга салом қилди, қўл бериб ҳол-аҳвол сүрашди. (**أَسْنَلَامَاك**) әсәнләр, әсәнләмәк).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

أُزُولَادِي узуладі — эргашди. **أَلْ أُنِي** ол әни узуладі — у унинг орқасидан юрди, унга эргашди. (**أُزُولَامَاك**) узулар, узула мақ).

أَرَالَادِي араладі — орасига тушди, яраштирди. **أَلْ إِكْنِي** ол икки кишининг ишини келиштирди, яраштирди. Бу сүз икки нарса орасидан ўтмоқ маъносидә ҳам қўлланади. Баъзан сулҳ маъносидә **أَرِيلَادِي** аріладі сүзини ҳам қўллайдилар, кўпчиликда шундай. Лекин **أَرَالَادِي** араладі варианты тўғридир. (**أَرَالَامَاك**) аралар, араламақ).

أُرِيلَادِي урїладі — шовқин солди. **أُر** әр урїладі — одам шовқин солди, қаттиқ бақирди. (**أُرِيلَامَاك**) урїлар, урїлмақ).

أُرِيلَادِي урїладі — кибрланди, такаббурлик қилди. **أُر** әр урїладі — одам ўзини мақтади, мақташда

ўзини ошириб юборди, кибрланди. (**أُرِيلَامَاك**) урїлар, урїлмақ).

Шеърда шундай келган:

ازن اكنب اربلادی برق بیرک قریلادی
اتغ كمشب اربلادی آفت بولب ئبواغدی

Өзін өкніб урїладі
Јірақ јәріг қарїладі,
Атїг кәмшіб урїладі
Уфут болїб тубу ағдї.

Унга ҳужум қилган ботир ҳақида айтади: Ботир гердайиб, шишиниб, ерларни ўлчагандек одимлаб келар экан, от билан ҳамла қилувчини кўргач, хўрланиб, орқасига қараб, тепага қочиб кетди. [Ўзини баланд кўтариб мақтаниб ҳовлиқди. (Кеккайиб) ерларни ўлчади. От билан бостириб ҳамла қилди, (биноқ) шарманда бўлиб тепага чеккинди]. **أُرِيلَادِي** — тик туриб сўйди. **أَلْ قُونُغ** ол қонуғ ўрүлädі — у қўйни турган ҳолда, яъни оёқларини боғламасдан сўйди. (**أُرُولَامَاك**) ўрүләр, ўрүләмәк).

أُغُولَادِي ағуладі — заҳарлади. **أَلْ أَشْن** ол ашн ағуладі — у унинг ошини заҳарлади. Бу сүз бошқа нарсаларни заҳарлашга нисбатан ҳам қўлланади. (**أُغُولَامَاك**) ағулар, ағуламақ).

أَفَالَادِي аваладі — уйилди, тўпланди. **أَنْك** аніц тәгрә киши аваладі — унинг атрофига одам тўпланди. Аваладі, асосан, шов-шув, фитна маънолари ифодаланган ўринларда қўлланади. Бошқа ўринда **أَفَادِي** афаді сўзи ишлатилади. (**أَفَالَامَاك**) авалар, аваламақ).

أَقِيلَادِي ақіладі — сахий ҳисоблади. أَلْ مَنِيْ اَقِيلَادِي ол мәні ақіладі — у мени сахий деб ҳисоблади.

(أَقِيلَادِي اَقِيلَادِي. ақілар, ақіламақ).

أَكَالَادِي әкәләді — опа деб юритди, опа деб атади. أَلْ اَنِيْ اَكَالَادِي ол ані әкәләді — у уни катта опа деб юритди. (أَكَالَادِي اَكَالَادِي. әкәләр, әкәләзмәк).

أَكَالَادِي әкәләді — ака деб юритди. أَلْ اَنِيْ اَكَالَادِي ол ані әкәләді — у уни ака, яъни юрт каттаси деб юритди. (أَكَالَادِي اَكَالَادِي. әкәләр, әкәләзмәк).

أَنَالَادِي аналаді — оналади, она деди. أَلْ اَنِيْ أَنَالَادِي ол ані аналаді — у уни ўзига она деб юритди, оналикка нисбат берди. (أَنَالَادِي أَنَالَادِي. аналар, аналамақ).

Гунналилар бўлими

أَنْكِدِيدِي андіді — ҳийла қилди. اَنْكِدِيدِي اَنْكِدِيدِي андіді — овчи кийикни тутуш учун панага беркиниб ҳийла қилди. أَلْ اَنِيْ اَنْكِدِيدِي ол ані андіді — у уни тутуш учун ҳийла қилди. (أَنْكِدِيدِي اَنْكِدِيدِي. андідр, андідмақ).

Бунинг бошқа бир тури

أَنْكِيلَادِي аңіладі — ҳангради. اَنْكِيلَادِي اَنْكِيلَادِي аңілар, аңіламақ.

Яна бошқа тури

أَنْكِيلَانْدِي уңікланді — гажак қўйди. اَنْكِيلَانْدِي اَنْكِيلَانْدِي уңікланур, уңікланмақ.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

أَغْرِقَنْدِي ағріқанді — оғригидан зорланди. اَغْرِقَنْدِي اَغْرِقَنْدِي ағріқанді — одам оғригидан зорланди, алам тортди. (أَغْرِقَنْدِي اَغْرِقَنْدِي. ағріқанур, ағріқанмақ).

Икки сокин ҳарфлилар тури

أَنْدَغَرْدِمِ андғардīm — қасам ичирдим, онд ичирдим. اَنْدَغَرْدِمِ اَنْدَغَرْدِمِ андғардīm — мен унга қасам ичирдим, онд ичирдим. (أَنْدَغَرْدِمِ اَنْدَغَرْدِمِ. андғарман, андғармақ).

Олти ҳарфлилар тури

أَرْمُتْلَانْدِي армутланді¹⁶⁴ — армутланди, нашвати қилди. اَرْمُتْلَانْدِي اَرْمُتْلَانْدِي армутланді — нок дарахти нашвати қилди. (أَرْمُتْلَانْدِي اَرْمُتْلَانْدِي. армутланур, армутланмақ).

أَرْتُجْلَانْدِي артучланді — арчаланди. اَرْتُجْلَانْدِي اَرْتُجْلَانْدِي артучланді — тоғ арчазорга айланди, тоғда арча кўпайди. (أَرْتُجْلَانْدِي اَرْتُجْلَانْدِي. артучланур, артучланмақ).

أَرْكُجْلَانْدِي өркүчланді — мавжланди, тўлқинланди. اَرْكُجْلَانْدِي اَرْكُجْلَانْدِي өркүчланді — сув мавжланди. (أَرْكُجْلَانْدِي اَرْكُجْلَانْدِي. өркүчләнур, өркүчләнмәк).

أَرْغُجْلَانْدِي өргүчланді : اَرْغُجْلَانْدِي اَرْغُجْلَانْدِي өргүчланді — қизнинг сочи жамалак бўлди, ўрадиған бўлди. (أَرْغُجْلَانْدِي اَرْغُجْلَانْدِي. өргүчләнур, өргүчләнмәк).

أَرْكُجْلَانْدِي өркүчланді : اَرْكُجْلَانْدِي اَرْكُجْلَانْدِي өркүчланді — қозон ўчоқли бўлди, ўчоққа урнатилди. (أَرْكُجْلَانْدِي اَرْكُجْلَانْدِي. өркүчләнур, өркүчләнмәк).

¹⁶⁴ Бу сўз бизда ҳозир ол мурт тарзида талаффуз қилинади. Навоийда бу

сўз умруд тарзида учрайди:

Айлабон гашт дашту тоғ ила руд,
Анга келгурди бир сават умруд.

Ш. В. Радлов бу сўзки армуд деб берган, 1 том, 341-бет.

اذغِرْلانْدِي азгирланді—айгирланди. تاي اذغِرْلانْدِي тај азгирланді—той айгирланди, айгир қилиқли бўлди. Байталнинг айгирли бўлишига ҳам шу сўз қўлланади. (اذغِرْلانْماق).
 اذْمَقْلانْدِي узмақланді : اَر اذْمَقْلانْدِي эр узмақланді—одам шогирдли бўлди, ҳунар ўргатиш учун бола олди. (اذْمَقْلانْماق).
 اَرْتَقْلانْدِي артуқланді—ортиқланди, ошиб кетди. اَرْتَقْلانْدِي эр артуқланді—одам ҳаддидан ошди, ҳовлиқди. (اَرْتَقْلانْماق).
 اَزْمَقْلانْدِي їзмақланді—яраси кўпайди, бузилди. تاز بَشِي تاز баші їзмақланді—калнинг боши бузилди, кали кўпайди. [эр їзмақланді—ерда аччиқ тош кўпайди¹⁶⁶. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَزْمَقْلانْماق).
 اغْرَقْلانْدِي ағруқланді—оғирсинди. اَل بُو اِبْشِغْ اغْرَقْلانْدِي ол бу ішіг ағруқланді—бу иш унга қийин туюлди, у бу ишни оғирсинди. Бу сўз юк оғир эканлигини англатишда ҳам қўлланади. (اغْرَقْلانْماق).
 اغْرَقْلانْدِي оғрақланді : اَر اغْرَقْلانْدِي эр оғрақланді—одам ўғроқларга ўхшаб қолди, ўғроқлашди. (اغْرَقْلانْماق).
 اَتْمَكْلانْدِي этмақланді—нони кўпайди. اَر اَتْمَكْلانْدِي эр этмақланді—одамнинг нони кўпайди, бой бўлди. (اَتْمَكْلانْماق). Бу хил феъллар кўпдир. Булар отлардан ясалади. Араб тилида бунга мисол кўп. Масалан, арабларда اَلْبُنُّ الرُّجُلُ сутни кўпайди; اسْحَى киядиган пўстини кўпайди демақдир.

¹⁶⁶ Арабча шундай, лекин ер шўрланди тарзида изоҳлаш ҳам мумкин.

اِجْمَكْلانْدِي ічмақланді : اَر اِجْمَكْلانْدِي эр ічмақланді—одам барра қузиқоқ терисидан пўстин (ичмак) кийди. Пўстинлик бўлди, пўстинга эга бўлди мазмунида ҳам бۇ сўз қўлланади. (اِجْمَكْلانْماق).
 اَرْسَكْلانْدِي эрсакланді—эрсиради. اِشْلار اَرْسَكْلانْدِي ішләр эрсакланді—хотинлар эрсиради, шаҳваний нафсни қондирмоқни истади. (اَرْسَكْلانْماق).
 اَكْمَكْلانْدِي окмәқланді : اُرَاغْت اُرَاغْت оқмақланді—хотин зиракли бўлди, зирак тақди. (اَكْمَكْلانْماق).
 اَكْرِمْلانْدِي эгримланді¹⁶⁶—гирдобланди, уралиб оқди. سَوْق اَكْرِمْلانْدِي суw эгримланді—суw ҳовузда гирдобланиб, уралиб айланди. (اَكْرِمْلانْماق).
 اِشْتانْلانْدِي іштонланді—иштонли бўлди, иштон кийди. اَر اِشْتانْلانْدِي эр іштонланді—одам иштон кийди. Асли (اِشْتانْلانْماق).
 اِجْتانْلانْدِي ічтонландідир. ش ش билан ج ч нинг мах-

¹⁶⁶ Навоий асарларида бу сўз девондагича эгрим, эгрим шаклида учрайди. Масалан:

Ҳам илдамликда сарсардек равона,
 Ҳам айланмакда эгримдан нишона.

(Фарҳоднинг оти чопқирликда шамолдек учаді-ю, шўхликда суw гирдобидек тўхтоғсиз айланади).

Ашк баҳри эгримга тушмағишмен чиққудек.

(Кўз ёши денгизининг гирдобига чиқадиган бўлиб тушмаган эканман).
 В. В. Радлов, I том, 705-бетда эгримни—гирдоб, эгримни—гирдобча деб изоҳлайди.

ражлари бир-бирига яқин бўлгани учун **ش چ ج** га айланган¹⁶⁷. (ئىشتىنلار. ئىشتىنماق). (штонланур, штонланмақ).

Бу бўлимнинг музоафлари

ار قۇلاندې арқуқланді — буйни товлади, бош тортди. **ار قۇلاندې** эр арқуқланді — одам ишни қабул қилишдан бош тортди¹⁶⁸. (ارقۇلاندې. ارقۇلاندې) арқуқланур, арқуқланмақ).

эмгәкләндې эмгәкләнді : **ال بو ايشغ امگکلندې** ол бу ішіг эмгәкләнді — у бу ишни оғир, қийин деб ҳисоблади. (эмгәкләндې. امگکلاندې) эмгәкләнур, эмгәкләнмәк).

эшкәкләндې эшкәкләнді — эшақли бўлди. **ار اشكکلندې** эр эшкәкләнді — одам эшақ эгаси бўлди, эшақли бўлди, икки тилнинг бирида шундай. (ашкәкләндې. اشكکلاندې) эшкәкләнур, эшкәкләнмәк).

эркәкләндې эркәкләнді — мавжланди, ҳурпайди. **سوف ارککلندې** суw эркәкләнді — сув мавжланди, тўлқинланди. **انك يني اوكکلندې** анің јіні эркәкләнді — унинг юнги қўрқувдан ҳурпайди. Ботирлик кўрсатган кишига нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. (эркәкләндې. اوكکلاندې) эркәкләнур, эркәкләнмәк).

¹⁶⁷ Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, **ش چ ج** нинг **ش** га алмашиши ўша вақтларда ҳам бор экан. Мазкур хусусият ҳозир ҳам бор. Масалан: ешти || ешти, чалвар || шалвар каби.

¹⁶⁸ I том, 242-бетда шу маълумотда **ازنادې** узнаді сўзи берилган.

Тўрт ҳарфлилар

арпаладې арпаладī — арпа берди, арпа билан боқди. **ال** ол атін арпаладī — у отга арпа берди, арпа билан боқди, арпа едирди. (арпаламақ. арпалар, арпаламақ).

ортуладې ортуладī — ўрта ёшга борди. **ار ياشن ارتولادې** эр јашін ортуладī — одам ўрта ёшли бўлди, умрининг ўртасига борди. (артулар. ارتولادې) ортуламақ).

эрталадې эртәләдī — эрталади, вақтли бошлади. **ار ايشقا** эр ішқа эртәләдī — одам эрта ишга бошлади. (эртәләр. ارتالادې) эртәләмақ¹⁶⁹).

эсриләдې эсриләдī — буюди, сирлади. **ال كينزني اسريلادې** ол кизини эсриләдī — у кийизни сирлади, у кийизни қоплон рангли буюқ билан (йўл-йўл қилиб) буюди. (эсриләр. اسريلادې) эсриләмақ).

оғирләдې оғирләдī : **ال نانك اغريلادې** ол нәң оғирләдī — у нарса ўғирлади. Жонли тилда **اغريلادې** оғирләдī — талаффузи ҳам бор, у тўғри эмас¹⁷⁰. (оғурлар. اغريلادې) оғурламақ).

иктўләдې іктўләдī — хашак берди. **ال قوی اکتولادې** ол қој іктўләдī — у қўйга ўт ва хашак берди. (іктўләр. اکتولادې) іктўләмақ).

¹⁶⁹ Бу сўз қўл ёзмада эртәләмақ шаклида берилгани ҳақида Басим Аталай шўҳ берган (I том, 316-бет).

¹⁷⁰ Бу феълнинг ўтган замон формасига кўра келаси замон ва масдар формалари оғирлар, оғирламақ бўлиши керак эди. Лекин девонда оғирлар шаклида берилган. Биз ўзинча бердик.

اَلْ اِكِّي كِشِي ارغۇلادې ارغۇلادې — оралады, орасидан ўтди. **اَلْ اِكِّي كِشِي** ол іккі кіші ара арғуладі — у иккі киши орасидан ёриб ўтди. (ارغۇلاماق) арғулар, арғуламақ).

اِبْكَالَادِي اِبْكَالَادِي — ўпкасига урди. **اَلْ اَنْكُرُ اِبْكَالَادِي** ол аңар өпкәләді — у унинг ўпкасига урди. (اِبْكَالَامَاك) өпкәләр, өпкәләмәк).

اِبْكَالَادِي اِبْكَالَادِي — ўпкалади, хафаланди, аразлади. **اَلْ اَنْدِنْ اِبْكَالَادِي** ол андін өпкәләді — у ундан ўпкалади, хафаланиб аразлади. (اِبْكَالَامَاك) өпкәләр, өпкәләмәк).

Қондалар ўз ўрнида айтилади. Тангрига мақтов бўлсинки, ҳамзалилар бўлими тугади.

СОЛИМ¹⁷¹ ОТЛАР КИТОБИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

تَبْ таб — боп, етарли маъносини берувчи юклама. **بُو اَشْ مَنَّا تَبْ** бу аш мәнә таб — бу ош менга боп, етарли. **تَبْ بُلْدِي** таб болдї — мос бўлди, боп бўлди.

تُبْ туб — бугдойни сувда қайнатиб, арпа хамири билан аралаштирилиб, бир идишга солиниб, наमतга ўраб, иссиқ бир жойга қўйилади, эртасига ейилади.

جَبْ جَبْ чаб-чаб — қамчин урилганда чиқадиган овоз ва лабнинг шапиллаган товуши, **ش ا پ - ش ا پ, چ ا پ - چ ا پ** дейилган тақлидий сўз. **اَلْ اَرْكُ جَبْ جَبْ يَدِي** ол эрүк чап-чап јәдї — у шафтолини шап-шап қилиб еди.

جُبْ јуб — шарбат қуйқаси. Ҳар нарсаднинг лойқасини ҳам шундай дейилади. Тубан ва паст кишиларга ҳам **جُبْ جَبْ كِشِلَارْ** јуб-јаб кішіләр дейдилар.

جِبْ чїб — кичик, ингичка новда. **جِبْقُ** чїбіқ — чивикнинг қисқаргани. **تُبْ تَبْقُ** топїқни қисқартиб топ дейилгани каби.

جُپْ чоп — тутмоч (нон) парчаси, бурдаси. **بِيرْ جُبْ يِكَلْ** бір чоп јәгїл — бир бурда егин. Бу сўз кесилган, майдаланган уграга нисбатан ҳам қўлланади.

زَبْ زَبْ заб-заб — юришда оёқ ҳаракатининг тезлигидан чиққан овоз. Шип-шип деган сўздир. **زَبْ زَبْ بَرْغَلْ** заб-заб барғїл — шип-шип, шипиллаб, тез боргин.

سَبْ сәб — келинлар сепи, моли.

سِيبْ сїб — иккі ёшли тойча.

شَبْ шаб — тез, дарров. Бу арабча ҳарфи тахзиз дейилган **هَلَّا** ҳалло: огоҳ бўл, тез бўл сўзи кабидир. **شَبْ كَلْ** шаб кәл — тез кел.

قَبْ қоб — таъкидлаш, пухталаш, ошириш маъноларида қўлланадиган юклама. **اَغْلُ قَبْ بَدُوْدِي** оғул қоб бадудї — ўғил жуда катта бўлиб кетди. **قَبْ اَدْكُو** қоб эзгү нән — жуда яхши нарса.

كَبْ коб: **كَبْ نَانِكْ** коб нән — кўп нарса, ўралиб кетган нарса. **كَبْ سَاجْ** коб сач — кўп соч, чувалган соч. Мақолда шундай келган:

كَبْ سَكْتَكَا قَشْ قَنَارْ. كَرَكَلوك كِشِي كا سُوْزْ كَلِيْرْ
Коб сүкүтгә қуш қонар,

Көркіүк кішігә сөз кәлір — шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши

¹⁷¹ Солим — охирида **ا و ی** ва ҳамза ҳарфлари бўлмаган сўзлар.

кишига сўз (мақтов) келади. Ёки шунинг бошқача варианты:

بَغَاخِ اَوْجِنَا كَيْلِ تَكْبِيرِ كَرَكَلَكْ كَشِيكَا سُوْزِ كَلِيْرِ

Jīgax uchinā jāi tēgir,

Kōrklīk kīshīgā sōz kēlīr.

Дарахт учига шамол тегеди, юмшоқ одамга сўз етади. Шунинг учун у ўзини аҳтиёт қилиши керак дейилади.

بَاتُ бат — чўкма, қуйқа.

بَاتُ бат — тез, дарров. بَاتُ كَلْ бат кәл¹⁷² — тез кел. شَبْ كَلْ шаб кәл каби. Оғир нарсанинг пастга тушишида чиққан товушга بَاتُ تَشْدِي бат тўшди дейилади.

بِتُ бит — бит, мита. Бугдойга тушадиган майда қуртга ҳам бит бит дейилади. تَرِيغُ بِيْتِي тариг бити — бугдой бити.

جَاتُ чат — бирор нарса тушганда чиқадиган товушни англатиш учун ишлатиладиган юклама. جَاتُ جَاتُ чат-чат урди — ш а р т - ш а р т урди, урганда ш а р т - ш а р т деган товуш чиқди.

چَاتُ чāt — қамиш ёки тикандан қилинадиган уй, чайла.

شَاتُ шāt — дадиллик, юраклилик, журъат. اَنْيَكُ نَا شَاتِي аниқ нә шātи бар — унинг нима юраги бор, унинг қандай журъати бор, деганда юраксизлиги кўрсатилади.

¹⁷² Бу сўз Навоий асарларида ҳам кўпгина ўринларда учрайди:

Борибон ҳар неча бот келса, кўринур манга кеч,
Келибон ҳар неча кеч борса, кўринур манга бот.

Бот-бот олиб илгима ул жомни,
Силқариб ул бодаий гулпомни.

قَاتُ қат — қат, қават. تُونُ قَاتِي тон қатī — тўн қавати. Тоғ қояларининг муйилишларини قَدْرَاقُ қадрақ дейиш ҳам шундандир.

قَاتُ қат¹⁷³ — ўғузчада ён ва олд маъносиди ишлатилди. بَكُ قَاتِنَا бәг қатīнда — бек ёнида.

قُتُ қут — бахт, давлат. قُتْلُغُ қутлуғ ҳам шу сўздан ясалган. Шеърда шундай келган:

قُتُ قُتْلُغُ بَرْسَا اِذْمُ قُولُنَا
كُنْدَا اِشِي بِيكْسَبِنُ يُوْقَارُ اَغَارُ

Қут қуwiғ бәрсә iзим қолīна,

Кундә iшī јуксәбән јуқар ағар.

Тангри бандасига бахт берса, кун сайин унинг иши юқорилайди, авж олади.

كُتُ кōт — кўт.

مَاتُ мат — шундай маъносини берувчи юклама اَنْدُغُ مَاتُ андағ мат — у шундай.

سُجُ сач — соч.

سُجُ суч — бирон нарсанинг ишга яроқсизлигини англатади. قَلِيحُ سُجُ қиліч суч қилдī — қилич ўтмаслик қилди. اَرْ سُجُ қлди эр суч қилдī — одам ишни қабул қилишдан тортинди.

قَچُ қач — қанча, сон тўғрисида. قَچُ يَرْمَاقُ بِيْرَدِي қач јармақ бәрди — қанча танга берди.

قَочُ қўчқор. Бу ўғузча. Асли قَچْجَنَكَاР қочїңардир.

قَачُ қач — марта. قَچُ قَاتَا اَبْدِيْمُ қач қата ајдīm — неча қайта айтдим.

¹⁷³ Шайх Сулаймон қат сўзини қатор, саф деб изоҳлайди:

Бир қатла ўғирди подшолар,
Олтинда талаб қилиб гадолар.

كُجُّ кўч — кўчиш, жўнаб кетиш. سُو كُجَّتِي су кўчти — аскар кўчди.

كُجُّ кўч — вақт, фурсат. بِيْر كُجُّ كُذِّكِلْ бiр кўч кузгi¹⁷⁴ — бiр оз кутгин, бiр оз тур.

هَجَّ هَجَّ нач-нач — моллар бошини бермай ҳаракатланганда тинчитиш учун айтивувчи ҳўш-ҳўш деган сўз. Бу сўз арабчага ўхшайди. Чунки бу сўзда туркий тилда бўлмаган ه ҳарфи учрайди. Туркчада эса бу товуш йўқдир.

كُذُّ кўд — бу сўз зол كُذُّ билан ҳам, дол билан ҳам талаффуз қилинади. Бирон нарсани таъкидлаш ва ошириб кўрсатиш мақсадида қўлланади. كُذُّ ات كُذُّ ат — қандай яхши от. كُذُّ نَانِكُ кўз — қандай яхши нарса.

بِيْر бiр — бiр — сон. بِيْر يَرْمَاقُ бiр јармақ — бiр танга. Бу сўзни بِيْر бiр тарзида чўзиқроқ талаффуз қилиш ҳам бор. Лекин бу хилда талаффуз қилинадиган сўзлар кўпдир. Туркий тилда айтилишида қаттиқлик, ёзилишида қисқалик яхшидир.

تَرُّ тар: تَرُّ بِلْدِي эр тар болдi — одам уялди, хижолат бўлди. Бу сўз ار بِلْدِي ар болдi сўзига ўхшашдир.

جَرُّ јар: جَرُّ لَنْدِي эр јарландi — одамнинг бадани огирлашди. (Ҳоқония тилида).

جَرُّ јар — вақт. (Ўғузча). بُو جَرْلِكُ دَا كَلُّ бу јарликдä кәл — бу вақтда кел.

جَرُّ чэр — рўпара [Ўғузча]. اِنِكُ اَفْسِي بُو جَرْلِكُ دَا аниң әwi бу чэрликдä — унинг уйи бу нарсанинг рўпарасидадир. Икки аскар сафига ҳам جَرِكُ

чэрик дейдилар. Чунки улар ҳам бiр-бирига рўпара турадилар.

جَرُّ чiр — тўн ва бошқа кийимликларнинг йиртилишида чиқадиган овоз. اِنِكُ تُونِنُ جَرُّ بَرْتِي аниң тонин чiр јiртти — унинг тўнини шириллатиб йиртди.

جُرُّ чўр — манфаат, фойда. اَلْ اَنْدِنُ نَانِكُ جُرْلَادِي ол андiн нән чўрләдi — у ундан фойдаланди

جُرُّ چур — чур — сутни идишга соққанда эшитиладиган овоз. Ҳар бiр суюқ нарсанинг товуши ҳам шундай.

جِرُّ јiр — жир, ёғ. اَشْجَتَا جِر يوق ашiчта јiр јоқ — қозонда ёғ йўқ. [Аслида ёғ қобиғи маъносидä]. بُو اَتَا

бу әттä јiр¹⁷⁵ јоқ — бу гўштда ёғ йўқ.

جَرُّ جَرُّ جَرُّ يَدِي: جَرُّ اَلْ ол јар-јўр јәдi — у қўлига тушганини қолдирмай еди.

سِرُّ سِرُّ сiр әттi — чирилади. Қора чигиртка чирилаб товуш чиқарди. Қамиш қалам ва бошқалар билан ёзаётганда чиқадиган овозга нисбатан ҳам бу сўз қўлланади.

سِرُّ сiр — чинни косаларни бўяб нақшлаш учун елимдан тайёрлаб қўлланадиган сир. سِرْلِيغُ اِيَاقُ сiрлiғ ајақ — нақшланган, сирланган коса.

شَرُّ шар-шар — қаттиқ ёмғир ёғиш товуши. Ҳар бiр суюқ нарсанинг оқиш товуши ҳам шу сўз билан ифодаланади. Бу сўзда ш ҳарфи ж билан алмашган.

قَرُّ қар-қур — қорин ғулдиради (қурилади). قَرُّ قَرُّ اَتِي қар-қур әттi қарiн — қорин қурилади (ғулдиради). Бу сўз айтилишда ва маънода арабчага ўхшашдир.

قَرُّ қур — мартаба. مَئِنِكُ قَرْمُ اَلُّ мәниң қурiм улуғ — менинг мартабам баланд.

¹⁷⁴ كُذِّكِلْ кўзгi сўзи ҳозир кутгин тарзида талаффуз қилинади. Демак,

كُذُّ кўзга алмашгандир.

¹⁷⁵ Ж и р сўзи ҳозирги жонли тилимизда актив қўлланади: ж и р битди каби.

قۇر қур — қуршовчи, белбоғ, камар. اچ قۇر ічқур — хотинларнинг қўлтиқ остига тақадиган зийнат асбоби.

قۇر يىغى қўр јағи — махфий душман.

قۇر қўр: قۇر آت қўр ат — саман от.

قۇр қўр — тўғон, сув тўпланадиган жой.

قۇр қўр — ясси тоғ, қир.

كۇر кўр: كۇر ار кўр әр — оғир, дов юрак, мағрур йигит.

Мақолда шундай қелган:

كۈر بولسا كۈر بولسا كۈر بولسا كۈر بولسا كۈر بولسا
Ким кўр болса, кўрәз болур — довиюрак одам мағрур бўлади. Шеърда шундай келган:

اړتېش سۈغې يماكې سېغې تتر بلاكې
كۈرمت انك براكې كلكالمت اړكشور

Әртіш суwі jәмәкі,
Сітғаб тутар біләгі,
Кўрмәт анін jүрәгі,
Кәйгәлімәт іркшүр.

Ямак қипчоқларининг бир тоифаси. (Улар „Иртиш суви“ деган жойда яшайдилар). Улар билақларини шимариб (қаттиқ ҳозирланиб), бизга қарши юракларига ўт туташиб, тўпланишиб келишмоқда.

[Иртиш сувининг ямақлари билақларини қаттиқ шимариб, ғазаб билан бизга ҳужум қилиш учун тўпланмоқдалар].

بۈز — биз. بۈز كۈلدېمىزۈ биз кәлдіміз — биз келдик.

تۈز — тўғри, текис нарса. تۈز يېر тўз jәр — текис ер.

چۈز — қизил рангли зар тикилган Чин ипак газмоли.

قۇز қуз: قۇز تاغ қуз тағ — кун тушмас тоғ, фақат кун оққандагина чапдан кун тушадиган тоғ. У куннинг чап томонида бўлади. Унда доимо қор ва совуқ бўлади.

Мақолда шундай келган:

قۇزدا قار اگسوماس. قۇزدا ياغ اگسوماس

Қузда қар օксүмәс, қојда јағ օксүмәс — Қуз тоғида қор камаймайди, шунингдек, қўйда ёғ камаймайди.

قۇز қўз: قۇز نانك қўз нәң — қимматбаҳо нарса. قۇز بو آت қўз бу ат қўз алдәм — бу отни қиммат баҳога олдим.

قۇز қўз — чўри. قۇز قۇر قۇز қўз қўрқин — чўрилар.

قۇз қўз — қиз. قۇز مېنىك قۇز мәннц қизім — менин қизим.

قۇз қўз — эв қизі — бўйи етган ва уйда ўлтирган қиз.

قۇз қўз — јинчкә қиз — бўйи етган қиз. Бу:

сўз озод қизларга қўлланганидек, соғиб олинган чўри қизлар учун ҳам қўланади. Асли бўйи етган,

лекин турмушга чиқмаган қиз демакдир. Бошқа маънолар сўнг истиора тарзида келиб чиққан.

قۇз қўз — одам устига қўнадигандай паст уча-

диган қуш.

قۇз қўз — бахил одам (арғуча).

Мақолда шундай келган:

قۇز كېشى سافې يۇرغې بلماس

қўз кшш саwи jоріғлї болмас — бахил одамнинг ово-

заси чиқмайди, шуҳратланмайди. Бу мақол одам-

ларни яхши ном чиқариш сахий бўлиш учун:

ундаб айтилади.

¹⁷⁶ Бу сўз ҳозир қизганчиқ тарзида қўлланади. Демак, бу сўз бизга шакли кенгайиб етиб келган.

- кәз: اق كزې оқ кәзі — уқнинг орқа томони.
- кәз — сут, ун ва бошқа овқатлардан қозон тагига ёпишиб қоладиган қирмоч. اشيج كزې ашїч кәзі — қозон қирмочи.
- күз — куз, куз фасли.
- кїз — мушк қутичаси, тахт, сандиқ, чамадон ва бошқалар. كزداكې كز پيار كіздагі кїз јїпар — мушк қутичаси сандиқда сақланиб қолади¹⁷⁷. Бу мақол хотинлар оғзининг ҳидини мушкка ўхшатиш вақтда қўлланади.
- міз — биз. Бу сўзда ب ب م м га алмашган. ب харфи сўзнинг бошида келганда ишлатилади. بيز بريدميز біз бардїмїз — биз бордик. كلدميز кәлдїмїз — келдик. Бу қонда бутун от ва феъллар учун ҳам умумийдир. آميز атїмїз каби.
- біс — мешга ўхшаш нарсаларнинг тагига қоладиган силқинди.
- тәс — ошириш қўшимчасидир (ўғузча). Ўғузлар юмалоқ нарса тўғрисида ошириб сўзламоқчи бўлганда تَس تَكْرِمَا тәс тәгїрмә дейдилар, бу — дум-думалоқ демакдир. Бу қондага хилофдир. Чунки нарсаларнинг рангларини тавсифлашда сўзнинг бош харфини олиб, унга ب б қўшиш бутун турк тиллари учун қондадир. Ўғузлар эса م м қўшадилар. Тўқ кўк рангли нарсани турклар كَب كَوَك кәб-кәк (десалар), ўғузлар كَم كَم كَم кәм-кәк дейдилар. Яъни турклар „кәк“ сўзининг бош харфига б харфини қўшиб, ошириш сўзи — „кәб“ шаклини

¹⁷⁷ Арабча иборанинг маъноси туркчага тўғри келмайди, тўғриси: ипор ҳиди ипор сандигига сақланиб қолади.

ҳосил қиладилар. Ранг маъносидаги „кәк“ сўзи: олдига б харфини қўйиб, „кәб-кәк“ тарзида қўллайдилар. Ўғузлар б ни м га алмаштириб: „кәм-кәк“ тарзида қўллайдилар. سَرِغ سَرِغ сарїғ сўзининг оширма сифатини سَب سَب سَب сап-сарїғ тарзида қўллайдилар. „Сарїғ“ сўзининг олдидаги „с“ харфини олиб унга „б“ни қўшиш орқали ясалди. Ундан кейин ранги айтилаётган нарсанинг исми келтирилади. Шунинг каби бўш ер, очиқ ер маъносидаги يَزِي جازї сўзининг оширма сифатини يَزِي јаз-јазї дейилади. Бутун оширма сифатлар шу тарзда ясалади, аммо ب б ўрнида س с қўлаш қондага ётдир.

Эслатма: Навоий тилдаги бу хусусиятни пухта текширган, Навоий бу ҳақда шундай қонда ёзди: бир ранг, бир сифат маъносида муболага учун у сўзнинг бош харфига бир ب б ёки م м (мим) ни у сўз олдига қўшадилар: оп-оқ қоп-қора, қип-қизил, сап-сарик, яп-ясси, оп-очик, чуп-чучук; бу нав ҳам топилурким: кўм-кўк, ям-яшил („Муҳокаматул лугатайн“, 86-бет.) Демак, Навоий б || п ва м қўшилиб, жуфт сўз ясаллишини қондалаштирган.

تَس تَكْلُ тас — ёмон, паст нарса (ўғузча). بُو آتُ تَس تَكْلُ бу ат тас тўгїл — бу от ёмон эмас.

تَس تَس تَس тос-тос¹⁷⁸ — тўн ва наमत каби юмшоқ нарсани урилганда эшитиладиган овоз. تَس تَس تَس تَس тос-тос урдї — тап-туп урди.

كَس كَس كَس кәс — ҳар нарсанинг бўлаги. بَر كَس اَتْمَاكِي бїр кәс ётмәк — бир бўлак нон.

¹⁷⁸ Жонли тилда тўс-тўс сўзи овоз маъносидан ташқари тарқамоқ, булғалоқ маъноларида ҳам қўлланади. „Тўс-тўс бўлиб кетди“ каби. Лекин бу ўриндаги маъно тўзимоқ ўзагидандир.

كيس كيس — кесак. таҳорат синдирилганда ишлатилади.
كيس كيس — хотин. **اينك كيسي** аинк киси — унинг хотини.
Бу ерда изофа йўқдир. Баъзилар изофали қилиб:
ال كيسي الدي ол киси алди—у хотин олди, деб қўл-
лайдилар.

بوش بوش — бош — **بوش بوش** бош [ялқ]—буш, эркин йилқи. Шун-
дан олиниб: **ال اشلار بوش** ол [ш]лар бош — у хотин
озод, у хотинни озод қилди, ташлади, унутди
дейдилар. **ال قىل بوش قىلدى** ол қул бош қилди—у
қулни озод қилди. Умуман, „озод“ сўзини „буш“
сўзи билан ифода қиладилар. Мақолда шундай
келган: **بوش نائىك كا اذى بلماس** бош нёякка [аз]и бол-
мас—буш нарсага эга йўқ, демакдир. Бу мақол
билан ўз молини пухта сақлашга ундалади.

توش توش — тушиладиган, қўниладиган жой, шунингдек
тушиш вақти. **توش او دى** тўш оди—тушим вақти.

جاش جاش — феруза тош.

Шеърда шундай келган:

يُرْتِي يَشَلْ جَشْ سَقْرَدِي اُرْنَكْ قَشْ
تَرَلْدِي قَرَا قَشْ تَنْ كَنْ اَوْزَا يُرْكَنُورْ

Яраттї јашїл јаш,
Сагурдї брўң қаш,
Тїзїдї қара қуш,
Тўн, кўн ўзї јўркїнўр.

Осмонни таърифлайди: тангри осмонни феруза
рангида кўм-кўк қилиб яратди. Юлдузлар билан
беади. Узукка кўз қўйгандек, қош оқ узук учун
ишлатиладиган тош—мезон юлдузи [туркча қора
қуш] унда тузилди. Кеча билан кундуз бир-бири-

нинг устига қопланади. [(Тангри осмонни) яшил
феруза рангли қилиб яратди, (унинг устига) оқ
қош (узук кўзи)ни сочти. Қора қуш (мезон юлдузи)
тизилди. Тун кун устига қопланди].

چش چش

чїш - чїш — ёш болалар ва чақалоқларни тўсишда
хотинлар томонидан қўлланадиган „чуш-чуш“
деган сўз. От минган киши ҳам отни миниб кел-
гандан сўнг уни сийдириш учун бу сўзни қўллайди.
سش سش — сих. Тутмоч деган овқатни тизишга хизмат
қиладиган нарсага нисбатан ҳам бу сўз қўлланади.
قش قش — қуш—қуш. Жамликни билдирадиган турдош от.
Кейин буларни бири-бирдан фарқлашда айрим
сўзлар қўшилади.

سش

قش

اُرْنَكْ قَشْ брўң қуш—оқ лочини,

قَرَا قَشْ қара қуш—бургут,

تَقْشِي قَشْ тэвәј қуш—туя қуш,

يُونْ قَشْ јун қуш—товус,

اِبَلْ قَشْ эи қуш—ил қуш, қирғий.

Сўнгра муштарий юлдузига ҳам **قَرَا قَشْ** „қара
қуш“ дейилади. **قَرَا قَشْ تَغْدِي** Қара қуш туғди—
муштарий юлдузи чяқди, демакдир. У тонг вақти-
да чиқади. Ўғузлар туя оёқларининг учига ҳам
„қара қуш“ дейдилар. **قَزْ قَشْ** қїз қуш—туклари-
нинг ранги **اَبِي بَرَاكَشْ** абї бәрәкїш рангига
ўхшаш бўлган бир қуш, яъни қизил тўш қуш.

¹¹⁹ Кабоб пиширишда ишлатиладиган темир. Бу сўз Навоийда ҳам ҳозирги
кундагидек с и х шаклида ишлатилган.

Базмининг асбобини қилдил насақ,
Ҳозир этиб с и х у кабобу табақ.

قش қіш — қиш. Мақол: قش قش قش қіш қонуқі
от—қишнинг зиёфати оловдир, ўтдир.

تف тәф¹⁸⁰ — ҳийла, найранг. افحی نجا تف بلسا اذغ
awчi нәчә тәф билсә азг анча јол
bilip—овчи қанча ҳийла билса, айниқ ҳам қочиш
учун шунча йўл билади.

حف jif — майнинг хум ва бошқа нарсада қайнашидан
чиққан товуш: „жиг-жиг“ каби.

قف қi w — бахт ва давлат.

تق тоқ: تق كشي тоқ киші — тўқ одам, تق ار тоқ эр—
— турклардаги каби бошида туки (сочи) йўқ одам.
تق تق اتق тоқ јiлқi — шохсиз тўқол ҳайвон. تق تق بلقي
тоқ-тоқ этти— „тўқ-тўқ“ этди, тошни тошга урган-
да чиқадиган бир товуш. ار كشي برلا تق تق بلدي
эр киші бириә тоқ-тоқ болди—эр билан хотин ораси-
да келишмовчилик бўлди.

جق чақ—худди, айнан, чоқ сўзи каби бир нарсанинг
айнан узгинасини билдирадиган сўз. جق ال اتني تتغل
чақ ол атнi тутгiл — худди шу отнинг узинигина
тутгин. جق امجنې ارغل чақ амачнi ургiл—худди
нишонанинг узини ургин.

جق جق чақ-чуқ — ўтин, суяк ва ёнғоқ каби нарсаларнинг
синган вақтидаги товушини билдирадиган сўз.
جق جق اتق чақ-чуқ этти деган гап шу маънода
қўллангандир.

¹⁸⁰ Бу сўз ҳозир жонли тилда товланган, товланган шаклларида
ишлатилади. Сўзларнинг бизгача келган етиб келган маълум. Бу ердаги
таф сўзи ўрвида девоннинг I том, 61-бетда „ал“ сўзи берилган: افحی نجا
ال بلسا اذغ انجا بول بلير awчi нәчә ал билсә, азг анча јол bilip. ال
ал сўзи ҳам ҳозир келган ҳолда алдоқчи, алдамоқ шаклларида қўл-
ланади.

جق чақ—чурқ деган тақлидий сўз. ال اني اردې جق
ол анi урдi чақ этмәди — у уни урди, у
чурқ этмади, яъни додламади ҳам, товуш ҳам
чиқармади.

زق زق зақ-зақ — қўчқорни сузиш учун қистаб ишлати-
ладиган сўз.

سق سق сақ-сақ — душмандан қўрғон, от ва бошқа нар-
саларни сақлашда қўриқчи ва чегарачиларни огоҳ
қилиш учун „ҳушёр бўл“ деган маънода қўллана-
диган сўз. سق سق сақ-сақ—ҳушёр бўл демакдир.
سق ار сақ эр — ҳушёр одам.

سق суқ || соқ — сўққа бош (одам). سق يلنكوس ار
соқ јалiнус эр—сўққа бош одам, на ҳамроҳи бор,
на ёрдамчиси бор, тамоман ёлғиз, ҳеч кишиси йўқ
одам.

بک بک — мустаҳкам, маҳкам. بک نانک бёк нәң —
мустаҳкам, маҳкам нарса.

بک бўк — чакалакзор.

بک бўк — бурчак (арғуча).

تک تک — анчайин, шунчайин. تک کلدیم
шунчайин, анчайин келдим, бирор мақсадсиз кел-
дим. تک تور تک تور — тек тур—тек тур, жим тур (ўғузча).

جک جک чёк-чўк — лахтак-лухтак, арзон мата.

جک جک чўк-чўк [чiх-чiх] — туяни чўктиришда қўллана-
диган сўз.

چک چک чiк-чiк — эчкиларни чақиринишда қўлланидиган сўз.
Бу сўз суғоришда ҳам айтилади.

چک чiк—чiк. Ошиқ уйинида ошиқнинг қорни билан
ётган ҳолати, чики. چک ژردې чiк турдi — чикка
турди.

دُكُ дук: دُكُ اُرْدِي дук урдī — кафти билан енгилгина „дук“ этиб урди.

دُكُ дук: دُكُ مِيْنِكُ дук миң—минглар орасидаги сон. دُكُ مِيْنِكُ يَرْمَاقُ дук миң жармақ—минглар орасидаги танга, шу миқдордаги пул.

دُكُ дик—бирон нарса тикка турганда دُكُ تُرْدِي дик турдī дейилади.

سِيْكُ сик—кишининг олати. Маҳмуд Кошғарий айтади: одоб юзасидан ва буюк тангрининг китобига ҳурмат сақлаш учун қуръон ўқиганда уни ўқувчи киши эр ва хотинлар олдида қуйидаги оятларни наст овоз билан ўқиши керак:

وَأَنْتَ كُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُنَّ سَيِّئًا. مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ
مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ

Бу хил оятларни улар олдида секинликда ўқиш керак. Чунки улар бу сўзлар маъносини тушунмай, ўз тилларидаги маънода гумон қилиб ғуноҳкор бўладилар ва куладилар. Шунингдек **إِن هَذَا إِلَّا أختِلاقُ** оятини ўқиганда секин ўқилиши керак. Чунки тилоқ турк тилида хотинлар аврати маъносидадир. Шунингдек, арабча сўроқ кўмакчиси **تَلَانِي عَاتِمَ أَنْزَلْتُمُوهُ** сўзини ҳам қуйидаги каби оятларда **مِنْ الْمَزِينِ أَمْ نَحْنُ الْمَتْرَلُونَ** овоз чиқармай ўқишлари зарур. Чунки ўғузча **АМ** сўзи хотинлар авратидир. Аммо сўз маъносини билганлар олдида ўқий бериш зарарсиз.

شُكُ шўк—тинчитиш, тўхтатиш сўзи. **شُكُ تُرْ** шўк тур—жим тур.

مُكُ мўк—мук, эгилиб букилиш. **أَلْ مُكُ تُرْدِي** ол мўк турдī—у букилиб турди.

بُلْ буl: **بُلْ أَتْ** буl ат—оёқларида оқи бор от. Пешонаси оқ қашқалик отларга **بُلْ أَتْ** буl ат дейилади. Узоқ туриб қолишдан таъми кетган буғдойга ҳам **بُلْ** буl дейилади. Кўп йиллар туриб қолиб таъми кетган буғдойга **بُلْ تَرِيغُ** буl тариг дейилади. Ёмғирдан, намдан ёки узоқ туриб қолиши натижасида эскирган ҳар бир нарсага ҳам **بُلْ** буl дейилади. Бу сўзда арабчага ўхшашлик шаклда ҳам, маънода ҳам бор. Чунки бу сўзнинг арабчаси **بُلْ** дир.

تِلْ тил—сўз, калом. **أَلْ أَنْكَرَ تِلْ تَكَرْدِي** ол ақар тил тэғурдī—у унга тил тегизди; тили билан, сўзи билан изо берди.

تِلْ тил—тил. Мақолда шундай келган: **أَرْدَمَ بَشِي تِلْ** эрдām башī тил—адаб ва фазилатнинг боши тил. Бу ерда тил яхши сўз демакдир. Арабча **المرءُ محبوبٌ لسانه** каби.

تِلْ тил—сўз, луғат. **أَغْزُ تِلِي** оғуз тилī—ўғуз сўзи, ўғуз луғати. **يَبَاقُو تِلِي** јабақу тилī—ябоқу луғати. Бу сўз маъно жиҳатдан арабчага мувофиқ келадир. Арабча тил маъносидаги лисон сўзи ҳам кўп маъноларни англатади. **إِنِّي أَنْتَنِي لِسَانٌ لَا أُسْرُ بِهَا مِنْ** деганда лисон луғат—сўз демакдир.

تِلْ тил—**تِلْ تَيْتِمٌ** тил туттīm—душман аҳволини суриштириб билиш учун тил, яъни асир тутдим.

چِلْ чил¹⁸¹—терига тушган калтак изи.

¹⁸¹ Чил сўзи Навоийда ўргумчак инининг узунасига ёзиши маъносида қўлланади:

Ўргумчи шабоққа чилни тирмаб,

Тумшугани ришта бирла чирмаб...

شَلَّ شَلَّ шал-шул: شَلَّ شَلَّ أَلِكَلِكْ шал-шул эллик—қўли ишга қовушмаган уқувсиз одам.

قُلَّ قُلَّ қул—қул. Мақолда шундай келган: قُلَّ يَغِي إْتَّ қул яғи ит бдри — қул душман, у қўлидан келса, эгасининг молидан олиб, фурсат топиб қочишининг пайига тушади. Ит ҳам хонадон учун бўридир. Чунки у ейдиган нарса топса, ундан ўзини тия олмайди. Бу мақол қулнинг хўжайинига кам вафо қилишини билдириш учун сўзланади. қил—қил, мўй. Одам ва бошқа нарсанинг мўйи. قُلَّ قُلَّ қил қуш—эрта кўкламда келадиган, ўрдакдек бир қуш. Беклар илк баҳорда уни бир-бирларига совға қиладилар. Уни قُلَّ قُلَّ қил қузруқ деб ҳам айтадилар.

كُلَّ كُؤِ — кўл. اَرَكُنْجَا كُؤَزَا رَسَا يِيكْ кўл кўи ўргўнчā кўз ўрсā жғ—кўлни пуфлагунча, чўғни пуфлаган яхши. Бу мақол кичик ишни ташлаб катта ишга уринувчиларга айтилган.

تَمَّ تَمَّ там — тамба, тиргович. (Эшик орқасига қўйилади).

تَمَّ تَمَّ қалуғ тамлатти—эшикни тамбалади.

تَمَّ تَمَّ тум — совуқ. Аслида „совуқ“ маъносида шу „тум“ сўзи ишлатилса ҳам, яна шу маънода تَمَّ تَمَّ тумлуғ сўзи ҳам қўлланади. Совуқ нарсага ҳам шундай дейилади.

تَمَّ تَمَّ тўм¹⁸² — мол, ҳайвонлар рангини аниқлашда „тўқ“ маъносини бериш учун қўлланадиган сўз. تَمَّ قَرَا أْتَّ тўм қара ат—тим қора от, жуда қора, тиниқ қора от. تَمَّ تَمَّ تَمَّ тўм торуғ ат — бутунлай тўриғ от

¹⁸² Ҳозирда бу сўз тим тарзида қўллангани ҳолда, Навонийда чим тарзида учрайди:

Яъни мени, мубталонни истаб,
Икки юзи чим қарони истаб.

چِمَّ چِمَّ чим¹⁸³ — бирон нарсанинг намлигини ёки хомлигини ошириб кўрсатишда қўлланадиган сўз. چِمَّ يِيكْ چِمَّ أَلَّ تُونُ чим јик эт — жуда нам эт, гўшт. чим ёл тон — жуда ҳўл тўн.

چِمَّ چِمَّ чим — ердан ўриб олиб, офтобда қуритилиб ёқилладиган ўт. چِمَّ چِمَّ чим бичти — чим ўрди, чим кесди.

سَمَّ سَمَّ сўм — жуда. سَمَّ سَمَّ سَمَّ سَمَّ сўм сўчўк нёң — жуда ширин нарса, чуп-чучук нарса (ўғузча).

قَمَّ قَمَّ қум — қум (чигилча), ўғузлар билмайдилар. كَمَّ كَمَّ кэм — касаллик. اَتَّ كَمَلْنَدِي ат кэмлянди — от касалланди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

كَمَّ كَمَّ кѳм — ранг тўғрисидаги كَمَّ كَمَّ кѳк сўзи олдиға қўшилиб, оширишни билдирадиган олд қўшимчаси. Ўғузча كَمَّ كَمَّ кѳм-кѳк каби.

كَمَّ كَمَّ ким — сўроқ сўзи — ким. بُو كَمَّ бу ким — бу ким? Бирлик, кўплик учун қўлланади. Ўғузлар بُو كَمَّ бој ким? дейдилар, бу қайси қабила? демақдир. Бој сўзи кўплик ўрнида қўлланади.

بَنَّ بَنَّ бэн — мен. بَنَّ بَنَّ бэн бардим — мен бордим (ўғузча). Турклар мэн дейдилар.

تُنَّ تُنَّ тун¹⁸⁴ — кеча, кеч. تُونَا كَلْدِمُ тўниā кэйдим — кеч билан келдим, кечаси келдим.

¹⁸³ Навонийда бу сўз анжум сўзи билан қофиядош қилиб, чум тарзида берилган:

Дона тутубон жаҳон юзин чум,
Ул навъки кўк юзини анжум.

(Осмонни юлдуз қоплаганидек, дунё юзини бутунлай дона қоплаган эди).

¹⁸⁴ Бизда ҳозир кеча сўзи кўпроқ қўлланса ҳам, Навоний асарларида тун сўзи кўпроқдир.

تِن تін¹⁸⁵ — рух, жон, нафас. اُنِك تِنِي كَسِلْدِي анің тіні кәсілді—унинг жони узилди.

تِن тін — юган. تِن تِزْگِن тін тізгін — юган ва тизгін.

چِن чін¹⁸⁶ — тўғри, рост. چِن سُوْزِلار чін сөзләр—тўғри сўзлайди, чин сўзлар. چِن اِيْدِيْنِك чін айдің — чин айтдинг, рост айтдинг.

سِن сен — сен. Турклар бу сўзни кичикларга, хизматчиларга ҳамда сўзловчидан даража, мартаба, ёшда қуйи бўлган кишиларга нисбатан айтдилар. Ўзларидан юқори ҳурматли кишиларга „сиз“ дейдилар. Ўғузлар аксинча қўллайдилар, яъни катталарга „сан“, кичикларга „сиз“ деб қўллайдилар. Кўпликда ҳам шуни ишлатадилар. Қонда шудир. Чунки „сиз“ кўпликдир.

Ҳажр шони гар Навоий жонин олди, тонг эмас,
Ким эрур аҳли балит қатлининг муътоди тун.

(Навоийнинг жонини айрилиқ қоронғилиги олгани қизиқ, янгилик эмас, ўғрилар одами қоронғиликда ўлдиришлари эски одатдир).

¹⁸⁵ Тин сўзи II том, 24-бетда тин моқ, тўхтамоқ маъносида қўлланган. Бу сўз ҳозир ҳам, Навоийда ҳам умуман ҳаракатдан тўхтамоқ маъносида қўлланади.

Ҳар қуруқ шох ўлди дашт узра сабодин ҳуллалик,
Тинмагур жисмин жунун водийсида урэн хануз.

(Кўклам шабадасидан фойдаланиб, саҳродаги ҳар бир қуруқ шох кийимли бўлди (барглар билан ясади). Бироқ жиннилик саҳросида тинмаган гавдам ҳали ҳам яланғоч. Бу ҳам саҳрода эди-ку!)

¹⁸⁶ Бу сўз Навоийда ҳам учрайди. Лекин Навоийда қовоқ солмоқ, пешона тириштирмоқ маъноларида ҳам ишлатилган:

Кимки қилур чинлик алардин ҳавас,
Қошлари устида кўрур чин у бас.

(Кимки улардан тўғриликни, чинликни ҳавас қилса, қошлари устида ёки пешоналарида буришишни, яъни қовоқ солишни кўради, холос).

قِن қін — қилич ва пичоқлар қини. قَلِيح قَبِي қиліч қині—қилич қини.

كِن кән — кун чиқар томондаги ҳар бир шаҳарга кән дейдилар. Бу сўз كِنْد кэндинг қисқарганидир.

كُن кун — кун, қуёш. كُن تُوْغْدِي кун тугди—кун тугди, қуёш чиқди. Мақол: كُنْكَا بَقْسَا كُوْز قَمَار كўдә бақса, кўз қамар—кунга боқса, кўз қамашади.

كُن кун—кун, кундуз. بُوْكُن بَرْغِل بўкун барғил—бу-гун боргин. Кун қуёшнинг нуридан пайдо бўлгани учун уни ҳам шу кун сўзи билан аталади.

كُن кун:— كُن يَار کун йпар—мушк кўпиги.

مِن мән — мән (туркча).

مُن мун — шўрва. Яғмоларда эшитдим. مُن كَلْدُر мун кәлдур деганларида увралик шўрва ҳозирлаганларини кўрдим. Бу сўзларни ёзишда бир юмшоқ ҳарф (унли ҳарф) орттириш ҳам мумкин эди, лекин талаффузга кўра биз ёзганчадир. Унга зарурат йўқдир. Икки ҳарфли солим сўзлар битди.

УЧ ҲАРФЛИ **فَعْلِي فَعْلِي فَعْلِي** ШАКЛИДА ОЛДИНГИ ҲАРФИ
ТУРЛИ ҲАРАКАТДА БЎЛИБ, ЎРТАСИ ҲАРАКАТСИЗ
БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بَرْت барт — май ва шу каби суюқ нарсалар ўлчови.

بَرْت барт — сув ичиладиган идиш (ўғузча). بَرْت بَرْت تَقِي барт бурт тутти—ҳар тарафдан бирдан олди.

بُرْت бурт — босинқираш, қора босмоқ. Шунинг учун **بُرْت كِي** ҳам дейдилар.

بُرْت бурт — хўжанинг ҳар йили қулдан оладиган тўлови. Бу сўзнинг **بُرْت** талаффузи тўғрироқдир.

* Бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор—С. М.

تیرت تیرت — газмол йиртилганда чиқадиган овоз. **تیرت تیرت تیرت تیرت** аниң тонін тирт-тирт жіртті — унинг түнини тириллатиб, тирт-тирт йиртди. **төрт төрт** — түрт. **تөрт тармақ** — түрт танга. Бу умуман түрт сонини англатади. **تورّت** тарзида „вов“ билан ёзиш тузукроқ.

چارّت چارّت чарт-чурт — ҳар нарсанинг майдаси, синиги. **چارّت چارّت چارّت چارّت** бизниң анда бир чарт алғуміз бар — бизнинг ундан бир оз оладиган нарсамиз бор.

چارّت чірт: **چارّت سوزتې** чірт сүзті — тишлари орасидан чиртиллатиб тупурди.

سارت сарт — савдогар. **سارت سارت سارت** азиқі ариғ болса јолда јәр — бу мақолнинг изоҳи бир неча марта айтилди.

سارت سارت сарт-сурт: **سارت سارت سارت** аниң азақі сарт-сурт қилді — унинг оёғи халф-хулф қилди, каттароқ оёқ кийими кийганда чиқадиган овоз.

سيرت сірт — қуйруқ, дум, соч. **سيرت سيرت** ўғузлар кичик тепа ва водийларга ҳам сирт сирт дейдилар.

قارت қарт — яра. Шундан олиб, хулқи бузук, қайсар одамга **قارت قارت** қарт эр дейдилар.

قورت қурт — қурт (ҳашорат), бутун турклар шундай дейди, фақат ўғузлар бұрини қурт дейдилар.

قارت قارت қарт-қурт: **قارت قارت قارت** әлік қарт-қурт әтті — бармоқлар қирсиллади, қарс-қурс қилди.

قارت қірт: **قارت قارت** қірт от — калта ўт. Шунингдек, калта сочга ҳам **قارت ساج** қірт сач, бахил ва хулқсиз кишига **قارت كيشي** қірт кіші дейилади.

كورت كورت курт-күрт — от ем еганда чиқадиган овоз. **كورت كورت** ат арпані курт-күрт јәді — от арпани курт-курт еди. Шунингдек, одам бодринг каби нарсаларни қаттиқ чайнаб еганда чиқадиган овозга ҳам бу сүз қўлланади.

كورت курт — тоғ дарахтларининг бир хили. Ундан камон, қамчин ва ҳасса қилинади.

قورچ قورچ қарч-қурч — ғарч-ғурч. **قورچ قورچ** әр турмузні қарч-қурч јәді — әр бодрингни ғарч-ғурч чайнаб еди. Пулатни **قورچ تمر** — қурч тәмүр дейилади.

قورچ қурч — чидамли пишиқ одамга **قورچ ارن** қурч әрән дейдилар. Ҳар бир тигиз ва қаттиқ нарсага ҳам бу сүз қўлланади.

مورچ мурч — мурч.

كند кәнд — шаҳар. Бундан олиниб Қошғарни **اردو كند** Ордукәнд — хон турадиган шаҳар, марказ маъносида қўлланади. Чунки бу шаҳарнинг ҳавоси яхши бўлгани учун Афрасиёб шу ерда турар эди. У қуйи чиндир. Шеърда шундай келган:

كەنكەز ئېۋ اقمىز كەندلر ازا چىتمىز
فۇرخان افسن بىقىمىز بۇرخن ازا سىختمىز

Кәңкәзләјү ақтәмиз,
Кәндләр үзә чіқтәмиз,
Фурхан әwін јіқтәмиз,
Бурхан үзә сичтәмиз.

Уйғурларга қарши жангларни таърифлайди. Селдек уларга оқдик, шаҳарлар ичига кирдик, бутхоналарни йиқитдик, ҳатто бутлар устига ўтирдик (булғатдик). Бу — мусулмонлар кофирлар устидан

галаба қилганларидаги одатларидир. Таҳқир қилиб, бутлари устидан сиядилар.

[Селлар каби оқдик, шаҳарлар тепасига чиқдик, бутхона уйларини (бузиб) йиқитдик. Бутхоналар устига бавл қилдик].

кэнд — ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида вилоятдир. Шунинг учун Фарғонани **اوزكند** озкэнд—ўз шаҳрини дейдилар. Самарқандни катталиги учун **سەمىز كند** сәмиз кэнд—семиз шаҳар дейдилар. Бунни форсилар **سمرقند** Самарқанд тарзида қўллайдилар.

барс — барс, қоплон.

барс — туркча ўн икки мучал йилларидан бирининг номи. Турклар ўн икки хил ҳайвон исминини ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар. Бунинг қелиб чиқиши шундай: турк ҳоқонларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган урушни ўрганмоқчи бўлган, шунда у уруш бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишганлар. Бу масала юзасидан [ҳоқон] қавми билан кенгашди ва айтди: „Биз бу тарихни [аниқлашда] қанчалик янглишган бўлсак, биздан кейин ҳам шундай янглишадилар. Шундай бўлгач, биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қўйишимиз керак, токи биздан кейин йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин“. Улар „айтганингиздек бўлсин“, дейишди.

Ҳоқон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Ила дарёси томон қувишни буюрди, бу

жуда катта сув. Одамлар ов қилиб ҳайвонларни сув томон ҳайдай бошладилар, шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтди. Ўн икки йилни ана шу ўн икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон **سېچغان** сичған—сичқон бўлди. Шунинг учун йил бошини унинг номи билан аталди, шу сўзга йил қўшиб **يې سېچغان** йе сичған йілі — сичқон йили деб атадилар. Ундан кейин ўтганлари қуйидаги тартибда бўлди ва уларнинг ҳар бири бир йил учун исм бўлиб қолди:

уд йілі — сигир йили.

барс йілі — барс йили.

тағишған йілі — қуён йили.

нәк йілі — тимсоҳ йили.

йілан йілі — илон йили.

йунд йілі — от йили.

қой йілі — қўй йили.

бијин йілі — маймун йили.

тақағу йілі — товуқ йили.

ит йілі — ит йили.

тоғуз йілі — тўнғиз йили. Тўнғизга етгандан кейин, ҳисоб яна сичқондан бошланади. Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш олтинчи (466) йилнинг муҳаррам ойида илон йили кирган эди. Бу йил ўтиб, тўрт юз олтмиш еттинчи йил келса, **يۇند** йунд йілі — от йили киради. Йил ҳисоби мана шу мен кўрсатган тартибда олиб борилади. Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисидан бирор ҳикмат бор деб тахминлайдилар: масалан, уларча сигир йили бўлса уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Тovuқ йили

اود يېلى
بارس يېلى
تغيشغان يېلى
نەك يېلى
يىلان يېلى
يۇند يېلى
قوي يېلى
بيجين يېلى
تاغۇ يېلى
ايت يېلى
توغوز يېلى

кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товукнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёгингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тунғиз йили кирса, совуқ қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар.

Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми йўқ, чунки ҳафта исломдан сўнг шуҳратланди. Шунга ўхшаш ой исмлари ҳам шаҳарларда арабча юритилади. Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойлари тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундай биладилар. Масалан: наврўз (янги кун) дан кейинги аввал баҳорга **الغ اغلاق** ай оғлақ ај, сўнгра **الغ اغلاق** ай улуғ оғлақ ај дерлар. Чунки ой бу вақтда катта бўлиб қолади. Бундан кейингисига **الغ** ай улуғ ај дейилади. Чунки бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва ер неъматлари мўл-кўл бўлади. Бу исмлар кам қўллангани учун ҳаммасини айтишни муносиб кўрмадик. Ўзинг тушин.

بَرَس барс—чивин, пашша чақишидан ёки эшак ем бошланишида терида пайдо бўлган пайса, шиш. **اَنِي بَرَس** анї бари болдї — унинг эти пайса бўлди, шишди.

تَرَس тэрс — терс, қийин, **تَرَس ايش** тэрс иш—қийин иш. **چَرَس** чарс — чарс-чарс, қарс-қарс каби ҳар тарафдан эшитиладиган овоз. **اَل اَنِي جَرَس جَرَس اُرْدِي** ол анї чарс-чарс урдї — у уни қарс-қарс урди. Яна **تَرَس تَرَس اُرْدِي** тарс-тарс урдї деганда, ҳар тарафдан урди деган маъно англашилади.

قَرَس қарс — туя ёки қўй юнгидан қилинган кийим. **قَرَس قَرَس** қарс-қарс — қўл уриш, чапак чалишдан чиққан овоз. **اَل قَرَس قَرَس اَيَا يَتِي** ол қарс-қарс аја јалтї—у қўллари билан қарс-қарс чапак чалди.

كَلَف гуф: **تَام كَلَف يِقَلْدِي** там гуф јїқїлдї — девор гулдирос билан бирдан йиқилди.

اَف بَرَق эw барқ — уй ва ҳовли, уй-жой. Барқ сўзи айрим ишлатилмайди, жуфт ҳолдагина қўлланади.

تُرُق турқ¹⁶⁷ — ҳар нарсанинг узунлигига айтилади.

بِير سَنَكُو تُرُقِي бир сөнү турқї—бир найза узунлигида.

جَرُ اِنِي تُرُقِي јэр энї турқї — ернинг энї ва бўйи.

اسكرك جَلَق чулқ ўскўрк — қаттиқ, сархуш, маст. **جَلَق جَلَق**

чулқ бдр қїлдї чалқ-ччлқ бадар қїлдї—у уни шақ-шуқ урди.

قِرَق қїрқ — қирқ. Мақол: **بَاي جَعَاي تَزَلِنُور**

қїрқ јїлқа тэгін бај чїғај тўзләнўр— қирқ йилгача бой билан камбағал тенглашади, яъни вақт ўзгариши билан ёки ўлим билан шундай бўлади.

بِرَك бэрк — берк, маҳкам. Асли **بَك** бэк, р ҳарфи ортиқча. **بِرَك نَنَك** бэрк нэц — мустаҳкам нарса.

بُورَك бўрк — бўрк, қалпоқ, бош кийими. Мақол: **تَاتْسِيز تُرَك بُلْمَاس** татсїз тўрк болмас, башсїз бўрк болмас — бошсиз бўрк бўлмаганидек, тотсиз турк ҳам бўлмайди.

تُرَك тўрк — турк шаҳарларидан бирининг оти.

تُرَك كَل тэрк кэл — тез кел. Тезлатишга ундалган ҳар бир ишга ҳам қўлланади. **تُرَك قَل** тэрк қїл—тез қил.

تُرَك Тўрк — тангри ярлақагур. Нуҳ ўғлининг оти. Бу от Нуҳнинг ўғли турк авлодларига тангри берган.

¹⁶⁷ Турқ сўзи ҳозир авзойи, кўрниниши, ранги-рўйи каби маъноларда ишлатилади.

номдир. Чунончи, тангрининг **هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ** оятидаги „инсон“ сўзи „одам“ маъносид келган. Бу ерда сўз бирликда, яъни фақат бир киши маъносидадир. Қуйидаги

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ. ثُمَّ رَدَرْنَا
أَسْفَلَ سَافِلِينَ. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ

оятида инсон сўзи „жам“ маъносидадир. Чунки бу ерда истисно (бир нарсани кўп нарсдан айириб олиш) бор. (истисно) Фақат кўпликдангина айириб олиш мумкин. Бу ерда „инсон“ сўзи „башар“ сўзи каби кўплик маъносидадир. „Рум“ сўзи тангри ярлақагур Исҳоқ ўғли Исуга, Исуга ўғли Румга аталишида ҳам шу ҳол бор. Шунга ўхшаш тўрк сўзи ҳам бирлик ва кўпликда қўлланган. Масалан, **الْشَيْخُ الْإِمَامُ الزَّاهِدُ الْحُسَيْنُ بْنُ خَلْفِ الْكَاشِغَرِيِّ** кош-ғарлик Халаф ўғли имом Шайх Хусайн унга **الْشَيْخُ أَبُو بَكْرٍ الْمُقْبِدُ الْعَجْرَجِيُّ** деган одам нинг охир замон ҳақидаги китобида пайғамбардан шу ҳадисни ривоят қилади:

يَقُولُ اللَّهُ جَلَّ وَعَزَّ إِنَّ لِي جُنْدًا سَمِيئَهُمُ التُّرُكُ وَأَسْكَنْتَهُمُ
الْمَشْرِقَ. فَإِذَا غَضِبْتُ عَلَى قَوْمٍ سَلَطْتَهُمْ عَلَيْهِمْ.

Улуғ тангри айтади: менинг бир тоифа аскарим бор, уларни турк деб атадим, уларни кунчиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан ғазаблансам, туркларни унга қарши йўллайман.

Бу нарса улар (турклар) бошқаларга нисбатан фазилатли эканини кўрсатади. Ҳатто тангри уларга ўзи от қўйган, исм берган, уларни энг баланд ерларга, хуш ҳаво жойларга ўрнатган ва ўзининг ботирларидан санаган. Туркларда кўркамлик,

ёқимлилик, одоблилик, сўзининг устидан чиқишлик, дадиллик, камтарлик каби мақташга сазовор хулқлар сонун саноқсиздир. Турклар ҳақидаги қуйида келтирилган шеър ҳам уларнинг фазилатини очиб беради:

قَجْنٌ كُرْسَا أَيْ تَرْكٌ بَدْنٌ * أَيْ أَنْكَ أَيْ دَجِي
مَنْدَا نَرُو كَسَلِنُورُ مَنَكْرُ نَكْرُ الْغَلَقُ

Қачан кўрсан ани тўрк,
Бузун анга аниң аждаҳи,
Мунар тәғир улуғлуқ,
Мунда нару кәслінур.

Бир кишини мақтаб айтади: агар уни турклар кўрса, „улуғлик, яхшилик бу одамга ярашади ва шу билан тугайди“.

Тўрк сўзи бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўлланиладир. Масалан: **كَيْمٌ سَنٌ** кимсан дегувчиға **تَرْكٌ** тўркман дейилганда бирлик бўлса, **تَرْكٌ** тўрк сўзи атланди—турк аскарни отланди ҳам дейилади. [Бунда кўпликни билдиради].

تَرْكٌ тўрк — вақт маъносид а ишлатиладиган сўз бўлиб, бутун меваларнинг пишиш, етилиш маҳалининг ўртасини англатади. **تَرْكٌ أَرْكٌ أَوْدِي** тўрк ўзум бди—узум пишар вақти. **تَرْكٌ قِيَاشٌ أَوْدِي** тўрк қу-јаш бди—кун ўртаси. **تَرْكٌ يَكْتٌ** тўрк йикт — ўрта ёшли йигит.

سَرْكٌ сарк—сопол идиш ва унинг синиқлари.

سَرْكٌ сурк: **بُوزَتَكٌ** аниң азақи сурк буз-тәк—унинг оёғи муздек совуқ. Бу сўз фақат шу ердагина қўлланади.

* Бу сўз кўпинча **بَدْنٌ** бодун шаклида учрайди: I т. 202-бет, II-т. 101-бет, III т. 295-бет.

سُغْتُ суғут — ичак ичига гурунч, гушт ва хушбуй дориворлар солиб, пишириб ейиладиган ҳасил.

سِفْتٌ сифит¹⁸⁹ — йиғи.

سُكُّتٌ سَوْنِكَا قَدْنِكْ мақол: سُكُّتٌ سَوْنِكَا قَدْنِكْ сўкўт сўица қазїң қасїца — тол дарахти-даги ҳўллик ва майинлик толнинг ўзига ярашиқ, қайин дарахтининг қаттиқлиги унинг ўзига муносибдир. Бу мақол ҳар нарса ўз аслига бориши тўғрисида қўлланади.

قُجْتُ қачўт — қочиш. Жанг ва бошқа ҳолларда бир-бири билан олишиш.

قَرْتٌ қарїт — ўғирлаш, талаш (туркманча). Бу сўз арабча غَارَتْ ғаратдан олинган деб гумон қиламан.

قُرْتُ қурут — қурт.

قَنْتٌ қанат — қанот.

قُنْتُ қунат — қунат. Бир-бирларига улашган ҳар бир гуруҳ одам, бир-бирларига яқин яшайдиган кишилар гуруҳи. **أَلْ مَنْكُ قُنَاتِمُ أَلْ** ол мўниң қунатим ол — ул киши менин қўшим, қунатим, ёндошим.

كَبْتٌ кэбїт¹⁸⁹ — ичкилик дўкони, майхона.

كُجْتُ кўҷят — Хоразмда турувчи турклар.

كُجْتُ кўчўт — от, улов.

كُدْتُ кэзўт — кийиладиган кийим. Кўпинча бу сўз тўйда келин ва куёв яқинларига ҳурмат юзасидан

¹⁸⁹ Ҳозир бу сўз йиғи сўзига жуфт ҳолда йиғи-сиги шаклида қўлланади. Навоий сиқтамоқ сўзини ҳаддан ортиқ, қаттиқ йиғламоқ маъносида беради:

Ул ойки кула-кула йиғлатди мени,

Йиғлатди мени демайки, сиқтатди мени.

(Муҳокаматул лугатайн, 47-бет).

¹⁸⁹ Рус тилидаги кибитка сўзи шу кэбїт сўзидан бўлса керак.

кийдириладиган тунга нисбатан айтилади. كُدْتُ

кэзўт бэрдї - тўн берди, тўн кийгизди.

كِرْتٌ кїрїт — калит, қулф калити. Бу сўз арабчага яқиндир. Чунки арабча اِقْلَبْتُ іқлїддир. Бу сўздаги қ ҳарфи к га, л ҳарфи р га, д ҳарфи т га алмашган, алиф туширилган.

كُلْتُ кулўт — одамлар орасида кулгили бўлган нарса.

بُقُحٌ буқач — сопол идиш ёки сопол қозон. اَشْبَحُ بُقُحٌ ашїч буқач равишида икки сўзни бирга қўшиб қўлланади. Қозон — идиш.

بَكْجٌ бэкач¹⁹⁰ — текинларнинг лақаби. اَرْسَلَانُ بَكْجٌ арслан тэгїн каби. Бу сўз юшоқ к билан айтилса, „бек“ сўзининг кичрайтирилгани бўлиб, меҳрибонлик ва ачиниш маъноларини ифода қилади. Чунки амир маъносидаги „бек“ сўзи охиридаги к юшоқ „к“ дир.

Бу л у ч — эркаклар оти.

تَوْقُوحٌ тоқуч — тўқоч кулча. Бу сўз اَرْتَوْقُوحٌ ар тўқ эр даги тоқ сўзидан олинган. Чунки у тўқ қилади, тўйдиради.

تَيْكُوحٌ тїкўч — чакїч [нонвойлик касбига хос термин]. чанач — хунаса; қўрқоқ. Ишида журъатсизлик ва тайинсизлик қилган ҳар бир киши.

¹⁹⁰ Навоий асарларида бекач сўзи севиқли, ҳурматли қиз ва фуқаро қиз маъноларида қўлланади:

Жафони жонга талай солдингиз алайми бўлур,

Сизинг умоқда бекач расмингиз булайми бўлур.

(„Чор девон“ дан)

Ишқки бўлса ёмону яхшидан пок, э кўнгил,

Тўқ тафовут гар бекач бўлса ва ёхуд гар мирак.

سَنَج كَمِيرْلُو санч кiсiрiу — нарса солиш учун қизил теридан қилинган махсус идиш, соноч.

قَقَج қақач — кир. تُون قَقَج بُلْدِي тон қақач болдi—тун кир бұлди.

قُلُوح қулуч — эркақлар оти.

қулач — қулоч. Асли قَلِّ الْح قола:ч — қул оч — қулни оч, қулочни ёз. بِيْر قُلُوح بَرَجِن бiр қулач барчiн — бир қулоч шоҳи.

қiлiч — қилич. Мақол: قَش قُلُوح قَتَا سِيْمَاس қош қiлiч қiнқа сiғмас — қуш қилич бир қиnга сiғмайди. Бу мақол бир иш учун интилган икки киши, бир қизга совчи юборган икки одам ҳақида ҳам сўзланади. Ҳоқонларни ҳам шу лақаб билан юргизадилар. قُلُوح خان қiлiчхан каби. Бу — ишларида, ҳаракатларида қиличдек кесувчи, кескин хон демақдир.

Шеърда шундай келган:

أَرَنْ أَلْبِي أَقِشْتَلَرُ قَنَكِرْ كُوزَنْ بَقِشْتَلَرُ
قَمَعَنْ تَلْمَنْ نَقِشْتَلَرُ قُلُوح قَتَا كَجَنْ سِيغَدِي

Эрән алпi оқiштiлар,
Қидiр кiзiн бақiштiлар,
Қамуғ тулмiн тоқiштiлар,
Қiлiч қiнқа кучун сiгдi.

Жангни таърифлаб ёзади:

Мард, ботирлар бир-бирларини даъват қилдилар ва ёмон кўз билан қарашдилар, бутун қуро-л-яроқлари билан урушдилар, қиличлар устида кўп қон қотганидан, қиnга деярли сiғмай қолди.

[Мард, ботирлар (бир-бирларини) чақирди. Қиnғир кўз билан (бир-бирларига) қарашди. Ҳам-

ма хил қуро-л-лар билан жанг қилишди. Қилич (бетлари қон билан қалинлашиб) қиnга зўрға сiғди].

қамiч — човли.

кiтiч — ёш болалар сўкиши, эй кўтга ўхшаш сассиқ, демақдир.

кiзiч — кўза. Бу сўз арабчага ўхшаш, бироқ „д“ ҳарфи „ч“ га алмашган.

кiзiч — кўза (арғуча). з билан з арабчадаги каби тенг келади. Араблар ёзди сўзини ذِيْر ва ذِيْرُ тарзида ёза берадилар. Шўр сувни ماءُ ذُعَاق ва ماءُ ذُعَاق тарзида ёза берадилар.

кiмiч — кўмоч. Ўчоқда чуққа кўмиб пишириладиган нон.

кiмiч — хазина. أَل كَمَج بُلْدِي ол кiмiч булдi — у хазина топди.

мiшiч узум — бир хил қора узум.

бутар — барди деган тўқима кийимликка ишла-тиладиган ўриш (узунасига қўйиладиган) ип.

бадар-бадар: بَدَر بَدَر بَدَر بَدَر бадар-бадар |ўгўрдi — патир-путир чопди. Чошганда патир-путир оёқ товушлари эшитилди.

басар — тоғнинг саримсоқ пиёзи.

бағир — жигар. Ҳеч кимга бўйин эгмовчи кишини بَدْر بَدْر بَدْر бэдрук бағирлиғ деб юргизилади. Бағри бутун демақдир. Ёйнинг ўрта ерига يا بَغْرِي бағри дейилади.

бақир — мис. Мақолда шундай келган: بَار بَقْر بار бақир жоқ алтун — бор мис (қадрсиз),

йўқ олтин (қадри). Қўлда бор бўлган нарса мисдек қадрсиз, қўлда бўлмаган нарса олтиндек қадри. Бу мақол яқинлар орасида хўрланиб юрган киши, кейин йўқлигида қадри билиниши маъносида қўлланади.

بَقْرُ ба қ і р — Чин ўлкасидаги чақа (пул). Олди-сотдилари шу орқали қилинади.

بَقْرُ سَقْمُ ба қ і р со қ ум — Марс планетасининг номи, у қизилликда мисга ўхшатилади.

بُكْرُ б у к у р — буйрак.

بُكْرُ б ў к ў р — кужо билан уйғур ўртасидаги баланд бир қалъа; бу чегарада.

تَبْرُ та б а р — қипчоқ хонларидан бўлган اَبال اوز. Инол Узнинг икки ўғлидан бирининг исми.

تَبْرُ т а т і р: تَبْرُ يَبْرُ т а т і р jəp — дарахтсиз, биносиз ер.

تَبْرُ т і т і р — ургочи туя.

تَقْرُ та қ і р - та қ і р: اَتَّ اَذاقِي تَقْرُ تَقْرُ اَتِّي ат азақі тақір-тақір этти — отнинг оёғи тақир-тақир овоз чиқарди. Бу маънода تَبْرُ تَبْرُ اَتِّي т і к і р - т і к і р этти — от тиқир-тиқир қилиб юрди деб ҳам қўллайдилар.

تَمْرُ т ە м ў р — темир. كُوكُ تَمْرُ كُوكُ تَمْرُ تَمْرُ كُوكُ кўк тэмўр

көрү турмас — кўк темир бекор турмайди, етган жойини яралайди. Бунинг бошқа бир маъноси ҳам бор. Қирғиз, ябоқу, қипчоқ ва бошқалар бирор кишига қасам ичирганда ёки ундан бирор нарсага ваъда олганда, қилични унинг олдига кўндаланг қўйиб: جَفْسُونُ بُولُ كُوكُ كُوكُ كُوكُ بُولُ бу кўк кирсўн, қизіл чіқсун дейдилар, яъни ваъда бузилса, бу кўк кирсин, қизил чиқсин, яъни қонга беланиб чиқсин. Бу аҳд бузулса, темир сени ўлдирсин, ўч олсин демақдир. Чунки улар темирни хўрмат қиладилар.

تَمْرُ та м у р — бадандаги тер. Ўғузлар бу сўзни

تَمْرُ тамар дейдилар. Улар доим сўзни енгиллатиб сўзлайдилар. Сўзда а қўллаш и, у га нисбатан енгилдир. Шунинг учун улар шундай қўллайдилар.

تَمْرُ та в а р — жонли, жонсиз мол, товар. Ўғуз ва бошқалар تَمْرُ тавар деб юритадилар.

Шеърда шундай келган:

تَفَرُّ كِمْنِكَ اَكَلِسَا بَكَلِكْ اَنَكْرُ كَرَكِيور
تَفَرُّ سِرِّنْ قَلْبُ بَكْ اَرْنَسِرْنْ اَمَكِيور

Tawar kımıç ökülsä,

Bərlık açar kərkajür,

Tawarsızın qalib

Bəg ərənsızın ɛmgajür.

Кимнинг моли кўпайса, у бошқалардан кўра давлатни идора қилиш ишига лойиқроқ бўлади. Молсиз қолган бек одамсиз қийналади, одамларни қовиштира олмайди. Чунки одамлар унинг моли учун хизмат қиладилар.

جَبْرُ ч ў б ў р — эчкининг юн(г)и. Арзимаган мол ва матоларга қўлланувчи جَبْرُ جَبْرُ чубур-чабур сўзи ҳам шундандир.

جَبْرُ ч о т у р: جَبْرُ كَشِي чотур кіші—ёмон хулқли одам.

جَبْرُ чағ і р — шарбат.

جَبْرُ чағ і р — ичкилик, май. Бу сўз икки қарама-қарши маъно билдирувчи сўзлардандир.

جَبْرُ чағ і р — тор ва кичик йўл.

جَبْرُ ча қ і р — кўк кўз, чағир кўз. Мақолда шундай келган:

اَتَّ جَبْرِي اَتَّقَا تَكْبِرُ. اَتَّ جَبْرِي اَتَّقَا تَكْمَاسُ

Ўт чақирі атқа тәгір,
Ат чақирі ўтқа тәгмәс.

Чағир кўзли ит отга тенглашади, ammo чағир кўзли от итга тенглаша олмайди, чунки бу хил отнинг кўзи хира бўлади. Бу хил отдан четлан-моққа буюрадилар.

جکیر جکیر jikir-jikir — майда тошли нон чайналганда тишдан чиқадиган товуш.

سۇرۇ суғур — варал (эчкиэмарнинг бир тури) га ўхшаш бир ҳайвондир. Унинг терисидан ёмғир ёпингичи қилинади.

سغیر сіғір — шоҳларнинг бир қанча одамлар билан бирликда қиладиган бир турли ови. Шоҳ бир қанча одамларни ўрмон ва даштлардан ўз томонига ов ҳайвонларини ҳайдаб келишга юборади. Улар ҳайвонларни тўплаб келгач, шоҳ қийинчиликсиз, бемалол овлай беради.

سغیر сіғір — сигир. سۇف سغیري суw сіғирі — қўтос.

قەتیر қатір — хачир.

قەдیر қадір — قەدیر نانک қадір нэц — қийин нарса. قەدیر يېر қадір йэр — тоғларда қор ва муз кўплигидан юриш қийин бўлган ерлар.

قەдир қадір: قەدیر قەش қадір қиш — қаттиқ қиш, қаҳ-ратон қиш.

قەдир қадір — кучли шоҳ. Ҳоқонияликлар хонини قەдیر خان қадір хан дейиш ҳам шундандир. Сўзнинг бу маъносида арабчага ўхшашлик бор: чунки қодир араб тилида кучли, ҳар ишни қила олувчи демакдир.

قەсир қісир — туғмайдиган хотинларга ва ҳайвонларга қўлланувчи сўз. Қайсар байтол маъносидаги قەسیر قەسراق қісир қісрақ ибораси шундандир.

كەلەر кәләр — калтакесак.

بۇغاز бугаз — бўғиз, ҳалқум.

تابیز табіз — тузли, шўрхок ер. تابیز كشي табіз кіші — хасадли одам.

تۇبۇز: تۇبۇز يۇك тубуз јук — устига миниб бўлмай-диган даражада қўпол қилиб юк ортилган ҳайвон.

تیتیز: تیتیز نانک титіз нэц — мазаси ҳалиланики каби тахир бўлган нарса.

تۆкүз: تۆкүз ات төкүз ат — пешонасида тангадек оқи бўлган от, қашқа от.

سەғиз сағиз — сақич. سەғиз تېراق сәғиз тупрақ — тоза тупроқ, соғ тупроқ.

سەқиз сақиз — кийимга ёпишган шира ва шу каби нарса. سەқиз سەкіз* — саккизнинг енгил, қисқаргани.

* Маҳмуд Кошғарийнинг шу сўз устидаги изоҳига кўра, саккиз сўзи икки к билан ҳам, бир к билан ҳам қўлланади. Маҳмуд Кошғарий худди шундай изоҳни яна бир қанча сўзлар хусусида ҳам кўрсатган. У тўққиз, икки на ҳатто тикан сўзида шу хусусиятни қайд этган. Ҳозирги тилмишда бу сўзлар талаффузи қатъийлашган бўлса ҳам, Навоий асарларида бу сўзларни левондагича икки хил вариантда учратамиз: икки к билан саккиз, икки к; икки қ билан тўққиз тарзда қўлланган:

Нуктаи тарихики аҳсан дели,

Са к к и з у са к к и з юзу саксан эди.

Чикма т ў қ қ у з парда кенидинки олам кўрмасун.

Олти, етти бурқаъ олғил, сақла и к к и-уч ниқоб.

Ки булғай бори ул фароғи била,

Са к и з йил кераклик яроғи била.

Кўзки эрур эгри анинг хилқати

Бирни ики кўрмак эрур санъати.

То ани ич деб сенга мен юз тутай,

Томса т ў қ қ у з оқса худ ў т т у з тутай.

Демак, айрим туркологларнинг туркий тилларда ҳарфларнинг иккиданиши йуқ деган фикрлари тўғри бўлиб чиқмайди.

سَمِيذٌ сәмиз — семиз, ҳар қандай ҳайвоннинг семизи.
Бу сўзда арабчага ухшашлик бор. Фақат улар „н“ ҳарфи ўрнига „з“ алмаштирганлар. Бу улар тилида бўлиши мумкин ҳодисадир. Чунончи иккинчи шахс олмоши ўрнида „сан“ ҳам „сиз“ ҳам қўллайдилар. (Бунда „з“ ҳарфи „н“ га алмаштирилгандир)

قوبوز қобуз — [Удга ўхшаш] чалинадиган чалғу, қубуз.

قوتوز қотуз — ёввойи сигир, қўтос.

قوتوز қутуз* — қутирган. قوتوز қутуз ит — қутирган ит.

قاز قازиз — дарахт пўстлари.

قاز قازуз — жувон, хотин.

قيميز қимиз — қимиз, бу йилқи сути бўлиб, уни саноч-мешларга солиб ачитиб ичилади.

قيميز қимиз: قيميز اليملا қимиз алмїла — қимизак олма, қимизга ўхшаш нордон олма.

* Девонда قوتوز қутуз ит тарзида берилган бу сўзни биз қутурган ит деб изоҳ қиладик. Аслида бу сўзни қутурган ит ёки қўтир ит тарзида олиш мумкин эди. Арабча таржимасига кўра қутурган, қопогон ит демакдир. Биз бу изоҳда ҳам Навоийга асосландик. Навоий асарларида قوتوز қутур ит р билан берилган:

Ҳар ён югурур эди уриб оҳ,

Ким бир қўтир итни кўрди ногоҳ.

(Мажнун телбаланиб, у ёқдан-бу ёққа югуриб юрар эди. Иттифоқо бир қўтир итга кўзи тушди. Бу ерда гап қўтир ит ҳақида боради. Бошқа байтларда шу итнинг жон берар оллида экани, лекин ундан Мажнунгина умидланиб, агар ит тузалиб, Лайли остонасида яна пойлоқчилик қила бошласа, уни (Мажнунни) қопмаслиги, унга вафо қилишини сўраб, кўйлақларини йиртиб, итнинг яраси устига ёпгани баён этилади).

Бундан ташқари Навоийда қутирган (ит) қутуз тарзида берилган: Расмдур қочмоқ улус итдин ким ул бўлғай қутуз.

(„Чор девон“, 213а-бет).

كوكوز кўкўз — кўкрак, кўкис.

كيز كيزиз¹⁹¹ — кигиз, наMAT.

كوز كوزيز — уйга, ерга солинадиган кенг ва энли палос.

كوز كوزيز — (икки махраж орасидаги ж билан).

Кўп яшаган, қариган тол ва бошқа дарахтларнинг оралиғи, ўртаси, ўзаги.

كوز كوزيز: كوزيز توما кўиуж турма — бузулиб, тамикетган турп, пўк турп. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади.

تورس тарус — уй шипи.

تالاس талас — от пойгасида ва чавгон ўйинида майдон; қирғоғига тортиладиган арқон.

تالاس Талас¹⁹² исми билан машҳур бўлган шаҳар. У иккита: اُلغ تالاس Улуғ-Талас, كمي تالاس Кёми Талас, иккинчиси мусулмонлар чегарасидадир.

¹⁹¹ Бу сўз ҳозир жонли тилда كيز кийиз, кийгиз тарзида талаффуз қилинса ҳам, Навоийда كوز киз тарзида берилган:

Чун мени Мажнун бошии атфол тоши синдирур,

Оҳ ўти жулийда сочимдан киз анча куйдурур.

Навоий бу ерда жинчиларга болаларнинг тош отишларини, қонаган баданга кигиз куйдириб босиш одатини эслатади: мен девонанинг боши болаларнинг тошидан ёрилади. Оҳимнинг учқуни ярага кигиз куйдиргандек, наMATга ўхшаган сочимни куйдириб босади.

¹⁹² Бу жой ўрни ҳамон қатъий аниқланмаган. Олтинчи асрдан бошлаб шўҳрат қозонган бу жойнинг ўрнини тайинлашда тарих ва жутрофия олимлари кўп ёзганлари ҳолда, хануз аниқ бир фикрга келолмаганлари маълум. Девонда ҳам унинг ўрнини аниқловчи аниқ маълумот учратмадик. Бироқ унинг ёнидаги қўшни шаҳарлар девонда тўлиқ кўрсатилган. Балки шу маълумотлар тарихчиларга ёрдам берар. Бу ердаги изоҳга кўра, Катта Талас, Кичик Талас каби икки хиллики тарихий асарлардагича Эски Тироз, Янги Тироз деб тушуниш мумкин. I том, 31-бетда М. Кошгарий Тирозда турувчилар туркча ва сугдча сўзланадилар деб ёзди. Булар ҳаммаси Тироз у вақтда марказий шаҳар бўлганини кўрсатади.

تَلَسُّ يُوْزُ то л а с | ў з — рангпар, ёқимсиз юз.
 بَعْشُ б і ч і ш — улуғларнинг зиёфатига келганларга тақдим қилинувчи шойи газлама.
 بُرْشُ б у р і ш — тери ва кийимлардаги буришгранлик.
 بَعْشُ бағ і ш — бармоқ ва бошқа аъзолар бўғини. Қамиш ва шунга ўхшаш нарсаларнинг бўғинига ҳам бу сўз қўлланади.
 بَقِشُ ба қ і ш — боқиш, кўз билан қарамоқ, қарамоқ.
 بِلِشُ б і л і ш — таниш, билиш. Бу ерда масдар эмас, ҳаракат номидир.
 بُلُشُ б у л у ш — қилган ишида фойда топиш.
 بُلُشُ б у л у ш — сўз билан ёрдам қилиш. اَلْ مَنكَا بُلُشُ ол мэнкә булуш қилди — у менга сўз билан ёрдам қилди.
 تَبِشُ та б і ш — икки одам ва бошқалар ўртасида вакиллик.
 تَتِشُ т у т у ш — олишиш, тортишиш. Бу сўз аввалги сўздан талаффузда қаттиқроқдир.
 تَتِشُ Т у т у ш — киши исми.
 تَغِشُ та г и ш — тўйиш, сезги ва ҳарорат.
 تَقِشُ то қ і ш¹⁹³ — жанг. Шеърда шундай келган:

اَلْعُ بَرَلَا قَرِشْتِمُ تَقِشُ اِجْرَا اُرِشْتِمُ
 اَيْدِمُ اَمْدِي اَلْ اَتَا تَكْرُ اَنْزِنُ يَرِشْتِمُ

¹⁹³ Ҳозир ж а н г маъносида т ў қ и ш сўзи қўлланмайди. Лекин қадимги уруш асбоби бўлган т ў қ м о қ (ч ў қ м о қ варианти ҳам бор) сўзи шу ўзакдандир. Лекин бизда қарама-қарши ҳаракат қилди маъносида т ў қ н а ш м о қ сўзи қўлланади. Шунга кўра т ў қ и ш м о қ маъносида ҳозир т ў қ н а ш м о қ сўзи қўлланади.

Тоқіш 1чрә урїштїм,
 Улуғ бїрїлә қарїштїм,
 Тўкўз атїн жарїштїм,
 Ајдїм әмдї ал утар.

Жангда жамоанинг каттаси билан қашқа отда уришдим. Унга ўқ отдим ва унга: „Мендан буни ол, эй ўтар“, дедим.

[Жангда (жамоа) улуғи билан уришдим. Қашқа отда жанг қилдим. Ўтарга, буни ол, деб ўқ отдим]. Ўтар — киши исми.

تَقِشُ То қ і ш — киши исми.
 تَكِشُ т ә г і ш — бир-бирига луқма бериш, бир кимсанинг иккинчисига луқма бериши.
 تَكِشُ т ә г і ш¹⁹⁴ — ҳар нарсанинг охири, таги.
 تَكِشُ Т ә к і ш — эрлар оти.
 جَبِشُ ч ә б і ш — олти ойлик эчки боласи.
 جَفِشُ ч а ш у ш — жангда сафларни тузатувчи, дам олиш вақтида аскарни зулм қилишдан сақловчи бошлиқ.
 جَفِشُ ч і қ і ш — фойда, манфаат. اَلْ اَيْشْتَا جَفِشُ يُوْقُ ол ішта чіқіш жоқ—бу ишда фойда йўқ.
 جَلِشُ ч а л і ш — кураш қилмоқ, курашиш.
 سُرُشُ с у р у ш — дони қотмасдан бурун олиб, қовириб, янчиб ейиладиган буғдой исми.
 سِقِشُ с і қ і ш — қийинчилик, сиқиқ.
 سَكِشُ с օ к ў ш — сўкиш; сўкишиш.
 سَكِشُ с ў к ў ш — (юмшоқ к билан) бузоқ ва қўзиларнинг қовурдоққа мос гўшти (ўғузча).
 سِكِشُ с і к і ш — жинсий алоқа.

¹⁹⁴ Бу сўз ҳозир таги || теги равишда қўлланади. Бизга охириги ш товуши тушиб етиб келган.

قَبَشْ қабіш — талон-торож қилиш.
 قَبَشْ қабуш — аргуларда бир жой помн.
 قَجَشْ қачіш — халқ орасида қочиш, қувиш, шов-шув,
 тинчсизлик. قَجَشْ بَلَسَا قِيَا كَرْمَاسْ қачіш болса
 қаја кбрмәс — халқда шов-шув қўзгалса, ҳеч ким
 бир-бирига боқмайди.
 قُجَشْ қучуш — қучоқлашиш.
 قَدَشْ қазааш — яқин биродар.
 قَدَشْ қаэіш — ҳайвон терисидан қирқиб ишланган қа-
 йиш камар.
 قَرَشْ қаріш — қарич. بَر قَرَشْ бір қаріш—бир қарич.
 قُغَشْ қуғуш — ошланган ва ошланмаган ҳайвон тери-
 лари.
 قُغُشْ қугуш — сув йўли, тарнов.
 قُغُشْ қуғуш: تَغْرِمان قُغُشِي تَغْرِمان қугуші — тегир-
 мон нови.
 قُغُشْ қуғуш — ўқ ясовчиларнинг ўқ ўрнатадиган ёғочи.
 قَمَشْ қаміш — қамиш.
 كَجَشْ кэчіш — дарё ва водийлар кўприги. Мақол:
 اَل كَجَشْنِي سَوْفِ التِّي ол кэчіш нн суw эитти—у кўп-
 рикни суw ва сел олиб кетди.
 Бу мақол булар иш бўлгандан кейин уни топиш
 (тўғрилаш) мумкин эмас, деган маънода қўлла-
 нади.
 كَرَشْ кэріш — юқорисига чиқиш мумкин бўлган ҳар
 бир тоғнинг боши (ўғуз тилида).
 كَرَشْ кэріш — отнинг елкаси, яғрини. Мақол: كَرَشْ
 كَرَشْ يَغْرِ يَغْرِ اَغْلَقَا قَلْبِرْ кэріш яғирн оғулқа қалёр—от киф-
 тининг яғрири ўғлига мерос қолади, чунки кифт
 бўғинлар тўпланадиган жой бўлиб, у ердаги яғир

тезда тузалмайди. Бу билан [ундай] яғирдан сақ-
ланишга буюрилади.

كَرَشْ кэріш — уруш ва талашувда қарама-қарши
 туриш.
 كَرُشْ кбрүш — сўз билан эмас, кўз билан мунозара
 қилиш.
 كِيرَشْ кіріш — кириш, одамнинг ўз мулкидан келган
 кирим.
 كَرِشْ кэріш — олишиш, талашиниш. نَالِك كَرِشْتِيك نэйәк
 кэриштиқ — нима учун талашдинг, тортишдинг.
 كَالِشْ بَرِشْ кәліш - баріш¹⁰⁵ — бориниш-келиш. Меҳмонли
 уйга كَالِشْ لِكْ بَرِشْ لِيغْ أَفْ кәлишлик—барішлиғ эw—
 бориш-келишли уй, алоқали уй дейдилар.
 كَمُشْ кумуш — кумуш. Шеърда шундай келган:

اَلْبَ اَرْنِي اَذْرَدَمُ يِنَن اِنِكْ قَلْدَرْدَمُ
 اَلتَن كَمُشْ بَلْدَرْدَمُ سَوْسِي قَلِن كِيْمُ اَتَارُ

Алп эрәни узурдәм,
 Бојнән аниң қазірдім,
 Алтун, кумуш јузурдәм,
 Сүси қалін кім өтәр.

Жаигни таърифлайди: душман аскарларини ажра-
тиб, тўзитиб юбордим. Жамоа такаси (бошлиғи)нинг
бўйинларини эгдирдим, олтин-кумушларини ортиб
юкладим, одам ўтолмас даражада аскари қалин эди.

[Мард ботирларни тўзитиб юбордим, унинг
бўйинини қайирдим. Олтин, кумушларини олиб қуй-
дим. Унинг аскари киши ўтолмас даражада кўп
эди].

¹⁰⁵ Ҳозир жонли тилимизда бориш-келиш варианты билан бирликда
борди-келди варианты ҳам бор.

كۈمۈش كۈمۈش к у м у ш — танга. Чунки унда кумуш бор.

كۈمۈش كۈمۈش К у м у ш — чўри номларидан.

بَاتِغْ بَاتِغْ батіғ — дарё ва бошқаларнинг чуқур жойи.

اَلْ مَنِكْ بِرْ لَا بَجْعُ قَلْدِيْ بачіғ¹⁹⁶ — ваъда, аҳд. اَلْ مَنِكْ بِرْ لَا بَجْعُ قَلْدِيْ ол мэнің бірілә бачіғ қілді — у мен билан ваъдалашди.

بَارِغْ بَارِغْ баріғ — ол баріғ барді¹⁹⁷ — у кетаверди, ҳеч нарсага қарамасдан, тўпша-тўғри кетаверди.

بَارِغْ بَارِغْ баріғ¹⁹⁸ — бадбуй, сассиқ нарса, бу сўз жуфт шаклда سَاسِغْ بَارِغْ сасіғ баріғ деб аталади.

بَسِغْ بَسِغْ басіғ — кечаси хужум қилинадиган, босиладиган пасқом жой ва ғафлатда қолдириб тўсатдан ушлаш. اَلْ اَنِيْ بَسِغْتَا تَتِيْ ол ані басіғінде тутті — у уни кечаси пасқом ерда ушлади, деб айтилади.

بَسِغْ بَسِغْ п у с у¹⁹⁹ — пистирма.

بُشُغْ بُشُغْ б у ш уғ — султон томонидан ўзига юборилган элчининг қайтиб кетишга берилган ижозат қоғози.

¹⁹⁶ Ваъда маъносидаги бачіғ сўзи I том, 382-бетдаги тўртликнинг биринчи мисранда بِجَعَسْ бічғас тарзида учрайди.

У ҳам ваъда маъносидадир. Бу сўзлар, шубҳасиз, бир ўзақдан бўлиши керак.

¹⁹⁷ Девонда бу хил ибора кўп учрайди. Уруғ урді, قَجْدِيْ қачіғ қачді каби (I том, 25 ва 323-бетлар) Демак, феъллар олдида масдар келтириб-жумла тузиш феъл мазмунини таъкидлаш, шошилич ва тез бажаришни ифодалаш учун хизмат қилади.

¹⁹⁸ Бу сўзнинг ёзилиши ва талаффузи ҳақида Басим Аталай (I том, 372-бетда) изоҳ берган, бу изоҳга кўра бу сўзнинг қўл ёзмада ёзилиши ноаниқ эмиш. У ерда ёзилишига кўра, баріғ ёки біріғ ўқилиши ҳам мумкин эмиш.

¹⁹⁹ Адабиётда пусу тарзида ғ туширилиб қўлланади.

П у с у д а эди неча отлиғ ҳамон,

А д у в сорига учдилар бегумон.

Элчиларга берилган туҳфага ҳам бу сўз қўлланади. Бу „суфра“ сўзига ўхшайди. Суфранинг асл маъноси мусофир учун қилинган таом бўлса ҳам, кейинчалик у таом ёзиладиган теридан қилинган дастурхонга ҳам қўлланган, шунингдек бир қариндош ўз қариндоши ҳузурига узоқдан келиб, қайтиш вақтида қариндош, яқинларни чақириб, берилган тортиқларга ҳам бу сўз қўлланади. Уларга тайёрланган овқатга ҳам بُشُغْ اَشِيْ бушуғ аші деб айтилади. Бу — рухсат оши демакдир.

بِشِغْ اَشْ بِشِغْ аш — пишган ош; бу сўз ҳар бир пишган нарсага ҳам қўлланади. بِشِغْ كَرِيْجْ бішіғ кёрпич — пишиқ кирпич, пишиқ ғишт.

بِشِغْ سُجُوْكَ بِشِغْ сўҷук — қайнатилган шароб.

بَاقِغْ كُرْ باқіғ²⁰⁰ — боқиш, кўриш, қараш. اَنِيْكَ بَقِغِيْ كُرْ анің бақіғі кёр — унинг боқишини, қарашини кўр. Менинг мақсадим бу китобда бу хил масдарларни бермаслик, фақат кўп қўлланувчи [баъзи намуна] ларни беришдир.

بُشُغْ بُشُغْ пушуғ²⁰¹: بُشُغْ بُشُدِيْ пушуғ пушді — хафа бўлди, кўнгил сиқилди, ичи пишди.

²⁰⁰ بِقِغْ бақіғ сўзи масдар формасидадир. Девон ёзган даврда бу хил исма масдарлар ўзак охирига ғ; қ; г қўшилиб ясалар эди. (Қаранг: I том, 24-25-бетлар.) Масалан: бақіғ, кэіғ.

²⁰¹ „Ҳибатул ҳақойиқ“ да б ў ш сўзи аччиқ, ғ а з а б л и маъносида қўлланган:

Хирадликми бўлу р тили б ў ш кишк.

Ҳо ш р ҳам бизда ичи пишиб кетмоқ иборасидаги пишмоқ сўзи шу маънода буляб, бу сўз ана шу бушуғ ўзагидандир.

تابۇغ²⁰³ — хизмат қилиш, ибодат қилиш.
 تابۇغ — тоат-ибодат қилиш. تَنْكِرَى تَبْعِي тэнкри та-
 буғи — худога тоат қилиш.
 тутуғ²⁰⁴ — гаров.
 тутуғ — жиндан бұлган касаллик. اَنْك تَتْعِي بَار анің тутуғи²⁰⁴ бар — унинг жин касали бор.
 тізіғ²⁰⁵ — бир нарсдан тийиш, ман қилиш, қай-
 тариш.
 таріғ — дона, уруғ. Бу сүз дон экинларининг
 ҳаммасига умумий равишда қўлланувчи исмдир.
 таріғ — буғдой — бу кўпчилик турк қабилаларида.
 Фақат ўғузлардагина таріқ маъносидадир. Бу янг-
 лишидир. Булар буғдойни اَشْلِقْ ашлиқ дейдилар.
 туруғ — тоғлардаги қалъа, турар жой.
 торуғ — бир хил отларга қўлланувчи сүз. بُو اَغْلَانِغْ
 бу оғланіғ бір торуғқа алдим — бу
 ўғлонни бир түриқ отга олдим. Бу сүз гоҳо туя
 ва сигирга ҳам истиора йўсинида қўлланади.
 торіғ: تَرِغْ اَتْ торіғ ат — түриқ от.
 Торіғ: تَرِغْ اَرْتْ تِيزْ Торіғ арт тіз — Қашқар бог-
 часининг исми.

²⁰³ Бу сүз ёзма адабиётларда кўп учрайди. Навоийда табуг, табукчи табунмоқ, табингу формаларида учрайди:

Шамшод қоматинга бўлиб банда богда,
 Айлаб табуг, ҳаминша туриб бир аёғда.

²⁰⁴ Шайх Сулаймон лугатида бу сүз تُوْتَاقْ тутақ шаклида берилган.

²⁰⁴ Ҳозир бизда тутқалоқ деган касаллик шу бўлиши керак.

²⁰⁵ Бу сүз ҳозир тийиш, тиймоқ тарзида қўлланади. Навоий ва бошқа классиклар асарларида ҳам тийиш шаклида учрайди:

Тиймағил девона кўнглимники расво бўлма деб,
 Ошиқ ўлғайму эди ул телба расво бўлмаса.

چاغ²⁰⁶ чағиғ — қамчининг учи.
 سَبْغْ сабіғ — чодирнинг гоҳ очиб ва гоҳ ёпиб қўйила-
 диган этак қисми.
 سَتِغْ сатіғ — олди-сотди, савдо-сотик.
 سِزِغْ сізіғ — кўйлак этагининг икки томонидан ёқаси-
 гача бұлган қисми. سِزِغْ يَبِّبْ اَلْتَرْدِي сізіғ яшіб
 олтірді — кўйлакнинг икки томонини ўз тарафига
 ўраб, тўплаб ўтирди. Бу ҳолат нозиклик ва озода-
 ликдан бўлади.
 سِزِغْ сізіғ — тишлар оралиги, тиш милклари ўртасида-
 ги оралик. Бирон кишига сир сақлашни тайинлан-
 ганда سِزِغْ اَسْرِي سِزِغْ اَسْرِي * бу сўзни сізіғдан сі-
 зитма — бу сирни тишларинг орасидан чиқарма де-
 йилади.
 سَرِغْ саріғ — сариқ. Ута кетган сариққа سَبْ سَرِغْ сап-
 саріқ — сариқ ўт, яъни сафрога سَرِغْ саріғ дейилади.
 سَرِغْ саріғ — сариқ. سَرِغْ سَوْفْ саріғ суw — қоринда
 йиғилиб қолган сариқ суw. Ҳар бир сариқ рангга
 ҳам жуфт қилиб سَرِغْ سَرِغْ саріғ-суріғ дейилади.
 سَرِغْ соруғ — йуқолган нарсани ахтариш, излаш.
 سَرِغْ قِیلْدِي соруғ қилди — йуқолган нарсани ахтарди.
 چاغ²⁰⁶ чағиғ — бу ҳам йуқолган нарсани ахтармоқ маъно-
 сидадир. Бу сүз беклар муҳим бир иш қилмоқчи
 бұлганларида қишлоқ эллари ва кўчманчиларга бу
 ҳақда ҳозирланишлари учун хабар беришларига
 ҳам қўлланади.
 قَبْغْ қабуғ — эшик.

* Сўз қондага кўра سوز шаклида ёзилиши керак эди. Биз асосланган босма нусхада шундай берилган.

- қ а т і ғ ²⁰⁶ — ҳар нарсанинг қаттиғи.
- қ а з і ғ — қавиқ, икки қават қилиб тикув.
- қ у з у ғ — қудуқ. قَدْغدا سَوْفَ بَارِ اِتْ بَرْنِي تَكْمَاسُ
қузуғда суw бар іт бурні тәгмәс — қудуқда суw
бор, аммо ит бурни тегмайди. Бу мақол бир ишни
истаб, унга эриша олмайдиган ёки биров қўлида
бўлган таомни кўриб суқланувчи, лекин етиша
олмайдиганларга қўлланади.
- қ і з і ғ — денгиз, ариқ, водий қирғоғи. Ҳар бир нар-
санинг четига ҳам шундай дейилади. اَرْقُ قِذْغِي
аріқ қізігі — дарё буйи. اَيْقُ قِذْغِي ајақ қізігі —
идиш /коса/ лаби. يار قِذْغِي |ар қізігі — жар лаби.
- қ у р у ғ: قُرُغُ اَفْ қуруғ эw — одамлардан, шунинг-
дек нарсалардан холи уй, бўш уй. قُرُغُ اَلْمَا қуруғ
улма — қуруқ кўзача. Ичидаги нарсасидан бўшал-
ган ҳар бир идишга ҳам قُرُغُ қуруғ дейилади.
- қ у р у ғ — қуруқ — ҳўлнинг қаршиси. Аввзлги маъ-
но шундан келиб чиққан.
- қ о р і ғ — амирларнинг мол боқадиган кўкатзор
майдони. Қуршалган ҳар бир нарсага ҳам қоріғ
дейилади.
- қ а с і ғ — оғизнинг ички ўнг ва чап томони.

²⁰⁶ Бизда ҳозир икки т билан қаттиқ талаффуз қилинувчи бу сўз Навоий асарларида икки шаклда ҳам учрайди:

Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур,
Бирга қ а т и ғ, бирига осон эрур,
Уэр демак барчага қ а т т и ғ келиб,
Неча сучук сўз деса аччиғ келиб.

- қ і с і ғ — қамаш, сиқиғ, қиснғ. اَلْ بَكُّ قِسْغِنْدَا قَلْدِي
ол бәғ қісіғинда қалді — у бир иш учун бекнинг
қамоғида қолди.
- қ у с і ғ — қусуқ, қайт. اَنِي قُسْغُ نُنِّي ані қусіғ тутті —
уни қусуқ тутди, у қайт қилди.
- қ о ш у ғ — шеър, қасида, қўшиқ.

Шеърда шундай келган:

تَرْكَنْ قَتْنُ قَتْنُكَ تَكْرَمَنْدُنْ قَشْغُ
اَيْغِلْ سِزْنَكْ تَبْجِي اَنْتَرْ يَنْكِي تَبْغُ

Тўркән қатун қутіна²⁰⁷
Тәгүр мәндин қошіғ,
Ајгил сизнї табуғчї,
Отнур јаңї табуғ.

Малика (шоҳ) хотинга мендан мақтов, қасида (қў-
шиқ) еткур ва ходимингиз янги хизмат билан йўл-
ланади, деб айт.

- қ а қ і ғ — сиқиғ, зўрлаш. مَن اَنْكُ قَقْغِنْدَا بُو اِبْشُ
мән анің қақіғинда бу іш қилдим — мен унинг
сиқиғида бу ишни қилдим.
- қ а м у ғ — ҳамма. قَمْغُ كِشِي نُوزُ اَرْمَاسُ қамуғ кіші
тўз эрмәс — ҳамма одам барабар, бир хил эмас.
- қ а н і ғ — роҳатланиш, шодланиш, қониқиш. Шеър-
да шундай келган:

تَبْجِي بَغْرُ بِلْبِي اَلْتَنْ تَمْرُ اَرْغُ
اَقْسَا اَنْكُ اَقْبِي قَنْدِي مَنِكْ قَبْغُ

²⁰⁷ Басм Аталай бу парчанинг биринчи мисраидаги қутіна сўзини қа-
тинга бўлиши керак деб кўрсатган. Бизнингча, қутіна шаклининг ўзи
мисрада тўғри келади.

Тутчі јағар булїті,
Алтун тамар арїғ,
Ақса анїң ақїні,
Қандї мәннн қанїғ.

Маликанинг әхсонларини мақтайди: унинг әхсон булутларидан тўхтовсиз соф олтин ёғади. Агар унинг сели менга оғса, шодлигим тошар, орзуларга қонар эдим.

بوتیق

бутіқ — шох, бутоқ. Ҳар нарсанинг тармоғи.

бутіқ — кичик меш (қашқарча).

бутіқ — отнинг оёқ териси шилиб олиниб қилинган меш. Унда қимиз ва бошқалар сақланади.

بوتاқ

бутақ — бу ҳам бутоқ маъносида. Бу сўзнинг бир тилда бутіқ ва бутақ тарзидаги талаффузи ҳам бор. Шеърда шундай келган:

كَمْ اَبٍ اِشْتَرُ فُلَاقَ
اَيُّ اَفْسَى اَرْتَجُّ بَتَاقَ

Кім аїб әшитўр қулақ,
Ај әwi әртўч бутақ.

Шоир севиклисининг юзини ойга, бўйини санубар шохига ўхшатиб сифатлайди: ойнинг уйи ҳам турар ери санубарнинг шохидир, деб ким айтган ва қайси қулоқ әшитган.

بучۇق

пучуқ²⁰⁸ — кесилган, шикастланган, пачоқ нарса.

Ҳар нарсанинг ярмига ҳам بۇجۇق пучуқ дейилади.

بۇجۇق پۇچۇق چارماق — ярим танга.

²⁰⁸ Шайх Сулаймон лугатида бу сўз ярим деган маънода қўлланади:
Бир пучуқ йилдир сенга хизматдаман,
Кеча-кундуз доимо эмгакдаман.

بۇزۇق

бўзўқ — муйлаб, мийиқ.

باراق

барақ — бароқ, сержун ит. Туркий халқлар эътиқодига кўра, бургут қариганда иккита тухум қўйиб, уларни босар әмиш. Тухумларнинг биридан ўша Барақ отли кучук пайдо бўлар әмиш. Итларнинг энг тез юрадигани ва овни қаттиқ сақлайдигани шу Барақ итдир. Иккинчи тухумидан жўжаси чиқар әмиш. Бу унинг жўжаларининг охиргиси бўлар әмиш.

بورىق

боріқ²⁰⁹ — сийрат (ички аҳвол), кишилар билан муомала. بۇرۇقى تۇنگ бўг боріқі нѣтѣк — бекнинг ички аҳволи, феъли-атвори қандай?

بۇرۇق

бўруқ — шоҳ ёнида катталарни ўз жойига ўтқазувчи киши. Бу сўзнинг асли بۇرۇق бўруқ, чунки у шунга буюради.

بۇزۇق

бузуқ — бузуқ, бузилган. بۇزۇق آف бузуқ әw—бузуқ уй. Синган, бузилган ҳар бир нарсага ҳам „бузуқ“ дейилади.

باشق

башақ — ўқ ва найза учигади темир.

باشق

башақ — тўпуқ (чигилча). Ўғуз ва қипчоқлар мим (м) орттириб, باشقۇ башмақ дейдилар. Бу хилда ҳарф орттириш араб тилида ҳам бор. Чунончи: تَمْرُعَتٌ сўзидан ясалган تَمْرُعَتٌ сўзи تَمْرُعَتٌ

²⁰⁹ Бу сўзнинг тўғриси بۇرۇق боруқдир. Чунки киши хулқи маъносида бўриқ сўзи ҳеч ерда учрамайди. Лекин бу маънода йўруқ сўзи III том, 12-бетда қуйидагича изоҳланган: اُنِك بۇرۇقى تۇنگ анїң юрїкї нѣтѣк — ушннғ йўрїғи (одамгарчилиғи, хулқи) қандай демакдир. Бу мисол шу томнинг 26-бетига қайтарилган. Бизнингча, бўруқ сўзи ҳам йўриқ бўлса керак. Чунки араб алфавитида бир нуқта тушиб қолиши билан ي й ҳарфи ب б га айланиб кетиши мумкин.

тарзида ёки **سَكُونٌ** сўзидан ясалган **تَسْكُنُ** сўзи тарзида қўлланиши каби.

بُشُقٌ бушақ: **أَرٌ** бушақ эр — тажанг, ташвишли одам. Ўғуз ва бошқалар сўзи.

بِشِقٌ бiшiқ — пишиқ, пишган. **بِشِقٌ أَتٌ** бiшiқ эт — пишган гўшт. Яғмолар **بِشِغٌ** бiшiғ дейдилар.

بَلِيقٌ балiқ — балиқ. Мақол: **بَلِيقٌ سَفْدا كُوزِ تَشْتِنُ** балiқ сувда, кўзи таштiн — балиқнинг ўзи сувда, кўзи четда. Бу мақол нарсанинг ичида туриб тушунолмай қолувчиларга нисбатан қўлланади.

بَلِيقٌ балiқ — лой. Арғу ва баъзи ўгузлар сўзи. Баъзи арғулар уч ундош товушни ёнма-ён қўйиб **بَلِيقٌ** балқ дейдилар. Ҳолбуки, туркчада икки ундошнинггина қатор келиши мумкин. Арғулилар тилида бузуқлик, заифлик бор.

بَلِيقٌ балiқ — жоҳилия давридаги турклар ва уйгурлар тилида шаҳар. Уйгурларнинг энг катта шаҳарларига Бэш балiқ дейилиши шундандир.

بَلِيقٌ Бэш балiқ — беш шаҳар демакдир. Уйгурлар бошқа бир шаҳарларига **جَانِقِ بَلِيقٌ** Жақи балiқ — янги шаҳар дейдилар.

بَلِيقٌ булақ: **أَتٌ** **بَلِيقٌ** булақ ат — бўйи қисқа, усти кенг от.

بَلِيقٌ Булақ — бир турк қабиласи. Уларни қипчоқлар асир қилган эдилар, сўнгра худо қутқазди ва улар **بَلِيقٌ** алка булақ деб аталадиган бўлдилар. Бу сўзни **بَلِيقٌ** булақ тарзида, яъни чўзиб ва қисқартиб ўқиш ҳам мумкин.

بَلِيقٌ памуқ — момик, пахта (ўгузча).

تَبِيقٌ тобиқ — човган билан уриладиган копток, тўп.

تَبِيقٌ тобиқ: **سُنْكُوكٌ** тобиқ сўнук — тўпик сўнгаларидан қилинадиган овқат.

تَبِيقٌ тутуқ — бичилган ва эрлиги йўқотилган.

تَبِيقٌ турiқ — ҳар нарсанинг ориғи.

أَرُقٌ аруқ: **أَرُقٌ** аруқ-туруқ — Фаргона билан Қашқар орасидаги қийин, баланд йўл, довол.

تَرُقٌ тузақ — ов арқони, тузоқ. Шеърда шундай келган

إِكْلَدِي مَانِكْ أَذَاقٌ **كُرْمَذِبْ أَغْرِي تَرَاقٌ**
إِكْلَدِمْ أَنَدِنْ أَزَاقٌ **أَمَلِكَلْ أَمْدِي تَرَاقٌ**

İklâdi mâniç azaq,
 Kõrmâzib õgrî tuzaq,
 İklâdim andin uzaq,
 Әmlâgîl әmdi tuzaq.

Яширин тузоқни кўрмай, менинг оёғим илинди, узоқ вақт қийналдим, эй севиклим, энди ўзинг давола.

تَرُقٌ тузақ — киши ўзининг севиклисига севиб айтadиган сўзи. Бу сўзнинг **ي** й билан **تَرُقِي** тузақи тарзидаги талаффузи ҳам бор.

تَشَقٌ ташақ — эрлар мойги, ташоғи. Бир-бирига яқин туриш муносабати билан эрлик олати (закар) га ҳам „ташоқ“ дейилади.

تَتَقِي тутуқ — эркаклар номн.

تَتَقِي тануқ — гувоҳ.

جَبِيقِي чабақ — турк кўлида бўладиган бир хил кичик балиқ номн. Паст кишиларга **جَبِيقِي** чабақ эр дейилиши ҳам шунга ухшатишдандир.

جَبِيقِي чiбiқ — чивик. Ҳул повда.

- جُجُقُ чочуқ — чўчқанинг боласи.
 جُرُقُ чаруқ — чориқ. Мақолда шундай келган: **بِذاعِ اَبِي** **جُرُقُ كوجي اَزُقُ** јазағ аті чаруқ, күчі азуқ — яёв оти чориқ, кучи озик, яъни яёв одамнинг оти унинг чориғи ва кучи, қуввати овқатидир. Бу мақол йўлда оёқ чақаланиб ва кишининг ўзи заифлашиб қолмаслиги учун юқоридаги икки нарса кераклиги ҳақида айтилган.
 جُرُقُ чаруқ: **بِرَجُقُ** барчуқ исми Афрасиёб шаҳрида турувчи бир тоифа турклар исми. Бухту Нассарнинг ўғли Батзани Афрасиёб шу шаҳарга қамаган эди.
 جُلُقُ чолақ²¹⁰ — қўли кесилган чўлоқ, чўлтоқ.
 جُلُقُ чулқ — мусича катталигида бўлиб, сувда яшайдиган ола қуш.
 جُمُقُ чумақ — асо, ҳасса.
 جُمُقُ чумақ — уйғурлар ва мусулмон бўлмаган ҳамма халқ мусулмонларни **جُمُقُ اَرِي** чумақ эри дер эдилар. Мусулмонлардан бири демакдир.
 جَنُقُ чанақ — ёғочдан ўйиб ишланган тузлуқ ва шу каби идишлар.
 جَنُقُ чанақ — коса (ўғузча).
 سَجُوقُ сачуқ: **سَجُوقُ نَانِكُ** сачуқ нэқ — сочиқ нарса.
 سُلُقُ сузуқ — тулук.
 سِرُقُ сіруқ — чодирнинг устуни.

²¹⁰ Чўлоқ сўзи ҳозир ҳам кўп қўлланади. Лекин девондагидан кўра кенгроқ маънога эга. Ҳозир фақат қўли кесилган кишига эмас, баъки: қўли синган, қўли қийшиқ, қўли яроқсиз ёки оёғи яроқсиз кишиларнинг ҳаммасига ҳам бу сўз қўлланади. Демак, бу сўзнинг мазмуни кенгайиб кетгандир.

- سَسِقُ сасіқ — сопол. Уч қабиласи ва уларнинг юқориларида турувчилар сўзидир.
 سُسِقُ сусіқ — кўза. Бу сўзни фақат бир қабиладагина эшитдим.
 قَبِقُ қабақ — қовоқ. **كوز قَبِي** кўз қабақі — кўз қовоғи.
 قَبِقُ қабақ — ҳўллиғича ейиладиган қовоқ.
 قَبِقُ қабақ — қизнинг қизлиги. **قَبِي سېدی** қіза қабақі сіді — қизнинг қизлиги оқиди.
 قَتِقُ қатіқ — сирка ва қатик каби тутмоч овқатига қўшиладиган доривор.
 قَتِقُ қатіқ²¹¹ — қотиштириш, аралаштириш.
 قُجُقُ қучақ: **بوز قُجُقُ** бір қучақ. боз — бир қучоқ бўз, бир боғлам бўз.
 قَزِقُ қазіқ — ёғоч идиш (арғуча).
 قَرَقُ қарақ — кўз соққаси. **قَرَا قَرَقُ** қара қарақ — кўзнинг қораси. **اَرُنِكُ قَرَقُ** ўруқ қарақ — кўз оқи.
 قَرَقُ от қарақ — кўз қорачиғи.
 قَرُقُ қіруқ: **قَرُقُ اَرُ** қіруқ эр — қўли қуриб қолган ёки қўли шол одам. **قَرُقُ اَذُقُ** қіруқ азақ — оёғи яроқсиз.
 قَرُقُ қазуқ: **قَرُقُ اَرِقُ** қазуқ аріқ — қазилган ариқ ва бошқалар.
 قَسُقُ қасуқ — от терисидан қилинган, соночга ўхшаш, сут ва қимиз солинадиган нарса.
 قَسُقُ қасуқ — ҳар бир дарахт пўстлоғи. Бу сўзнинг асли **قاس** қасдир, қ кейин қўшилган.

²¹¹ Бу сўз ҳозир адабиётда ва жонли тилда ҳам кўп учрайди. Қотишмоқ, шакли кўпроқдир:

Маст бўлсин деб мабода майга афюн қотмагил,
 Қотишди ики жўйи дарё хуруш.
 Урушдан ажал кулауми урди жўш.

(Навоийдан)

قُسُقُ қусіқ — нилгуза. Канизакларни ҳам шу исм билан атайдилар.

قَشِقِ қашақ — [қоғоз ясаладиган] бир турли қамин

قَشُقُ қашуқ — қошиқ. Мақол:

قَرُقُ قَشُقُ اغزقا يرماس
قَرُغُ سوز قلاتا يقشماس

Қуруқ қашуқ ағізқа жарамас,
Қуруғ сөз қулоққа жақшмас.

Қуруқ қошиқ оғизга ёқмас, қуруқ сўз қулоққа ёқмас. Бу мақол бировдан ёрдам сўраш учун унга ҳам бирон фойда кўрсатиш керак, деган маънода қўлланади.

قَشُقُ қавақ: قَشُقُ اَرْتُ қавақ арт — Ўзганд билан Қашқар ўртасидаги бориш қийин бўлган бир жой.

قَشُقُ қушук: قَشُقُ نازكُ қушук нэц — кавак || ковак нарса.

قَشُقُ қашуқ — қовиқ, сийдик қоши.

قَشِقِ қашіқ — тариқ ва шунга ўхшаш донларни элаганда чиқадиган нарса, кепак.

قَلِقِ қаліқ — ҳаво.

قَلِقُ қулақ — қулоқ. Баъзилар قَلْحَاقُ қулхақ ва баъзилар قَلْحَاقُ қулқақ дейдилар. Олдингиси тўғри.¹¹²

¹¹² Бу сўзнинг вариантлари бошқа туркий халқларда бордир, лекин бизда ҳозир фақат қулоқ варианты бор. Навонийда ҳам қулоқ тарзида учрайди: Гавҳару дурин қулоқ озори бил,

Сўзни қулоқнинг дурин шаҳвори бил.

(Қулоққа тақиладиган олтин, кумуш зийнатлари фойдасиз, балки қулоққа озор берувчи, зарарлидир. Қулоқ учун қимматбаҳо зийнат илму ҳақматин тинглаш-дир)

قَلِقُ қулақ: قَلِقُ تُونُ қулақ тон — икки енгил қисқа тўн.

قَلِقِ қиліқ — қилиқ, характер. Одамлар билан муносабат. Бу сўзни قَلِقِ қилқ ҳам дейилади.

قَمُقُ Қумуқ — беклардан бир кишининг исми. Бир вақт мен у билан учрашган эдим.

قَمُقِ қомуқ — от тезағи, бу сўз фақат шунгагина хос. қанақ — қаймоқ. Арғу ва булғор тилида бу сўздаги ё (ى й) ن н га алмаштирилган.

قَمُقُ қонуқ — меҳмон. Шеърда шундай келган:

بَرْدِي اَرَنْ قَمُقُ بَلَبُ قَمُقَا سَقَارُ
قَلْدِي اَلِغُ اَيْنُ كَرُبُ اَشْنِي بِقَارُ

Бардӣ эрән қонуқ,

Болуб қутқа сақар,

Қалдӣ аліғ ујук

Көрүб эвни јіқар.

Меҳмонни бахт деб ҳисобловчи эрлар ўтиб кетди, шарпани сезса, кириб қолмасин деб чодирини бузадиганлар қолди.

قَمُقُ қонақ — тариқ. قَمُقُ بَشِي سُنْدَرَكِي يِيكُ қонақ башӣ сәзрәкӣ јиг — тариқ бошининг камдон бўлиши кўпдон, сердон бўлишидан фойдалироқдир, деган мақол бор. Чунки камдон бўлса, дон тўла ва йирик бўлади, агар сердон бошоқ бўлса, донларни майда ва кичик бўлади. Бу мақол қийинчилик ва заҳматни кам тортиб, мақсадга етишни хоҳловчиларга қўлланади.

بِيكُ битік — китоб.

بِيكُ битік — ёзув. اَنِكُ بِيكِي بَلَكُولِكُ анің бітігі белігу-

lук — унинг ёзуви маълум, белгилик.

بیتک бітік — тумор (ўгузча).

بچک бічак — пичоқ. نجا يتك بچاك آزما اوز ساين ينوماس — пичоқ нэчә бітік бічак эрсә бә сабин жанумас — пичоқ қанча ўткир бўлса ҳам, ўз сопини йўнмайди. Бу мақол ўз ишини бажаролмай, бошқалар иши ҳақида сўзловчиларга қўлланади.

بدك бэдук — ҳар нарсанинг каттаси. بدك تفي бэдүк тәвәј — катта туя.

بورك бурүк — халтанинг оғзини боғлайдиган боғич ёки иштонбоғ.

بؤك бәәк — безак. Бир тилда.

بؤك бәзүк — титроқ, ларза. ال بؤك بؤدي ол бәзүк бәзди — у қаттиқ титради.

بؤك бусүк : ال قلىن بؤك بؤدي ол қулін бусүк бусди — у қулига беркинадиган жой қилди. Қулини уришга ҳам бу сўз қўлланади.

بؤك ббүк — ҳар қандай ҳайвон жинси, тудаси. بؤك قولى бір ббүк қол — бир тўда қўй. بؤك كشي бір ббүк киши — бир тўда, гуруҳ одам. Бу сўз халқ ва туя сўзлари каби исми жамдир.²¹⁸

بلاک биләк — билак.

بلاک бәләк — сафар қилувчи киши ўз яқинларига олиб борадиган ёки бирор ердан ослқа бир ерга келтирувчи совға, туҳфа.

بلاک бәлік — пилик, чироқ пилиги.

بلاک бәлик — яранинг чуқурлигини текшириб кўриш

учун қўлланадиган учак й ичак ёки резинка асбоб.

بلاک биләк — илм, билим. بلاک اكرن биләк бәгрән — илм ўрган.

بلاک биләк — ҳикмат. ازاقي بلاكلار озақі биләләр — қадимги ҳақимлар, олимлар.

بلاک биләк — ақл. اغلان بلاک سيز оғлан биләксиз — болада ақл йўқ, ақлсиз бола.

بئك бәнәк — дона, уруғ. (Аргу ва баъзи тилларда).

بئك бәнәк — чақа, пул.

تبك тәбүк — қўрғошин эритилиб ғилдирак, ғалтак шаклига келтирилади, сўнг унга болалар ип шаклидаги эчки юнгини айлантириб боғлаб тегиб ўйнайди.

تبك тәпүк — тегиш, оёқ билан уриш. ال قلىن تبك ол қулін тәпүк тәпди — у қулини тегиб-тегиб урди.

تبك титүк — ачиш, оғриш. باش يتك تفي баш титүк титти — яра ҳаддан ортиқ ачиди. Бу шакл таъкид учун қўлланади. ال ارك اونغ اودي ол әриг уруғ урди — у одамни ҳаддан ташқари, [у одамни шундай уриш билан урдики] жуда қаттиқ урди.

قچك қачкүк : ال قچك قچدي ол қачкүк қачди — у жуда жадаллик билан қочди.

تؤك тўтәк — обдаста ва бошқа нарсаларнинг жўмраги.

تبك титүк — лой.

تبك титүк — ҳар бир тирик ҳайвон.

تبك тәзәк — от тезаги. Мақолда шундай келган:

تؤك قاردا يتماس
اذكو ايسيز قتماس

²¹⁸ Жам — кўплик маъносида бўлиб, бирлиги йўқ. Гарав, тоифа, асқар каби сўзлар араб тилида исми жам деб аталади.

Тэзәк қарда јатмас,

Эзгү Әсіз қатмас.

Тезак үзининг иссиқлигидан қорда ётмас,
[қорни әритиб юборади], [шунга ўхшаш] ёмон ҳам
яхши билан қотишмайди, аралашмайди.

تَزِيكُ тэзик — халқ орасидаги саросималик, қўрқиш.

تَزِيكُ كِشِي тэзик кiшi — ишдан қочқоқ, қўрқоқ одам.

تَزِيكُ тiзiк — тизма, саф, қатор. بِيَر تَزِيكُ تَرَاكُ бiр тi-
зiк тэрәк — бир қатор терак. بِيَر تَزِيكُ يَنْجُو бiр тi-
зiк [injū] — бир тизим маржон, марварид, инжу.

تَزِيكُ тэзiк — тожик (икки жағ орасидаги ز ж билан).

تَشِيكُ тэшүк — дабба, мояк шиши. تَشِيكُ مَفْدَا بَلَكْرَارُ
тэшүк суwда бәлгүрәр — дабба шиши сув кечган-
да билинади. Бу мақол бирор иш қилишда мақта-
нувчига ишнинг яхши, ёмонлиги кейин билинади,
деган мазмунда қўлланади.

تَشِيكُ тэшiк — оч күз, қорни тўяди-ю, күзи тўймайди.

تَشِيكُ тўшүк — ялқов, кам ҳафсала, ишәқмас кишига
تَشِيكُ كِشِي тўшүк кiшi дейилади.

تَشِيكُ тóшәк — тўшак, ўрин.

تَشِيكُ тiшәк — икки ёшли қўй.

تَلِيكُ төләк — тинч ва оғир киши. Мақолда шундай
келган: اَجِ اِيَكُ * تَلِيكُ ач iwäk тоқ төләк —
оч таомни кўрганда шошилиб қолади, лекин таом
тўқнинг парвосига ҳам келмайди (ўғузча).

تَلِيكُ тўләк — ҳайвонлар юнгини тўккан, туллаган вақ-
ти. اَل قُوِي تَلَاكِنْدَا كَلْدِي ол қој тўләгиндә кәлдi —
у қўй туллаган, юнгини тўккан вақтда келди.

تَلِيكُ тәлiк — тешик.

تَوَاطُكُ тowäk — туппак. Тол дарахтининг ва умуман
хўл шохларнинг пўстлогини ёрмай, шох, новдадан
суғуриб олинади ва учига гўлакчалар қўйиб, чум-
чуқларни отилади. Ёғочнинг ичини ковак қилиб
ҳам туппак ясалади (чигиллар лугати).

چِيكُ чубәк — болалар чуки.

چِيكُ чiбәк: چِيكُ قَوغُوِي чiбәк қурғуј — бир турли
ов қуши (ёввойи лочин).

چِيكُ чэтүк — урғочи мушук (ўғузча). كوكُ چِيكُ кōк
чәтүк — эркак мушук.

چِيكُ чәчәк — гул, чечак.

چِيكُ чәкәк — чечак касаллиги (чигилча).

چِيكُ чәрик — уруш сафи. Мақол: بَلَكَا اَلْبُ جَرِيكُ
чәрикдә, билгә тiрикдә — ботир жанг
алангасида синалади, доно мажлисда синалади.

چِيكُ чәрик — ҳар нарсанинг рўпараси, вақти (ўғузча).

چِيكُ чурәк — кулча.

چِيكُ чiлiк-чiлiк — эчкини чақирганда „чилик-чилик“
дейилади.

چِيكُ чунук — чинор дарахти.

چِيكُ чүшәк — ўт—хашак (суғдча).

دَلِكُ дōлук — камчиликли сопол идиш, боши синди-
рилган кўза каби.

سِيكُ сiбәк — тегирмон тошининг устида айланадиган
темир.

سِيكُ сiбәк — сумак, сийдик ёйлиб кетмаслиги учун
бола бешигига қўйиладиган қамиш.

سِيكُ сидүк — сийдик, ҳамма тури учун ҳам умумий.

* Босма нусхада шу ибора орасига янглиш ўлароқ нуқта қўйилган.

سِيذِكْ sīzīk — устки кийимнинг бир томони. سِيذِغْ sī-
zīg дегандан кўра سِيذِكْ sīzīk дейиш яхшироқдир.

سُرُوكْ sūrūk²¹⁴ — ҳар қандай ҳайвон тўдаси. يَهْرُ سُرُوكْ
قُوْىْ бiр сўрук қој — бир тўда қўй.

اَكْرُ سُرُوكْ قُوْىْ نَفْسِيْ بِنْدِيْ بِلَا
يُمْرَلِيُوْ اَزْكَيْنِ سُوْتِنِ سَغَارْ

Оғур сўрук қој təwəj jundī bilā
Жумурлају эрканин сўтин сағар.

Бир тўда қўй ва туяларн ҳамда бир қанча отлари
бўлган киши уларни соғиш учун тўллаяди ва фой-
даланади.

سُرُوكْ sūrūk: سُوْفْ سُرُوكْ sūrūk суw — кўм-кўк тиниқ
суw. Ёқут каби ҳар бир тиниқ нарсага ҳам бу сўз
қўлланади.

سَشِكْ səšūg — (бойлоғлигидан) ечилган ҳар бир нар-
са. سَشِكْ اَتْ səšūg ат — ечилган от.

سَوُوكْ səwūk: سَوُوكْ نَانِكْ səwūk нэң — сеvкли
нарса.

سِيْلِكْ sīlik: سِيْلِكْ اَرْ sīlik эр — нозик, ҳушёр, ақлли,
сезгир одам.

شِيْبِكْ šībīk — мева ейилгач, унинг ташланадиган пў-
чоғи. Бу сўзда ч ш га айланган.

شُتُوكْ šūtūk — қорамол ва бошқа ҳайвонлар шохи-
дан қилинадиган сиёҳдон.

شُتُوكْ šūtūk: شُتُوكْ سَقَالْ šūtūk сақал — кўса киши.
Бу олдинги сўзга ўхшайди.

شُتُوكْ šūtūk — чинор дарахти. Бу сўздаги ح ч ҳар-
фи ش ш га алмашган.

كَبَكْ kabāk — кепак. كَبَكْ بِنَجُوْ kabāk jinjū — майда
марварид.

كَبَكْ kabāk — бош кепағи.

كَبُوكْ kabūk — сув кўпиғи.

كَبُوكْ kabūk — қайнаган қозон юзига чиққан кўпик.

كَبُوكْ kabūk: كَبُوكْ سُوْفْ kabūk sūrūk — кечик, кўприк. Мақол: قَبْتَارْ اَكْرُ
qabtar akur қажнар ёкўз кэчиксиз болмас — тез

оқар катта сув кечиксиз (кўприксиз) бўлмайди.

Бу мақол бирон ишда иккиланиб, чўчиб турган
кишига тасалли бериш учун қўлланади.

كَبُوكْ kabūk — от, туя орқасига мингашган киши.

كَبُوكْ kabūk — ҳар нарсанин кичиғи.

كَبُوكْ kabūk: كَبُوكْ نَانِكْ kabūk nanik — ёмғирда кийиладиган ёпинчиқ.

كَبُوكْ kabūk — патдан қилинадиган бош кийим.

كَبُوكْ kabūk: كَبُوكْ ايشْ kabūk ish иш кўдўк — иш, машғулот.

Бу ибора ҳар вақт бирга қўлланилади. كَبُوكْ
tarziда айрим қўлланилмайди.

كَبُوكْ kabūk — керак, маъқул. كَبُوكْ كَبُوكْ kabūk kabūk деб сў-

ровчи сўзига жавоб ўрнида керак, демакдир.

كَبُوكْ kabūk — темирчилар дами.

كَبُوكْ kabūk — бўзчи дўконидаги бир-бирининг устига

туғилган иплар. Улар билан пасти юқорисидан

²¹⁴ Навоийнинг асарларида сурук сўзи одамлар тўдасига ҳам қўлланади.
Навоий ўз асарларини яна ҳам яхши ёза олишига вақти йўқлигини ёзганда
шу сўзни қўллаган:

Бир сурук, албатта, қўйиб кетмайин,

Токи бурун иккн сурук етмайин.

(Бир тўда одамлар кетмасдан олдин, албатта, иккинчи тўда етиб келар, вақт
шунча танг эди.)

²¹⁵ Бу сўз I том, 308-бетда кечиниш тарзида берилган.

яъни арқоғни ўришдан ажратилади. Бу сўз шойи туқувчи кишининг [дуқонидаги ишларга] ҳам қўлланади.

كۆزك كۆзак²¹⁶ — безгак, титратиб турадиган иситма.

كۆزك كۆзак: سۈنۈگ كۆك سۈنۈگ كۆك — сариқ касаллиги.

كۆزك كۆзак — кез, кезаг, ишда навбат. سۈنۈگ كۆزك سۈنۈگ كۆزك — сенинг навбатинг келди.

كۆزك كۆзак — журъат, ботирлик. بۇ ايشتا سۈنۈگ كۆك بۇ ايشتا سۈنۈگ كۆك — бу ишда сенга ботирлик керак. Асосий маъно аввалгиси (яъни навбат) дир.

كۆك كۆк — гажак, кокил. Аргулар луғати.

كۆك كۆк — кэсак²¹⁷ — нарсанинг бўлаги, парчаси. بۈر كۆك بۈر كۆك — бир кэсак этмак — бир парча нон.

كۆك كۆк — кэвәк — (юмшоқ к билан). Бурун кемирчаги.

كۆك كۆк — көвүк муш²¹⁸ — эркак мушуқ. Чигиллар сўзи.

كۆك كۆк — көлүг нэц — бировдан қарзга ёки омонат олинган нарса.

كۆك كۆк — көлүк — юк ортиш мумкин бўлган ҳайвон орқаси.

كۆك كۆк — көмак — пахта ипидан тўқилган узун-узун оқ йўлли юпқа кийимлик, ундан уст кийимлар қили-

нади. Қипчоқлар ундан ёмғирда кийиладиган (ёнимчиқ) қиладилар.

كۆك كۆк — көнәк — обдаста.

كۆك كۆк — мэжәк — ит ахлати (тезаги). Икки жағ орасидаги ; ҳарфи билан ا ت مژكې it мэжәги — ит ахлати.

كۆك كۆк — нэтак — қандай, қалай. ن ت ك نэтак сән — қандай сан.

كۆك كۆк — нэчук²¹⁹ — нега, нима учун. ن چ ك نэчук бардін — нимага бординг (ябоқуча).

كۆك كۆк — нэләк — нечук, нима учун маъносида. Бошқа турклар луғатида.

كۆك كۆк — нэрақ — нимага керак. بۇ سۈنۈگ كۆك بۇ سۈنۈگ كۆك — бу сенга нима учун керак. Асли ن كۆك نэкэрақ бўлиб, бир неча ҳарфлар туширилгандир.

كۆك كۆк — бажал — эрлар, аёллар ва ҳамма ҳайвонларнинг кучлироқ, маҳкамроқ, пишиқроғи.

كۆك كۆк — башіл: ب ا ش ل башіл қој — бошининг ўрта-сида оқ бўлган қашқа қуй. Бир тилда.

كۆك كۆк — бадаларт — Ўч билан Барсаған орасидаги бир жой, ўтиш қийин бўлган чўққи.

كۆك كۆк — тасал — човган ўйини майдонида чегарани белгилаб чизилган чизик. Бу ت ا ل تалас сўзининг ағдарилгандир.

كۆك كۆк — талас сўзининг ағдарилгандир. Арабчада ўтлоқ маъносида ع ل ا ق ҳам дейилиши ҳам шундайдир.

²¹⁶ Бу сўз Навойда яна бир янги маънода қўлланган:

Ҳасрат илигин тишлаб ичарман гамидин қон,
Айшимни хаёлаёт май ё ул газзагимдин.

Бир ерда газзак сўзи закуска маъносидадир.

²¹⁷ Кесақ — сўзи ҳозир бўлак маъносида асосан қандга хослангандир. Бу кесақ қанд каби.

²¹⁸ Бу сўз III том, 123-бетда كۆك موش көк муш — көк муш тарзида, 325-бетда жүтүк тарзида берилгандир.

²¹⁹ Бизда бу сўзининг маъноси кенгайган:

1. Қандай маъносида:

Э Навой, ишқ саҳросига чун қўйдунг қадам,
То нечук боргайсан ул поёни йўқ води била.

2. Нима учуки, чунки маъносида:

Санубарнинг қадингга нисбати йўқ,
Нечук ким сарв бирла тенг эмас тол.

تَكْوَلُ тәгуәл — ундай эмас (ўғузча). Бу сўзнинг асли арғуча دَاغُ اَلْ дагуәл сўзидан олинган. Улар икки а ни тушириб, د (д) ни ت (т) га, غ (ғ) ни ك (к) га алмаштириб қўллаганлар.

جِغَلُ تِغَلُ чіғил-тіғил: اَنْ كَيْشَ اِجْرَا جِغَلُ تِغَلُ قَلْدِي оқ кіш ічрә чіғил-тіғил қилді — ўқ ўқ идишида ва бошқаларда ғижир-ғижир қилиб овоз чиқарди.

جِجَلُ чігил — уч хил туркий қабилалар номи:

1) Барсаған қуйисидаги قِيَّاسُ Қујас шаҳарчасида яшовчи кўчманчилар.

2) Тироз яқинидаги шаҳарчада яшовчилар ҳам чигил деб аталадилар. Шундай аташ асослидир. Чунки Зулқарнайн арғулар шаҳрига етганда қаттиқ ёмғир ёғиб, ерлар лой, ботқоқ бўлиб кетган ва Искандар юролмай қийналган. У хафа бўлиб, форси-ча „ин чи гил аст“ — бу қандай лой, бундан қутилолмаимиз деб ғазабланган. Сўнг у ерда бир бино қуришга буюрди, сўнг бу кунларда чигил деб аталувчи қўрғон бино қилинди. У ерда яшовчи туркий қабилалар ҳам шу ном билан (чигилий) деб аталдилар. Шундан сўнг бу ном ҳар ёққа тарқалди. Ўғузлар шаҳри у ерга ёпишган эди ва улар чигиллар билан ҳар вақт уришар эдилар, ҳатто ораларидаги хусумат бугунгача ҳам сақланиб келмоқда. Ўғузлар чигиллардек кийиниб, уларнинг урф-одатларини қилувчи туркларни ҳам чигил деб атайдилар, яъни улар Жайхундан юқори Чингача бўлган ерларда яшовчи туркий қабилаларнинг ҳаммасини ҳам чигил деб атайдилар, бу хатодир.

3) Қашқарда бир қанча қишлоқларда яшовчи туркий қабилалар ҳам чигил деб аталади. Булар ҳам бир ердан тарқалгандирлар.

جَمُلُ чумул²²⁰ — туркларнинг бир қавми.

سَكَلُ сәгәл — касал, бемор (ўғузча).

سِغَلُ сігил — сўғал.

قِرْلُ қізіл — ҳар нарсанинг қизили. Мақол:

قَلْنُو بِلْسَا قِرْلُ كَنَارَ. يَرَانُو بِلْسَا يَشِلُ كَنَارَ

Қілну билсә қізіл кизәр,

Јарану билсә јашіл кизәр.

Хотинлар эри билан суҳбат истаганда қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушомадгўйлик вақтида яшил кийим кияди. Хотинлар ҳақидаги бу мақол мақсадга эришиш, ёқимли муомалада бўлишни эслатиш мақсадида ишлатилади.

قِرْلُ Қізіл — Қашқарда бир води номи²²¹. Шеърда шундай келган:

قِرْلُ سَرِغُ اَرْقَشِبُ بِيكِنُ يَشِلُ بِيكِنُ
بِرْ بِرْ كَرُو بِيكِنُ يَلْتِكُنْ اَنِي نَنَكَلشورُ

Қізіл, саріғ арқашіб,

Јәпкін, јашіл јүзкәшіб,

Бір-бір кәрү јуркәшіб,

Јалїдуқ ані таңлашур.

Қизил, сарик гуллар бир-бирига суянишиб, яшил райхонлар бир-бири билан ўралишиб кўринади. Уларни кўрган киши танг қолади, ҳайрон қолади.

²²⁰ Жумуллар ҳақида девонда маълумот жуда оз. Улар кўпроқ саҳрода яшар эдилар. Уларнинг тиллари ўзларига хос эди. Басмил қабиласи билан бирликда қилинган жанглари ҳақида тўртлик парчаларидагина улар қабилалари эсланади.

²²¹ Парчада келтирилган қ и з и л сўзи Қашқардаги води маъносини англатмайди.

كَاوَالُ kāwāl — йурға, юрамол. كَاوَالُ اتْ kāwāl at — йурға от.

بِجِمُّ бiчiм — тилим, кесим. بِرْ بِجِمِّ قَاغُونُ бiр бiчiм қағун — бир тилим қовун. Бошқа нарсаларға ҳам ишлатилади.

بُغِمُّ бoғiм: бұғин, бармоқ бұғини. Қамиш ва ғаровлар бұғини ҳам шундай аталади.

بُكْمُّ бyкyм — бyкyм اَتِكْ بُكْمُّ бyкyм этyк — хотинлар киядиган этик, махси (ўғузча). Ўғузлардан бошқалар مۇكىم, мүкiн дейдилар. ب ب م م га ва ن ن م м га алмашгандир. Мен буни тоза туркча деб ҳисобламайман. Лекин қипчоқ ва бошқа қабилаларнинг (оддий кишилари) шундай атайдилар.

تَرِيْمُّ та рiм — текинларга (қулликдан подшоликка етишган кишиларга) ва Афрасиёб авлодидан бўлган хотин ва бошқаларга хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, тарiм сўзи ишлатилади. Ҳоқония подшоларидан бошқалар ҳам қанча катта бўлсалар ҳам, бу сўз уларга нисбатан ишлатилмайди. Подшо хотинларининг лақаблари ўрнида تَرِيْمُّ اتْنُ алтiн тарiм сўзи ишлатилади.

تَرِيْمُّ та рiм — кўл ва қумликларга қуйиладиган сувларнинг қирғоқлари.

تَرِيْمُّ Та рiм — Уйғур чегарасида كُجَا Кужа яқинидаги бир жой исмидирки, уни اسمي تَرِيْمُّ исми тарiм дейдилар. У ерда оқадиган сув ҳам шу сўз билан аталади.

تُرُومُّ турум — буй баравар узунлик. بِيْرْ اَزْ تُرُومِي سُوْفُ бiр эр турумi суw — бир одам буйи баравар чуқур сув. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади.

تُرُومُّ турум — туя боласи, бўталоқ. تِشِي تُرُومُّ тiшi турум — ургочи бўталоқ.

تُرُومُّ тiзiм — тизма, тизилган, тизим. بِيْرْ زُرُومُّ يَنْجُو бiр тiзiм jinju — бир тизим марварид, марварид тизмасы, маржони.

تُقُومُّ туқум — сўйиладиган ҳайвон. Кўпинча сўйиладиган отга айтилади.

تِيكِيْمُّ тiкiм — бир бўлак, бир порси, бир норма насиба. بِيْرْ تِيكِيْمُّ تُرُومَانِي бiр тiкiм тyрмaк — бир порси, бир норма қовурдоқ.

تَلِيْمُّ тaлiм²²² — кўп. تَلِيْمُّ يَرْمَاقُ тaлiм ярмақ — кўп таиға. تَلِيْمُّ تُولُومُ тoлyм²²³ — уруш қуроли. Бу сўз жамловчи отдир. Шеърда шундай келган:

تَلِيْمُّ بَشَلَرُ بَقْلَدِيْمَتُّ يَغِي اَنْدِيْنُ بَقْلَدِيْمَتُّ
كُچِي اَنْكُ كَقْلَدِيْمَتُّ قَلِيچُ قِنَقَا كُچِي سِغْدِي

Təlim bəşlär jüwıldimät,
Jağı andin jävıldimät,
Küçi anıç kəwıldimät,
Qılıç qınqa küçin siğdi.

Жанги таърифлаб ёзди: душман ботирларининг бошлари кесилиб думалатилди, шу жиҳатдан душ-

²²² Бизда ҳозир т а л а й тарзида қўлланади. Адабиётда ҳам шундай: Жафони жонга т а л а й солдингиз, алайми бўлур, Сизнинг умоқда бекач расмингиз булайми бўлур.

«Айбатул ҳақойиқ» қа қадар ҳам т а л и м шакли сақланган эди: Т а л и м бошни еди, бу тил — сўз бўши.

(Бу кичик тил т а л а й бошни ҳалок қилди).

²²³ Бу сўз айрим ҳолда тўлум шаклида берилган бўлса ҳам, шеърда т а л и м равишида берилган. Биз шеърда ўзинча қолдирдик. Иккинчидан, бу шаклда т у л у м дан кўра т а л и м ҳам мувофиқдир.

ман газаби пасайди, кучи синди. Қилич устида қотган қорамтир қоннинг кўплигидан қинга зўрга сиғди.

تِلِمٌ тилим — булак. بِيْرٌ تِلِمٌ اتٌ бір тилим эт — бир тилим, бир булак эт, гўшт. Узунасига қирқилган ва ажратилган ҳар бир нарсага ҳам „тилим“ дейилади.

دِدِمٌ дидим — никоҳ кечаси келинга кийдириладиган тож. (Қимматбаҳо тошлар ўрнатилган бош кийими).

سِرِمٌ сарим — кўзача ва бошқа идишлардаги шароб сузилиб тушсин учун шу идишлар оғзига боғланадиган шоҳи латта.

سَغِمٌ сағим — соғим, соғишлик. بِيْرٌ سَغِمٌ سُوْتٌ бір сағим сўт — бир соғим сут.

سُقِمٌ соқим — ёғочни арча бўжури шаклида қирқиб олиб, ичини ўйилади ва уч томонидан тешиб ўқларнинг устига кийгизилади, шунда ўқ учган вақтда ҳуштак чалади.

بَقِرٌ бақир: بَقِرٌ سُقِمٌ бақир соқим — Миррих (Марс) юлдузининг номи.

قَجْمٌ қучам — қучоқ. بِيْرٌ قَجْمٌ نَانِكٌ бір қучам нэц — бир қучоқ нарса.

قُرْمٌ қурум — қоя. Йиғилган кўп молга ҳам қурум дейилади. اَلْ قُرْمٌ بُلْدِيْ ол қурум болди — у кўп мол топди.

كِرْمٌ кэрәм — ертўла, подвал. Юқори ва қуйи чинликлар сўзи.

كِرْمِيْ кэрім — гулли парда, гул чойшаб. تَامٌ كِرْمِيْ там кэrimi — зийнат учун деворларга тутилдиган нарса, кирпеч.

بُتُّنٌ бутун — ишончли. جِيْنٌ بُتُّنٌ كِشِيْ чин бутун киши — ишончли, ҳаққоний одам.

بُتُّنٌ бутун — бутун. Ҳар бир бутун, тузук нарса. بُتُّنٌ يَرْمَاقٌ бутун жармақ — бутун, сийқаланмаган танга.

بُذُّنٌ бузун — халқ, омма (чигилча).

بُرُنٌ бурун — бурун. تَاغٌ بُرُنِيْ тағ бурни — тоғ бурни.

بُرُنٌ бурун — олдин, бурун, илгари. اَلْ مُنْدَانُ بُرُنٌ بُرْدِيْ ол мэндан бурун барди — у мендан олдин борди. Бу сўз шаклда эмас, маънода арабчага ўхшайди. بُرُنٌ бужин (икки махраж орасидаги 3 ҳарфи билан) — ҳар хил ўт ўсимлиги.

بَسُنٌ басан — ўлик кўмилгандан кейин ёйилдиган таом. Уни يُوغٌ بَسُنٌ юғ басан дейдилар.

بَغُنٌ боғун — бармоқ бўғини, қамиш бўғини. Бу сўзда м н н га алмашган. Бу тилга мос хусусиятдир. Шеърда шундай келган²²⁴:

يَا رَبِّ جَعَلِيَا فِيْهِمْ لَوْتَدِرِيْنَ ۝ يَضْرِبُ ضَرْبَ السَّبْطِ الْمَقَادِيْمِ
Араб тилида бўлишсизлик қўшимчаси: كُنْ كُنْ²²⁵нинг бир маънода келиши м билан н нинг бири ўрнига бири алмашини қонда эканидан дарак беради.

بَقْنٌ бақан — доира, ҳалқа. Ердан кавлаб олиннадиган металллардан ясалган ҳалқага اَلْتَنُّ بَقْنٌ алтун бақан — олтин ҳалқа дейилади.

²²⁴ Берилган мисол арабчадир. Афтидан, Маҳмуд Кошғарий араб тилида: бу хусусият борлигига мисол бермоқчи бўлган, лекин уни ҳайд қилмаган.

²²⁵ Маҳмуд Кошғарий бу ерда كُنْ билан كُنْ бўлишсиз аффиксларни барабар қилиб кўрсатган. Сўнгги даврлардаги дарсликларда булар шаклда ҳам, маънода ҳам бир оз фарқ қилади.

بېقىن بېقىن — биқин, кишининг биқини.
 بۇكىن — эрлиги йўқ, заиф одам.
 بۆكән — пўкон, кўр ичак.
 بۆкән — тарвуз.
 بۇلۇن — асир, тутқун. Шеърда шундай келган:

اَبْنَكْ قُلْسَامُ اَذُو بَارِبْ قَتْرُ اَرْدِمِ سُسَيْنُ تَارِبْ
 بُلُنْ قَيْلِبْ بَشِي بَارِبْ بُلُغْ بَرَجَا مَنكَا يَغْدِي

Абақ қолсам, узу баріб,
 Тутар эрдім сүсін таріб,
 Болун қіліб баші жаріб,
 Булуғ барча мэңә југді.

Енгилган кишини тасвирлаб ёзadı: агар истасам,
 орқасидан бориб, ўзини тутар эдим. Аскарларини
 тарқатар эдим, ўзини асир қилиб, бошини ёрар
 эдим, аммо жонини қутқариш учун кўп нарса
 тўллаб топширди (ва мен уни бўшатиб юбордим).

تَبَان تَابَان — туя товони.
 تَبُون تَابُون — овқатнинг таги, унинг ичидаги ғализ
 нарсалар, уч қабиласининг сўзи.
 تَاذُن تَاذُون — икки яшар қорамол. Бунинг ургочисига
 تَشِي تَشِي тіші тазун дейилади.
 تَاذُون تَاذُون — қишлоқ кексаси, оқсоқоли, сув тақсим-
 ловчиси, мироби.
 تَاتُون تَاتُون — тутун. Мақолда шундай келган: اَوْتُ
 تَاتُونِ سَزْ بَلْمَاسْ. يَكِيْتْ يَارُقْ سَزْ بَلْمَاسْ
 мас, жігіт јазуқсіз болмас — олов тутунсіз бұлмас,
 йигит гуноҳсіз бұлмас.
 تَاغُون تَاغُون — тугун.

تِكْآن تИКАН — тикан. Бу сўзнинг енгил, қисқа шакли-
 дир. Қоидага қараганда икки ك к билан تِكْآن
 тиккән бўлиши керак эди. Чунки бу сўз илиш,
 тишлиш маъноларидаги تِكْدِي تИКДИДАН ясалгандир.
 Бу ердаги коф ك к ҳарфи ўзакнинг асл ҳарфи-
 дир. Бу ўзакдан сифат ясаш учун иккинчи бир ك
 қушиш керак бўлади. Гуштни сихга тикди маъно-
 сидаги تَعْدِي تЭВДІ этни гапидаги تَعْدِي تЭВДІ-
 дан (яъни гуштни сихга тиқувчи) تَعْدَان تЭВГАН
 тарзида сифат ясалади. Бу сўз ўзагида ك к йўқ
 эди. Бу сифат ясашда орттирилгандир.

Одам сувда чўмилди маъносидagi اَرَسْفَا جُمْدِي
 эр сувда чўмди гапидаги جُمْدِي чўмди сўздан
 сифат ясалганда ҳам سَفَا جُمْآن اَر سувқа чўм-
 гән эр (сувда чўмиладиган одам) тарзида қўлла-
 нади. Яъни бунда ҳам ўзакда бўлмаган ك к
 орттирилади. Агар ўзакнинг ўзида ҳам ك к ҳарфи
 бор бўлса, у вақтда иккинчи бир ك к орттириб-
 сингдириб талаффуз қилинади. تِكْآن тиккән шундан-
 дир, лекин енгиллик учун бир ك к туширилган-
 дир.

تُولُون تُولُون — турк ва ўғуз тилларининг бирида чакка.
 تُولُون تُولُون — от юганларининг ўнг ва чап томони,
 икки чеккасидаги (мунчоқ, тумор каби) нарсаларга
 ҳам تُولُون тулун дейилади.
 تُولُون تُولُون толун: اَيُّ تُولُونِ ой, ўн тўрт
 кечалик ой.
 تَمَان تَمَان — Қашқар ўртасидан утувчи сой.
 تَمَان تَمَان тэмән: تَمَان يَنْكَا јіңнә — катта нйна,
 игна — жувалдиз.

تَمَن تумән — ҳар нарсанинг кўпи. تَمَن تَرَلْگ سُوْزلا دې تۇمән түрлүк²²⁶ сөзләді — ҳар хил сўзлар сўзлади ёки турли-туман сўзлади.

تَمَن تۇمән: تَمَن مِئْگ تۇмән миң — минг-минг, минг туман, минг марта минг, бир миллион. تَمَن مِئْگ تۇмән миң жармақ—бир миллион танга.

تَسَن تō сән²²⁷ — тойча (ҳали минилмаган тойча).

چېن چубан — қишлоқ оқсоқолининг ёрдамчиси.

چېن چىقان — холанинг ўғли, жиян.

چېن چىگۇن — вабр [мушукка ўхшаган бир ҳайвон]нинг боласи.

چېن چىвган — чавгон.

سېن سابан — қўш, қўш ҳўкиз, омот, бўйинтуруқ. Бу сўз қўш билан ер ҳайдаш маъносида ҳам қўлланади. Мақолда шундай келган:

سېندا سندرېش بلسا ارتكندا ارتش بلماس

Сабанда сандіріш болса,

Ортўгўндә іртәш болмас:

Ер ҳайдаш вақтида пухталиқ бўлса, хирмонда англашилмовчилик бўлмайди. Бу мақол кейин англашилмовчилик, жанжал чиқмаслиги учун ишни бошда пишиқ қилиш керак, деган маънода қўлланади.

سغن сағун — қарлуқ катталарининг лақаби. Туркий табибларга اَآ سغن ата сағун дейлади.

سغن сіған: سغن سغن сіған сач — силлиқ соч.

²²⁶ Ҳозирги ўзбек тилида асосан турли-туман тарзида ишлатилади.

²²⁷ Бу сўз Навоий асарларида тавсан тарзида, шўх, ўйноқи от маъносида учрайди.

سگن сугән — сават.

قچن қачан — қачон. قچن كەلدىنك қачан кәлдің — қачон келдинг. Баъзан бу сўз „агар“ маъносида ҳам келади. قچن برسا سن қачан барса сән—агар сен борсанг. „Вақтики“ маъносида ҳам келади. Лекин аввалгиси асослидир.

قذн қазін — қайин она, қайин ота, қайин. Қипчоқлар з з билан талаффуз қиладилар. Мақолда шундай келган:

قذش تېمېش قېمادۇق. قذن تېمېش قېمېش

Қадаш тәміш қојмадуқ,

Қазін тәміш қојмїш.

Қариндошларга оға-ини келди дейилса, унга эътибор берилмади. Қайин она (ота) келди дейилган эди, дарров унга қаради. Бу мақолни қайин она ва қайин оталарни ҳурмат қилишга қарата куёвларга ишлатилади.

قرن қарін — қорин. قرن اتماق қарін атмақ—сўйишга тайин қилинган молни сўйиб, қоринни нишона, мўлжал қилиб ўқ отилади. Агар ўқни тегизса, у гўштдан ҳисса олади.

قرن қурун — курун, девор ва шиплардаги тутун исларя.

قرن қуқун — олов учқунлари.

قلن қалін — қалин, дағал, зич. قلن سو қалін су — зич аскар.

قلن қулун — айғир, тойча.

قلن қолан — қулвоғ, камар.

قلن қулан: قلن اتي қулан аті — отга қоринбоғ боғланадиган жой.

كُنَّ كЭТӘН — меҳнат, қийинчилик, қийинчилик кўрган кишига كَرَكَوْ بُذْتِي كَرَّ كЭТӘН КӨРДІ КЭРӘГҮ JÜZTİ — дейиладик, бунинг маъноси меҳнатни кўриб, қийинчилик тортганидан чодирини орқалади, демакдир.

كُنَّ كУДӘН — зиёфат.

كَبَّ كӨБӘН — туяга боғланадиган тўқум, эгар ва шунга ўхшаш бошқа асбоблар (ўғузча).

كُرِّن كҮРІН — қовун-тарвуз, бодринг ва бошқа нарса-лар ташиш учун ишлатиладиган четан, кажава ўрнидаги қоп. Замбил қоп, кашу.

كُرِّن كУЗҮН — чумчуқ овлашда фойдаланиладиган бир турли каламуш, қўшоёқ ҳайвонини ҳам шундай аталади.

كُئِن كӨСӘН — كُئِن كүчә деган шаҳарнинг бошқа бир исми. У уйғурларнинг чегарасидир.

كَلِن كӘЛИН — келин. Ўрта ҳарфи фатҳалик бу хил сўзлар аслида „алиф“ билан қўшиб ёзилиши керак эди. Туя товони маъносида كَلِن табан каби сўзларда ҳам икки „алиф“ а ёзилиши керак эди. Бу ҳолда сўз ўзагида арабча ёзувида бўлмаган икки а орттирилган бўлади. كَلِن; шунингдек, كَلِن тубун каби уртаси заммалик сўзларда икки و (у) шакли

орттириб ёзилиши қоидадир. كَلِن; тубун каби.

Шунингдек, كَلِن кәли сўзда бир ي орттириб ёзилади. كَلِن; каби. Биз кўрсатмаган бошқа сўз-ларда ҳам аҳвол шу. Бу сўзларда орттириб, қис-қартиб қўллаш мумкин. Чувки бу فَعْلُ фаал, فَعْلُ

фуал, فَعْلُ фиал сўзлари فَعَالُ фаол, فَعَالُ фуол, فَعَالُ фиолнинг қисқасидир. Чўзиб ва қисқартиб талаффуз қилиш сўзга зарар бермайди. Лекин орттириб ёзиш мумкин бўлганидай, қисқартиш ҳам янглиш эмасдир. Балки қисқартиш мувофиқ.

Мужаррад сўзлар, яъни таркибидаги ҳарфларнинг ҳаммаси аслий бўлган сўзлар бўлими битди.

ОЛДИНГИ ҲАРФИ БИЛАН ИККИНЧИ ҲАРФИ ОРАСИГА ЧЎЗУВЧИ ҲАРФЛАР ҚЎШИЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

فَاعِلُ ФОУЛ, فَعَالُ ФАОЛ, فَاعُولُ ФОУЛ ВА فَعْلُ ФИАЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

فَاعِلُ қағут — сўкдан қилинадиган бир хил овқат. У шундайки: сўкни қайнатиб, кейин қуриптиб, тегирмонда тортилади, сўнг ёғ ва шакар билан қорилди (яъни ҳолва толқон қилинади). Бу сеvimли таомлардандир.

جَاتِرُ чатір²²⁶ — чодир. جَاتِرُ Кужо тилида шатир.

جَاوِرُ чачір — чодир. Ўғузлар буни جَاوِرُ јашір деб юритадилар.

سَاتِرُ сатір — „Э ҳароми“ деган маънодаги сўкиш. سَاغِرُ сағір — конус шаклидаги таги тор, оғзи кенг идиш, унга ичимлик солинади. Чагир идиши.

سَبِيزُ сәбіз : سَبِيزُ كِشِي сәбіз кіші — бетамиз, гофил одам.

تُودَشُ тудәш : تُوْدَشُ نَنْكُ тудәш нәң — баъзиси баъзисига ўхшаш бир нарсага айтилади. Асли соч, қил маъносидаги تُو تў дир. تُو اَتُّ نا تُو لُكُ бу ат

²²⁶ Навоий асарларида бу сўз девондагича чатир, чатр тарзида ва чотма шаклида ҳам учрайди.

Чотма дема ҳажр қаро шони де,
Зулму тааб уйларининг доми де.

нә туйук — бу от қандай рангда. دَش даш — бир-галик, яқинликни билдирувчи қўшимча. Бир қориндан туғилган икки болани قَرْنَدَش қаріндан дейиш ҳам шунинг учундир. قَرِين қарін — қоринга دَش даш қўшилганда ҳамқорин деган маъно чиқади. Эмчакни اَمِيك дейилади, бир эмчакни эмишган икки болага ҳам әмүкдәш дейилади. Бир юртлиқ икки кишига يِرْدَش jәрдәш дейилади. Биродар, яқинга قَدَش қадаш дейилади; асли идиш маъносидаги قا қа дир. Унга دَش даш қўшилгач, бир идиш бир (бир қорин) дош маъносини аңлатади.

كَنْكَلْدَش кәңкәлдәш — фикрдош, күңгилдош, ҳамдил.
تُودَش тудәш — рангдош, турдош, бир хил ранг.
تِيْدَش тидиш — тийиш, ман қилиш.
كَاكْش кәкүш — шишга суриладиган бир турли даво; кундус (егимак).

بَالِغ баліғ — ярадор. Шеърда шундай келган:

أَرْمُشْ أَرْنْ بَسُوغْنْ قَلْمِشْ أَنِي بَالِغْ
أَمْسَمْ أَنْكُرْ تِلَانِبْ سِيْرْدَا بُلُرْ يَغِيغْ

Урмуш ажун пусуғин,
Қилмиш ани баліғ,
Әмсәм анар тиләниб,
Сиздә болур јақіғ.

Ҳолини баён қилиб ғезади: замон мени меҳнат тузоғида тутди, ярадор қилди. Кейин у даво қидириб, сенинг олдингда даво топди.

تَاتِغْ татіғ — ширинлик. تَاتِغْ تَاتِغْ татіғ-таліғ деб қўшиб айтадилар.

بِيشِك бәшик — бола бешиги, бешик.

دِيْدَك дидәк — келин күчганда, юрганда бегоналардан яшириниш учун ёпинадиган нарса.

بِلَك бәләк²²⁹ — ҳадя, тортиқ.

تُونَك тунәк — зиндон, қамоқхона (барсағанча).

سُوجِك сучік — ҳар бир ширин нарса.

سُوجِك сучік — шароб, мусаллас, май. Бу сўз қарама-қарши сўзлардандир. Ила водийсида яшовчилар (яғмо, тухси ва чигиллар) майни قَوْل سُوچِك қизіл сучік дейдилар.

سِيْزِك сәзік — сезги, гумон.

كُوبِك кәбик — чопон қавиш.

كُوشِك кәшик — ёпиш, бекитиш, ёпинчиқ.

كُولِك кәлик — соя, кўланка.

قَاغِل қағил — истак (тоқ новдаларини боғлашга қўлланадиган майда ва ҳўл тол чивиклари).

Мақолда шундай келган:

قُل سَافِي قَلْمَاسْ. قَاغِلْ بَاغِي يَزِلْمَاسْ

Қул сағи қалмас,
Қағил бағи јазілмас.

Кексалар сўзи, насиҳати бекор кетмайди, толнинг ҳўл новдасининг боғи ёзилмайди.

بَيْرِمُ бәрим — олинган қарз, бериладиган нарса. اَلْمَجِي әлмәчи арслан, бәримчи сичған — олувчи арслан, берувчи сичқон.

بِيچِن бичин — маймун. Туркларда ун икки йил нәмларининг бири.

تَيْمِن тәмин — бундан олдин. تَيْمِن كَلِيم тәмин кәйдим — бундан олдин, яқинда келдим.

²²⁹ Бу сўз бизда ҳозир бўлак тарзда талаффуз қилинади. Девонда бир шеърда бәләк, бәләкләди тарафта учрайди.

جُوذُنُ чоʻзін — эритиб қуюлган бир турли мис. جُوذُنُ
أَشِجْ чоʻзін ашič — мис қозон.

سُوغُنُ соғун — пиёз. سُوغُنُ соған тарзида талаффузи
ҳам бор.

سُوغُنُ соған: سُوغُنُ يِلَانُ соған јилан — бир турли за-
рарсиз илон.

سِيغُنُ сїғун — буғу. سِيغُنُ اَتِي сїғун отї — илдизи одам
шаклида ўсадиган бир ўсимлик. У билан жинсий
алоқа қилишдан ожизланиб қолган кишилар да-
воланади. Форсилар буни سَتْرُنُكْ сатран дейдилар.
Унинг эркак ва урғочиси бор. Эркагидан эрлар,
урғочисидан аёллар фойдаланадилар.

سِيغُنُ سَمُرُ Сїғун самур — Бугрохонга заҳар берилган
жойнинг исми.

چَاذُنُ чаʻзан — чиён.

لَاچِيْنُ лачїн — лочин. Бу йиртқич қушлардандир. Ботир
йигитларни ҳам лочин дейдилар.

فَاعُولُ ФОУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

قَاتُونُ қатун — Афрасиёб қизларидан бўлганларнинг
номи. Мақолда шундай келган: حَانَ اِبْشِي بُلْسَا قَاتُونُ
اِبْشِي قَلْبِرْ хан ишї болса, қатун ишї қалїр — ҳоқон-
нинг иши бўлса, хотин иши қолдирилар. Бу мисол
арабларнинг اِذَاجَاءَ نَهْرًا لِلَّهِ بَطْلٌ نَهْرٌ عَيْسَى деган ибор-
расига ўхшайди.

قَاغُونُ қағун — қовун. Мақолда шундай келган: قَاغُونُ
قَرْمَا بُلْسَا اِذْبَسِي اِكْبِي اَلِكِنُ تَكْبِرْ қағун қарма болса,
їзїсї іккі элїгін тэгір — қовун талон бўлса, эгаси ик-
ки қўли билан тортади. Бу мақол киши ўз молига
ҳаддан ортиқ ҳирс қўяди, мазмунида қўлланади.

لَاغُونُ лагун — ичи чуқур қилиб ёғочдан қилинган идиш.
Унда сут, қатиқ ва шунга ўхшаш нарсалар ичи-
лади. Ёғоч товоқ.

ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ ҲАРФЛАРИ ОРАСИГА ТУРЛИ УНЛИЛАР ОРТТИРИЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

فَاعِلٌ фаил, فَعْلٌ фаул, فَعَالٌ фаол

ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

بُقَاجُ اَرْتُ Буқач арт — ўтиш қийин бўлган бир йўл.

بُقَاجُ буқач — товоқ, қозон. اَشِجْ بُقَاجُ ашič-буқач —
қозон-товоқ.

تَتَارُ татар — туркий халқларнинг бир уруғи.

تَغَارُ тағар — буғдой ва бошқа нарсалар солинадиган
қоп.

تَشَارُ ташар — товар, мол, мато.

جُفَارُ чавар — тутантириқ. جُفَارُ جُفَارُ чавар-чувар
шаклида жуфт ҳолда қўлланади.

سُقَارُ суқар — ҳар бир шохсиз ҳайвон. Икки чеккаси-
гача сочи йўқ ёки сочи тўкилиб кетган кал кишига
ҳам سُقَارُ суқар дейилади. سُقَارُ قَوِي суқар қої —
шохсиз қўй.

خُزَارُ Хузар — турк шаҳарларидан бир жой исми.

كُفَارُ кўфаз — кибрик, ўзини катта оладиган одам.

مَرَازُ мараз — қоронғи кеча.

مَرَازُ мараз — музд, иш ҳақи. Арғу ва яғмолар خِيَارُ

مَرَازُ хїјар мараз дейдилар.

تَشُوغُ ташуғ — мато ва бошқа нарсаларни ташиш, бир
ердан бир ерга кўчириш.

تَشَاغُ тошағ — тушов, эшак ва отнинг (олдинги икки)
оёғини боғлаш, тушовлаш.

بَچاق б а ч а қ — насоролар рўзаси.
تَلّاق т а л а қ — қора жигар, талоқ.
تِلّاق т і л а қ — хотинлар авроти (чигилча).
سَلّاق с у л а қ — талоқ — қора жигар (қипчоқча). **س ت ت**
 с га алмашгандир. Бу **سِتّ** нинг асли **سِتْس**
 бўлгани каби ёки **طَسّ** нинг асли **طَسْت** бўлгани
 каби. Наҳв олимлари шуни қатъийлаштирган. Қуйи-
 даги шеърда **نات** сўзи **ناتس** ўрнида келган:

جَزَى اللهُ بَنِي السَّعْلَةِ
 عَمْرًا وَقَابُوسَ شِرَارَ النَّاتِ

بُدبِك б у д і к — ўйин, рақс.
بَزَاك б э з а к — безак, зийнат. Бу сўзнинг **بِرَك** варианты
 ҳам бор.

تَرَاك т э р а к — терак дарахти.
تِلّاک т і л а к — тилак, мақсад.
تُلّاک т ү л а к : **تُلّاک يَلْقَى** тўлак јлқі — туллаган ҳай-
 вон, моллар қишда жунини тўкиб, янги жун чи-
 қарса, „туллади“ дейилади.

تُگَال т у г а л — тамом, тугал. Бутун нарсага ҳам тугал
 дейилади. **تُگَالُ الْعَلِّ** тўгәл алғил — бутунлай ол,
 тугал ол, ҳаммасини олгин.

قِشَال қ і ш а л : **قِشَالُ بُرْنٍ** қішал бурун* — тепаси дўнг,
 қирғий бурун, бу ҳаммага севимлидир.
 Шеърда шундай келган:

أَرَدَيْ سَنِي قَيْزٍ بُودَيْ أَنْكَ نَالٍ
 يَلِرُ أَنْكَ أَرْجِي بُرْنِي تَقِي قِشَالٍ

* Бу ерда М. Кошгарий иборасида бир лутф бор. Чунки арабча **وهومحمود** дейилган. Биз бу иборани у севимлидир деб таржима қилдик. Маҳмуд шундай қирра бурундир* деб таржима қилинса ҳам бўлади.

Урді сәни қіз буді аниң тал,
 јајләр аниң артучі бурні тақі қівал.

Канизакни мақтаб айтади: сени юмшоқ баданли қиз алдади, [унинг] бадани юмшоқлигидан аръар новдалари каби эгилар эди. Бурни ҳам келишган қирра бурун эди.

جُرَام ч у р а м — енгил ўқ билан отиш. Бу оддий бир ўқ отилишидан узоқроқдир. Ўқ узоқроқ борсин учун киши уни чалқанча ётиб отади, бу хилда отилган ўққа **جُرَامُ أَقْبَى** чурам оқі — дейилади.

قُرَام қ у р а м : **قُرَام كِشِيلَار** қурам кішіләр — шоҳ ҳузурида ўтиргандек даражаларига қараб тартибли ўтирувчилар. **كِشِيلَار قُرَامُ التُّرْدِي لَار** кішіләр қурам олтурділар — одамлар ўз даражаларига қараб ўтирдилар гапи мана шу асосдадир.

بُلَان б у л а н — қипчоқлар мамлакатада бўладиган катта гавдали ваҳший ҳайвон, уни овлайдилар. Унинг бандсиз идиш шаклли, осмонга қараб чиққан ичи ковак бир шоҳи бор. Унда қор, ёмғир сувлари тўпланади. Урғочиси чўкиб, эркаги унинг шоҳидан, эркаги чўкиб, урғочиси унинг шоҳидан сув ичади.

تَكِين т э г і н — аслида бу сўз қул демакдир. **كَمَشْتِكِين** кәмүштикин — кумушдай тоза рангли қул демакдир. **قَتْلَعُ تَكِينٍ** алп тәгін — баҳодир қул. **قَتْلَعُ تَكِينٍ** қутлуғ тәгін — муборак қул. Сўнг бу сўзни ҳоқония болаларигагина хослаб атадилар. Кейин бу сўз бирорта йиртқич қуш номи билан жуфт ҳолда ишлатиладиган бўлди. **جَنْرِي تَكِينٍ** чағрī тәгін — ҳужумда лочиндек қул. **كُج تَكِينٍ** кўч тәгін — кучли, қувватли қул. Сўнг бу исм Афрасиёб бола-

ларига ҳам қўллана бошлади. Афрасиёбнинг болалари бирор иш, воқеа, хабарни айтганда ёки ёзганда оталарига ҳурмат юзасидан ўзларини камситиб, „қулингиз фалон қилди“ деб „қулингиз“ ўрнида „тəгин“ сўзини ишлатар эдилар. Сўнг бу сўз уларга от булиб қолди. Бошқа қўллардан ажратиш учун бу сўзнинг ёнига яна бир нарса қўшиб ишлатилади.

تۇزۇن — юмшоқ феъллик, мулойим одам. Мақол:

تۇزۇن بۇلا آرۇش. اوتۇن بۇلا ترشما

Тузун бiрlä урiш;
Утун бiрlä тəрiшмä.

Юмшоқ одам билан олиш, у сендан енгиллиши мумкин, қаттиқ юзли одам билан олишма, у сени енгади.

تۇگۇن — доғ, тамға.

تۇمان — туман.

چارۇن — чинор дарахти (яғмоча).

چىكىن — тоқзорларда ўсадиган бир ўсимлик. Тола-тола бўлиб ўсади, уни ҳайвонлар ейди.

چىكىن — ипак. چىكىن يېپى چىكىن jipi — ипак ип.

چىكىن — атласни зар қуббали қилиб тикиш. چىكىن چىكىن چىكىن чىكىن чىكىن — атласни зар қуббали қилиб тикди.

سەمان — сомон (чигилча).

قۇلان — қулон, ёввойи эшак.

قەбан — эрлар исмидан.

قۇتان — эрлар исмидан.

كۆكەن — бузоқ ва қўзичоқларнинг арқонлари ҳам соғиладиган отларнинг соғишда боғланадиган арқонлари.

يىل كۆكەن²³⁰ — ўқ, ёй.

ЎРТАСИ ҲАРАКАТСИЗ **فَعْلَى** ФАЪЛИ, **فَعْلُو** ФАЪЛУ.
فَعْلَى ФАЪЛО ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تۇرپى — турбi — бир ёшли бузоқ. Қарздор; ёрдамчи маънолари ҳам бор.

كۆرپا اوت — кўрпā от — кўрпа ўт (Беданинг бир қариш ва ундан ўсиқ вақти). كۆرپا يېمىش кўрпā jəmɨʃ — биринчи марта териб олингандан кейин, иккинчи қайта чиққан ҳосил, мева. Ёзда туғилган болага ҳам кўрпа ўғил كۆرپا اۇغل كۆрпā оғул дейилади. Шунингдек вақтидан кейин туғилган қўзилар, эчкилар, бузоқларни ҳам كۆرپا кўрпā дейилади.

كۆرپى — кирпi — типратикон, кирпитикон. كۆرپى اۆلۇق кiрпi — типратиконнинг жуда катта хили.

چىتبا — чатба — ариқ қазишга, тўғон бўғишга чиқмаганлардан қишлоқ оқсоқоли оладиган солиқ (чигилча).

كەنبا — кәнбā — бир ўсимлик (канжакча).

پارتۇ — парту²³¹ — яхтак, бир қаватли устки тўн, партуқ.

بۇرتا — бурта — кийимларга чатиладиган гирдак шаклидаги юпка зарлар.

تاختۇ — тахту — йигирилмаган хом ипак.

²³⁰ Бу иборанинг биринчи сўзи босма нусхада ноаниқдир. Ёмғирлик ҳавода сўзининг алоҳида жойланиши натижасида пайдо бўлувчи кўк, сариқ, қизил рангли чизиқлар кўриниши

²³¹ Шайх Сулаймон лугатида партуқ деган сўз бор. Бизда ҳозирги маънодаги боғичлик, иш ва овқат маҳалида тутиладиган партуқ сўзи каби.

سۈكۈتى سۈكۈتى — кепак (барсағанча),
سۈكۈتۈ سۈكۈتۈ — бу шундай ичакларки, уларни жигар,
гүшт ва турли дориворлар билан тўлатилади,
кейин қайнатиб ейилади.

قۈفتۈ قۈفتۈ — қайчи (чигилча).

كۈرتۈ كۈرتۈ — қасам.

كۈرتۈ كۈرتۈ — ростлик, ишонч, ҳақиқат. Ҳлик ҳақида:
اَلْ كۈرتۈ يۈردا اَلْ ол кiртۈ jۈрдä ол — у ҳақиқат
ерида, у ҳақда ёлгон гапириб бўлмайди дейдилар.
اَلْ كۈرتۈ يۈردا اَلْ ол тэврига кiртiндi — у худога
ишонди ва пайғамбарини тасдиқлади.

بۈرجا بۈرجا — барча, бутун, ҳамма. بۈرجا كۈلدۈ لارۈ бар-
ча кәдiләр — ҳаммалари келишди, барча келди.
Мақолда шундай келган:

قۈلدۈجي قا مۈنك يۈغاق
بۈرجا بلا ايرق تياق

Қолдачiқа миң жағак,
Барча биlä аjруқ тајақ.

Тиланчига минг ёнгоқ, буларнинг устига яна суи-
надиган ҳасса ҳам бериш менга лозимдир.

تۈرچى تۈرچى — музд, иш ҳақи олувчи.

تۈنجۈ تۈنجۈ — бир ютим овқат, луқма.

چۈمچا چۈمچا — чўмич (ўғузча).

چۈنجۈ چۈنجۈ — марварид, инжу (ўғуз ва қипчоқча). چۈنجۈ
ҳарфи چ J га алмашгандир.

چۈنجۈ چۈنجۈ — угра ошларининг хамирини ёзадиган,
хамир ёядиган асбоб, ўқлов.

سۈنجۈ سۈنجۈ — лочирадек, жуда юпқа ҳам, қалин ҳам
бўлмаган бир турли нон.

شانجو شانجو — юқори Чин йўлидаги бир шаҳар.
Шанчу деб ش ش дан кейинги „a“ ни чўзиб
ўқиш яхши.

قۈمچى قۈمچى — қамчи. قۈمچى قۈمچى қiлiч қамчi — қилич
қамчи, қиличлик қамчи, ичида қиличи бор қамчи.

قۈمچى قۈمچى — от, буқа ва туяларнинг олати, кўпинча отга
нисбатан айтилади ва اَت قۈمچى سى ат қамчiсi —
дейилади.

كۈمچى كۈمچى — Қашқардан уйғурларгача бўлган жой-
ларда қўлланадиган ўлчов, у ўн ритдан иборат
(.1 ритл = 306 гр.).

كۈمچۈ كۈمچۈ — хазина. Кўмилган мол ва йиғилган нарса.
تۈغاج كۈمچۈ سى тавғач кўмчўсi — одатдаги хазина.
Од қавми хазинаси.

مۈنجۈ مۈنجۈ — фақат косибларнинг иш ҳақи, бошқа-
ларники эмас.

بۈكدا بۈكدا — ханжар.

بۈلدۈ بۈلدۈ — болга.

تۈمدۈ تۈمدۈ — ўт алангаси, ёлқини. Буни تۈمدۈ
дуқ ҳам дейдилар.

چۈكدى چۈكدى : اَلْخَسا : чўкдi улухса — қулоқ та-
гидаги гардон ости суяги.

سۈمدا سۈمدا — оёққа кийиладиган сандал (чигилча).

سۈندۈ سۈندۈ — қайчи (ўғузча).

قۈمدۈ قۈمدۈ — бўйи тўрт газ ва эни бир қарич бўлган
буз бўлаги. Бунинг устига уйғур хонининг муҳри
босилиб, савдо-сотиқда пул ўрнида фойдаланила-
ди. Эскириб, муҳрига халал етса, етти йилдан
сўнг ювилиб, янги муҳр босилади.

قۈندا قۈندا — қаерда — жой тўғрисидаги сўроқ сўзи.

قندا اَرْدِينْگ قанда 3рднц — қаерда эдннг? қаерлн
 бұлдннг? Асли قندا қајда сўзндагн ى н ҳарфн
 ن н га ўзгарган, унннг асли эса قېودا қајудаднр.
 قردو қарду — қаттнқ совуқда фундук ёнғоғн катталн-
 гнда сув юзнда оқувчн муз парчаларн.
 Шеърда шундај келган:

قردونى ينجو سقنمانگ تزعونى منجو سزئمانگ
 بلماق نانگ کا سقنمانگ بلكالار انى پيراز

Қардуні јнју сақнмац,
 Тузғуні манју сэзнмац,
 Булмаднқ нэцә сэвнмац,
 Білгалар ані јрар.

Муз доналарннн марварид деб ўйламанг, ҳадн
 овқатнн мукофот, иш ҳақн деб ҳисобламанг, бўл-
 маган нарсага севннманг, ҳакимлар уни ёқтнрмай-
 дилар.

ال كندو — канду, ўзи, ўз зоти, нафси. ال كندو
 ол кэндү ајдн — у ўзн айтдн.
 كندى ол күндн — паст, разил. ال كندى كىشى ол
 кншн) ол — у паст ва разил одам. Гапнн аниқлаш
 учун баъзан ол сўзн ёрдамчн сифатнда такрорла-
 ннб орттнрнлади.

ال مندا ол мунда, бунда, шу ерда. ال مندا ол
 ол мунда ол—у шу ерда, у бунда.
 Шеърда шундај келган:

امكك سزئ ترغو بوق مندا تمو
 اذكولكك كرمذب ازن جقار

Эмгәксізін турғу јоқ мунда таму,
 Эзгүлүгүц көрмәзіб ажуң чіқар.

Бу дунёда кншнннг машаққатснз турншн ҳеч
 мумкнн эмас. Бнрор яхшнлнк кўрмај турнб, одам
 дунёдан ўтадн.

مندا м 3 н д а — менда.

مندو м а н д у — турк снркаснннг нсмн. Яхшн узум,
 сувннн олуб, хумчага солннадн ва ачнтнладн. Сўнг
 устнга тоза мусаллас қўннлнб, бнр кеча қўннладн.
 Ннҳоят, снрка бўлнб етнладн. Снрканннг энг ях-
 шнсн шуднр.

بغرا б у г р а — эркак туя. بغراخان Буграхан нсмн
 ҳам шундан олингандр.

بۇكرى б у к р и — ҳар бнр букрн нарса.

تاترو т а т р у — ҳар нарсанннг тескарнсн, аксн.

توغرو т у г р у — қнлнч, пнчоқ, ханжар дасталарнга кнр-
 гнзнладнган бандларн.

تەگرا т 3 г р а — тегра, атроф, қнрғоқ. قۇغ تگراسى
 қу- зуғ тэгрәсн — қудуқ атрофн.

چىبرا ч у б р а — эскн кнйм.

چاغرى ч а г р и — лочнн. چاغرى بک چاغرىбек
 дейнлган одам нсмн ҳам шундан.

چىغرى ч и г р и — гарднш, чнғрнқ. كۆك چىغرىسى
 ккк чнғ- рнсн — осмон гардншн.

چىغرى ч и г р и — тегнрмон паррағн, сув чнқараднган
 чнғрнқ паррағн. Ипак ва нп ўрайднган чарх, уму-
 ман ҳар қандај галтакка ҳам бу сўз қўллннадн.

Шеърда шундај келган:

چىغرى الب ارقن منب ارقن يئار
 اقلر كيك يئغن اذب تلىكو تئار

Чағрї алїб арқун
 Мунуб арқар jәтәр,
 Ашлар кәжік тајған
 Ізіб тікү тутар.

Бир кишининг овлашани сифатлаб айтади: қули га лочинни қўндиради, чопқир отини минади да, тоғ эчкиларини тутади; шалпанқулоқ, хипчи този итлар билан ёввойи ҳайвон ва тулкиларни овлайди.

سَغْرِي сағрї — махсус, чидамли чарм. Ҳар нарсаини терисига ҳам сағри дейилади. Шундан олиб سَغْرِي سَغْرِي [ср сағрїсї — ер юзи, саҳни дейилади. سَغْرِي كِشِي كِشِي [кшї сағрїсї [уз — одамнинг териси кшї дир. Чунки юз териси иссиқ-совуққа чидамли ш қаттиқроқ бўлади.

سِغْرَا сїғра — икки тоғ орасидаги катта йул, водий (ўғузча).

سُغْرِي сўғрї — учи найза каби ўткир нарса. Чирогон ва сих каби учи найза кичик нарсалар.

سُقْرُو суқру — рухсатсиз. سُقْرُو كِرْدِمُ [сүгә суқру кирдїм — уйга рухсатсиз кирдим.

كُسرِي кўсрї — кўкрак қовурғалари.

كُورَا кўрә — ҳар бир ҳайвон ўлгандан сўнг, ичи дагилари кетиб, гўшти суяклариди қуриб қолган ҳолдаги гавдаси.

كُكْرَا кәкрә — туя ейдиган аччиқ ўт.

بُترِي банзї — узум кесиш вақти ўтгандан кейин, иш комда қолган узум (канжакча).

سُنْرِي сунзї — бурга жинсидаги бир жонивор. Мен уни „бит“ деб ўйлайман.

چَشْرُو чәшў — тоғларда усадиган танаси, шохлари қизил бир дарахт. Қизил, аччиқ дони бор. Шохларининг юмшоқ ва қизиллигидан хотинларнинг бармоқлари унга ўхшатилади.

كُترِي кәнзї — чин тўқималаридан бир тури. У қизил, сариқ ва зангори каби турли тусларда бўлади.

بُخْسِي бухсї — бир хил овқат: буғдойни қайнатилади, кейин уни бодом мағизи билан қўшиб хумчага солинади, устига арпа суви қуйилади ва шу ҳолда қўйиб ачатилади. Буғдойни ейлади, сувини ичилади.

تُخْسِي тухсї — туркларнинг бир тоифаси. Қуёсда турадилар. Уларни тухсї чїгїл дейдилар.

تَفسِي тәвсї — дастурхон.

تَمْسَا тумсә — минбар, баланд ер (ўғузча). Аслида бу сўз туркча эмасдир.

خَفْسِي хәфсї — кичик қутича, ҳуққа.

تُتْشِي тутшї — туташ, ёпишиқ. اَنِكْ يِرِي مَنِكْ يِرْكَا [тутшї анїң [әрї мәнїң [әргә тутшї ол — унинг ери менинг еримга ёпишган. Бу сўзда ج билан ش бирлашиб келган. تُتْجِي тутчї ҳам дейдилар.

تُتْشِي туташї — туташган, ёпишган, бирлашган. مَن سَنْكَا تُتْشِي بَرَبْرَمَن [туташї мән сәнцә туташї барїрман — мен сенга туташиб бораман.

جَحْشُو чәшў — ҳузаз ўсимлиги. У билан кўз огригини даволанади. У асл туркча эмасдир.

قَرْشِي қаршї — шоҳ қасри.

قَرْشِي қаршї — тесқари, қарши. تُونْ كُونْكَ قَرْشِي اَلْ [тун кунуц қаршїсї ол — кеча кундузнинг қарши-сидир.

قارشى قارشى — икки бек орасидаги қаршилиқ. **ال بىك** ол бек аниң бирлә қарши ол бу бек у бек билан қаршидир.

قارشى قارشى қаш қаш — туташ, ёпишиқ, бириккан. **قارشى قارشى** қашши қаш — туташ ва бириккан қошли.

باتغا батға — қалпоқлар учун ишлатиладиган намай ва югни қуйиб қирқиладиган тахта.

توزغو توزғу — йўлда кетаётган таниш ёки яқинларга чиқариб бериладиган овқат ҳадяси.

تامغا тамға — шоҳ ва бошқаларнинг тамғаси, муҳри

تامغا тамға — денгиз, кўл ва водийларга қуйилдиган сувнинг бир тармоғи. Дарёда қайиқ тўхтайдиган жой ҳам тамға дейилади.

Шеърда шундай келган:

تمغا سۇنى تاشرا چىقىپ تاغغ اُتار
ارتۇچلرى تۇگرا انب تۇگىن ياتار

Тамға суви ташра чіқіб тагіг отар,
Артучларі тэгрә унуб тизгін јэтәр.

Бу сувнинг тармоғи тоққа ва тоғ атрофига тарқалади, силжийди. У ерларда сарв дарахтлари он тизимидек қаторлашиб кўкаради.

چۇفغا чуфға — тез юрувчи почтачининг йўлда оладиган оти, маълум манзилга етганда, уни қолдириб, бошқасини минади.

چۇفغا чуфға — йўл бошловчи, раҳбар (қипчоқ ил ўғузча). Мақолда шундай келган: **فلن قُلاَن جُفغاسيز** қалін қулан чуфғасиз болмас — моллар ондаси йўлбошчисиз бўлмайди. Бу мақол улуғ ишда бошқаларга эргашиниш ва итоат қилишга буюрилган кишиларга нисбатан айтилади.

سوغو соруғу — қортиқ [қон олишда қўлланадиган асбоб].

سَلغا салға : **سَلغا اَت** салға ат — боши қаттиқ от.

قېغا қапға — қопқа, дарвоза.

قذغو қазғу — қайғу, ғам.

قُدغو қудғу — пашша.

قَرغا қарға — қарға. Мақол:

قَرغا قَرىسِن كىم بىلير. كىشى اَلاسِن كىم تَبار

Қарға қарисін кім билір,
Кіші аласін кім тапар.

Қарғанинг ёшидан қарисини ким айира олади,
кишининг кўнглини ким била олади.

Шу байтда ҳам келган:

قَرغا قَلې بىلسا مَنكِن اَل بَر سَقار
اَقسجى يَشِب تَرُق تَبَا مَنككا بَقار

Қарға қалі билсә, муңин ол буз соқар,
Авчї јашіб тузақ таба мәцгә бақар.

Қарға очлик, ташналикнинг қийинчилигини сезса,
музни тешади; бекиниб турган овчини кўрмай,
унинг тузоғидаги довлар учун парво қилмай кираверади.

قۇرغو қурғу : **قۇرغو ار** қурғу эр — енгил табиатли одам.

قارغو қарғу — душман хавфидан сақланиш учун энг баланд ерга қурилган минора шаклидаги бино бўлиб, душман кўриниши билан ҳамма тездан қуролланишини билдириш учун, у ерга ўт ёқилади.

قشغا қашға қој — қашқа қўй.

قَشْغَا أَتْ қашға ат — қашқа от, қашқа туяға ҳам шу сүз ишлатилади.

قَشْغَا بَغْرَا қашға буғра — икки жойнинг исми.

قَمْعِي қамғи — ҳар бир букилган ва эгри нарса. Юз фалажига учраган кишига قَمْعِي يُوْرزُكْ қамғи юз-
19к дейдилар.

تَلْفَا тәлфә — девона, телба.

قَلْفَا қалфә — темирсиз, учи думалоқ ёғочдан қилин-
ган уқ.

بُرْقِي نَانْكَ бурқи нәң — тиришган ва буришган нарса.
Бу жаҳли чиққан кишининг тиришган пешонасига
ўхшайди.

تَرْقَا тарқә — ғура узум. Бу сўзнинг تَلْقَا талқә шак-
ли ҳам бор.

تُرْقُو турқу — ипак кийимлик.

Мақолда шундай келган:

تَفْخَاجْ خَانِكْ تَرْقُوسِي تَلِمْ: تَنْكَلَامَلِيْبْ بِيْجَمَاسْ

тағҗаҗ ханниң турқуси тәлим тәқләмәзиб биҗмас—
Хитой ҳоқонининг ипак газмоли кўп, лекин
улчамай кесилмайди. Бу мақол ишни бошида пухта
ўйлаб қилишга ундаб, исрофгарчиликка қарши
қарата айтилади.

تَلْقَا талқә — ғура узум. ل ل ر ر нинг ўрнига ал-
машган.

تَلْقُو талқу — букилган, ўралган нарса. تَلْقُو يَشْغْ тал-
қу яшғ — букилган, ўралган арқон.

جَنْقَا чанқә — бир хил тузоқ.

قَتْعِي қатқи: قَتْعِي كِشِي қатқи киши — ҳеч кимга буй-
сунмайдиган ўжар одам.

قَتْعِي آز қутқи эр — хушмуомала, тавозели одам.

بُرْكََا бэркә — уғриларни уриш ва эшакни ҳайдашда
ишлатиладиган харчўп, қамчи.

بُرْكََا бургә — бурга. Енгил табиатли кишини унга
ўхшатиб بُرْكََا كِشِي бургә киши дейилади.

بَيْرْگُو бэргу — қарз. بَيْرْگُو سِي بارْ анта
мәңә бир ат бэргүси бар — унинг менга бир от қар-
зи бор.

بَلْگُو бәлгү — белги, аломат, нишон. Мақол: قَتْ بَلْگُو سِي
қут бәлгүси билік — бахт белгиси илм ил
ақлди.

بِلْگَا билгә — ҳаким, ҳикматшунос.

بِلْگَا билгә — олим, билағон.

بِلْگَا билгә — оқил, ақли. Шеърда айтилади:

بِلْگَا اَرِكْ اَدْگُو تَتْبْ سُوْرِنْ اِشْتْ
اَرْدَمِيْنِي اَكْرَنْيِسْنْ اِشْقَا سُرَا

Bilgä әrig әзгү тутиб сөзин әшит,
Әрдәмини дәрәнбән ішқә сура.

Илмли, ақли одамларга яхшилик қилиб, сўзла-
рини тингла. Илмларини, ҳунарларини ўрганиб,
амалга ошир.

بِلْگَا بَكْ билгә бәг — илмли бек — ақли, доншиманд бек.
Уйғур хони بِلْگَا خَانْ kәl bilgä хан деб ата-
лар эди, бунинг маъноси ақли кўлдек демақдир.
Ақли кишига بَكُو بِلْگَا бәкү билгә дейдилар.

بَيْرْگُو тэргү — турли овқатлар билан тўла дастурхон.

بَيْرْگِي тэргү — дастурхон. Мақолда шундай келган:

تَلِّينُ زَرْكِي كَا نَكِيرُ тилін тэргігә тэгір — ширин, ёқимли сүз билан киши дастурхонга етишади. Бу мақол киши ўз фазилатини тили орқалы билдириши керак, деган арабча мақол (المرءةُ محبو نَحْتِ لِسَانِهِ) га ўхшайди.

تَرْكِي тэзкі : تَرْكِي بُلْدِي тэзкі болди — одамларнинг душман босиб келиш хавфидан қўрқиб қочишига нисбатан ишлатилади.

تَلِكُو тилкў — тулки. Бу сўз билан қиз боладан киноя қилинади. Бирон хотин туққанда дойдан: تَلِكُوْمُو تَلِكُوْمُو تَلِكُوْمُو тилкўму туғди азу ббрімў — тулки туғдими ёки бўримни деб сўралади. Яъни қизми ёки ўғилми демасдир. Қизлар алдоқчи ҳамда ялинчоқ бўлганлари учун тулкига, ўғил болалар улардаги ботирликка асосан бўрига ўхшатилади.

تَلِكَا тилкә — тилим, бўлак. بِيْرُ تَلِكَا اَتْ بИР тилкә эт — бир бўлак гўшт. Узунасига кесилган ҳар нарсага ҳам تَلِكَا тилкә дейилади. بِيْرُ تَلِكَا بِيْرُ бИР тилкә јёр — узунасига айрилган бир бўлак ер.

جَجْجَا чэчкә — тўқувчиларнинг (ип тарайдиган) тароғи.

جُرْكُو чўркў — ёш болалардан сийгинг келадими деб сўралганда: جُرْكُو بَارْمُو чўркў барму? дейдилар.

بُتْكُو буткў — ахлат (болаларга хос равишда қўлланади). Болаларга туш қиласанми деб сўралганда: بُتْكُو بَارْمُو буткў барму? дейилади.

چَلِكُو чилкў : چَلِكُو اَتْ чилкў ат — тўқ сариқ от.

سِرْكََا сиркә — сирка.

سِرْكََا сиркә — бошдаги бит сиркаси.

كَاتْكِي кәткі : كَاتْكِي اَتْ кәткі ат — кўкраги чиққан от.

كُوتْكِي кўткі — тупроқ уюми, тепалик.

كُذْكُو кэзгў — кийиладиган ҳар бир нарса.

كُيْلُغُو кўлгў — кулги, ҳушдан кеткизувчи сакта касаллигига ҳам كُيْلُغُو кўлгў дейдилар. اَرْ كُيْلُغُو بَرْدِي эр кўлгў бэрд — одамни сакта тутди. Бу сўзнинг كُيْلُغُو кўлтгў равишида талаффузи ҳам бор.

كُورْكَي кёркә — ўроқ ранда.

كُورْكََا кёркә — ёғоч коса, заранг коса (канжокча).

بُتْلُو ботлу — туя бурнига ўтқазиладиган чўп.

بِرْلا бIрIä — бирга. اَلْ مَنِكْ بِرْلا اَرْدِي ол мәнIн бIрIä эрди — у мен билан бирга эди. Енгилик учун ر (р)ни тушириб بِلْلا билä дейиш ҳам бор.

بِيبِلِي бIбIлI — узун мурч, дори фулфул.

تُبْلُو тублу — гўр, қабр. Биров қарғалганда تَبْلُو تَبْلُو таблуқа тол — гўрга тўлгур, гўрга киргур дейилади.

تَوَقْلِي тоқлI — тўқля, олти ойлик қўчқор, қўзи.

چَاْفَلِي чафлI — лочин.

چَاغْلا чағла — Уч қабиласидаги яйловнинг исми.

شُغْلُو шуглу — ит узум.

بِجْمَا бIчма : بِيَجْمَا بِيْرِيْنَجْمَا бIчма јорIнчқа — ўрилган беда, ўрилган йўнғичқа. Охирига م ва алиф ҳарфлари қўшиб, мажҳул сифатдош маъносида қўлланадиган сўзлар ҳам оддий исмлар қатори ишлатилгани учун мен уларни ҳам баён қилдим.

تُتْمَا тутма — сандиқ.

تُرْمَا турма — турп, савзини سَرِيْغْ تُرْمَا сарIғ турма дейилади. Арғуликлар савзини كِيْزْرِي كIзрI дейдилар. Бу сўзни улар форсиларнинг كُورْ گәзәр сўзидан бузиб олганлар. Ўғузлар уни كُشْرُ кэшўр дейдилар. Улар ҳам бу сўзни форсилардан олган.

лар. Ўғузлар форсилар билан аралашгач баъзи сўзларни унутдилар ва уларнинг ўрнига форсича сўзлар қўллай бошладилар. Масалан, улар туркча **قۇمغۇن** қумған ўрнида форсча **آفتاب** офтоба; **بِقَن** бақан — бўйин тумор ўрнида: **قَلْبَدَه** қаліда сўзини қўллайди, бунинг арабчаси **قِلَادَه** қилада.

Ўғузларнинг тили нозикдир. Жуфт ҳолда қўлланганидан от ва феълларнинг бири асосий сўз, иккинчиси эргашма сўз бўлади. Ўғузлар бошқа туркларда айрим ҳолда ишлатилмайдиган эргашма сўзининг ўзини ишлата берадилар. Масалан, бир нарса бир нарсага аралашса, турклар **قَاتِي قَاتِي قَرْدِي** қатти қарди — аралаш-қуралаш бўлди дейдилар. Бу ерда **قَاتِي** қатти сўзи асос ва асли бўлиб, **قَرْدِي** қарди — сўзи эргашмадир. Ўғузлар шу маънода **قَرْدِي** қарди сўзининг ўзинигина қўллаб, асосий сўзни ташлайдилар. Шунингдек, турклар „яхши“ маъносини англатиш учун жуфт ҳолда: **اَدُكُو يَفْلَاقُ** эзгү јавлақ деб қўллайдилар. Ўғузлар уларни ёлғиз ҳолда ишлатадилар.

تَرْمَا т і з м ä — иштонбоғ, тўрваннинг боғи ва умуман ҳар нарсани йиғиб боғлаш учун ипдан махсус қилинган боғич.

تَكْمَا т э г м ä — ҳар бир маъносини берувчи сўз. Мақол: **تَكْمَا كِشِي اَوْزُ بُلْمَاسِ. يَاتُ يَغُقُ تُوْزُ بُلْمَاسِ** Тэгмә киши өзү блмас, јат јагуқ түз болмас — ҳар бир киши ўзингдай бўлмайдик, унга сир айтиб ишонсанг, суянсанг, бегона ва яқинлар бир хилда бўлмайди.

تُكْمَا т ў г м ä — кўйлак, чопон ва қалпоқлар боғичи, тугмаси.

تَكْمَا نَانِكُ т і к м ä н э н — тикилган нарса.

چَلْمَا ч а л м а — чалма; қўй, туя ва бошқа моллар қийдан кесиб олиб, қишда ёқиш учун қуритиладиган тезак.

سَاتْمَا с а т м а — боғбоннинг ҳавозаси. Қоровул кечаси боғни пойлашда дарахт тепасида ўтириш, ётиш учун ҳозирлаган жойи.

سُزْمَا с ў з м ä — сузма.

قَاتْمَا қ а т м а : **قَاتْمَا يُوْغَا** қатма југа — ёгда пиширилдиган қат-қат нон [қатлама].

قَرْمَا қ а р м а — талон-торож. **نَانِكُ قَرْمَالَادِي** нәң қармаләди — нарсани талон-торож қилди.

قَرْمَا қ і р м а — конус шаклидаги нарса. **قَرْمَا تَيْقُ** қірма топіқ — конус шаклидаги ғирғирак.

كَسْمَا к э с м ä — эни энсиз узун темир найза.

كَسْمَا к э с м ä — ёл. Шеърда шундай келган:

تُنْلَا بِلَا بَسْتِمِيزُ **تَكْمَا بِنَكُ بَسْتِمِيزُ**
كَسْمَالَرِنُ كَسْتِمِيزُ **مِنَكَلُقُ اَرِنُ بَجْتِمِيزُ**

Тунлә билә бастиміз,
Тэгмә јаңақ бустиміз,
Кэсмәләрин кэстиміз,
Міңлақ ёрін бічтіміз.

Уйғурларга қарши жанги таърифлайди: кечаси босдимиз, ҳар томондан биқиниб кирдик, ҳатто отларининг ёлларини кесдик, Минглоқ одамларини ўлдирдик.

[Тун билан (тунда) босдик, ҳар томондан биқиниб кирдик, (ҳатто отларининг ёлларини кесдик). Минглоқ одамларини ўлдирдик]. (Минглоқ бир жойнинг отидир).

بَكْنِي бэгни — арпа, бугдой ва тариқдан ясалган ичимлик.

بَغْنَا багна — поғона, нарвон пояси.

تَغْنَا тагна: تَغْنَا يَغْنَا тагна Jawa — бир турли сассиқ каврак илдизи. Уни сузма билан аралаштириб, тутмоч ошига қўшилади.

تَكْنَا тэкиа — тоғора.

جُرْنِي чурни — турк табиблари томонидан ясаладиган сурги дори.

حِكْنَا чигна — сурги (яғмоча).

حَسْنِي хасни — болаларни семиртириш учун ялатиладиган бир дори булиб, Ҳиндистондан келтирилади.

قَشْنِي қошни — қўшни. Ўғузлар ن н ҳарфини ش ш ҳарфидан олдин қўйиб قَشْنِي қонши дейдилар. Ҳар иккиси ҳам қоидага мос ва тўғридир.

فُعْلَانُ ФАЪЛОН, فُعْلَانُ ФУЪЛОН, فُعْلَانُ ФИЪЛОН
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تُرْبُنُ турбун — иташ, излаш, солиштириш. اَنْكُ اَفِنُ
انِكُ аниң эвин турбуила — унинг уйини изла, қа-
ерда экан.

تُرْبِينُ тарбін — турклардан бир тоифа одамларким,
улар ўларидан катта бир одам буйругига бўйсун-
надилар.

تُرْتِينُ тартін — озиқ-овқатни ғамлаш.

تَشْتِينُ таштін — ташқаридан, четдан. اَرْ تَشْتِينُ بَرْدِي
эр таштін барди — одам ташқаридан борди.

حِكْتَانُ чиктан — от эгари устидан ёпиладиган ёпинчиқ.

قَفْتَانُ қафтан — тўн, устки кийим.

بُرْجَانُ Барчан — бир жойнинг исми.

تَبْجَانُ табчан — стол шаклидаги уч оёқли бир асбоб,
қўл етмаган баландда қолган узумларни унга чи-
қиб узилади.

جُرْجَانُ]ур]ан — Чин йўлида мусулмонлар чегарасидан
бири.

بُرْخَانُ Бархан — қуйи Чин исми, у Қашқар яқинидаги
тоғ тепасидаги қўрғон бўлиб, унинг остида тилла
кон бордир.

بُرْخَانُ бурхан — бут. Ҳайкалга بَدْرُ بُرْخَانُ базар бур-
хан дейилади.

تَرْخَانُ тархан — бек маъносида. Исломиятдан олдин
қўлланган исм (арғучадир).

جِنْدَانُ чіндан — сандал ёғочи. اَتُّ جِنْدَانُ атт
жийрон от, қизил гул рангли от.

تَقْرَانُ тақран — тўпланиб, ундан иштонбоғлар ва
сопқон боғлари ҳимариладиган ил.

سَبْرَانُ сабран — ўғузлар шаҳарларидан бири. Одам-
лар арабча сод ص с ҳарфи билан صَبْرَانُ сабран
деб талаффуз қиладилар. Ҳолбуки, турк тилида
сод (ص) йўқдир.

سُيْرَانُ су]ран — минорага ўхшаш ҳар бир узун нарса
(ўғузча).

تُكْسِينُ тугсин — тўрт бурчакли қилиб тугиладиган бир
турли тугун.

Шеърда шундай дейилади:

تَكْمَا جَجَاكُ اُكْلَدِي بُقْلَنْبُ بَكْلَدِي
تُكْسِينُ نُكُونُ نُكْلَدِي يَرْغَالِيْمَتُ بَرْكُشُوْرُ

Тэгмә чәчәк өкүдиди,
Буқуқланіб бүкүдиди.

Түгсін тугун тугуіді,
 Јаргалімат јуркәшүр.

Шоир ёзни тавсиф қилиб айтади: гуллар купибил, гуё гул гунчалари бурчакли тугунларга ухшаш, бир-бирига ўралиб кетган, гунча ёрилишга яқин туради.

[Ҳар хил гуллар тўдаланди. Гул гунчалари бурчакли тугун (гулдаста) сингарн тугилди. Гунчалар ёрилишга (очилишга) яқинлашган эди].

- تۇكسۈن تۇксин — халқ ичидан чиққан, хондан уч дарижа паст амалдаги киши.
- توقسون توقсон. Асли تۆقوز اون тоқуз он. тўққиз ўн бўлиб, икки сўз кейин бирлашиб кетган.
- сахсин Сахсин — булғорлар яқинидаги бир шаҳир. У Сувордир.
- сәксүн сәксүн — саксон. Асли سەكيز اون сәкiz он — сикиз ўн. Икки сўз бирлаштирилиб, бир сўз ҳолига келтирилган.
- күбсүн күбсүн — тўшак, текка солиб ётиладиган тўшак.
- кисән кисән — дўппи ва кулоҳларга ишлатиладиган, тақиладиган юпқа ва гирдак олтин кулчалари.
- күршән күршән — қўрғошнн ула.
- күкшүн күкшүн : نازک نازک — осмон рангли ҳар нарса.
- барған барған — мирта дарахтининг меваси.
- башған башған — элик-юз ритл огирлигида бўладиган катта бир балиқ. Жамоанинг каттасини ҳам шунга ухшатиб بۇشغانى بودۇن башғанī — жамоа улуги, ранси деб атайдилар.

تۇتقۇن тутқун — асир, тутқун.

тазғун تازغون — Фрот ва унга ухшаш катта дарё. Бу сўзни „ўкуз“ сўзи каби ҳар бир оқар сойга ҳам ишлатилади.

- талған талған ік — тутқалоқ касали.
- сичған سىچغان — сичқон. Мақол: الدجى سىچغان موش الدجى سىچغان موش — уладиган сичқон мушук ташоғини қашийди. Улими бир нарсага боғлиқ бўлган киши уша нарса атрофига ўзини уриши каби ҳолларда айтилади. Арабча мақоли каби: سىچغان الباحث عن المدينة سичған јилі — туркча ун икки йилдан бирининг исми.
- сарған سرغان — шўрхоқ ерда ўсадиган усимлик. Бу хил ерларга سارغان يئر сарған јёр — шўрхоқ ер деб аталади. Қамиши қуриб қоладиган тўқайга сарған қаміш дейилади.
- қазған قازغان — қазған јёр — унқир-чунқир, батқоқлик ер, серёриқ ер. Мақолда шундай келган:

قۇش يۇغزى سۇغزغان قۇش يۇغزى سۇغزغان
 يۇر يۇغزى قۇزغان يۇر يۇغزى قۇزغان

Қуш јавузї сугзған,
 Јўгач јавузї азған,
 Јёр јавузї қазған,
 Будун јавузї барсаған.

Қушнинг энг ярамаси, ёвузи загизгон, дарахтнинг энг ярамаси азгон дарахти, бу шундай дарахтки, унинг оқ ва сариқ гули, зиракка ухшаш осилиб

турадиган қизил меваси бўлади. Бизда бу дарахтни токзорларнинг этагига экилади. Чунки у ўтинликка ярамайди, ёқилганда оловда парчаланиб сачрайди, уйдаги кийим ва бошқа нарсаларни куйдиради. Ерларнинг ярамаси унқир-чунқир ер. Чунки ўтов қуришга ҳам, экин экишга ҳам ярамайди. Одамнинг ярамаси Барсағонда турувчилардир, чунки улар ёмон қилиқли, бахил кишилардир.

قۇزغۇن қузғун — қора қарға, қузғун. Мақолда шундай келган: بېرىنىڭ اۇتۇق قۇزغۇنىڭ بىغاج باشندا كەلغان: қузғунің жіғач бошінда — қузғун чия бүришини оовидан фойдаланишда унинг ўртоғи. У ўзини овлаган нарсасини дарахт устида ейди. Бу сўз арабларнинг كِرْبِضٌ حَجْرَةٌ وَرَبْعَى وَسَطًا оғилди ётиб, ўртада ўтлайдилар деган мақолларига ўлашайди.

قۇشغۇن қушғун — ҳайвонлар ейдиган хўл қамиш.

قوشغۇن қошғун — ровоч. اَشْغُونُ ушғун талаффузи ҳам бор.

قۇمغان қумған — обдаста, қумғон.

مۇنغان мунған — эзма, сергап. مۇنغان كىشى мунған киши — эзма, сергап одам.

بارقۇن барқин: — بارقۇن كىشى барқин киши — қасд қилган нарсасидан ҳеч нарса қайтаролмайдиган саёҳатчи.

تۇرқۇن турқун: تۇرқۇن سۇق турқун суw — турғун суw.

تالقان талқан — талқон.

Шеърда шундай келган:

اَعْلَمُ اَكْتِ الْعَلَّ بِلِكِ سِرْلِكِ كِتَارِ
تَلْقَانِ كِمَنْتِكِ بِلْسَا اُنْكُرُ بَكْمَسِ قِتَارِ

Оғлум бгит алғил биликсізлік кётәр,

Талқан кімің болса аңар бэкмас қатар.

Ўғлим, ўгит-кенгашимни қулоғингга ол, билим-сизликни ташла. Кимнинг талқони бўлса, шиннига қоради. Шунингдек, ақлли киши насихатни қабул қилади.

چالқан — яранинг ёйилиши, унинг бир ердан иккинчи ерга ўтиши. Масалан, кишининг оёғи шишса, унинг тақим тегларига без келгани каби.

قالقان қалқан — қалқон. Икки тилнинг бирида.

Шеърда шундай келган:

قَرَبِ اَتَعِ كَمَشَلِمِ قَلَقْنِ سَنَكُونِ جَمَشَلِمِ
قَيْبِ بِنَا يُمَشَلِمِ قَتْنِي يَغِي يُمَشَلِمِ

Қікріб отіғ кэмшәлім,

Қалқан сөңүн чөмшәлім,

Қајнаб јана јумшәлім,

Қатгі јағі јуwілсун.

Шоир душманни тавсифлаб айтади: биз шовқин-сурон билан душман устига ҳужум қиламиз, қалқон ва найза билан зарба берамиз, урамиз, учрашиш ҳолатида қаттиқлик кўрсатамиз, кейин ярашиш сўралса, тўхтаймиз. Шундай қилсак, қаттиқ душман юмшайди.

[Шовқин-сурон билан от чоптирайлик, қалқон ва найзалар билан курашайлик. Қайнайлик, сўнг тинчланайлик, қаттиқ ёв юмшасин].

تەركەن тәркән — вилоятларга подшо бўлганларга нисбатан Ҳоқония тоифасидан айтиладиган хитоб. Ҳоқонлик ва подшолик тепасида бўлмаган кишига буни айтилмайди. Бу сўзнинг маъноси „эй итоат қилинувчи“, демакдир.

تەركەن тәркән — тез, дарров, шошқин. تەركەن كەل тәркән кәл — тез кел. Асли تەركى тәрк, яъни тезликдир.

تُرْكُونُ туркун — қавм, қабила, ота-онанинг уйи.
كُنِيَا كَلْدِي كُنِيَا қіз түркүдә кәлди — қыз отасининг уйи
га келди.

Шеърда шундай келган:

كَلَسَا اَبْنَك تَرْكِنِيْمَ اَتَيْلَكَمْت تَرْكِنِيْمَ
يَدْلَمَغِي تَرْكِنِيْمَ اَمْدِي جَرَك جَرَكشُورُ

Кәлсә абаң тәркәним,
Әтәйкәмәт тәркәним,
Язәлмағи тәркәним,
Әмди чәрик јәркәшүр.

Ҳоқонни ябоқу урушига ёрдамга чақириб, қизиқ
тириб айтади: Ҳоқон келсә, тўдам тузалади, қи
билам уйлари бузулмади. Ҳозир уруш сафи
текис бўлди, э ҳоқон, менинг олдимга етиб кел
[Ҳоқоним келса, тоифам ҳоли яхшиланади,
элим тарқалиб кетмайди. Ҳозир аскар саф тори
моқда].

تَرْكِيْنُ тәркин : سُوْفُ تَرْكِيْنُ тәркин суw — туриб қолган,
балчиқли сув.

تَرْكِيْنُ тәркин : سُو تَرْكِيْنُ тәркин сү — тўпланган аскар,
тўпланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تَرْكِيْنُ Тәркән — Шош [Тошкент]нинг исми. Унинг асли
تاش كاند تاش كاند бўлиб, тошдан қурилган ша
ҳар демакдир. اَبُو بَكْرِ الْقَقَالِ الشَّاشِيَّ أَبُو بَكْرِ
Қафғол Шоший шу шаҳардандир.

تَشْكِنُ тўшкун — касиро дейладиган тиканли бир
дарахт.

جَمَّكَانُ јәтгән — юган боғи, жилови.

جَمَّكَانُ чумгән — ўтзор, ширин ажриқ.

جَفِيْنُ чіwгін : اَش جَفِيْنُ чіwгін аш — тўқ тутадиган,
семиртирадиган овқат.

جَفِيْنُ чіwгін : اَت جَفِيْنُ чіwгін от — ҳайвонларни
семиртирадиган ўтлар.

سِتْكُونُ Ситгун — ўғузлар шаҳридан бири.

سُزْغُونُ сўзгун — тоғ дарахтларидан ранги қора, тиканли
бир дарахт.

كِرْكِيْنُ кіркн — эрлик иштаҳаси, шаҳват. بَغْرَا كِرْكِيْنِي
بوغرا كيرکینی буғра кнркіні кнрдн — эркак туянинг эрлик
иштаҳаси қўзғалди, маст бўлди.

كَفِيْنُ кәwгін : اَش كَفِيْنُ кәwгін аш — тўқ тутмай-
диган кучсиз овқат, ош. Бу جَفِيْنُ јәwгін нинг
тескарисидир.

كَلِيْنُ кәлгін — катта сувларнинг қалқиб кўтарилиши,
тошиши. Бу селдек.

لِيْمَكِيْنُ лнмкән — сариқ олхўри.

بَقْلَانُ бақлан : قَوْزِيْ بَقْلَانُ бақлан қозн — ёш ва
семиз қўзи.

بَكْلَانُ Бәклән — эрлар исми.

جُمَّلَانُ Чумлән — Қарлуқ катталарининг исмларидан.

سُكْلِيْنُ сүклн — қирғовул. سُوْغْلِيْنُ сўwлн талаффузи ҳам
бор.

بَتْمَانُ батман — ботмон. اَت بَتْمَانُ ات بتمان бнр батман эт —
бнр ботмон эт, гўшт.

جُحْمِيْنُ чуқмн — лочирага ўхшаш бнр нон. Уни қозонда
сув буғи билан пиширилади, бу осон сингийдиган
нон.

سُكْمَانُ Сбкмән — паҳлавонларга бериладиган лақаб-
лардан бири; маъноси жанг сафларини синдирувчи
демакдир. سُوْكِيْ نَانِكِيْ سўктн нәцнн сўзндаги
сўктн сўздан олинган.

سِقْمَانُ с і қ м а н — кузда узум сиқиладиган вақт.
 قُرْمَانُ қ у р м а н — ұқ ёй соладиган идиш (ўғуз ва қип-
 чоқча). كَيْشِ قُرْمَانُ кіш қурман — ұқ ва ёй со-
 ладиган идиш. Асли قُورْمَانُ қурман — белга камар
 боғла сўзидан олинган.
 كَتْمَانُ к ۆ т м ǎ н — кетмон, ер чопиладиган асбоб.
 كُوزْمَانُ к у з м ǎ н — қурда пиширилган нон.

**ИККИНЧИ ВА УЧИҢЧИ ҲАРФЛАРИ ОРАСИГА ТУРЛИ УНЛИЛАР
 ОРТТИРИЛГАН فَعَالَا ФУОЛО, فَعُولَا ФУУЛО, فُعَيْلَا ФУИЛО
 ШАКЛЛАРИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ**

سَمَاتَا ²³² қуймоқ хамирининг қиёмидек суюқ
 қилиб тайёрланган хамир: Гўшт қоврилганда ёки
 семиз товуқ кабоб қилинганда, гўшт ёғи оқмас-
 лиги учун уни гўшт устига сурилади.
 قَرَاچِي қ а р а ч ى — эшикларни айланиб юрувчи гадой.
 كَلَاچُو к а л ǎ ч у — сўз ва гап.
 كَمِيچَا к у м ǎ ч ǎ — пашша.
 تَبَارُو т а б а р у — томонга. اَلْ مَنِكْ تَبَارُو كَلْدِي ол мǎниң
 табару кǎлди — у менга томон келди. اَلْ اَنِكْ تَبَارُو
 ол аниң табару барди — у унга томон борди
 (келди). „таба“га маъносидаги қўшимчадир, унга
 ر ر ва و у ҳарфлари ر و ру кейин қўшилган.
 خَمَارُو х у м а р у — мерос. بُونِي اَتْمَدَنْ خَمَارُو بَلْدِيм бун
 атамдан хумару болдм — бу отамдан қолган мерос.
 خَمَارُو х у м а р у — эсдалик. Катталардан бирор киши
 ўлса, унинг молидан бир нафис нарсани шоҳга
 тақдим этилади, ана шу нарсани хумару дейилади.
 Ундан эсдалик демакдир. Сафарга кетаётган киши

қариндош ва танишларига қолдираётган нарсаси
 ҳам хумару дейилади. Бу сўз эркак ва аёллар
 номи сифатида ҳам ишлатилади.

نَمِيچَا н а м ǎ ж а — божа, хотинининг синглисининг эри
 (чигилча).

شَلَاشُو ш а л а ш у — Чин тўқималаридан бир хили.

شَمُوشَا ш а м у ш а — сариқ йўнгичқа. Уни ейилади.

قَرَاغُو қ а р а ғ у — зок, купорос.

قَرَاغُو қ а р а ғ у — кўр киши.

قُرِيغُو қ у р ǎ ғ у : قُرِيغُو نَانِكْ қурǎғу нǎң — қуриётган
 нарса. Нарсанинг қуриш вақтида ҳам бу сўз қўл-
 ланади.

قِرَاغُو қ ǎ р а ғ у — қиров, совуқда осмондан тушади.

بُزَاغُو б у з а ғ у — бузоқ. اَقْدَاكِي بُزَاغُو اَكُوزُ بَلْمَاسْ
 ǎwdǎgi бузағу ǎкўз болмас — уйда ўсган бузоқ
 ҳеч вақт хўкиз бўлмайди. Бу мақол ёшлигидан
 таниш бўлган йигит мартаба топиб кўтарилса ҳам,
 ёшлигида кўриб юрган уруқ-аймоқлари орасида
 кичик кўринишига ишлатилади.

بُزَاغُو تَلِي б у з а ғ у т ǎ л ǎ — каламуш.

بُشُوعُو б о ш у ғ у — бўшатиладиган вақт, бўшатиш, ечиш
 вақти. اَتْ بَشُوعُو بَلْدِي ат бошуғу болдм — отни
 арқондан бўшатиш вақти бўлди. Бошқа молларни
 бўшатишга ҳам бу сўз қўлланади.

تَشَاغُو т у ш а ғ у — боғланадиган, тушовланадиган вақт.
 اَتْ تَشَاغُو بَلْدِي ат тушағу болдм — отнинг оёғини
 арқонга боғлайдиган, тушовлайдиган вақт бўлди.
 Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади.

بَقَاغُو б о қ а ғ у — ўғрилар бўйнига солинадиган сиртмоқ.

تَقَاغُو т а қ а ғ у — бу сўз хўроз ва товуқларнинг ҳар

²³² Бу сўзни аниқлаш қийин бўлгани учун шундайлигича қолди.

иккисига тенг қўлланиб, эркагига **اَرَكْكَ تَقَاغُو** Эркак тақағу, ургочисига **اَرَكْكَ تَقَاغُو** тiшi тақағу деб фарқланади.

Мақолда шундай келган:

يَزِيدَاتِي سَعْلِيْنُ اَذْرَكَلِي اَفْدَاكِي تَقَاغُو اِجْمِنَا

Жазiдақi сўвлiн эзәргәли,
Эвдәгi тақағу iчгiнма.

Қирғовул овига чиқсанг, уйдаги товукни унутма. Бу мақол йўқ нарсага ишониб, қўлидагилардан айрилиб, қуруқ қолувчиларга нисбатан айтилади. тақағу jilä — туркча ун икки йилдан бирининг исми.

تَقَاغُو يَلِي

تَلَاغُو талағу — тез ўлдирувчи заҳар. Қаттиқ ич кетишига ҳам **تَلَاغُو** талағу дейилади.

تُماغُو тумағу — тумов.

قَنَاغُو қанағу — наштар.

بُتُوگا бутуга — бақлажон.

بِلاگُو биләғу — қайроқ тош.

تِرَاگُو тiрәғу — тиргович, умуман бирон нарсани тираб қўядиган устун каби нарсалар.

كِرَاگُو кәрәғу — чодир. Туркманлар наздида. Лекин кўчманчилар наздида бу қишки уйдир. Мақолда шундай келган: **كُكْ كُرْدِي كِرَاگُو يَدْنِي** көк көрдi кәрәғу жазтi — мөхнат ва машаққат кўрди-ю утовини орқасига юклаб олди.

كُرَاگُو күзәкү — косов. **كُرَاگُو اَزُون بُلْسَا اَلِك كِيْمَاس** күзәкү узун болса элик күмәс — косов узун бўлса, қўл куймас. Бу мақол бола-чақаси кўп одам фаровон яшаши ҳақида гапирилади.

كُيِكَا кōшiкә — кичик кўланка.

كَلَاگُو кәләкү — қушоёқ.

كَلِيكَا кәликә — кўланка, қалин соя.

جُمَلِي чумiлi — чумоли (чигилча). Иссиқдан кўзи тиниб, боши айланган кишига **جُمَلِي بُلْدِي** чумiлi болдi — дейдилар.

كَبَالِي кәпәли — капалак.

فَاعَلَانْ ФАОЛОН, **فَاعِلَانْ** ФАИЛОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

قَرِيْزَانْ қарiзан — кўп яшаб, кучдан қолган, муккайган киши.

جَبْقَانْ чiпқан — жилон жийда. Чипқон яраси, қизилликда жилон жийдага ўхшагани учун шундай аталган.

قَرَاقَانْ қаракан — бир хил тоғ дарахти.

جَلِيْمَانْ اِبَش чулiман iш — чувалган, чигал иш, чиқар жойи номаълум. Бу сўз аслида тўпланиб қолган сув демакдир (канжакча).

فَاعَلِي ФААНЛИ, **فَاعُلِي** ФУУНЛИ, **فَاعِي** ФИИНЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تَتِيْدِي سُوْت татiндi сут — кўп сут.

سَچِنْدِي نَانَك сачiндi нәң — сочилган, тарқалган нарса.

تَايِنْدِي نَانَك тәйiндi нәң — тийилган, ман қилинган нарса.

كَايِنْدِي تُون кәйiндi тон — кўп кийилган тўн.

سُرُنْدِي اَر сурундi әр — ҳар ердан сурилган, қувғин қилинган одам.

قِرِنْدِي қiрiндi — ҳар нарсанинги қириндиси.

²⁹³ Тазiндi сўзи иккинчи томда тiзiндi шаклида учрайди. Биз бу ерда босма нусхага асосан тазiндi шаклида бердик.

زُرْزَا zä r z ä — маҳсар уругига **زرزرا ارغی** zä r z ä уругї дейлади.
سُرُنْدِي سُوْف сўзундї суw — кўп тинитиб тозаланган сув.
قَوْنَدِي تَبْرَاق қазіндї тупрақ — қазилган тупроқ.
بَغْنَدِي боғундї — одамдан бошқа ҳайвонларнинг қовуғи, сийдик қоғи.
سَلِنْدِي اَتْنَك сәліндї отуц — селлар ариқ четига чиқариб ташлаган ўтин.
سَلِنْدِي نَانَك сәліндї нәц — ташланган — ташландиқ нарса.
سَلِنْدِي салундї — эркак кишиларнинг орқага осилтириб қўйган сочи. Асли **سَلِنْدِي نَانَك** саліндї нәц иборасидандир. Бу доим осилиб-солиниб турадиган демакдир. Бу ўхшовсиз қўпол сўздир.
تَمِنْدِي سُوْف таміндї суw — томган сув, сув томчилари.
كَمِنْدِي نَانَك көміндї нәц — кўмилган нарса. **ن د ی** (н, д, и) ҳарфлари, яъни -инди қўшимчаси феълларга қўшилиб, уларни отга айлантиради. Ортиқлик ёки ишланганлик маъносини билдиради. Бу арабча **فَعَالَه** фуола шаклидаги сўзлар ўрнидадир. Бу сўз шаклида иккинчи бир ҳол: ўтган замон феълининг қўшимчаси **د** (д)ва **ی** (я)билан феълнинг буйруқ ҳолида сақланадиган ўзак ҳарфи орасига **ن** н орттирилса, у вақтда бу сўз **اِسْمِي** исми мафъул мажҳул сифатдошга айланади. **سُرُنْدِي سُوْفِي** суwнї сузтї гапидаги сузтї сузига асл ҳарфи „з“ билан ўтган замонни билдирувчи „д“ ва „н“ ҳарфлари орасига **ن** (н) орттирилса, **سُرُنْدِي سُوْف** сузундї суw формаси ҳосил бўлади. Бу исми мафъул мажҳул сифатдошдир, яъни ҳаракат ўша исмга воқе бўлганини англатади. Бошқа мен айтмаган сўзларнинг ҳаммасини шунга қиёс қилиш керак.

فُعْلِي фўълули шаклидаги сўзлар бўлими

بُسْتَلِي бустулї — Рум исмалоғи, бунн ейлади.
 Ўзаги уч ҳарфлилар бўлими битди. Кейинги бўлиmlар (учдан) ортиқ ҳарфли сўзлар учундир.

فُعْلَل фўълал, **فُعْلُل** фўълул, **فُعْلَل** фўъллол, **فُعْلَل** фўъллол
ВА **فُعْلَل** фўълул шаклидаги сўзлар бўлими

بُشْتُت бушғут — ҳунар ўрганувчи шогирд.
تَرْمُت тармут — тоғларнинг тепалик ва сойликлари.
تَاغ تَرْمُت كَجِيم тағ тармут кэчтим — тоғларнинг тепалик ва сойликларини босиб ўтдим.
تَكْنُت тэгшут — ўрнига, ўрин тариқасида бир нарса-нинг бадали, қалбаки пул бериб, ўрнига яхшисини олиш каби.
رَبْجَات рабјат — мажбурий иш, жарима. Масалан, бек халқнинг ҳайвонларини тутиб, бекордан-бекор (текинга) устига оғир юклар ортиб кетавериши каби (канжакча).
چَبْغُت чабғут — тўшак.
قَرْشُت қаршут — тескарилик, қарама-қаршилиқ, зидлик.
قَرْغُت қізғут — намунали жазо. Бошқалар ибрат олсин учун халққа кўрсатиб бериладиган жазо.
قَاWشُت қашшут — эл ва юрт тинчлиги учун икки шоҳ орасидаги қовишиш, келишиш. Одамга **قَاWشُت** қашшут деб аташда ҳам шу маъно бор.
لُجْنُت лужнут — қишлоқ халқидаги бугдой янчиш, тозалаб олиш ва бошқа ишлар учун қўллари ва ҳайвонлари билан ёрдам бериш, ҳашар (канжакча).
بِجْغُوت бїчғуч — қайчи. У билан ҳар нарсани кесилади.

سُعْلُوحُ с у г д і ч — қишда одамлар ўртасида навбат билан ўтказиладиган зиёфат, тўкма.

سُقْلُوحُ с а ш д і ч — новдалардан тўқилиб, ичига мева солинадиган нарсa, сават.

سُنْجُوحُ с э н к а ч — финдиқ ёнғоғи катталигидаги ширин олма, қизил ва оқ бўлади.

قَتَّحُ қ а т қ і ч — чаён каби чақувчи бир нарсa (арғуча).

قِسْغَاحُ қ і с г а ч — қисқич, омбир.

قُسْغَاحُ қ у с г а ч — кичик қора жонивор, одамни тишлайди (ўғузча).

قُشْغَاحُ қ у ш г а ч — чумчуқ.

كِرْبِيعُ к э р п і ч — кирпич, ғишт. بَشِيعُ كِرْبِيعُ б і ш і ғ к э р п і ч — нишиқ ғишт.

كِرْبِيعُ كِشِي ك і р т ў ч к і ш і — хасадли ва ёмон хулқли киши.

بَشْتَرُ б а ш т а р — ўроқ (арғуча).

بَكْتُرُ Б э к т у р — эркалар исми. Асли بَكْتُرُ б э г тур — доим ўрнингда тур, кўп яша демақдир.

بُكْتِرُ б о к т і р — тоғлардаги баланд-пастлик ер. Шеърда шундай келган:

أَغَا بُكْتِرُ أَزَا يُرْدِمُ بَرَقُ يَاقِبِ قِيَا كُرْدِمُ
أَنِي بَيْلِبُ تَقِي بُرْدِمُ يَكَلُّ يَاعِي تُرِي تُغْدِي

Аға бөктірі үзә журдәм,
Барік жақіб қіја көрдім,
Ані биліб тақі бардәм,
Түгәл јағі төрі туғдї.

Тоғнинг баланд ерларига чиқдим, узоқдан бир қора кўрдим, душман қораси эканини таниб, турган еримда тўхтаб қолдим. Душманнинг тўзони кўтарилди.

[Тоғнинг юқори чўққиларига чиқдим. Ўйроқ (узоқ)қа боқиб бир қора кўрдим, уни аниқлаб яна бордим. Душман чаңги ҳамма ёқни босиб кетди].

بَلْدِيرُ бал д і р — тоғ бурнига ўхшаш кўтарилиб чиққан нарсa. تَاغُ بَلْدِيرِي тағ бал д і р і — тоғ бурни.

بَلْدِيرُ اَعْلُ бал д і р , оғул — ўғай ўғил.

بَلْدِيرُ قِيزُ бал д і р қ і з — ўғай қиз.

بَلْدِيرُ تَرِيغُ бал д і р тар і ғ — аввал баҳорда ҳайдалган, ишланган экин. Энг серунум экин шудир. Ҳар бир нарсанинг ҳам олдин қилинишига بَلْدِيرُ бал д і р дейилади.

بَلْدِيرُ قُوزِي бал д і р қ о з і — эртаги қўзи. Бу тўрт сўзнинг ҳаммасида ب б қалин, қаттиқ талаффуз қилинади.

بُلْدُرُ بُلْدُرُ: تَاشُ قُدُقًا تَشْتِي بُلْدُرُ بُلْدُرُ اَتِي бу л д у р - бу л д у р : т а ш қ у д у қ қ а т ў ш т и , бу л д у р - бу л д у р э т т и — қудуққа тош тушди, булдурибулдури товуш чиқарди.

بُلْدُرُ бу л д і р — бултур (ўтган йил).

بُلْغَارُ Бу л ғ а р — турк шаҳарларидан машҳур бир шаҳар.

تَلْفِيرُ т у л ф і р — парда. Хотинлар пардаси. Бунини ипакли газмоллардан ишланади.

جَلْدِيرُ جَلْدِيرُ: اُقُ كِشْتَا جَلْدِيرُ جَلْدِيرُ اَتِي ч а л д і р - ч а л д і р : а қ к і ш - т а ч а л д і р - ч а л д і р э т т и — ўқ ўқдонда „шалдир-шулдир“ этди. Қуруқ хашакка шамол текканда чиқадиган товушга ҳам шу сўз қўлланади.

جَمْغُرُ јағмур — шалгом. جَمْغُرُ Јағмур талаффузи ҳам бор. Бунда غ ғ билан م м ўрин алмашгандир.

سِرْكَرُ с э р к а р — йултўсар, ўғри (қарлуқча).

قَنْدِيرُ қ а н д і р — ошлашга ярайдиган тери, гўштдан шилиб олингандан кейин гўшт устида қолган юпқа пўст.

كِسْتَرُ к э с т а р — сопол (ум тилида).

كشمير K ä ш м і р — турк мамлакати чеккасидаги бир ша-
ҳар. Уни худо ёрлақагур Сулаймон пайғамбар қур-
ган эди.

مندار м а н д а р — дарахтларга ўралиб, кўпинча дарахт-
ни қуритадиган ўсимлик, ишқ печак (ўғузча).

بردز б у р д у з — полиз, боғ, бўстон. Бу сўз асл турк-
ча эмасдир.

بلدیز б а л д і з — хотиннинг сингиси. Эрининг сингли-
сига балдиз дейилмайди, сингил дейилади.

ترماز т а р м а з — бодринг.

قوتسوز қ у т с у з — иши орқасига кетган одам. Мақолда
шундай келган: قوتسوز قلعغا كرسا قۇم ياغار — бахтсиз қудуққа кирса
қум ёғар. Суви қурийди. اذا اقبل اقبل واذا ادبر ادبر.
ибораси каби.

قرقیز қ і р қ і з — бир турк қабиласи, қирғиз.

قلبزладې қ а л б у з — бир ютум, бир луқма нарса. قلبزладې
қалбузладі нэцні — нарсани қултумлади, ютди.

قندوز қ у н д у з — қундуз; сув ити, қундуз.

قندوز قيرې қ у н д у з қ а ј р і — қундуз ҳайвонининг мойги-
дан олинадиган дори.

كندوز к у н д у з — кун ёруғи, кундузи.

مندوز м у н д у з — аҳмоқ одам. Мақолда шундай келган:

نجا مندوز ارسا ايش اذكو
نجا اكرې ارسا يول اذكو

Häçä munduz ärsä äsh äzgü,

Häçä ägri ärsä jol äzgü.

Ёлғизликдан кўра қанча аҳмоқ бўлса ҳам, ҳамроҳ
яхши. Чўлда боши оққан томонга кетгандан кўра,
қанча эгри, қинғир-қийшиқ бўлса ҳам, йўл яхши.
Чунки [йўлсиз мақсадга етиб бўлмайди] йўл орқа-
лигина мақсадга етилади.

مندوز м у н д у з : مندوز اقرې мундуз ақін — оқувчи сел.

مندوز м у н д у з : مندوز يربغا ات мундуз јоріға ат — ёлғиз-
йурғаси бор от, чопишда тенги йўқ от.

بيچغاس б і ч г а с — одамлар орасидаги ваъда, ванд. Шеърда:
шундай келган:

بيچغاس بيتك قزلر اندكى يما برونرلر
خاندن بست تارلر بسمل جمل تركشور

Бічғас бітік қілулар,

Эндкә Јама бәрурләр,

Хандан басут тиләрләр,

Басмил чумул тиркәшүр.

Якобу жангига ҳоқонни ёрдамга чақириб айтади.
Бизнинг одамлар подшога қаршилик қилмаслик
учун муоҳада ёзадилар. Ҳозир Басмил ва Жумул
қабилалари биз билан урушмоққа йиғилдилар.
Ҳоқон уларга етишди, ҳатто уларнинг қонларини
тўкди ва асир қилди.

[Келишув — аҳднома ёзишди, қасам билан (би-
тимни) мустаҳкамлайдилар. Хондан ёрдам истай-
дилар. Басмил, Жумуллар (жангга) тўпланишди].

Э с л а т м а. بسمل сўзи бу ўринда икки хил берилди. Китобда
шаклида учрайди. Лекин унинг тўғриси بسمل басмил дир.
Шунинг учун транскрипцияда унинг тўғри шакли (басмил)
олинди.

بگميس б ё к м ё с — шинни (ўғузча).

قَرَباسْ آرُ қ і р б а с ә р — бошининг сочлари тўкилиб, бошқа чикмайдиган бўлиб қолган киши.
 يَرَباشْ اِبشْ | у р б а ш і ш — чувалган иш. Учини билиб бўлмас даражада чалкашиб кетган иш.
 بَتْرشْ سَوْفْ батрушсув — лойқа сув. Хаамири кўпайиб, суви озайган хаамир овқатга ҳам бу сўз қўлланади.
 بُلغاشْ булгаш — етиб келган душман хавфидан одамлар орасида қўзғалган шов-шув, ваҳима.
 تَرگاشْ т і р г а ш — ариқчалардан келиб, водида тўпланиб қолган кўлмак сув.
 جَلْبشْ چ ул бу ш — кийим ва қўлларга теккан мева шираси.
 سَرْمشْ с ар маш — бир нарсанинг бир нарсага ўралиши, аралашиши. Бирон қўзғолон натижасида одамларнинг баъзиси баъзисига аралашишига سَرْمشْ بُلْدې армаш болди дейдилар.
 سَفشْ суwсуш — буғдой сувининг, шароблик қуввати кетгандан кейинги сувлик ҳоли. Сув қўшилган айронни ҳам шу ном билан аталади.
 قَتْلشْ қ ат л і ш — сувларнинг қулоқ бошида қўшилиши. Бунга سَوْفْ قَتْلشْТИ суw қатлшті — дейлади.
 قَتْمشْ Қ ат м і ш — эрлар исми.
 قَرْتشْ қ і р т і ш — одам ва бошқа нарсалар юзининг ранги. كَرْتكَلْگْ قَرْتشْلغْ كَشِي — кўрүкүк қіртшліг киши — юзининг ранги чиройлик одам. | 3р қ і р т і ш і — ер қобиги, юзи. Лекин бу сўз ҳар нарсанинг ҳам юзига нисбатан қўлланавермайди.
 قَرغشْ қ ар г і ш — қарғиш, лаънат. تَنكِرْ قَرغشْ اَنكْ اَزْا تэнкри қарғиші анің ұзә—худонинг лаънати унги (бўлсин). Бу сўз баъзан сифат маъносида ҳам қўл-

ланади. قَرغشْ كَشِي қарғиш киши — лаънатланган, малъун киши.
 قَلدشْ қ ол да ш — яқин. Бу сўз кўпроқ катталарнинг бо-лаларига қўлланади.
 كِرْدشْ к і р д а ш — бир ҳовлида турувчи қўшни.
 بَرْباغْ бурбағ — ишни кечиктириш, кейинга суриш.
 بَرِقشْ б і р қ і г — от ва эшакларнинг бурнидан нафас олиш билан хириллаши, пишқириши. اَتْ بَرِقشْ ат бірқі-гі — от пишқириши.
 بَرِقشْ бурқуғ — тери ва бошқаларнинг йиғилиб қолиши.
 بَشلاغْ б а ш ла г — бўш, бекор, ташландиқ. بَشلاغْ نَانْگْ башлағ нән — ташландиқ нарса. بَشلاغْ يَلْقې بَشلاغْ јілқі — бўш, бойланмаган, ўз бошига юрган ҳай-вон.
 بَغشْ б і г р і г — тиқиб тўлатилган қоп ва меш.
 تَبلاغْ та б ла г — розилик, мувофиқ топишлик. بُو اِبشْ دا تَبلاغْ бу ішта сәннің таблағіц барму — бу ишда сенинг розилигинг борми.
 تَبزوغْ та б зу г — топишмоқ. تَبزوغْ تَبزوغْ تَبزوغْ табуз-дīm — мен ундан бир топишмоқни сўрадим.
 تَتسوغْ т у т су г — васият; مَن اَنكُرْ تَتسوغْ تَتسوغْ мән аңар тутсуғ тутуздīm — мен унга васият қилдим.
 قَرْتغْ т ар т і г — эгар қайиши.
 قَرْتغْ т ар т і г — хон ўзида пайдо бўлган бир иш учун атрофдагиларни чақириши, тортиши. بَكْدنْ تَرْتغْجِي بَكْدنْ бэгдән тартігчі кәді — бекнинг чақирувчиси келди, демакдир.
 تَرْتغْ т у р қ у г — ишда уялиш. اَلْ مَنْدنْ تَرْتغْ بَلْدې ол мән-дән турқуғ болди — ўзядан ўтган бир иш учун у мендан уялди.

تُغْرَاغُ туграғ — хоннинг муҳри (ўғузчадир). Турклар билмайдилар, мен ҳам бу сўзнинг аслини билмайман.

تُغْرَاغُ туграғ — шоҳ томонидан жанг вақтида аскарларга берилиб, тинчликда қайтариб олинadиган от.

تِلْدَاغُ тилдағ — бұхтон, туҳмат. اَلْ اَنْكَرَ تِلْدَاغُ قَلْوَرُ ол аңар тилдағ қилур — у унга бұхтон қилади. Бу сўзнинг форсичаси بَهَانَةٌ баҳона²³⁵ дир.

تَغْسُغُ тугсуғ: كُونُ تَغْسُغُ кун тугсуғ — кун чиқиш, шарқ.

بَتْسِغُ батсiғ: كُونُ بَتْسِغُ кун батсiғ — кун ботиш, ғарб.

تَلْقِغُ талқiғ — тоғларнинг туташган, учрашган ери.

تَلْقِغُ талқiғ — ишда сусайиш, кейинга силташ.

تَمْلِغُ тумлiғ — совуқ, совиш. Шеърда шундай келган:

تَمْلِغُ كَلْبٍ قَبْسَدِي قَتْلُغُ يَانِغُ تَبْسَدِي
قَرَلْبُ اَزُنُّ يَيْسَدِي اَتَّيْنُ اَشْبُ اَمْرِشُورُ

Тумлiғ кәлиб қапсадi,
Қутлуғ јајiғ тәпсәдi,
Қарлаб ажун јапсадi,
Эт јiн ушуб әмрiшүр.

Совуқ келиб ҳамма ёқни қошлади. У баракатли ёзга ҳасад қилиб, қор ёғдирди. Қор бутун ерни қошлай деб қолди. Кишининг баданлари увишиб қалтирайди, гўё баданда чумоли юрганга ўхшайди. [Совуқ келиб қошлади. Қутлуғ ёзни ҳайдади. Қор дунёни қошлаб олди. Кишининг баданлари увишиб қалтирайди.]

²³⁵ Текстда шундай, аммо арабча изоҳга тўғри келмайди; эҳтимол коғиб хатоси билан بُهَانٌ ўрнига بَهَانَةٌ ёзилиб қолган бўлса,

Бу ердаги تَمْلِغُ тумлуғ сўзининг асли تُمُ тумдир. بُلُوكُ يَزِي تَمْلِغُ бiуқ јузi тумлуғ — ўликнинг јузi совуқ. Ўлгандан кейин яқинлар ҳам ундан јузларини ўгирадилар.

سِرْتِغُ сiртiғ — сезиш, пайқаш. Сўзловчининг сўзидан ҳаммасини эмас, баъзи мақсадларни сезиб олиш. مَن بُو سُوْرَدَنْ سِرْتِغُ بُلْدِمُ мән бу сөздән сiртiғ болдiм — мен бу сўзнинг моҳиятини, сирини сезиб олдим, демакдир.

سَجَلِغُ сачлiғ: اَرُ سَجَلِغُ ар — сочлик одам, сочи ўсиқ одам.

سَرْسِغُ сарсiғ — сассиқ, ёқимсиз, қўпол. سُوْرُ سَرْسِغُ сарсiғ сөз — сассиқ ва дағал сўз. Қўпол иш ва қўпол юришга ҳам бу сўз қўлланилади.

سِزْلاغُ сiзлағ — тиш зирқираши. Совуқ сув ичганда, музни тишлаганда бўладиган ҳол.

سِғْزiғُ сiғзiғ — махси тикишда чок орасига қўйилadиган чарм.

سِғْзiғُ сiғзiғ — икки нарса орасини бирлаштириш.

سِғْزَاغُ сiғзағ: تَيْشُ سِغْزَاغِي тiш сiғзағi — тиш орасидаги очиқлик.

سَاغْلِغُ сағлiғ — саноқли нарса. Асли سَاغْلِغُ дир.

سُوْلاغُ суwлағ — сув йўли, молларнинг сув ичадиган жойи.

سُوْلاغُ суwлағ — бир жой номи.

قَتْلُغُ қутлуғ: نَانِكُ قَتْلُغُ نانiк қутлуғ нәң — ҳар бир муборак нарса. Эркак кишилар ҳам шу исм билан аталади.

قَرْشَاغُ қаршағ — тўн кенглиги. اَنْكُ قَرْشَاغِي كُوْرُ аниң қаршағi кўр — унинг чопонининг кенглигини кўр.

قُرْشَاغُ қ у р ш а ғ — белбоғ, боғ, урама. *قُرْشَاغِي* эв
 қуршағи — юнгдан тўқилган, ўтов устини боғлана-
 диган жияк. Ўтов жияги, арқони.
 قِشْلَاغُ қ і ш л а ғ — қишланадиган жой. *قِشْلَاغُ*
 өз көз эр қишлағ — ўз ишини ўзи қилиб, бошқа-
 га топширмовчи одам. Тоғдаги кунгай томонга
 жойлашган одам кабидирким, у ерда ўт кўп, қор
 оз бўлади. [У ерда экин яхши битади].
 مَان قِشْلَاغُ М а н - қ и ш л а ғ — ўғузлар мамлакатидagi бир ер номи.
 قِشْلَاغُ қ у ш л а ғ — қушлар кўп бўладиган жой. У ерда
 ов қилинади.
 قَرَقَاغُ қ а р қ а ғ — ўтсиз ва сувсиз жой, қақроқ.
 قَلْسِيغُ اَرُ қ у л с і ғ э р — қилиқлари қулга ўхшаган, қулси-
 мон одам.
 زُزْدَاغُ н і ж д а ғ — қайроқ тош (икки жағ орасидаги з
 ж ҳарфи бўлади.)
 بَاتْرُقُ б а т р а қ — учига махсус ипаклик осилган ёғоч-
 ки, аскар жангда шу билан ўзини белгили қилади.
 بُوچْغَاقُ б у ч ғ а қ — Ер қутри (глобус ва картада ернинг
 ўртасидан кесиб ўтган чизик), шундан олиб *بُوچْغَاقِي*
 Ўр бучғақ — ер қутри дейилади.
 بُوچْغَاقُ б у ч ғ а қ — бурчак ва шунинг кабилар.
 بُوچْغَاقُ б у ч ғ а қ — сўйилган мол почаларининг териси.
 Ундан оёқ кийими, чорик ишланади.
 بُوخْسُقُ б о х с у қ — асирлар ва жиноятчилар бўйнига со-
 линадиган темир занжир, кишан. Бу сўзнинг *بُوخْسُقِي*
 боғсуқ талаффузи ҳам бор. Бунда *خ* (х) билан *غ*
 (ғ) алмашинади. Арабча *عَنْزَرٌ، عَنْزَرٌ* каби.
 اَخْسَقُ بُوخْسُقُ а х с а қ - б у х с а қ — оқсоқ ва чўлоқларга жуфт

ҳолда *اَخْسَقُ بُوخْسُقُ* ахсақ-бухсақ дейилади. Ҳар
 иккиси қўшиб айтилади.

بَادْرُقُ Б а д р у қ — эрлар исми.

بَارْجُقُ Б а р ј у қ — Афрасиёб бино қилган шаҳар. У *بُخْتُ*
بُخْتُ Бухтун Нассар ўғли *بَيْرُنُ* Байзани шу ша-
 ҳарга қамаган эди²³⁶.

بُورْچَاقُ б у р ч а қ — лўвия.

بُورْچَاقُ б у р ч а қ — дона, тер донаси. *تَرُ بُوْرْچَاقُلَانْدِي* тэр
 бурчақланди — тер донанди, дона-дона тер чиқди.

بُوزْلُقُ б у з л у қ — музхона. Муз сақланадиган жой.

بَسْرُقُ б а с р у қ — оғир нарсалар, босирик. Мақолла
 шундай келган:

يِيرِ بَسْرُقِي تَاغُ. بُونُ بَسْرُقِي بَاК

Ўр басруқ — тағ,

Бузун басруқ — бэг.

Ернинг оғирлиги тоғ билан, халқнинг оғирлиги
 беклар билан. Бу мақол Ер тоғ билан тинч тура-
 ди-ю, халқ беклар билан тинч туради, чунки улар
 йўлга соладилар, деган маънода қўлланади.

بَشْتُقُ اَرُ б а ш н а қ э р — совутсиз, қуролсиз, қалқонсиз,
 бошқасиз яланғоч киши.

بَشْمُقُ б а ш м а қ — тўпик (ўғузча).

بَغْمُقُ б о ғ м а қ — кўйлак боғичи.

بَغْمُقُ б о ғ м а қ — бўйин тумор. Тилла ва бошқа нарса-

²³⁶ I том, 318-бетда бу сўз Байзан тарзида берилган. Тарихий асарларда
 бу сўз батзан, байзан, бажзан шаклларида ҳам учрайди. Бу ерда Маҳ-
 муд Кошғарий Бухтун Нассарнинг қамалиш сабабини кўрсатмаган. Тарихий асар-
 лар маълумотида кўра, у Афрасиёб қизи билан яширик алоқа қилган экан.

лардан ясалиб, ҳар хил қимматбаҳо тошлар ва марваридлар қадалган, келинларнинг бўйнига тақадиган зийнат асбоби.

بَلَّحِيَّيْ балчиқ — балчиқ, лой (ўғузча).

بُلْغَاقْ булғақ — душман келишидан одамлар орасида пайдо бўладиган шовқин-сурон.

بُلْغَاقْ Булғақ — эрлар исми. Шеърда шундай келган:

بُلْغَاقْ اُكْشُ بُلْسَا قَجَنْ بِلِكْنَكْ بِتَارْ
بُنْكَشَقْ تَلِيمْ سَيْرَبْ اَنِي كَمَعُقْ قَتَارْ

Булғақ **б**гүш болса, қачан **б**ілгіц **ј**этәр,
Јаңшақ **т**әиім сајраб анї тамғақ қатар.

Халқда фитна кўпайса, ақл озаяди ва тўғри йўлни тополмай қолади. Беҳуда сўзлар кўпайиб кетса, оғиз қуриб, жағ қайишади. Бу мақол. ўйлаб сўзлашга ундалиб айтилади.

تُبْرَاقْ тубрақ — тупроқ.

تَبْلُوقْ таблуқ — ер ёрилиши.

تَتَغَاقْ тутғақ — душманнинг олдинги айғоқчиларини қўлга олиш учун кечаси кезувчи айғоқчи отряд.

تَارْتُوقْ Тартуқ — Яғмоларнинг бир шаҳарининг номи.

تَارْغَاقْ тарғақ — тароқ.

تُرْلَاقْ турлақ — ҳар бир ориқ ҳайвон; одам улғайиб заифлашганда ҳам **т**урлақ дейилади.

تَرْمَاقْ тармақ — йиртқич қуш ва ҳайвонлар тирноғи.

تَرْمَاقْ тармақ: قَرْغَاقْ تَرْمَاقِي қарғақ тармақі — бир хил ўсимлик номи.

تُرْلُوقْ тузлуқ — тузлуқ, туз идиши.

تَغْرَاقْ туғрақ — бобил толи.

تَغْرَاقْ اَرْ тўғрақ эр — чаққон, ғайратли одам. Шеърда шундай келган:

اُغْرَاقْ اَرِي تَغْرَاقْ يَمِي اَنْكْ اُغْلَاقْ
سُونِي اَزَا سَغْرَاقْ يِيرِي تَقِي اُغْلَاقْ

Уғрақ эри тўғрақ **ј**әми анїң оғлақ,
Сүти **ү**зә сағрақ **ј**әри тақі ағлақ.

Уғроқларнинг одамлари ғайратли, уларнинг ейдиган овқатлари углоқдир. Қимиз тоғоралари устидан коса аримайди. Қолбуки, ерлари қурғоқ, унумсиздир. Уларнинг мардлиги, сахийлиги мақтарлидир.

تَغْسَاقْ туғсақ — бева хотин. Кўпинча **т**ул

туғсақ равишида икки сўзни қўшиб қўлланади.

تَغْرَاقْ тағрақ — тезлик. **т**ағрақин **к**әл —

тезлик билан кел. Бу сўз сифатдош вазифасида ҳам қўлланади. **т**ағрақ **и**шчи — тез ишлайдиган ишчи каби.

تَغْلُوقْ тоғлуқ — тўқлик.

تَغْلُوقْ туғлуқ — кал, бошидаги туки йўқ киши. Шохсиз ҳайвонга ҳам бу сўз қўлланади.

تَلْغُوقْ талғуқ — мих. У кетмон ва бел дасталарини мустаҳкам тутиш учун қоқилади.

تُمْشُوقْ тумшуқ — қуш тумшуғи.

تَمْغَاقْ тамғақ — томоқ, бўғиз.

جَحْشَاقْ **ј**ахшақ — тоғ чўққиларидаги тошлоқ жой. Мақолда шундай келган:

جَحْشَاقْ اَزَا اَتْ بُلْمَاسْ
جَقْرُوقْ بِلَا اَفْتْ بُلْمَاسْ

јахшақ **ү**зә от болмас,
јақрақ **б**илә ушут болмас.

Тоғлар чўққисидаги тошлоқларда ўт бўлмайди. Шунингдек, калларда уят бўлмайди.

جَحْشَاقُ Jaxshaq — қуритилган мева. Ўрик, узум ни бошқаларнинг қуритилгани (қарлуқча).

جَارْ جَرْمَقُ Jarjarmaq — кичик болалар; бу иккала сўз бирликда ишлатилади.

جَامْرَقُ Jamraq: جَارْ جَرْمَقُ Jarjarmaqning бошқа бир шакли.

جَاغْرُقُ Jағруқ Jағр — тепилган қаттиқ ер.

جَحْمَاقُ Chamaq — ўт ёқиш учун ишлатиладиган чақмоқ тош. Бу сўз ҳам масдар, ҳам отдир. Арабча جَمَدُ السُّمَّاءُ сўзидан جَمَدُ السُّمَّاءُ сўзидан жамд сўзи ясалгани каби.

جَلْبَقُ Jalbaq — ифлос, кир. جَلْبَقُ اِبْسْ Jalbaq ёш — прилаш иш, чалкаш, чигал иш.

جُمُغُقُ Jumuguk — оёқлари ва тумшуғи қизил, қанотлари оқ парли қарға. Ўғузлар غ (ғ) ни тушириб جُمُغُقُ чумуқ дейдилар. Ҳар бир غ (ғ) ли отларда ёки тўрт ҳарфли ك (к), غ (ғ) ли сўзларда ҳам, ك (к), غ (ғ) ни туширадилар.

جُمُغُقُ Jumuguk — чақимчи. جُمُغُقُ اَرْ Jumuguk эр — ёлғончи ва икки юзлама киши.

بَشَاقُ Bashaq — икки соннинг тепа қисми.

سَبْلِقُ Sablīq — қилич ва пичоқлар сонига яроқли нарса. Ҳар нарсанинг дастасини سَبْلِقُ саплиқ соплик дейилади.

سَجْجَاقُ Kishi Saggiyāq — молларни сочадиган одам.

سَجْجَاقُ Saggiyāq — чичқоқ. Бу сўз қондадан четдир. Қондага кўра, охирги ق (қ) ўрнида ن (н) бўлиши керак эди, чунки ишнинг кўп мартаб бўлишини

билдирувчи сифатлар охири ن (н) билан тугайди. اَزَاغَانْ oзган ат гапидаги اَزَاغَانْ oзган сўзи اَزَاغَانْ oзаган — ҳаммадан ўзиб кетадиган маъносидадир.²³⁷ اَلْ اِبْسْ قِلْغَانْ اَلْ ол ёш қилган ол — у кўп иш қилувчи каби.

سُسْغَاقُ Susyāq — сув ва сув каби нарсаларни ботириб оладиган асбоб. Қарлуқ, қипчоқ ва бутун кўчманчилар тилида шундай.

سُغْدَاقُ Sugdayāq — Баласоғунга жойлашган бир қавм, улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги сугддан бўлиб, кейин турклашиб кетган одамлар.

سَغْرَاقُ Sağraq²³⁸ — сув ва бошқа нарсалар ичиладиган идиш, коса. سَاغْرَاقْ قَا تَكْبِرْ sawīn sağraqqa tēgīr — ширин сўз билан одам шоҳлар косасидан сув ичади, яъни улар ҳурмат топади.

سِيرْمَاقُ Sirmāq — эшакнинг тўқими.

سُغْنَاقُ Sugnayāq — ўғуз шаҳарларидан бири.

سَاغْلِيقُ Sağlıq — боқиш, аслида соғишдир (ҳайвонлар ҳақида).

سُغْلُوقُ Sugluq — дастрўмол.

سَاغْلِيقُ Sağlıq — ишда ҳушёрлик, айғоқлик.

سُغْلُوقُ Sugluq — суқлик. Овқат, мол ва бошқалар устида оч кўзлик.

قَبْغَاقُ Qabğaq — қопқоқ.

²³⁷ Бу ерда Маҳмуд Кошғарий I том, 135-бетда берган қондасини унутганлар. У ерда шундай ёзган эди: ишнинг кўп марта ишланганини билдирувчи сифат сўзларнинг охири қондага кўра н билан тугайди. Кўпчилик ўғуз ва қипчоқлар шундай сифатлар охиридаги ن (н) ни ك (к) га алмаштирадилар. Шунга кўра, бу сўз ўғузчадир.

²³⁸ Сағрақ сўзи изоҳида бир оз аниқсизлик бор. Мақолдаги маънога кўра, сағрақ шоҳларга хос косадир. Биз ўзинча қолдирдик.

قَبَجَقْ қ а п ч а қ — сув (ариқ) тармоқларининг бир-бирига бирлашадиган, тўқнашадиган жойи.

قَدْرَقْ қ а д р а қ — тоғнинг букилган, сойлик жойлари.

قَتَّ قَدْرَقْ қ а т — қадрқ — букри ва эгри нарса.

قُدْرُقْ қ у д р у қ — бутун ҳайвонларнинг қуйруғи, думи.

آتُ قُدْرُقِي قوٰى قُدْرُقِي қ о 1 қ удруқі — қўй қуйруғи. ат қуэруқі — отнинг думи.

Шеърда шундай келган:

قُدْرُقْ قَتِّعْ نَكْدِمِزْ تَنْكِرْبِكْ اُكْشِ اُكْدِمِزْ
كَمْشِبْ اَنْعِ نَكْدِمِزْ اَلْدَبْ يَنَا قَجْتِمِزْ

Қудруқ қатіғ тўгдіміз,

Тэиріг өгүш өкдіміз,

Кэмшіб атіғ тэкдіміз,

Алдаб јана қачтіміз.

Отлар думини қаттиқ қилиб тугдик, тангрига кўи ҳамд ўқидик, яъни кофирларга ҳужум қилишда такбир ўқидик. Узангига қаттиқ босиб ҳужум қилдик, орқамиздан эргашинглар деб, уларни алдаш учун қочганга ўхшаб чекиндик.

قُدْرُقْ қ у д р у қ — қуш қудруқі — қуш қуйруғи. Мақолда шундай келган:

تَقْمُ يَرْبُ قُدْرُقْنَا بِجَكْ

Тоқум* јўзуб қудруқта бичак сима — мол терисини шилиб олингач, думида пичоқни синдирма.

Бу мақол қуйидаги арабча мақолга ўхшайди:

شَوٰى اَخَوَكْ حَتٰى اِذَا اَنْضَجَ رَمَدٌ

قُدْرُقْ қ у д р у қ — қуйруқ (орқа йўлдан киноя). قُدْرُقِي

қ удруқі отгән кіші — орқа йўли кенг киши.

قَرَسَاقْ қ а р с а қ — тулкилар жинсидан бўлган бир ҳайвон. Унинг оқ, ўсиқ почасидан пўстин қилинади.

قَرَلُقْ қ а р л у қ — турклардан бир гуруҳи. Улар кўчманчи бўлиб, ўғузлардан бошқа, улар ҳам туркмандир.

قُرْلُقْ қ у р л у қ — қимизни пишитиш учун ишлатиладиган идиш; меш.

قَرْنَاقْ Қ а р н а қ — ўғуз шаҳарларидан бири.

قَرْنَاقْ қ а р н а қ : قَرْنَاقْ اَرُ қ арнақ эр — қорни катта киши.

قَرْنَاقْ қ і р н а қ — жория, чўри. Ябоку, қой, жумул, басмил, ўғуз, ямоқ ва қипчоқлар сўзи.

قِرْلَاقْ қ і з л а қ : كَتِي قِرْلَاقْ кōтi қізлақ — қизилиштон. Унинг думи қизил бўлади.

قِسْرَاقْ қ і с р а қ — ёш байтал. Ўғузларча ҳар қандай байтал. Мақолда шундай келган:

قَبِزْ بَرَلَا كُرْشَمَا قِسْرَاقْ بَرَلَا بَرِشَمَا

Қіз бірлә кўрәшмә, қісрақ бірлә јарішма —

Қиз билан ўйнашма, чунки улар кучли ва сени енгади, ёш қисир биялар билан пойга қилишма, у айғирдан кўра кучлидир, у ҳам сенинг устингдан ғалаба қилади (сени енгади). Бу мақол Ҳоқония қизларидан бири Султон Масъуднинг никоҳ кечаси ўз эрини оёғи билан чалиб йиқитганидан кейин ҳоқонийларда юзага келгандир.

قِسْمَاقْ қ і с м а қ — узангининг икки ёнидаги иккита қайиш боғичи. Узанги иккита қайиш орасида туради.

قِسْمَاقْ қ і с м а қ — сиртмоқ, тузоқ.

قَشْلُقْ қ у ш л у қ ²²⁹ — кун чиққандан кейинги вақт (ўғузча).

* يَرْبُ сўзи босма нусхада يَرْبُ тараида янглиш кетган экан, Басим Атлаий тўғрилаган. Биз ҳам шу асосда тўзатдик.

²²⁹ Бу сўзда бир оз аниқсизлик бор. Биз ўзича бердик.

قَشَلِقْ қ і ш л і қ — қишлик уй; қиш учун тайёрланган ҳар бир нарса.

قَشَاقْ қ уғ ш а қ : قَشَاقْ نَانِكْ қуғшақ нәң — ҳар бир бӯш, занф, суст нарса.

قَشَاقْ қ і ф ч а қ — туркий қабилалардан бири.

قَشَاقْ Қ і ф ч а қ — Қашқар яқинидаги бир жой номи.

قَلْبَاقْ Қ у л б а қ — турклардан бир тақводор киши исми, у Баласоғун тоғларида яшар эди. Айтишларига кўра, у қўли билан катта қора тошга تَنَكْرِي قَلْبِي تәдри қулї қулбақ деб ёзса, оқ хат ёзилар,

агар оқ тошга ёзса, қора хат пайдо бўлар эди.

Унинг излари ҳалигача ҳам турибди, дейдилар.

قَلْتِقْ қ а л т у қ — ёввойи сигирлар шохи. Унинг ичи ковак қилинади-да, қимиз ва бошқа нарсалар ичилади.

قَلْتِقْ қ о л т і қ — қўлтиқ.

قَلْتِقْ қ і л т і қ — бош кепаги, қипиғи.

قَمَاقْ қ а м ғ а қ — бўйи баланд, барглари нозик бир ўт, уйнинг очиқ жойларига солинади.

قُمَاقْ қ у м л а қ — қипчоқ ерларида ўсадиган печакка ўхшаган бир ўт. Уни асалга аралаштириб, ичимлик қилинади. Бу ўт кемага тушиб қолса, денгиз тўлқинланади ва кема чайқалиб, ундаги одамлар ғарқ бўла ёзадилар.

قَنْجِقْ қ а н ј і қ — урғочи ит, қанжиқ.

مَنْجِقْ м у н ч у қ — минчоқ, қимматли тошдан қилинган маржон.

مَنْجِقْ м у н ч у қ — от бўйнига тақилувчи минчоқ, қимматли тош, шер тирноғи ёки тумор.

مَنْجِقْ м а н ч у қ — эгарга осиладиган нарсалар; тўрва ва бошқалар.

مَنْغَانْ м у н ғ а н : مَنْغَانْ كِشِي мунған кіші — эзма ва беҳуда сўзловчи киши.

بُرْجَاقْ б у р ч а қ — одамнинг кокили; отнинг ёли.

بِتْرِكْ б і т р і к — тиллик, хотинлар тиллиғи.

بِتْرِكْ б і т р і к — писта (арғуча).

بِسْتِكْ б і с т і к — йигириш учун мўлжалланиб айрилган бир бўлак пахта (чигилча).

بِسْتِكْ б і с т і к — пилта (арғуча).

بُكْسَاقْ б ў к с а қ — хотинлар бўксаси билан қўйни орасидаги ер (у ерга зийнатли тумор тақадилар).

بُكْسَاقْ б ў к с а қ — бўкса, кўкракнинг юқори қисми.

تُتْسُكْ т у т с у к : تُتْسُكْ كِشِي тўтсўк кіші — кек сақловчи киши, душманлик ва адоват қилувчи киши.

تَخْچَاقْ т ă х ч а қ — Чин ипакли газмолларидан бир хили.

تُورْبُكْ т у р б у қ — ўроқ, ранда; чопқи. Уни تُورْبُكُو тўрибкў ҳам дейдилар.

تُورْلُكْ т ă р л і қ — жазлиқ. Эгар остидан қўйиладиган наमत.

قَچْ تُورْلُكْ نَانِكْ қ а ч тўрлўк нәң — ҳар хил нарса. قَچْ تُورْلُكْ سَوْزْ اَيْدِيمْ қ а ч тўрлўк сўз айдим — неча турли, ҳар хил сўз сўзладим.

تُورْمَاقْ т у р м а қ — тухум ва гўштдан тайёрланадиган овқат.

تُورْنَاقْ т і р н а қ — одамларнинг йиғилиш жойи. Чунончи, бирон маслаҳат хусусида тўпланадилар.

تُوشْلُكْ т у ш л ў к : تُوشْلُكْ اَوْزِي тўшлўк узи — сафарга кетаётган кишининг тун охирида дам олиш учун қўниши.

تَكَرُّكُ t ə r ā k — тугарак, атроф. قُدُغُ تَكَرْكِي قۇزۇغ تەگ-
 rāgī — қудуқ теваараги.
 تَكْلُكُ t ʉ r l ũ k — күзи ишдан чиққан күр киши. تَكْلُكُ
 تۈگۈك تۈگۈك كۆزۈك — күзи күрмовчи киши.
 تَقْلُكُ t ʉ w l ũ k — хийлакор, фирибгар, алдамчи.
 چَاكْرَاكُ ч ʉ k r ā k : چَاكْرَاكُ قَابَا ч ʉ k r ā k қаба — қуллар
 киядиган ва жундан туқилган бир хил кийим.
 چَارَلِيكُ ч ʉ r l i k : كۆزۈي چَارَلِيكُ көзі чәрік — заиф күзлн
 одам, у ёруғликдан күра қоронғиликда яхши кү-
 ради.
 چَاپَاكُ ч ʉ i p ā k — күз чирки, күз бұқи.
 چَايْداكُ ч i i d ā k — отнинг күкрагига чиқадиган бир яра.
 Ундан йиринг, фасод оқади, сўнг уни доглаб
 тузатадилар.
 سۈرْتۈكُ с ʉ r t ũ k : اِشْلَارُ سۈرْتۈكُ с ʉ r t ũ k ішіәр — суйкала-
 нувчи хотинлар. Ҳар нарсанинг ишқаланишига
 ҳам бу сўз қўлланади.
 سَايْرَاكُ с ʉ z r ā k : سَايْرَاكُ بۈز سَايْرَاكُ б ʉ z — сийрак ту-
 қилган бўз.
 سَايْرَاكُ с ʉ z r ā k : سَايْرَاكُ قَاپۈغ سَايْرَاكُ қапуғ — панжа-
 рали эшик, сурма эшик.
 سۈرچۈكُ с ʉ r ч ʉ k — кечки йигилиш, ўлтириш. Ўғузлар
 چ چ Ҳарфини фатҳали қилиб سۈرچۈكُ с ʉ r ч ʉ k деб
 талаффуз қиладилар.
 سَايْجۈكُ с ʉ i j ũ k — шу ҳозирги султонлар бобосининг
 исми. Улар سَايْجۈكُ سۈ بَاشِي سَايْجۈكُ с ʉ i j ũ k с ʉ башī деб
 аталар эди.
 سَاكْرَاكُ с ʉ k r i k — тоғда сакраб ўтиладиган жойлар.
 سۈكْرۈكُ с ʉ k r ũ k — хотинлар авроти.

كۆپرۈكُ к ʉ p r ũ k — күприк.
 كۆتۈكُ к ʉ t l ũ k — қарғиш. Эй хунаса, эй күт маъносида
 تۆمۈكُ т ʉ m ũ k — доира, чилдирма (ўғузча).
 كۆپچۈكُ к ʉ p ч ʉ k — күпчик, эгарнинг устига кийгизила-
 диган ёпуқ.
 كۆپرۈكُ к i r p i k²⁴⁰ — киприк.
 كۆرتۈكُ к ʉ r t ũ k — ёғочдаги кертик ва кесилган жой.
 كۆرتۈكُ كۆمۈكُ к ʉ r t ũ k к ʉ m ũ k — кертик — кесик,
 кертилган — ёрилган.
 كۆرتۈكُ к ʉ r t i k — нон ва шунга ўхшаш нарсаларни.
 санаш, ҳисобини олиш учун ёғочга қирқиб қўл-
 ланадиган белги.
 كۆرشاكُ к ʉ r ш ā k — тариқ, қўноқларнинг мағзини айириб,
 сув ёки сутга қайнағиб, сўнг устига ёғ қуйиб
 ейиладиган овқатнинг номи.
 كۆزۈكُ к ʉ z l i k — хотинларнинг кийимларига тақиб ўзлари
 билан олиб юрадиган кичкина пичоқча.
 كۆزۈكُ к ʉ z l ũ k — күз оғриганда, шамоллаганда ва нур-
 дан қамашганда от думидан тўқилиб, күзга тақи-
 ладиган нарса.
 كۆسرۈكُ к ʉ s r ũ k : كۆسرۈكُ تۈشاغ كۆسرۈكُ тушағ — отни
 боғлаб қўядиган тушов, кишан.
 كۆврۈكُ к ʉ w r i k — граб дарахти.
 كۆврۈكُ к ʉ w r ũ k — нөғора.
 كۆврۈكُ كۆرۈكُ كۆرۈكُ كۆرۈكُ к ʉ w r ā k : كۆرۈكُ نازك كۆرۈكُ к ʉ w r ā k нәц — канакун-
 жут ва бошқаларга ўхшаш танаси бўш ва ғовак
 ўсимликлар.

²⁴⁰ Бу сўз ҳозир жонли тилда к и п р а к || к и п р и к тарзида қўлланади. Бу
 ўзгариш Навонйдан сўнг бўлган. Навонйда ҳам девондагича: к и р п и к.

Бир боқиб ҳушу хирад наҳдини ғорат қилди,
 Кўзи кофиргина, ул к и р п и г и наштаргина.

كُوشَاكُ кəwšāk : كُوشَاكُ نَانِكُ кəwšāk нэң — юмшоқ нарса. Бу сүз тўнлар каби заиф ва майин нарсаларга ҳам қўлланади.

كُوشَاكُ اَتُ кəwšāk әт — юмшоқ гўшт.

كُوشَاكُ кəwšāk : كُوشَاكُ اَتْمَاكُ кəwšāk әтмәк — яхши хамирдан бўлган нон.

كُوشَاكُ кəwšāk — лойни фўлак қилиниб қуритилган, ёнғоқдан кичик юмалоқ кесак. Уни солқонга солиб отилади. Хўл ҳолида ҳам отиш мумкин.

كُوشَاكُ кəklik — каклик²⁴¹.

كُوشَاكُ اَرُ кəkmäk әр — ҳар хил ишлар пишитиб қўйган, қийинчиликларда пишган одам. Асли كُوشَاكُ кək бўлиб, меҳнат, қийинчилик маъносидадир. Бу сүз сифат бўлиб, қоидадан ташқаридир. Қоидага кўри, сифат كُوشَاكُ кəkmән бўлиши керак эди.

كُوشَاكُ кəmdük : كُوشَاكُ سُنْكُوشَاكُ кəmdük сөнүк — гўшти тозаланган суяк.

كُوشَاكُ кунчүк — чўнтак. Уғузлар كُوشَاكُ кунчәк дейдилар.

كُوشَاكُ Кəнжәк — бир тоифа турклар.

كُوشَاكُ سُنْكُوشَاكُ Кəнжәк сәңир — Тироз яқинидаги шаҳар номи. Бу ер қипчоқлар чегарасидир.

كُوشَاكُ кəндүк²⁴² — хумга ўхшатиб ишланган бир нарса.

Ун ва бошқа нарса солинади (канжакча).

كُوشَاكُ кунлүк — кунбай қилинадиган иш.

كُوشَاكُ اَتْمَاكُ кунлүк јәм — кундалик, кунлик озиқ. Бу сүз кам қўлланади.

²⁴¹ Бу сўзнинг арабча таржимаси: هُوَالْقِيحُ дир. Бунинг маъноси йирингдир. Ҳолбуки, бу мазмун ўзбекчасига тўғри келмайди. Ўзбекча иборига кўра قِيحُ эмас قِيحُ бўлиши керак эди. Бир нуқта хато кетган бўлиши керак.

²⁴² Бу сүз ҳозир ҳам девондагидек ишлатилади.

مَرْدَاكُ мәрдәк — айиқ боласи. Уни اَزْغُ مَرْدَاكُ азīg мәрдәги дейилади. Баъзи бир турклар тўнғиз боласини مَرْدَاكُ تَنْكُزُ тоңуз мәрдәги дейдилар.

مَلْدَاكُ نَانِكُ мәлдәк нэң — бир-бири устига қатма-қат мингашган гардон сўнгаги каби чўзиқ нарса.

بِجْغَلُ бичғил — қўл, оёқ ёрилиши, ер ёрилишига ҳам қўлланади.

بَسْمَلُ басбал — бир тақим ип.

بَسْمَلُ басмил²⁴³ — турк уруғларидан бири.

بِشْغَلُ بَلْقِي بِلْقِي башғил јилқі — боши оқ моллар.

بِشْمَلُ батмул — узун мурч.

بِشْكَالُ бұшқәл — лочира, юпқа нон. Ҳоқонияликларнинг сўзи.

بُغْرُلُ бугрул — тўла идиш, мешларнинг букланиб туриши.

بُغْرَالُ قُوشُ буграл қој — томоғи оқ қўй.

بُكْتَالُ اَرُ буктәл әр — ўрта буйли одам.

بُكْتَالُ اَتُ буктәл ат — орқа сағриси кенг от.

بُكْرُولُ ат — икки биқини оқ от. Шунингдек, ола қўй ва бошқа ҳайвонларга ҳам бұкрүл дейилади.

بَنْدَالُ бандал — бош қисми чўқмоқли ёғоч. Унинг учини ёндириб, кечаси болалар бир-бирларига ўқталиб ўйнайдилар. Бунини اَوْتُ بَنْدَالُ от бандал дейилади. Човган ўйинида ўйналади.

²⁴³ Девонда I том, 28, 30, 393, 399-бетларда, II том, 251-бетда بَسْمَلُ јасмил тарзида берилган, ҳолбуки, бу хатодир. Бу сўзнинг тўғриси басмил эканини проф. С. Е. Малов ҳам ўзининг танқидий мақоласида кўрсатган эди. Зап. коллег. востоковедов, т. III., 215-бет.

تَرْغِيلٌ يَلْقَى ت а р ғ и л ј и л қ и — орқасида сепкилга ўхшаш оқ-қора чизиги бор ҳайвон. Отдан бошқа молларнинг ҳаммасига ҳам бу сўз қўлланади.

تَغْرِيْلٌ ت о ғ р и л — йиртқич қушлардан бири. Бу мингта розни ўлдириб, биттасинигина ейди. Бу сўз эр-каклар исми ўрнида ҳам қўлланади.

تَغْرِيْلٌ ت о ғ р и л — гўшт ва дориворлар билан тўлдирилган идиш (канжакча).

جَشَكَالٌ ч ă ш к ă л — сопол — тош ва унинг саниқлари (канжакча).

سَنْكِلٌ с ă қ и л²⁴⁴ — юздаги сепкил.

سَرْسَالٌ с а р с а л — оқ сичқон жинсидан сувсарга ўхшаш кичик бир ҳайвон.

قَرْتَالٌ ق ا ر т а л ă т — тўғралган гўшт. قَرْتَالٌ ق ا ر т а л қ о ј — оқ-қоралик чипор қўй.

قَرِغْلٌ اَرٌ қ и р ғ и л ă р — ўрта ёшли одам.

قِرْغُلٌ اَتٌ қ и з ғ у л а т — қизилидан оқи кучли ва қора жигар ранглари орасида бўлган бир рангли от.

بَجْكَمٌ б ă ч к ă м — белги нишон. Ипакли нарса ёки ёввойи сигирнинг думини ботирлар уруш кунларида жанг белгиси тарзида тақиб оладилар. Ўғузлар уни парчам дейдилар.

Шеърда шундай келган:

بَجْكَمٌ اَرْبٌ اَتَلْنَا اَغْرِيْ بَقْرًا دَقِيْ تَلْنَا
اَغْرِيْ بَقْرًا اَتَلْنَا قَشَلْرُ كَبِيْ اَجْتَمِرْ

Бăчкăм уруб атлақа,

Ујғур дақі татлақа,

²⁴⁴ Бу сўз илгариларда ҳам сепкил бўлса керак. سَيْكِلٌ (сəпкiл) билан

سَنْكِلٌ (сəнiл) сўзларининг арабча ёзилиш шакли тамом бир. Фақат нуқталарнинг баланд-паст қўйилишидагина фарқ бор.

Оғри јавуз йтлақа,
Қушлар кэби учтiмiз.

Отларга белги тақиб, уйғур итларига, яъни ўғри муттаҳамлар тоифасига қасд қилдик. Қуш учган-дек учиб, уларнинг устига тушдик.

بَجْكَمٌ ب ă ч к ă м — уйнинг шипи.

بَدْرَمٌ б а ă р а м — одамлар орасида шодлик ва кулги.

Гуллар очилган жойларга بَدْرَمٌ ب а ă р а м ј ă р дейилади, яъни ёқимли ер демакдир. Асли нима эканини мен билмайман, чунки мен буни форслар оғзидан эшитдим. Лекин ўғузлар ҳайит кунини كَيْرَمٌ к а ј р а м дейдилар. Яъни шодлик ва ёқимли кун. Демак, улар одатдагича ذ ă з ن ي ى (й)га алмаштирганлар. Ёки ўзи шундай ى (й) ли сўздир. Ёки бу ўзи махсус сўздир.

بِرْتَمٌ б и р т ă м : بَرْتَمٌ بَرْتَمٌ بَرْتَمٌ ол јумушқа бiртăм бардi — қайтишни гўё истамагандек, узоқ вақт мамлакатдан узилиб элчилик учун кетди.

بَغْرَمٌ قَمٌ б а ғ р а м қ у м — эланган қум. Майин қум. Қашқар билан Ёркент ўртасидаги қумликка بَغْرَمٌ قَوْمِي ғ а р а м қ у м i дейилади.

بُخْسَمٌ б у х с у м — тариқ, сўклардан қилинган ичимлик, буза.

تَمْرُمٌ يَغَاجٌ т у м р у м ј и ғ а ч — ямоқчининг иш кундаси ва бошқаларга ўхшаш гирдак қилиб кесилган ёғоч кунда.

تَشْرُمٌ т у ш р у м²⁴⁵ — пишитилган ип коптоги (арғуча).

²⁴⁵ Тузатиш жадвалида бу сўз تَشْرُمٌ т у ш р у м тарзида кўрсатилган. I том, 10-жадвал саҳифаси.

- زُنُكْمُ з у н к м — Чин ипак газмолларидан бир хили.
- سِنْدِرِمُ с і д р і м — қайиш, тиркаш (ўғузча). **سِنْدِرِمُ اِبْتَلِغِ** с і д р і м і ш л і г ь р — ишларни ўзи ишлаб, бошқаларга қилдирмайдиган киши.
- سَرَقِيمُ с а р қ і м — қиров.
- كُتْرُمُ к о т р у м — устига ўтириладиган баланд курси. Супача.
- كُجْرُمُ к о ч р у м — саросималик, ваҳима. Қишлоқ кишиларининг шаҳарга қочиб келишлари маъносида.
- كُتْرِمُ اَتِ к э д р і м э т — теридан ажратилган гўшт.
- كُتْمُ كَسْتَمُ к э с т а м — чақирилмай кечаси келган кишиларга қилинадиган зиёфат.

ҲАРФИ ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- تَرْتَرُ т а р т а р — қумрига ўхшаш бир қуш.
- جُرْجُرُ j у р - j у р — **تَفْسِي اَمَكِي جُرْجُرُ** т ə w ə j ə m i k i j у р - j у р — туянинг эмиги „жур-жур“. Яъни туя соғилганда, сутнинг тоғорага „жир-жир“ лаб тушиши.
- قُرْقُرُ қ у р - қ у р : **قُرْنُ قُرْقُرَاتِي** қ а р і н қ у р - қ у р э т т і — қорин „қур-қур“ этди, қорин қуриллади (ғулдиради).
- سُكُنُكُ с у к - с у к — юлғун дарахти (яхши ёнадиган ёғоч).
- سُمْلِمُ اَتِ с у м л і м т а т — туркча билмайдиган форс. Умуман туркча билмайдиган кишиларга **سُمْلِمُ** сумлім дейилади.
- كُورْكُمُ к у р к у м — заъфарон. Бу сўзда арабчага ўхшашлик бор. Араблар ҳам уни **كُورْكُمُ** кўркүм дейдилар.
- Шеърда шундай келган:

بَكَرْزِ اَتِنِ اَرْغَرِبْ قَدْغُو اَنِي تَرْغَرِبْ
مَنْكَرِي يُزِي سَرْغَرِبْ كُورْكُمُ اَنْكَرُ تَرْتَلُوْرُ

Бэгләр атін аргуруб,
Қазғу ані турғуруб,
Мэнзи јүзи сарғаріб,
Кўркүм аңар тўртўлур.

Афрасиёб ўлимига ачиниб айтади: амирлар отларини чарчатиб келдилар. Қайғу бекларни оздирди, юзлари заъфарон сургандек жуда сарғайди.

فَاعِلِلُ ФАОЛИЛ, فَاعِلْلُ ФАОЛУЛ, فَاعِلَالُ ФАОЛАЛ
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- سَرَاغُجُ с а р а г у ч — хотинларнинг бошга ёпинадиган нарсалари, рўмолчалари.
- سِيْپَاقُرُ с і п а қ у р — ем тўрваси. Бу сўзнинг асли **سِيْپَاقُرِي** с і п а қ у р и — икки ёшга тўлган отнинг ем ейдиган жойи, охури.
- قُلَابُوزُ қ у л а б у з — йўлбошчи. **و** (в) **ب** (б) га алмашгандир. Мақолда шундай келган: **قَلْبُنْ قَاَزْ قُلَاوُزْسُوْرُ** қ а л і н қ а з қ у л а в у з * с у з болмас — ғоз тўдалари йўлбошчисиз учмайди. Бу мақол ҳамма ишда узидан кўра йўл биладиганроқ кишига бўйсунишга ундаб айтилган.
- جِجَالْتِي j і j а л а қ — жимжилоқ бармоғи.
- جِجَامْتِي j і j а м у қ — жимжилоқ ёнидаги бармоқ. Буни кам одам билади.
- سَلَامُكُ с о л а м у қ — чапақай киши.

* Бу сўз текстнинг ўзида якки хил берилган.

- قَرَاچُقْ Қ а р а ч у қ — Фароб шаҳрининг номи. Бу ўғузлар мамлакатининг номи.
- قَرَامُقْ қ а р а м у қ — қорамуқ (бугдой ва бошқа донлар орасида бўладиган қорамуқ, бегона ўт).
- قَمِجَاقْ қ а м и ч а қ — сувда худди пашша сузгандек чаққон сузувчи қорамтил рангли бир кичик жонивор, сузгич²⁴⁶.
- تُنَارِكْ يېز تۈ н ä р и к | э р — қоронғи ер. Қабр, гурга ҳам тۈ н ä р и к дейилади. اَر تۈ ن ä ر ك ك ا ك ر د ي | э р тۈ н ä р и к к ä кирди — одам қабрга кирди.
- جُمَارِكْ كِشِي | ю м ä р у к к и ш и — кўзи хира ва кўзидан ёш оқиб юрадиган киши.
- خُجُونَاكْ х о | ю н ä к — хушбўй ва нақшли қовун²⁴⁷.
- بِجَانَكْ б э | ж ä н ä к — Румга яқин турувчи туркий қабиладардан бири.
- بِجَانَكْ б э | ж ä н ä к — ўғузларнинг бир тоифаси. Уларни بَجَنَكْ б э | ж ä ц — ҳам дейилади.

فَاعِلٌ فَاАЛЪАЛ , فَعَلُّوْ فААЛЛУ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

- تَفْلُغُوچْ т а ш и л г у ч — тархун дейилган бир дарахт.
- بَغْرُدا سَجْ б у г у р д а с а ч — жингалак соч.
- جِيخَانَسِي | Чиннинг бир турли нақшли инак газламаси.
- تَبْزُغُو ت а б у з г у : تَبْزُغُو نَانَكْ табузғу нэц — қувир, нов, мўри, ҳуштак.
- تُتُورُغُو т у т у р г у : تُتُورُغُو نَانَكْ тутурғу нэц — тутулиши, буюрилиши керак нарса.
- سِيبْزُغُو с и б и з г у — сибизга, сибизга най.

²⁴⁶ Арабча изоҳда берилган сўзнинг ит б а л и қ маъноси ҳам бор.

²⁴⁷ Ҳандалак бўлса керак.

- سِرِچْغا с и р и ч г а — шиша.
- سِرِچْغا اَرْ с а р и ч г а — чигиртка. Унга ўхшатилиб, سِرِچْغا اَرْ с а р и ч г а э р — чигирткага ўхшаш заиф одам ҳам дейилади.
- قُبُرْغا قۇ б у р г а — бойқуш.
- تُرْجُو يېز تۈ р і р қ у | э р — ўтлари оз ер, ўтлари бир-бирига ўралишиб кетмаган ер.
- تَتْرِغَا т а т і р г а — ошланган оқ тери.
- تَقْلُغُو ت а ш и л г у ч — қизил тол дарахти. تَقْلُغُوچْ т а ш и л г у ч ҳам дейилади.
- اَقْلُغُو а ш и л г у ч — қизил мевалик бир дарахт, мевасининг сувини тутмач ошига солинади, пўстлоғи билан кўз оғриғини даволанади. У билан кийимларни ҳам бўялади.
- تَقْرُقَا т у қ у р қ а — май идиши ва обдастанинг жўмраги.
- تَقْرُقَا То қ у р қ а — Қашқар яйловидаги бир жойнинг номи.
- سَقْرُقُو с а қ і р қ у — кана.
- قَسْرُقُو қ а с і р қ у ²⁴⁸ — гирдбод, айланма шамол, қуюн.
- تَشْرُكُو т у ш ў р г у — кичикроқ сувнинг дарёга қўшилаётган жойи, тегирмон сувининг дарёга тушар ўрни. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади.
- چَاكْرُكا ч ä г ў р к ä — чигиртка (ўғузча). Турклар бу сўзининг учмасдан олдинги ҳолига қўллайдилар. Кўп

²⁴⁸ Шу маънода Павоний асарларида қуюн ва эгрим сўзлари қўлланган: Ишқ даштида қуюн эрмаски мен девонага, Дашт аро саргашталик хаттин чекар саркори давр. Ҳам илдамликда сарсардек равона, Ҳам айланмоқда эгримдин ишона.

болалар ва аскарларни шунга ўхшатилади, **جَكْوَا**
تَك سُو чэгүркә тәк сү — чигирткадек күп аскар.
سَبْرُكُو субүргү — сувурги.
كُتْرُكُو күтүркү — күтарги; бирор нарса күтариладиган
асбоб.
كَسْرُكُو кәсүргү — халта, қоп.
كُسْرُكَا күсүргә — ичига қоғозлар солинадиган муқова,
папка.
دُنْشَا дунүшкә — тунбош дейилган үсимлик (канжокча).
كِيْمَشَا кімішкә — Қашқардан чиқадиган гулдор наMAT.
تَكْرِمَا نَانَك тәгірмә нәң — кулча, танга, тегирмон тоши
каби гирдак нарса.
سَكْرِمَا Сәкірмә — Хутан йўлидаги кичик бир шаҳар-
чанинг номи.
قُتْرِمَا بُرْهَك қотурма бөрк — қайтарма қалпоқ; унинг олдида
ҳам, орқасида ҳам қайтармаси бўлади.
كُجْرِمَا اُجَق күчүрмә очақ — бир ердан иккинчи ерга күчи-
риладиган күчирма ўчоқ.
كُجْرِمَا اَيْن күчүрмә ојун — „ўн түрт“ деган ўйиндир.
Ерга қурғонга ўхшатиб түрт чизик чизиб, унга
ўнта эшик қилинади-да, юмалоқ тош, ёнғоқ таш-
лаб ўйналади.

ИККИНЧИ ҲАРФИ УНЛИСИЗ, УЧИНЧИ ҲАРФИДА 1 а УНЛИСИ
КЕЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

مِنْدَاتُو міндату²⁴⁹ — ипак газлама.
قَلْنَجِي قِسْرَاق қулначі қісрақ — бўғоз мол.

²⁴⁹Бу сўзнинг ноаниқлигига босма нусхада ишорат қилинган. Броккельманда ҳам бу ҳақда изоҳ бор (ДЛТ, 1 том, 449-бет). Биз арабчага асосан таржима қилдик.

قَرْنُو اَر қарнағу әр — қорни катта одам.
سَغْنُو сағнағу — қуритилган қовоқ.
قَنْدَغُو қондәғу — хирмон янчишда, бирор нарсани
туюшда қўлланадиган асбоб.
قَمِچِيُو қамчигу — қаттиқ алам, қичиш ва иситма билан
лаб ва бармоқларга тошадиган кичик чиқиқ (учуқ).
تُرْبِكُو түрбікү — ёғоч йўниладиган асбоб.
تَمْرَاكُو тәмрәкү — темирүтки.
سَكْنَاكُو сәкнәғу — тирноқ билан гүшт орасига чиқадиган
чиқиқ.
كَرْشَاكُو اَت кәршәкү ат — курак сўнгагининг олдида яғири
бор от.
بُلْغَمَا булғама — ёғи ҳам йўқ, мазаси ҳам йўқ ёвғон
ош.
جُغْرَمَا يُل чуқрама јол²⁵⁰ — отилма сув, отилиб чиқадиган
булоқ суви.
بُلْغَمَا булғуна — юлғун дарахти каби қизил тусли
бир бўш дарахт, уни туялар ейди, бу сўзнинг
مُلْغَمَا мулғуна* шакли ҳам бор.
فَعْلِي фуълули шаклидаги сўзлар бўлими
بُلْدُنِي булдуні — ичига узум ёки майиз солиб тайёр-
ланадиган овқат (канжокча).
سُنْدِيرِي сундирі — денгиз. Мақолда шундай келган:
أَشْيَاكُ اَيْرُ بَشْمُ بُلْسَا سُنْدِيرِي دَا سَوْفُ اِجْكَاي مَن

²⁵⁰ Чуқрама јол сўзи III том, 3-бетда сув, чашма кўзи, чашма орзи маъносида ифодаланган. Шунга кўра **جُغْرَمَا** чуқрама айрим ҳолда фав-
нора (отилиб чиқувчи) маъносидадир. Бу таркиб отилма сув маъносидаги
максус терминдир.

*Бу сўз текстда малгинадир.

Эшјак ајур²⁵¹ башім болса,
Сундуріда суw ічкәјмән.

Эшак айтади: бошим омон бұлса, денгиздан сув
ичаман. Бу мақол мақсадга әришиш учун узун
умр орзу қилувчиларга нисбатан қўлланади.

مَنْدِرِي мән д і р і — келин билан куёв иштирокида кечаси
йигиладиган мажлиснинг оти, унда уларнинг уст-
ларидан пул сочадилар (чигилча).

بُستاي б ў с т а і і — Рум исмалоғи дейилган, ейиладиган
бир хил ўт.

كۆزكۈنى к ö з к ү н і — қўнғиз жинсидан бўлиб, кечаси гўнғил-
лаб учадиган бир жонивор.

فُعْلُنْدِي' فُعْلُنْدِي' ФУЪЛУНДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

سۈپۈندۈي с у п у р и н д і — супуринди, ахлат.

سۈرۈندۈي с а р қ и н д і — силқинди. سۈرۈندۈي سۈرۈندۈي с а р қ и н д і
суw — силқинди сув.

قۇچۇندۈي қ у ч г у н д і — пиёз (чигилча).

Тўрт ҳарфлилар тугади.

БЕШ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

فُعْلَالُ' فُعْلَالُ' ФААЛЪАЛ, فُعْلُلُ' فُعْلُلُ' ФУУЛЪУЛ, فُعْلِيلُ' فُعْلِيلُ' ФИИЛЪИЛ
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سۈقۈرلۈج بۈرۈكۈ سۈ қ а р л а ј б ö р к — узун қалпоқ.

قۇغۇرماچ قۇغۇرماچ қ о г у р м а ч — қўғирмоч, қовурилган бугдой. Юмшоқ
ف билан قۇغۇرماچ қ а w у р м а ч ҳам дейилади.

²⁵¹ Ајур сўзи босма нусхада اَیُرُ іјур тарзида ёзилган. Ҳолбуки, девон ёзилган вақтда ёлғиз ай моқ варианты қўлланар эди. Мажхул форма ийилди эмас, ай илди шаклида берилган. (I том, 225-бет). Шунинг учун бу сўз а ю р қилиб тузатилган.

يُغُرْغُوحُ ј у г у р г у ч — ўқлоғи, ош хамир ва бошқаларни
ёйишда қўлланади.

جِغَلِقَارُ اُقِي جِغَلِقَارُ а қ и ч и қ и қ а р о қ и — кичик, калта ўқ. Шеърда шун-
дай келган:

اَتْرُو تَرِبُ يَغْدِي اَنْكُرُ كَيْشِ اُقِي جِغَلِقَارُ
اَيْدِمُ اَسِغُ قَلْغُو اَمْسُ سُنُ تَقِي يَلْقَارُ

Отру т і р і б ј а г д і а қ а р к і ш о қ і ј і г і л қ а р
Ајд і м а с і г қ і л г у э м а с с э н та қ і ј а л қ а р.

Душман ҳақида айтади: менга юзлангач, суғдоқ-
дан ўқни ёмғирдек ёғдирдим. Энди сенинг ялиниб-
ёлворишларинг фойда бермайди, дедим.

سَمُرْتُغُ اِبِشِ سَمُرْتُغُ اِبِشِ с а м у р т у г и ш — учини топиб бўлмайдиган чал-
каш иш, чувалган иш.

قۇرتلۇغ كۈشۈ قۇرتلۇغ كۈشۈ қ у р т л у г к і ш і — қуртлик киши, қурти бор одам.

Бу арабча رَجُلٌ تَامِرٌ وَ لَابِنٌ , яъни „хурмоси ва
сути бор одам“ дейилган иборага ўхшайди.

تَتَرْلِيغُ يَەر تَتَرْلِيغُ يَەر — текис ва қаттиқ ер.

قاتірліғ эр — хачирлик одам.

باسارلیغ تاغ باसारلیغ تاغ — саримсоқли тоғ.

бағірліғ эр — ҳеч кимга бўйсунмовчи, кек-
кайган одам. Бу арабча اَنَا لَنَحْنُ اَعْظَمُ اَكْبَادًا مِنْ الْاَبِلِ , яъни бизнинг жигаримиз туяниқидан ҳам
катта“ ибораси кабидир.

چағірліғ эр — ичимлиги бор одам.

سۈغۈرلۈغ تاغ سۈغۈرلۈغ تاغ с у г у р л у г та г — вабр дейилган мушук катта-
лигидаги бир хил ҳайвон²⁵². Кўп тоғ.

سۈغۈرلۈغ از سۈغۈرلۈغ از с і г і р л і г э р — сигирлик одам.

²⁵² Русчаси: д а м а .

تَفَرِّغْ أَرَّ та ш а р л і г ь э р — молли одам.
 جَفَّازِغْ يِيرْ ча ш а р л і г ь э р — тутантириққа ярайдиган хас-
 чүплик ер²⁵².
 بَقْرَلِغْ Ба қ і р л і г ь — Баласоғун яқинидаги бир жой
 номи.
 بَقْرَلِغْ تَاغْ ба қ і р л і г ь та г — мис маъданли, мисга эга бўл-
 ган тоғ.
 تَمِرَلِغْ اَتْ та м і р л і г ь э т — кўп томир ва пойлик гўшт.
 قُبُزَلِغْ كِشِي қ о б у з л у ф к і ш и — кубуз чолғуси ва паштори
 бор одам.
 قُتْرَلِغْ أَرَّ қ о т у з л у қ э р — қўтосли одам.
 سَغْرَلِغْ أَرَّ са ғ і з л і г ь э р — чайнайдиган, чақичи бор одам.
 سَغْرَلِغْ يِيرْ са ғ і з л і г ь э р — соғ тупроқли яхши ер.
 سَقْرَلِغْ تُونْ са қ і з л і г ь т о н — нарсалар ёпишган тўн.
 قَمِشَلِغْ يِيرْ қ а м і ш л і қ э р — қамншли ер, қамншзор.
 تَبْعَلِغْ أَرَّ та б у ф л у ф э р — эски хизматчи одам.
 قَبْعَلِغْ أَفْ қа б у ф л у ф э в — эшикли уй.
 تَبْعَلِغْ نَانِكْ та т і г л і г ь н э н — мазали, ширин нарса. Асли
 تَابِعَلِغْ т а т і г л і г ь.
 تَبْعَلِغْ يِيرْ ту т у ф л у ф э р — жинли жой. У ердан ўтган-
 ларга зарар беради.
 تَدْعَلِغْ نَانِكْ та д і г л і г ь н э ц — ушлашдан тийилган нарса,
 унга етиш мумкин бўлмаган нарса.
 قَدْعَلِغْ بُرْكْ қ і з і г л і г ь б ў р к — атрофи жиякли, қиргоқлари
 бурама қалпоқ.
 قُدْعَلِغْ أَفْ қ у з у ф л у ф э в — қудуқли уй.
 تَرِّغْلَاغْ та р і г л а г — экин жойи.

²⁵² Арабча изоҳда зарамга эга ер дейилган. Зарамнинг юқорида кел-
тирилган маъносидан ташқари ра'й ҳон, хурмо ва бошқа маънолари ҳам бор.

تَرِّغْلَاغْ يِيرْ ту р у ф л а г э р — турар жой.
 تَرِّغْلِيغْ يِيرْ та р і г л і г ь э р — экинзор. Дон сақланадиган
 омборга ҳам бу сўз қўлланади.
 سَرِّغْلِيغْ أَرَّ са р і г л і г ь э р — сариқ касали бор одам.
 قُرِّغْلِيغْ يَا қ у р у ф л у ф я — қурилган ўқ, ёй.
 بُسْفَلِغْ يَغِي б у с у ф л у ф я г и — яширивган душман.
 قَبْعَلِغْ قَبْرْ қа б і г л і г ь қ і з — уйда ўтирган (куёвга чиқма-
 ган) қиз.
 قَاتِلِغْ أَرَّ қ а т і р л і г ь э р — келиб чиқиши паст одам.
 Овқатга соладиган қатиғи бор одамга ҳам бу сўз
 қўлланади.
 بَرَقْلِيغْ كِشِي б а р а қ л і г ь к і ш и — бароқ кучукли одам.
 جَرَقْلِيغْ أَرَّ ч а р у қ л у ф э р — чорикли одам.
 جَرَقْلِيغْ ч а р у қ л у ф — ўғузларнинг бир уруғи.
 قَرَقْلِيغْ қ а р а қ л і г ь — кўз ғулагги бор ҳайвон. قَرَقْسَبَزْ تَكْ
 قَرَقْسَبَزْ تَكْ қ а р а қ с і з т а к к ў р ў р — кўзсизлардек кўради.
 Жангда ва бошқаларда [ботирлар] қаршидаги ўқ-
 найзани парво қилмай келишлари; бир-бирларига
 ҳамла қилишларидан киноя қилиб айтилади.
 قَسَقْلِيغْ أَرَّ қ а с у қ л у ф э р — қимиз солинадиган меши бор
 одам.
 قُسْقَلِغْ أَرَّ қ у с і қ л і г ь э р — чиғузаси бор одам.
 بَشَقْلِيغْ سُنْكَوْرْ б а ш а қ л і г ь с ў ц ў — тишли найза, темирли ўққа
 ҳам бу сўз қўлланади.
 تَشَقْلِيغْ أَرَّ та ш а қ л і г ь э р — ташоқли эр.
 قَشَقْلِيغْ أَيَاقْ қ а ш у қ л у ф а я қ — қошиқли идиш.
 بُوْقْلِيغْ أَرَّ б у қ у қ л у ф э р — буқоғи бор одам.
 تَوُقْلِيغْ أَرَّ та қ у қ л і г ь э р — товуқли одам (ўғузча).
 سَقَقْلِيغْ تَاغْ со қ а қ л і г ь та г — қизилдан кўра оқлик ранги
 ўткир, қийиғи кўп тоғ.

بَلِّغْ أُمَّكَ **балікліг өкүз** — балиги күп сой. Ботқоқ, балчиқли ерларга ҳам арғулар бу сүзни қўллайдилар.

قَلْبُكَ نَانِكْ **қулақлиг нәң** — қулоқли нарса (идиш).

قَتْلُكَ أَفْ **қонуклуғ әw** — меҳмонли уй.

تُرْمَلُكَ أَرْ **турумлуғ әр** — бұталоқли (икки ёшли туя боласи бор) киши.

قُرْنُلُكَ تَاغْ **қурунлуғ тағ²⁵⁴** — тошли тоғ.

تَلْمَلُكَ أَرْ **Тулумлуғ әр** — бошдан-оёқ қуроолланган киши. Шеърда шундай келган:

أَنْكُنْ نَلْكَ يَلْفَرْمُدُنْكَ قَجْ قَنَا بَرْدُنْكَ تَفَارْ
تَلْمَلُكَ بَلْبْ قَتْنِدُنْكَ قَانِكْ أَمْدِي يِرْ سَفَارْ

Өңдүн нәләк јалвармадїң қач қата бәрдің тавар,
Тулумлуғ болуб қатіндің қанің әмді јәр сувар.

Бир неча марта жарима тўлашдан аввал негә
ёлвормадинг. Энди қуроолланиб отландинг.

Тездан берадиган нарсаларингни тайёрла, бўлмаса,
қонингни ер сўради.

تَدْنَلُكَ تَقْسِي **таданліг²⁵⁵ тәw әj** — пайпоқли туя.

تَبْنَلُكَ تَرْغْ **тубунліг таріғ** — сомонли чиқиндиси күп бугдой.

بَدْنَلُكَ بَقْسِي **будуялуғ буқунлуғ кіші** — уруғ-аймоғи күп одам.

بَقْنَلُكَ قَدْرَشْ **бақінліг қазіш** — ҳалқали қайиш.

بَدُّكَ قَرْنَلُكَ أَرْ **бәдүк қарінліг әр** — катта қоринли одам.
قُرْنَلُكَ أَفْ **қурунлуғ әw** — тутундан ис босган, қурум босган уй.

سَعْنَلُكَ أَرْ **сағінліг әр** — соғиндиси бор одам.

سُغْنَلُكَ تَاغْ **соғанлуғ тағ** — ёввойи пиёз ўсадиган тоғ.

سَمْنَلُكَ أَرْ **саманліг әр** — сомони бор одам.

قَاغْنَلُكَ أَرْ **қағунліг әр** — қовунли одам, қовуни бор киши.

قُقْنَلُكَ أَوْتْ **қуқунлуғ от** — алангаси бор ўт, олов.

قُلْنَلُكَ قِسْرَاقْ **қулунлуғ қисрақ** — кетидан эрғашиб юрувчи тойчаси бор бия.

Охирида **لِغ** ліг қўшимчаси бор сўзлар эгалик маъносида ҳам, мафъул [қилинган иш] маъносида ҳам келади. Бу яна бир қанча турларга ажралади, буларни айтиб ўтилмаса, тушунилмайди. Улар мавзу жой номларини ҳам англатади.

Биринчи эгалик маъносида, масалан, **بَدُّكَ قُرْنَلُكَ أَرْ** бәдүк қарінліг әр — катта қорин эгаси ёки **سَمْنَلُكَ أَرْ** саманліг әр — сомони бор одам, сомонга эга одам каби.

Иккинчиси [мафъул маъносидагилар]нинг мисоли **أَرْ سَرِغْلُكَ** саріғліг әр — сариқ касалига йулиққан киши. **يَا قُرْغَلُكَ** қуруғлуғ ја — қурилган, тортиб отишга тайёрланган ёй каби.

Учинчиси [жой маъносида] масалан:

تَرْغَلَاغْ **таріглағ** — экинзор,

تُرْغَلَاغْ **туруглағ** — турар жой.

Билиш керакки, беш ҳарфли сўзларнинг күни асли уч ҳарфли сўзлардан таркиб топади.

غ (Ғ) ва ق (Қ) ҳарфлари билан тугаган сўзлар маъноси фарқлидир

²⁵⁴ Бу сўз босма нусхада **قُرْنَلُكَ** шаклида берилган ва тошли ер маъносида изоҳланган. (I том, 333-бетда қурум сўзи катта тош маъносида изоҳланган эди.) Шунга кўра, бу сўз қурумліг бўлиши керак.

²⁵⁵ Б. Аталай кўрсатишича, бу сўз қўл ёзмада **تَبْنَلُكَ** табанліг эмиш (I том, 499-бет). Биз босма нусхадагича бердик.

ق (қ) ҳарфлилар кўрсатилган маъноларда бўлиб,
غ (ғ) ҳарфли сўзлар фақат жой номларида бўлади.

تَرَعْلَغُ таріғліғ эв — тариқли уй.

دَرَعْلَغُ таріғліғ — дон омбори.

قُرَعْلَغُ қуруғлуғ ја — қурилган ўқ, қуруғлуғ каби. Пухтароқ тушуняш учун бирма-бир айриб кўрсатишни лозим топганимиз шулардир. Асл сўздан бўлмаганда لَع қўшимчасини ажратиб ёзиш ҳам мумкин. بَلَقْلَغُ баліқліғ окўз—балиғи бор сой, بَرَقْلَغُ барақліғ эр—бароқ кучуги бор киши. Буниси яна яхшироқ. Чунки вазнда ҳам, ёзувда ҳам қисқалик бор.

بُرُنْدُقُ бурундуқ — жилов, нўхта.

بَسِنَجَقُ басінчақ: بَسِنَجَقُ ارُ басінчақ эр — заифлашган одам.

سِغَرَجَقُ сіғірчіқ — чуғурчуқ.

قَبَرَجَقُ қабірчақ — сандиқ. Лекин бу сўз кўпинча ўликнинг тобутига қўлланади.

قَدْرَجَقُ қузуручуқ — қўғирчоқ. Қиз болаларнинг одамга ўхшатиб ясадиб ўйнайдиган ўйинчоқлари.

قَرِنَجَقُ қарінчақ — чумоли (ўғузча). قَرِنَجَا қарінча талаффузи ҳам бор.

بَغَرَجَقُ бағірчақ — эшак тўқими.

تَلَرَسَقُ толарсақ — оёқ изи. Бу сўз кўпинча ҳайвонлар изи ҳақида сўзланади.

بَغَرَسَقُ бағірсақ: بَغَرَسَقُ كِشِي бағірсақ кіші—хушмуомала, ёқимли одам.

بَغَرَسُقُ бағірсуқ — ичак.

بَغَرَدَقُ бағірдақ—хотинлар кўкрагига тутадиган нарса.

قُرَعْسَقُ қуруғсақ — меъда. Қушлар жигилдонига ҳам бу сўз қўлланади.

بُتْرَعَاقُ бутурғақ — писта шаклидаги тиконли бир-ўсимлик. У кийим ва бошқа нарсаларни илади.

تَبْرَعَقِي табузғуқ — нов, қувир.

تَبْلَعَاقُ тубулғақ — тўпалоқ²⁵⁶.

تَبْلَعَاقُ тубулғақ — қуланж касаллиги.

سِيدِرَعَاقُ сідірғақ — туёқ.

قُدُرَعَاقُ қудурғақ — чопоннинг бир томони, орқа этаги.

قَدِرَعَاقُ қазірғақ — кўп ишлаш орқасида қўлда пайдо бўладиган қавариқ.

بَدِرَجَلِقُ бадірчлік јіғач — тоқларга ишком ва сўри қилиш учун тайёрланган ёғоч.

جَجَلِقُ јајалақ²⁵⁷ — сўзида турмаслик, алдамчилик.

بَغِيرَلِقُ бағірлік — лойхўрак номли бир қуш.

تَهْرَلِقُ таһарлік — хазина, турли моллар турадиган жой.

تَرَقْلِقُ торуқлуқ — ориқлик, заифлик.

تَرَعْلِقُ таріғлік — дон сақланадиган омбор.

جَبْلَمَقُ чубулмақ — олманинг бир бўлағи, бир палласи. Отлик қабиласи тилида.

جُمُشَلِقُ чумушлуқ — ҳожатхона.

چَرُقْلِقُ чаруқлуқ — чорикқа мўлжалланган чарм.

تَانُقْلِقُ тануқлуқ — гувоҳлик, гувоҳ бўлиш.

تَغَاقْلِقُ туғақлік — идишлар оғзини ёнадиган нарса тайёрлаш учун мўлжалланган ёғоч.

²⁵⁶ Дориллик ўсимликлардан бири.

²⁵⁷ Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Биз ўзича бердик. Бу сўз парижонҳолик маъносига ҳам бўлиши мумкин.

نانك سَتَغَلِقْ с а т і г л і қ н ы ц — сотишга мўлжалланган нарса.
 سَرِغَلِقْ с а р і г л і қ — сариқлик, нарсалар сариқлиги.
 يَغَاجْ سِرُقَلِقْ с і р у қ л у қ ј і г а ч — уйга устун қилиш учун тайёрланган ёғоч.
 نَانِكْ سَغَلِقْ с оғ у қ л і қ н ы ц — совуқлик учун тайёрланган нарса.
 قَبَلِقْ қа ба қ л і қ — қовоқ ўсадиган жой, қовоқзор.
 قَدَشَلِقْ қа да ш л і қ — биродарлик, яқинлик.
 قَرُغَلِقْ қ у р уғ л у қ — қуруқ нарса, нарсаларнинг қуруқлиги.
 قَرُغَلِقْ қ у р уғ л у қ — ёй сақланадиган асбоб, махсус тўрва.
 قَشَقَلِقْ қ а ш і қ л і қ м ў ц ў з — қошиқ қилишга мўлжалланган шох.
 سَرَنْلِقْ с а р а н л і қ — бахиллик. Мақол:

نَكِن تَر بَكَلِيُو اوزِي يِمَاسْ
 سَرَنْلِقِيُن يِعَلِيُو اَلْتَن يَغَارْ

Нәгин тутар бәкләйү өзі јәмәс,
 Саранлїқін јїғлају алтун јїғар.

Одамлар табияти ҳақида айтилади: ўзи емай, молини бахиллик қилиб қаттиқ тутати. Бахиллик билан мол устида йиғлайди, олтин тўплаб, охири бошқаларга ташлаб кетади.

قَغَلِقْ қағ у н л у қ — қовунзор, қовун полиз.
 قَنْقَلِقْ қ о н у қ л у қ э в — зиёфат уйи, қўноқли уй, меҳмонхона.
 تَغَزْمَقْ тағ у з ма қ э р — пакана, калтабақай одам. ق ق

ҳарфи билан تَغَزْمَقْ тақузмақ талаффузи ҳам бор.
 Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади.

مَغْرَغَقْ муғурғақ — асаларига ўхшаган пашша (арғуча).
 Бу бўлим беш турлидир:

Биринчи: феълдан ясалган масдар маъносидаги исм бўлиб қўлланади. Чунончи, катталик, улуғлик маъноси اَلْعَلِقْ улуғлуқ сўзи катта бўлди маъносидаги اَلْعَاذِيْ улғазти феълидан ясалган, қуруқлик, хушқлик маъносидаги قَرُغَلِقْ қуруғлуқ сўзи, нарса қуриди маъносидаги قُرْنَدِيْ نَانِكْ қуринди нэц — гапидаги қуринди феълидан ясалган.

Иккинчи: бошқа бир нарсага ҳозирланган нарсанинг оти бўлиб келади: سِرُقَلِقْ يَغَاجْ сїруқлуқ јїғач — устунга мўлжалланган ёғоч. تَقَاقَلِقْ يَغَاجْ туқақлїқ јїғач — сувни тоза сақлаш учун идиш оғзини бекитишга мўлжалланиб ҳозирланган ёғоч.

Учинчи: нарсанинг ўсадиган, унадиган жойи маъносида қўлланади: قَبَلِقْ қабағлїқ — қовоқ ўсадиган жой, қовоқзор: قَغَلِقْ қағунлуқ — қовун ўсадиган жой, қовун полиз каби.

Тўртинчи: бу мазмунлардан бутунлай бошқа соф исм маъносида қўлланади: بَغْرَلِقْ бағирлїқ — лойхўрак, سَبْرَجِقْ сїғрчуқ — какликка ўхшаш бир қуш каби.

Бешинчи: масдар ўрнида келади: تَرَقَلِقْ туруқлуқ — ориқлик маъносида. Бу қоидалар шу шаклдаги саноқсиз сўзлар учун умумлашади. Ҳеч бир сўз бу қоидалардан четга чиқмайди.

كِرْتَلِكْ кїрїтлїк — қулф. قَبْعْ كِرْتَلِكْ кїрїтлїк қапуғ — қуяфлик эшик.

تَفَكِّكُ t u w ä k i i k — ұртасини тешиб ковак қилиб, туп-
 пак ясаш учун тайёрланган новда; унинг оғзига
 кичик гүла қўйилиб, нафас билан пуфлаб чумчуқ-
 ларни отилади.

بِتِكِكِ نَانِكْ bitiklik nān — битишга мўлжалланган, устида ёзи-
 ладиган нарса. Охири г билан эга маъносида қўл-
 ланади.

كَدُّكُ كِيْزُ kadduki kiziz — ёмғирда ёпинғич қилиш
 учун тайёрланган наMAT. Охири ك (г) билан ту-
 гаганда эга маъносидадир.

ايشلغ كۆكۆك ار ايشلغ كۆكۆك ар ишлиг көзүкүк эр — машғулотли, ишли
 одам. كۆكۆك көзүкүкнинг ўзи ёлғиз ҳолда қўл-
 ланмайди.

تَرَكِكِ t ä r ä k i i k — теракзор, терак ўсадиган жой. ك || г
 билан тугаганда эга маъносида қўлланади.

كِرَكِكِ k ä r ä k i i k : بُو نَانِكْ اَلْ بِيْزَا كِرَكِكِ бу нәң ол бизгә
 көрәклик — бу бизга керакли нарсалардандир.

بِشِكِكِ b ä š i k i i k : اُرَاغْتْ بِشِكِكِ бәшиклик урагут — бе-
 шикли ва эмизукли хотин.

تَشَكِكِ بَرَجِنْ t ä š ä k i i k b ä r ç i n — тушак ва бошқа нарсә-
 ларга мўлжалланган ипакли мато. Мато эғиси
 маъносида юмшоқ г билан қўлланади.

كُشِكِكِ بِيْزُ k ü š i k i i k j ä r — соя ер, қўланкали ер.

تِيْكِكِ تُونْ t i k i k i i k t o n — тикилган тўн.

تُكُّكِكِ تَرِغْ t ö k ü k i i k t ä r i g — сақланган дон. Бошқалар-
 га ҳам бу сўз қўлланади.

كُچُكِكِ بِلَاكِكِ كِشِيْ k ü ç ü k i k biläki k i š i — бақувват билакли
 киши, кучли билакли киши.

بِلِكِكِ كِشِيْ biliklik k i š i — ақлли, олим, билимли одам.

بِلِكِكِ كَبَازْ biliklik kabāz — пилик қилишга мўлжаллан-
 ган пахта.

كۆلүкүк эр көлүкүк эр — юк ортиладиган ва мишилади-
 ган туяси бор одам.

كۆلүкүк жәр көлүкүк жәр — соя жой.

بۇرۇнчуқ бурунчуқ — пешонабоғ, хотинлар рўмоли.

بىلىنچәк нәң билинчәк нәң — ўғирланган нарсанинг сунг
 ўғрининг қўлида кўриниши, билиниши. بىلىنچەك بىلدى
 билинчәк билди — ўғирланган нарсанинг эғиси ўғри
 қўлида таниди, топди.

تәринчәк тәринчәк — хотинларнинг еғи йүк уст кийи-
 ми (ўғузча).

Бу шаклдаги сўзлар беш хилдир:

Биринчи: нарсанинг ўсган, унган жойи маъно-
 сида. سۆкүтлүк сөкүтлүк — тол битадиган жой.

Ёки бир нарсанинг жойлашган, қарор толган, хос-
 ланган ўрнини билдиради. كِبَكِكِ кәпәклик — ке-
 паклик жой, кепакка хосланган жой.

Иккинчи: сўзланган нарсани ишлашга ажратил-
 ган нарсанинг исми ўрнида қўлланади. تَشَكِكِ
 тәшәклик барчән — тушакка мўлжалланган
 ишак, мато. بُو يِغَاچْ اَلْ قَبْعَا تَرَكِكِ бу jғач ол қа-
 пугқа тирәклик — бу ёғоч у эшикка тиргович учун
 ҳозирланган дегандаги каби.

Учинчи: кишининг хулқини, табиатини билди-
 рувчи масдар маъносида қўлланади: كُشُرَلِكْ кү-
 wäzlik — такаббурлик, يِگِيتَلِكْ jigitlik — йигитлик,
 ёшлик каби. Бу хилда учинчи маъно қўлланган
 сўзларда отлар ҳамма тилларда фақат қаттиқ к
 билангина қўлланади.

Тўртинчи: айтилган нарсанинг эгаси маъносиди келади. **بِتِكْلِكِ اَر** bitiklik эр, **بِتِكْلِكِ اَر** bitiklik эр гапларида билаклик—кучли билакли, кучли билак эгаси, битиклик — ёзув эгаси маъносидадир. Бу арабча **تَابِرٌ وَلَايُنْ** иборасига ўхшайди.

Бешинчи: **مَفْعُولٌ** мафъул маъносини [ишланган, бажарилган ишни] билдиради: **بِلِكِ كِشِي اَرَا** bilik kishi ara ўйкүк ол — ақл кишилар орасида тақсимланган ёки **تَشَاكُ تَشَاكُ** tashak tashak тўшаклик тўшак — тўшалган кўрпа маъносиди. Сўнги икки маънода фақат юмшоқ к||г ҳарфи қўлланади.

Юқорида кўрсатилган ўзаги уч ҳарфли исмларда таркибиди к ҳарфи бўлган ёки умуман юмшоқ сўзларга -лик қўшиш қоидадир. Олдинги бўлимда шу маъноларда -лик қўшилган. Туб ўзакли отларнинг тўрт ҳарфли, беш ҳарфлиларнинг саҳиҳларида ҳам, бошқаларида ҳам, таркибиди қ ҳарфи бўлган ёки умуман қаттиқ сўзларда -лик таркибиди қ ҳарфи бўлган ёки умуман юмшоқ сўзларда кўрсатилган беш маъно учун ўзакка -лик орттирилади. Бу қоида ҳамма тиллар учун умумий қоидадир, ўзгариш, ҳар хиллик йўқдир.

فَعْلَانٌ фааллон, **فُعْلَانٌ** фууллон, **فِعْلَانٌ** фииллон шаклидаги сўзлар бўлими

بَلْتَجِنٌ балікҷин — қарқара, оқ қўтон; балік овлайдиган оқ қуш. Уни араб тилида **مَالِكِ الْخَزِينِ** малики хазина эгаси дейдилар.

جُغْرَدَانٌ жуғурдан — сел ерни ўйиб ҳосил қилган чуқурлик.

قُرْعَرِيْنٌ қоружин — қўргошин. Ўғузлар бир неча ҳарфларни тушириб **قُشُونٌ** қошун дейдилар.
بُدُرْسِيْنٌ будурсин — бедана. Шеърда шундай келган:

أَوْتِيْ اَنْكُ جَعْلَنُوْرُ
أَزْمُ مِنْكَ بُدُرْسِيْنُ

Ўзум мениң будурсин,
Оті аниң чақланур.

Севгисини сифатлаб айтади: менинг ўзим бедана кабиман [у бедана] унинг муҳаббат олови устида айланади.

تَفِشْغَانٌ тафiшган — қуён. **تَفِشْغَانٌ يَلِي** tafishgan jili — туркча ўн икки мучал (йил) номидан бири.
تَفِشْغَانٌ اَكْرُزُ tafishgan akruz — Оч дейилган шаҳарга оқадиган бир сойнинг номи.

جَبِيْتَانٌ чабiтган: **بُو اِتُّ اَلْ كِشِي كَا جَبِيْتَانٌ** bu it ol kishi ga chabitgan — бу ит ҳар вақт тишлаш учун одамга човут қилади.

جَبِيْتَانٌ اَر чабiтган эр — бўйинларга қаттиқ урадиган одам (уйғурча).

سَبِيْتَانٌ сабiтган: **بُو اَتُّ اَلْ قُدْرُقُ سَبِيْتَانٌ** bu at ol qudruq sabitgan — бу от доимо думини силкитади. Қорни очликдан ёки эгасини кўрганда думини ликиллатадиган итга ҳам бу сўз қўлланади.

قَدِيْتَانٌ اَر қазiтган эр — ҳеч кимга бўйсунмовчи киши. Саркашлик қилувчи ҳар бир ҳайвонга ҳам қўлланади.

تَرِيْتَانٌ тарiтган: **بُو اَرُّ اَلْ تَلِيْمُ تَرِيْتَانٌ** bu ar ol talim taritgan — бу киши кўпинча экин эктирадиган, деҳқончиликка буюрувчидир.

قۇرتغان قۇریتған: بۇ ۋار ال تلىم ازم قۇرتغان — бу ۋар ол тәлим узум қуритған — бу одам кўп узум ва бошқә меваларни қуритадиган.

تۇرتغان تۇزیتған: بۇ ات ال تلىم تىراق تۇرتغان — бу ат ол тәлим тупрақ тозитған — бу от доим тупроқ тўзитади, чангитади.

بۇشۇتغان бошутған: بۇ ات ال قون بۇشۇتغان — бу от ол қарин бошутған — бу дори ични сурадигандир. Шунингдек, эритиш билан нарсанинг кучини бўшатадиган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تاشۇتغان ташитған: بۇ ۋار اول ائىنكا تلىم تىقار تاشۇتغان — бу ۋар ол ۋища тәлим тавар ташитған — бу киши доим нарсани уйига ва бошқага ташишга буюради.

تاشۇتغان ташитған: بۇ ات ال اشج تاشۇتغان — бу от ол ашч ташитған — бу ўт кўпинча қозонни тоширтиради.

قашۇتغان қашитған: بۇ ۋار ال اتىن قاشۇتغان — бу ۋар ол этин қашитған — бу одам кўпинча баданини қашитади.

قەقتان қақитған: بۇ ار ال منى توتجى قەقتان — бу ۋар ол мәни тутчә қақитған — бу киши доим мени қаҳру ғазабда қолдиради, жаҳлимни чиқаради.

قەلتان қалитған: بۇ ۋار ال اتىن تلىم قەلتان — бу ۋар ол атин тәлим қалитған — бу одам ҳар вақт отини сакратади.

قەمتان қаматған: بۇ كۇن ال كوز قەمتان — бу кўн ол кōз қаматған — бу қуёш кўзни қамаштиради.

قەмитан қумитған: بۇ اغل منى افكا قەмитان — бу ағул мәни ۋғғә қумитған — ўгил мени уйга ва бошқага ҳар вақт ташвиқ қилады.

قەнтан қанатған: بۇ ات ال برن قەнтان — бу от ол бурун қанатған — бу дори доим бурун қонатади.

قەнтан қанитған: بۇ ارك قەنتان — бкдә ол ۋриг қанитған — мақгов сўз ҳар вақт кишини шодлантиради, ҳаракатлантиради.

بۇترغان батурған: بۇ كىشى ال سوز بۇترغان — бу кiшi ол сōз батурған — сўз ва бошқаларни яшириш бу кишининг одатидир.

تۇтурغان татурған: — بۇ ۋار ال اش تۇترغان — бу ۋар ол аш татурған — меҳмон ва бошқаларга овқат тоттириш бу кишининг одатидир. Шеърда шундай келган:

أردى اشىن تۇترغان
أغرق سوسىن قەترغان
بىلق بىغ قەجرغان
بستى الم اخترو

Эрдi ашiн татурған,
Јаwлақ Јағiг қачурған,
Оғрақ сўсiн қајтарған,
Бастi бiўм ахтару.

Бир кишининг ўлимига ачиниб айтади: у қўноқларга овқат берадиган, душманни қочирадиган, ўғроқ аскарини баҳодирлиги билан қайтариб юборадиган эди, [афсус] ўлим уни ерга ётқизди. [Ошини меҳмонларга тутадиган, ёмон душманни қочирадиган, ўғроқ аскарини қайтариб юборадиган эди афсус ўлим уни янчди, эзди].

تۇبورغان тубурған [Эр — босилса, чанги чиқадиган юмшоқ ер.

سۇبۇزغان субузған — мусулмон бўлмаганларнинг ибодатхонаси, уларнинг мозори. Мақолда шундай келган:

سۇبۇزغان دا او بۇلماس.
تۇبورغان دا اف بۇلماس

Субузганда ۋв болмас,
Тубурганда аw болмас.

Тириклар учун эски гўрларда уй бўлмайди. Шунингдек, қуруқ тупроқли ерда ов бўлмайди. Ов сувли, кўкатли жойларда бўлади.

қабарған: **قَبْرُغَانْ** қабарған — баданга чиқадиган қаварчиқ, чиқиқ, у қичишиб, ҳарорат билан чиқади.

қатурған: **قَاتُرْغَانْ** қатурған: **بُوْ اَرَّ اَلْ اَكُّشْ قَاتُرْغَانْ** бу эр ол оғуш қатирған — бу одам жуда кулагон, жуда қувноқдир.

қобурған: **قَبْرُغَانْ** қобурған: **بُوْ اَرَّ اَلْ تَاشِغْ يِزْدَنْ قَبْرُغَانْ** бу эр ол ташиг жёрдан қобурған — бу одам у тошни ердан қўпорадигандир. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

тозурған: **تُوْزُرْغَانْ** тозурған: **بُوْ اَرَّ اَلْ اَجِغْ تُوْزُرْغَانْ** бу эр ол ачиг тозурған — бу одам доим очларни тўйдирадиган. Бу сўзнинг асли **تُوْزُرْغَانْ** тозғурғандир.

сизурған: **سِيزُرْغَانْ** сизурған: **بُوْ اَرَّ اَلْ سِيزُرْمْ سِيزُرْغَانْ** бу эр ол сизрём сизурған — бу одам доим қайиш тайёрлайди, терини узун қилиб юнгини қиради. Шунингдек, нарсанинг лўстини шилиш табиатида бор одамга ҳам бу сўз қўлланади.

қайтарған: **قَايْتَرْغَانْ** қайтарған: **بُوْ اَلْبْ اَلْ يَغِيْبِي قَايْتَرْغَانْ** бу алп ол жатини қайтарған — бу баҳодир, қаҳрамон душманин доим даф қиладигандир.

қачурған: **قَاچُرْغَانْ** қачурған: **بُوْ اَرَّ اَلْ قَاچُرْمِي قَاچُرْغَانْ** бу эр ол қонуқни қачурған — бу одам меҳмонни ва бошқаларни қочирадиган, ҳайдайдиган одамдир.

қачурған: **قَاچُرْغَانْ** қачурған: **بُوْ اَرَّ اَلْ كِشِي قَاچُرْغَانْ** бу эр ол киши²⁶⁰ қачурған — бу одам олдига келган кишини

қурганда унга хўмрайиб, қовоқ солиб, керилиб, феъли бузилади, гўдайиб қолади.

қазирған: **قَاذِرْغَانْ** қазирған: **بُوْ اَرَّ اَلْ اَرَنْ بِيْنِي قَاذِرْغَانْ** бу эр ол эрән бојин қазирған — бу одам доим кишилар бўйинини қайирадигандир.

ташурған: **تَاشُرْغَانْ** ташурған: **بُوْ اُوْتْ اَلْ اَشِيغْ تَашُرْغَانْ** бу от ол ашич ташурған — бу ўт қозонни тоширадигандир. Шунингдек, сел ҳовузга доим қўйилиб, ҳовуз сувини тоширишига ҳам бу сўз қўлланади.

қақурған: **قَاقُرْغَانْ** қақурған — хамирга мой қўшиб, тандирда ва ўчоқда пиширилган нон.

қашурған: **قَاشُرْغَانْ** қашурған: **بُوْ يِلَازُكْ اَلْ يِلَكْ قَاشُرْغَانْ** бу биләзүк ол билік қашурған — бу биләкузук ҳар вақт биләкни сиқади.

тамурған: **تَامُرْغَانْ** тамурған: **بُوْ اَغُلْ اَلْ بُرНИ ТَامُرْغАНْ** бу огул ол бурни тамурған — бу йигитнинг ҳар вақт бурни қонайди.

сағизған: **سَاغِيزْغَانْ** сағизған — зағизғон.

қузурған: **قَاזُرْغَانْ** қузурған — қуюшқон, эгарнинг қуюшқони.

турушған: **تُرُشْغَانْ** турушған: **بُوْ اَرَّ اَلْ كِشِي بِيْرَا تУТЧИ ТУРУШْغАН** бу эр ол киши бири бири тутчи турушған — бу одам доимо одамлар билан хусумат қилади.

сатішған-алішған: **سَاتِشْغَانْ اَلْ اَلِشْغَانْ** сатішған-алішған: **سَاتِشْغَانْ اَلِشْغَانْ** олар икки тавар сатішған-алішғанлар ол — улар доимо бир-бирлари ан мол олиб-сотинишади. Бу иборанинг **سَاتِشْغَانْ** сатішған-тавішған шақли ҳам бор. Бу сўз **سَاتِي** сатти, **تَشَدِي** тавди ўзига олди, фойдаланди сўзларидан олинган.

бақішған: **بَاقِشْغَانْ** бақішған: **بُوْ اَرَّ اَلْ كِشِي بِيْرَا بَاقِشْغَانْ** ол киши бири бири бақішған ол — у одамга кўз қири билан қарайдигандир.

²⁶⁰ Б. Аталай асарида киши сўзи ёзма нусхада **كيشيكا** кишига экани, аслида **كيشيني** кишини бўлиши тўғри деб изоҳ берилган (I том, 518-бет).

تَقَشَّعَانُ тоқушган ол эр јашлик тоқушган — уришиш бу одамнинг одатидир. У жангга қизиқтирувчи, насваса солувчи, галванниг конидир.

سَفْسَعَانُ с о ш у ш г а н — гижжа. У қориндаги қуртдир.

بِجْلَعَانُ б і ч і л г а н — қўл, оёқ ва ердаги ёриқлар.

كُوكُ تَبُلْعَانُ к о к т у б у л г а н — бир қушнинг номи. Айтишларича, бу қушнинг икки қанотида пўлат бўлади ва у қаноти билан тоққа уриб, бир томондан бошқа томонга ўтади. Бу сўзни менга ўзим фойдаланиб юрган бир киши айтган.

تَبْلَعَانُ табулган: بُو أَرُ أَلْ جَرَكُ تَبْلَعَانُ бу эр ол чэрик табулган — бу одам уруш сафини йиртқувчидир. Бунинг асли تَمْرُ تَبْلَدِي тэмур тубулди (темирни бир кучи билан тешди) дир.

قَاتِلْعَانُ қатілган-қарілган: بُو أَرُ أَلْ كَشِي بَرَلَا تَنْجِي قَاتِلْعَانُ қатілган-қарілган: بُو أَرُ أَلْ كَشِي بَرَلَا تَنْجِي قَاتِلْعَانُ бу эр ол киши бірлә тутчи қатілган-қарілган — бу одам кишилар ишига аралашувчи, биронлар нарчасини тортиб олувчидир.

قُرْلَعَانُ қурулган: بُو أَرُ أَلْ سِنِكِرِي قُرْلَعَانُ бу эр ол сінірі қурулган — бу кишида доимо тиришиш юк беради.

قُتْلَعَانُ қутулган: بُو أَرُ أَلْ يَغِيدِنِ قُتْلَعَانُ бу эр ол јағідін қутулган — бу одам у душман ва бошқалардан доим қутилган, нажот топган.

قُبْلَعَانُ қапулган: بُو نَانَكْ أَلْ قُبْعَدَا قُبْلَعَانُ бу нэн ол қапуғда қапулган — бу нарса эшикда ва бошқалар доим сиқилади.

قُشْلَعَانُ қошулган: بُو قَزِي أَلْ سَعْلِقِي بَرَلَا قُشْلَعَانُ бу қозі ол сағліқ бірлә қошулган — бу қўзи у

соғлиқ билан доим қўшилишади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

سُغْلَعَانُ соғулган: بُو سُوْفُ أَلْ تَقْرَائُ سُغْلَعَانُ бу суw

ол ташрақ соғулган—бу сув ҳар вақт тезлик билан тупроққа сингиб кетади. Шунингдек, суви тезликда сингиб кетадиган чашмага ҳам бу сўз қўлланади.

قَقْلَعَانُ қақілган-суқулган: بُو أَرُ أَلْ تَلِيمُ قَقْلَعَانُ سَقْلَعَانُ бу эр ол тәлим қақілган-суқулган — бу одам бошқаларнинг сиқшидан хўрланган, эзилган, оёқ ости бўлгандир.

تُرْقَانُ т у т у р қ а н — гуруч.

تَشِيرْقَانُ т а ш і р қ а н : تَشِيرْقَانُ كُوزْلُكُ ташірқан көзлүк — чағир кўзли киши; кўзи ирғиб чиққан киши.

سَقِيرْقَانُ с а қ і р қ а н — каламушлардан бир тури.

بِتْلِكَانُ битілган: بُو أَرُ سُوْكََا بِيْتْلِكَانُ أَلْ бу эр сүгә битілган ол — бу эрнинг исми доим аскарлар ичида ёзилади.

تَرِيلْكَانُ тэрилган: بُوْلَارُ بُوْدُنْ أَلْ تَنْجِي تَرِيلْكَانُ булар бузун ол татчи тэрилган — булар бир ишда тўпландиган одамлар. Тўпланишга одатланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

كُتْرُكَانُ к ө т ү р г а н : بُو بُوْعْرَا أَلْ يُكْ كُتْرُكَانُ бу буғра ол јүк көтүргән — бу доимо юк ва бошқа оғирликларни кўтарадиган эркак туя.

كُجْرُكَانُ к э ч ү р г а н : بُو بَاكْ أَلْ يَارُقْ كُجْرُكَانُ бу бәг ол јазуқ кэчүргән—бу бек гуноҳни кечирадигандир.

كُجْرُكَانُ к э ч ү р г а н : بُو أَرُ أَلْ تَلِيمُ اِبْشِ كُجْرُكَانُ бу эр ол тәлимш кэчүргән—бу одам қийин ишларни қиладиган, бажарадиган. أَفْرُكَانُ تَقْرُكَانُ әwүр-гән — тәwүргән ҳам шундай. Яъни бу одам ишни ағдарган, тўнтарган.

Шеърда шундай келган:

يَعْنِي أَوْتَرَ الْجُرْكَانَ تَوَيْدِنُ أَنِي كَجْرَكَانَ
إِشْلُرُ أَرْبَ كَجْرَكَانَ تَكْدِي أَقِي الدَّرُورُ

Jaғi otin öçürgän,
Tojdin anı köçürgän,
İşlar üzüb kəçürgän,
Təgdi oқи öldirür.

Ўлган одамнинг фазилатларини эслаб айтади: у уруш оловини ўчирувчи, уларни (душманларни) аскар сафидан ҳайдаб чиқарувчи, шу билан бирга, қийин ишларни бажарувчи эди. Унга ҳалок қилувчи замон ўқи тегди.

[Душман ўтини ўчирадиган, қароргоҳидан ушн (душманни) кўчирадиган, кўп қийинчиликларни ўтказган (енган) эди, (унга замоннинг) ўлдирувчи ўқи тегди].

جُفْرَكَانَ چەۋۇرگەن : بۇ ەر ол тәлим оқ чәۋۇرگән — бу одам ўқни ҳар вақт тирноғида айлантирадигандир.

كُوسَرَكَانَ күсүргән — бир турли күр сичқон.

تَشْرُكُونَ түшүргүн — катира дарахти (бир тилда).

كُفْرَكَانَ көۋүргән — тоғ пиёзи. Ўғузлар كُومُرْكَانَ көмүргән деб айтадилар.

تَمْرَكَانَ тэмүргән — ўқнинг темирлик учи (ўғузча).

تَكْوَرَكَانَ тәгүргән : بۇ ەر ол ішіг азаққа тәгүргән — бу одам ҳар вақт ишни охирига етказувчидир.

كُؤلَارْكَانَ күйәргән : بۇ ат ол күләргән — бу отнинг ҳар вақт қорни шишади ва у доимо ерда ясланиб ётади.

سُمُرْكَانَ сүмүргән : بۇ ەر ол сүтүг сүмүргән — бу одам сүт ва бошқа нарсаларни ичувчи, семирувчидир.

سُرْوَكَانَ сүрүлгән : بۇ ەر ол тәгмә јәрдін тутқи сүрүлгән — бу одам ҳар жойдан доим сурулувчидир.

كِرْوَكَانَ кәрилгән : بۇ нәң ол кәрилгән — бу нарса тери чўзилгандек ва юқорига кўтарилувчи булут чўзилгандек, ҳар вақт чўзилади.

كِرْوَكَانَ кәрилгән : بۇ ەر ол тәлим кәрилгән — бу одам ҳар вақт эснайди ва керишади.

تِرْوَكَانَ тәрилгән : بۇ ەر ол эзгү савин тәрилгән — бу одам ҳар вақт яхши овоза ва мақтов билан яшайди.

تِرْوَكَانَ тәрилгән : بۇ нәң ол бір біргә тәрилгән — бу ҳар вақт бири-бирига тартиб билан териладиган нарса.

كِسْوَكَانَ кәсилгән : بۇ јип ол кәсилгән — бу ҳар вақт кесиладиган, узиладиган ип.

سِشْوَكَانَ сәшилгән : بۇ түгүн ол сәшилгән — бу тугун ҳар вақт ечиладигандир.

تُكْوَكَانَ түгүлгән : بۇ јип ол түгүлгән — бу ип ҳар вақт тугулган, тугуклик.

تُكْوَكَانَ түгүлгән : بۇ ەر ол тутқи қаші көзі түгүлгән — бу одам ўзининг настлигидан ва нокаслигидан юзини халқдан четга олади.

Бу бўлим беш турлидир. Бу غ (F) ва ك (K) бўлиmidир.

Биринчи: қилинган ишнинг доимийлиги, бир

неча қайталаб ишланганини ва ўз табияти билан содир бўлишини англатади: **بُو اُغْلُ اَلُّ بُرْنِي يُمْرَغَانُ** бу оғул ол бурни · јумурған — бу бола ҳар вақт бурни қонайдиган боладир. **بُو اَرُّ اَلُّ اَذْكُو سَافِيْنُ** бу эр ол эзгү савин тәрилгән — бу одам ҳар вақт яхши овоза ва мақтов билан яшайди каби.

Иккинчи: сифатнинг сифатланувчи нарсадан бошқага ўтишини ва сифатнинг сифатланувчиди давомли эканини англатади. **بُو اَرُّ اَلُّ تُوْرِيْنُ قُرْتِغَانُ** бу эр ол тонин қуритған — бу доим тўнини қуритувчи кишидир. **بُو اَرُّ اَلُّ سُوْفُغُ سُمُرْكَانُ** бу эр ол сувуғ сўмўргән — бу одам доим сувни симиралдиган. Бу бўлимдаги туб отлар қаттиқ **ك** (к) билан, сифатларнинг ҳаммаси **ك** (г) билан қўлланади.

Учинчи: сифатланган нарса **مَفْعُوْلٌ** мафъул (ишланган иш) маъносида келади. **بُو اَرُّ اَلُّ قَبْلُغَانُ** бу эр ол қақилған-суқилған — бу одам хўрланган, эзилган каби. **بُو اَرُّ اَلُّ يِيْرَدَنْ يِيْرْكَا** бу эр ол јәрдән - јәргә сўрилган — бу одам бир ердан бир ерга сурилган каби.

Тўртинчи: ишланган ишнинг ишловчи хоҳинидан ташқари бўлганини англатади: **بُو كِيشِي اَلُّ سُوْرَنْ** бу киши ол сўзин унйтған — бу киши сўзини доим унутиб қўяди. **بُو تُوْرْغُوْنُ اَلُّ سِشْلИْكَانُ** бу тўргун ол сәшилгән — бу тугун доим ечилиб кетадиган каби.

Бешинчи: бу маъноларнинг биронтасини аниқлашувчи соф от маъносида қўлланади: **كَبِيْرْكَانُ** кэвўргән — тоғ лиёзи; **تَافُشْغَانُ** тавушған — қуш каби.

Румдан Чин яқинига қадар бўлган ўғузлар, қўчманчилар бу хил сўзлардаги давомни билдирувчи **г** ва **к//г** ҳарфларини тушириб қўллайдилар.

Сўзлашишда эрлар ва аёллар сифати фарқ қилинмайди. У жумла мазмунидангина англашилади.

Бу ерда кўрсатилган қоидalar ва сифатлар ҳақидаги изоҳлар фақат шулар билангина чекланмайди. Буни китобнинг ҳамма ерида учраган тўрт ва ундан ортиқ ҳарфли феъллар учун ҳам қўллаш мумкин. Худо хоҳласа сўз узайтирилмасдан, булар яқинда англашилади.

ИККИНЧИ ҲАРФИ УНЛИСИЗ **فَعْلَلٌ** ФАЪЛАЛАЛ, **فُعْلَلٌ** ФУЪЛАЛИЛ, **فَعْلَلٌ** ФУЪЛАЛУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سُنْدِلَاجٌ اِبْشِي اَرْمَاسُ اُرْتَكُونُ сундїлач — саъва. **سُنْدِلَاجٌ اِبْشِي اَرْمَاسُ اُرْتَكُونُ** сундїлач иши эрмас ыртугун тәпмәк — хирмон янчмоқ саъванинг иши эмас. Бу мақол кучсиз бўла туриб, катта ишга интилувчи, лекин бажара олмовчиларга нисбатан қўлланади.

قَرغَالِغٌ қарғәләч — қалдирғоч. **قَرغَالِغٌ** қарлїғәч тарзида ҳам талаффузи бор.

قَرغَالِغٌ Қарғәләғ — Тироз шаҳри яқинидаги бир қўргон номи. Асли **قَرغَالِغٌ** Қарғалїғдир.

تَمغَالِغٌ тамғәлїқ — кичкина обдаста.

تَمغَالِغٌ тамғәлїқ — бир кишига махсус дастурхон. Асли **تَمغَالِغٌ** тамғәлїғ, яъни муҳрли демақдир. Одатда подшо ўзига хос дастурхон ва кўзачани муҳрлаб қўяди, унда бир кишига лойиқ шароб ва овқат бўлади. Сўнгра ҳар бир кичик кўзача ва дастурхонни **تَمغَالِغٌ** деб аталадиган бўлди. Бунинг маъноси подшодан бошқа одам ундан овқат

емаслиги учун тамга урилган дастурхон демакдир. Бу сўзнинг охиридаги غ ни талаффуз ўрни яқинлигидан ق билан алмаштириш ҳам мумкин.

سَرْمَاجُ с а р м а ч у қ — угра ошининг бир туридир. Хамирни нўхатдай майдалаб, кесиб тайёрланади. Буни касал ва касалга ўхшашлар ичишади.

سَرْمَسَقُ с у р м у с а қ — саримсоқ. سَمْرَسَقُ самурсақ шакли ҳам бор.

قُرْغُلُقُ қ у р ғ у л у қ — енгилтаклик.

قُرْلَامُقُ қ і з л а м у қ — қизомиқ ва шунга ўхшаш тошиб чиқадиган тошмалар.

قَشْغَلِقُ қ а ш ғ а л а қ — қашқалдоқ, ўрдакдан кичикроқ сув қуши.

Шеърда шундай келган: —

تَنَكْدَا بِلَا كُرْسَا مَنِي اَرْدَكْ اَتَارُ
قَلْفَا كَرُّبُ قَشْغَلَقِي سَغْفَا بَتَارُ

Тапда билә көрсә мәнi брдәк атар,
Қалва көрүб қашғалақi суwқа батар.

Овлаган қуш ҳақида айтади: ўрдак кўлда учсиз ўқ билан мени кўрса, бу қуш ўша ондаёқ сувга шўнғиб кетади.

بَلْكَلْكَ نَانْكَ б э л ғ у л ў к н э ц — кўриниб турган нарса, белгилик нарса. بُلْدَاجِي بُزَاغُو اُكُوْرُ اَرَا بَلْكَلْكَ булданч бузағу өкүз ара бәлғуlўк — хўкиз бўлади деб гумон қилинган бузоқ, хўкизлар орасида ёшлигидаёқ маълум бўлиб қолади. Яхшилик умид қилинадиган ёш, зийрак, ботир йиғитларга айтилади.

كُرْكُنْكَ к б з ғ у н а к — лочин ва қарчиғайга ўхшаш холдор қуш, у шамол билан қаноатланади.

قَدْنُ قَدْنَاغُنْ ق а з ъ н - қ а з ъ н а ғ у н — куёв ва куёвларнинг қариндошларига айтилади ва қўшоқ ҳолда эргаштириб қўлланади.

Бу сўзларнинг бошқа бир тури

سَنْدُوَاجُ с а н д у в а ч — булбул.

سَنْدَا قَجْرُ سَنْدِلَاجُ مَنْدَا تَنَرُ قُرْغِلَاجُ
تَلْغُ اَتْرُ سَنْدُوَاجُ اَرْكَكْ تَشِي اَجْرَشُوْرُ

Сәндә қачар сундiлач,
Мәндә тiнар қарғiлач,
Татлiғ отар сундувач,
Эркәк тiшi учрашур.

Шоир ёз ва қишнинг мунозарасини таърифлайди. Ёз қишга айтади: саъва сендан қочади, менда қалдирғоч роҳатланади. Булбул турли нағмаси билан севинтиради. Менда (ёзда) эркак ва ургочи жуфтлашади.

[Сендан сундилоч қуши қочади, менда қарғилач тинади, роҳат топади, яйрайди. Булбуллар ёқимли сайрайдилар].

مَنْدَرُوْ م у н д а р ²⁶¹ — ипаклар билан безатилган келин уйи.

Беш ҳарфли сўзлар бўлими тугади.

²⁶¹ Бу сўз 408-бетда مَنْدَرِي мандiрi шаклида келиб, келин билан куёв йиғитидиган мажлис маъносиди изоҳланган. Мазмунидаги бу фарқлар сўз охирида келган و (y), ي (n) кўшимчаларидан фарқ қилиниши бўлса керак.

ОЛТИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ
ТУРЛИ ҲАРАКАТ БИЛАН **فَعْلَمَل** ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

تَرِيدُوك т і з і і д ў р ў к — махсининг бошига безак учун қадаладиган силлиқ, ялтироқ чақалар.

كُوزِيدُوك к о з у і д ў р ў к — от думидан тўқилган, кўз огриганда ёки қамашганда кўзга тutilадиган нарса.
كُوزُوك к о з і ў к шакли ҳам бор.

جِشْتُرُوك ч і н і ш т ў р ў к — дарахт меваси, у майда гўлаклардек бўлиб, оқ ва қизил ранглидир. Ёзнинг бошларида пишади, уни ейдилар.

كَمِيدُوك к о м у і д ў р ў к — юк орқага кетмасин деб отнинг елка томонидан эгарга боғланган нарса.

سَقْلِدُرُق с а қ а л д у р у қ — қалпоқ тушиб кетмасин учун унга боғланиб, жағ тагидан ўтказилиб қўйиладиган чизимча. Ишакдан тўқилади.

قَلَلِدُرُق Қ а л а л д у р у қ — эрларнинг исмларидан.

ЕТТИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

زَرْعَنْجَمُود з а р ғ у н ч м у д — бир хил райҳон. Буни форс тилида **بَلَنِكْ مُشَكْ** деб айтилади.

Солим отлар бўлими тугади.

Биринчи жилднинг охири.

ИЗОҲЛАР

Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, кўпинча уларнинг қайси қабилага мансуб эканини кўрсатиб ўтади. Ҳатто бу сўзларнинг бошқа қабилаларда қўлланиш-қўлланмаслигини ҳам изоҳлайди. Лекин баъзан айрим сўзлар ҳақида икки тилнинг бирида, деган маълумоти беради.

Изоҳлардан маълум бўлишича, Маҳмуд Кошғарий ўз девонида тил хусусиятлари кўрсатилган қабилаларнинг тилларини улар орасидаги яқинлик ва ўхшашликларга мувофиқ икки гушпатага айиради. Уларнинг бирини ўғуз, иккинчисини чигил ёки турк гушпаси деб атайди. Маҳмуд Кошғарий икки тилнинг бирида деганда, ана шу икки гушпанинг бирини кўзда тутади.

* * *

Айрим сўзлар изоҳида девонда «Бошқаларда ҳам бу сўз қўлланади» деган маълумот такрорланади. Бу изоҳ лугатчилик принципига мувофиқ сўзларнинг истемол доирасини белгилаш заруратидан келиб чиққандир.

Маҳмуд Кошғарий бу изоҳни айрим сўзларни уларнинг берилган мисолгагина хос экани ёки бошқа гапларда ҳам кела олиши, яъни шу сўзларнинг қўлланиш доирасини кўрсатиш мақсадида ишлатади. Бундай усул айрим сўзларнинг истемол доирасини хилма-хил ва кўп мисоллар билан кўрсатиш вазифасини ихчам ва осон формада изоҳлашга имкон беради.

* * *

Девондаги терминлар масаласига келганда, Маҳмуд Кошғарий кўмакчи, ундов ва қўшимчани ҳарф деб, сифат, сон ва бошқа сўз турларини исм деб берган. Бошқачароқ айтганда, Маҳмуд Кошғарий ўз изоҳларида сўз турларини уч туркум (исм, феъл, ҳарф)га айирган. Бу хил классификация қилиш у давр тилшунослиги учун умумий ҳолат эди. Р. Шор «Частей речи» деган мақоласида шундай ёзади: «Частей речи выделяется первоначально три: имя, глагол, связующая частица; эта аристотелевская классификация сохраняется у арабских грамматиков» (БСЭ, т. 61, 1934 г., 81-бет). Бу ўринларда биз ҳозирги терминларни қўладик.

Баласоғун

Бартольд ўзининг «Энциклопедия ислама» асарида Баласоғун ҳақида катта мақола берган. У фақат шаҳарнинг ишғол қилган жойини аниқлашга интилган. Айтиш мумкинки, у деярли ҳамма китоблардан фойдаланган. Лекин мақолада ёлғиз девондан маълумот берилмаган. Натижада Бартольд Баласоғун ўрнини илгарини бўлганидек яна ноаниқ ҳолича қолдирган.

Баласоғун бир вақт Қуз Урду номи билан ва бир вақт Қуз Улус номи билан юритилган. У энг қадимги марказий шаҳарлардан биридир: Мирхонд «Ҳабибус Сияр»да бу шаҳар тўғрисида ғуболик* — яхши шаҳар деб ёзади.

Бухоро, Самарқанддан кўчиб борган суғдоқлар Баласоғунда жойлашиб қолган ва турклашиб кетган эдилар. Баласоғун энг катта шаҳарлардан бири эди. Халқи ҳам туркий, ҳам суғдча сўзлашур эди.

Журжон

Журжон Гургоннинг арабчалаштирилганидир. Бу масалала Ёқут изоҳини аҳамиятли ҳисоблаб ўзинча келтирдик. Журжон Хоразм ўлкасига тегишли катта бир шаҳардир. У Жайхун қирғоғидадир. Аслида хоразмликлар Жайхуннинг шарқидаги Мансура деган шаҳарда яшар эдилар. Жайхун суви уни ювиб кетди. Ундан асар ҳам қолмади. Сўнг улар Гурганчага кўчдилар. У кичик шаҳар эди. Улар янги бинолар қурдилар. Шаҳар кундан-кунга кенгайиб обод бўлди. Гурганчани 616 ҳижрийда татарлар истило қилиб хароб қилмасдан олдин ўз кўзим билан кўрганман. Мен бундан каттароқ, чиройлироқ, тўқисроқ бир шаҳар кўрганимни билмайман... Тилга оид алоҳида оригинал асар яратган Абдул Қоҳир Журжоний шу Гурганч олимларининг биридир, 461 ҳижрийда вафот этгандир (Муъжамул булдон, 3-жилд, 80-бет).

Субран

Ёқут бунини аямлар шаҳри деб изоҳлаган. Бу изоҳ тўғри, фақат у кимлар (тожикларми ё турклар)нинг шаҳри бўлгани кўрсатилган эмас, Маҳмуд Қошғарийнинг девонида кўрсатилишича, Субран ўғузлар шаҳри бўлган. Бундай маълумот ўғузлар чегарасининг қанчалик кенглигини аниқлаш жиҳатдан муҳимдир.

Субран Ҳирот ва Балх тоғларининг орасидаги бир шаҳардир. (Муъжамул булдон, 2-жилд, 48-бет).

Ҳозирги Туркистон яқинидаги Субран бу шаҳарга тарихан алоқадор бўлса керак.

Игроқ

Игроқлар Яғмо ва Жоруқ қабилалари оралиғидаги бир қабила сифатида берилади. Уларнинг тиллари ёлғиз туркийдир. Игроқларнинг ботирлиги ва ҳимматлиги ҳақида девонда бир неча парчалар бор.

* Ғуболик — суғд тилида беги бор шаҳар демакдир.

Игроқ ери тироқ,
Еми аиниг утлоқ,
Сути уза соғроқ,
Ери тақи аглоқ.

(Игроқ қабиласи ғайратли, ботир одамлардир. Уларнинг озиқлари қуруқ (сувсиз) овқатлардир. Қимиз тоғаралари устидан коса аримайди. Ҳолбуки, уларнинг ерлари ўтсиз ерлардир).

Девонда игроқларнинг жанговар ботирликларини кўрсатувчи яна бир неча тўртликлар бор.

Игроқларнинг тили чигилларнинг тилига тамоман мосдир. (ДЛТ, I том, 56-бет).

Чигил

Чигиллар девонда энг асосий ўринни ишғол қилади. Маҳмуд Қошғарийнинг кўрсатишича, ўғузлар Жайхундан қуйи Чингача бўлган халқларни чигиллар деб ҳисоблар эдилар. Девонда чигил номи Искандар Зулқарнайн томонидан берилгани кўрсатилади.

Чигиллар энг эски халқлардан биридир. Навоий маълумоти ҳам М. Қошғарий фикрларини тасдиқлайди. У Искандар Зулқарнайн юришида, Мовароуннаҳрда чигил, яғмо номларинигина тилга олади:

Чигил бирла Яғмодни айлаб убур,
Нечукким чамандин сабову дабур.
(«Хамса»¹ дан).

Ибнул Асир тарихи қорахонийлар даврида Самарқандга қилинган ҳужумда чигил аскарлари бошчилик қилганини ёзади. Ҳақиқатда ҳам чигиллар Ўрта Осиёдаги энг эски халқлардан эканини девондаги яна кўп маълумотлар исботлайди. Маҳмуд Қошғарий чигилларнинг ўғузлар билан жуда қадимдан тўқнашиб келганини, уларнинг бир-бирларига қаршилиги девон ёзилган даврларда ҳам давом этишини ёзар экан, ўғузлар тилидаги камчиликларни ҳам кўрсатиб беради. Шу билан бирга уларга қарши тил жиҳатдан ишончли қабилалар бошида чигиллар турдилар. Чигил, кошғар, арғу, уйғур, барсағон ва бошқа қуйи Чингача бўлган ҳамма туркий қабилалар сифатдошни буйруқ охирига -ғучи, -гучи қўшиб тузсалар, ўғузлар буйруқ охирига эмас, ўтган замон феълига -чи қўшимчасининг ўзини қўшиб, қондани бузадилар: бардачи, келдачи каби. (ДЛТ, II том, 43-бет). Чигиллар ўтган замон феълени буйруқ охирига -ди қўшиб яасалар, ўғузлар -дуқ қўшиб қондани бузадилар. Чигиллар келаси замон биринчи шахс (сўзловчи) феълени барирман тарзида ифода қилар, ўғузлар эса мен баран деб тамом бошқача сўзлайдилар. (ДЛТ, II том, 54-бет). Чигиллар тили билан ўғузлар тили орасидаги фарқ лексикада ҳам, фонетикада ҳам жуда каттадир. Уларнинг ҳаммасини бу ерда келтириш ўринли бўлмайди.

¹ Алишер Навоий, Хамса, 669-бет, УзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960 йил.

Тухси

Тухси қабиласи ҳақида девонда маълумот етарлидир. У этни-борли қабилалардан саналади. Тухсиларнинг тиллари ёлғиз туркча бўлиб асосан Қаёс шаҳрида яшайдилар. (Қаёс уч катта районга эга бўлган шаҳар: 1) Соблиғ Қаёс, 2) Урунг Қаёс, 3) Қора Қаёс. ДЛТ, II том, 129-бет.

Улар тил жиҳатдан чигил, яғмоларга яқиндир. Девонда тил хусусиятлари изоҳланган ерларда ҳар вақт деярли чигил, яғмо, тухсининг тил хусусиятлари бир хилда кўрсатилади. (I том, 59, 93-бетлар; III том, 101, 352-бетлар).

Девонда уларнинг яшаш жойлари ҳам бир-бирига яқин, аралаш бўлгани тўғрисида маълумотлар бор. (I том, 342, 354-бетлар; III том, 129-бет). Ҳатто касб-корда ҳам улар яқинлигига оид маълумотлар бор. Маҳмуд Қошғарий девон учинчи томининг 52-бетига Биста сўзини изоҳлар экан, бундай деб ёзади: Биста четдан келган савдогарни уйга қўндиради, молларини сотиб беради, сотгунча ўзини ҳам, молини ҳам боқади; кетар вақтида мол бошига маълум миқдорда ҳақ олади. Мен бунинг дейди Маҳмуд Қошғарий, чигил, яғмо, тухсиларда ўз кўзим билан кўрдим.

Тухсилар ҳақида девонда яна кўп ерда маълумотлар бор бўлиб, уларда ҳам тухсилар тилда, шаҳарда, феъллу одатда чигил, яғмоларга яқин, лекин уларга нисбатан кичикроқ қабилла экани кўрсатилади.

Аргу

Девон маълумотига кўра, аргулар Ўзганд ва Азгиш шаҳарларида яшар эдилар. Аргу тил хусусиятларининг бир қисми ҳозирги ча етиб келиши, улар жуда кенг территорияда яшовчи, ҳозирги Чимкентдан Тўқмоққача бўлган территорияда ва бутун Фарғона территориясида яшаган бир қанча қабилалар орасида кўп нуфузлилар бўлгани ва мамлакатни идора этиш у даврда кўпроқ уларнинг қўлида бўлгани билан изоҳланади.

XI асрларда аргу қабиласининг мавқеи анча ўзгаради. Бунинг девон маълумотлари тўла тасдиқлайди. Идора ишларига бошқа қабилла вакиллари кўтарилади. Сўнги давр тарихий асарларида аргу қабиласи номининг учрамаслиги улар мавқеининг ўзгаришига боғлиқдир. Лекин аргуларнинг юқорида кўрсатилган жойларда яшаб келгани шубҳасиздир.

Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотларига кўра, аргулар билан сўзини билур тарзида талаффуз қиладилар, яъни ўтган замон феъл ясовчи аффиксини «у» унлиси билан айтадилар: бардум, келдум каби.

Ҳозирги жонли тилда Тошкент ва унинг атрофидаги борлу (г), келду (г) каби, Наманган ва унинг атрофидаги борлуна, кел

луна каби талаффузлар ана шу аргулар тили хусусиятларидан қолган таъсир бўлиши мумкин. Аргу қабиласи тилига оид яна бошқа хусусиятларнинг сақланиб келиши ҳам шуни тасдиқлайди. Масалан, феъллардан иш оти ясашда феъл ўзаги охирига «ув», «гув» қўшимчасини орттириш аргу қабиласи тилига хос хусусиятдир: боргувчи, келгувчи каби. Бу хусусият ҳозир тилимизда бар қарор экани маълум. Шунингдек, жўналиш келишиги қўшимчаси функциясида ва «учун» мазмунида «қо», «го» қўллаш аргу қабиласининг тил хусусияти эди. Бошқа қабилалар бу қўшимчани ўрин-пайт функциясидагина қўллар эдилар. Ҳозир барча шеваларда бу қўшимчанинг ҳар иккала функцияси мавжуддир. Шунининг ўхшаш, аргулар тилидаги иккинчи шахс кишилик олмошининг белгиси «инг» ўрнида «инг» қўллаш ҳам кўпгина жойларда ҳозир ишлатилади: қочирдинг эмас, қочирдинг каби (солниттириб кўринг: ДЛТ, II том, 131-бет).

Аргулар тилига оид бошқа хусусиятларнинг сақланиб келиши ҳам уларнинг энг қадимий қабилалардан бўлганини исботлайди.

Турк

Турк сўзи девонда баъзан кўпгина қабилаларнинг умумий исми сифатида қўлланса, баъзан тил хусусиятлари жиҳатдан бошқа қабилалардан фарқланувчи кичик бир қабилла сифатида изоҳланади.

Ўғуз

Ўғуз қабиласи энг қадимий ва нуфузли қабилалардан бири сифатида Ўрта Осиё халқлари ва уларнинг тиллари тарихида алоҳида ўрин тутаяди. Шунинг учун унга тарихчи ва тилшунослар жуда илгарини замонлардан жиддий қизиқиб келадилар. Бу масала юзасидан муҳим илмий-текшириш ишлари бор. Айниқса, бу сўзнинг этимологияси устида жуда кўп олимлар текшириш олиб борганлар. Чунончи: В. Банг, В. Радлов, Л. Лигети, Н. Маркварт, А. Н. Бернштам, Д. Синор, Г. Рамстедт, С. П. Толстов ишлари шубҳадандир. Бироқ бу текширишларда масала ҳануз тинчлик ҳолида қолган. Ҳатто ўғуз хон тўғрисида айрим уйдирма, афсоналар ҳам юзага келган. (Қараинг: И. Н. Березин, Рашидуллоев, I том, 81-бет; Шажаран турк, қўл ёзма нусхаси; А. Н. Кононов, Шажаран тарокима, 1957, 13-бет). Ўғуз қабиласи ҳақида «Равна тус сафо» ва Бичурин асарида ҳам маълумотлар бор. Лекин бу асарларда ҳам масала тўла-тўқис ёритилган эмас. Шунинг учун бу ҳақда етук тадқиқотчи М. Қошғарий маълумоти бениҳоят муҳимдир. М. Қошғарий ўз асарида бу сўзнинг этимологиясини аниқлашга уришган эмас. Бунинг жуда қадимий ола бабобларга

бориб тақалишини айтиш билан чекланган. Бундай чекланиш тасодифий эмас, албатта. Аксинча, бу ҳол ўғуз сўзининг шахс оти сифатида юзага келгани, сўнг маълум шароитда қабила номига айланганини аниқлаш чигал экани билан боғлиқдир. М. Кошғарий ўз асарида ўғузларнинг у даврда тутган мавқеи, тили, қасбу кори, уруғ-аймоқлари, турар жойлари ва бошқаларни аниқ фактлар асосида мукамал изоҳлаш билан чекланади. (Қаранг: ДЛТ, I том, 27, 30—31, 33, 35, 56, 59-бетлар).

Тот

Тот сўзи девонда баъзан уйғур, баъзан тожик маъносида учрайди. Бу сўз тарихий асарларда Ироқ ва Хуросонда ҳукм сурган сулола уивони маъносида ҳам учрайди.

Татар

Татарлар тарихий асарларда жуда эски халқлардан саналса ҳам, ўрта асрларда бу сўз мўғул сўзи билан бирга қўлланар эди. Шунингдек, бу сўз айрим тарихий асарларда у даврдаги бутун туркий халқларнинг этник термини сифатида ишлатилади.

Татар сўзи девонда бир неча ерда учрайди. Бу маълумотларда баъзи бир қарама-қаршиликлар ҳам бор. I-том, 30-бетда татарларнинг бошқа бир тили бўлса ҳам, туркчани-яхши биладилар дейилса, I-том, 344-бетда татар турк қавмларидан бири деб кўрсатилади. I-том, 123-бетда татар чўллари уйғурлар яқинида деган маълумот бор. Қабилалар тартиб билан берилган жойда татар сўзи ябоқудан сўнг кўрсатилган. Татарлар ябоқулар билан қўшни туришини кўрсатувчи яна бир далил айрим хос сўзларда уларнинг шериклигидир. Масалан: тор сўзи — бошланғич давр қайиғи (бу ҳақда ўз ўрнида тўла маълумот берилган) ябоқу ва татарлар сўзи деб кўрсатилади. (ДЛТ, III том, 109-бет).

Уйғур

Уйғурлар девонда 43 ерда тилга олинади. Маҳмуд Кошғарий қабилаларни бир неча ўринда баён қилади. Биринчи (ҳамма қабилалар кўрсатилган) ўринда (I том, 3-бетда) уйғурни зикр қилмайди, иккинчи ўринда (I том, 28-бетда) уларни жумул қабиласи билан тангут қабиласи орасида кўрсатади.

Уйғур девон маълумотида кўра, беш шаҳар: Сулми (буни Зулқарнайн бино қилган эди) Кужу, Жонбалиқ, Беш балиқ, Янги балиқдан иборат бир ўлканинг исмидир. Буларни Зулқарнайн турклар билан сулҳ қилганда қургандир.

Уйғур сўзи худ хўр (ўзи топиб ейдиган) сўзининг ўзгарганидир. Маҳмуд Кошғарий шундай изоҳлайди: Низомиддин Исрофил

Ўғон текин бинни Муҳаммад жақир Тўнқохон отасидан эшитган хабарини менга шундай сўзлади: Зулқарнайн уйғур вилоятига қўпилашгач, турк ҳоқони унга тўрт минг кишини йўллади. Улар қалпоқларининг патлари худди ёввойи қўшлар қанотидек эди. Улар ўқ отишга жуда моҳир эдилар. Орқадан ҳам олдиндан отишдай ўқ отар эдилар. Зулқарнайн буларга ҳайрон қолди. Инон муҳуранд — булар ўз овқатларини ўзлари топиб еювчи, бировга муҳтож бўлмовчилар. Чунки ов булардан қочиб қутила олмайди. Қачон хоҳласалар, тутиб ейдилар демақдир. Сўнг ўлка Худ Хўр аталиб кетган, «ху» у га алмашган, Удхўр бўлган. Сўнгра яна ўшарган, уйғур бўлгандир.

Уйғурларнинг тили туркчадир. Лекин уларнинг яна бир тиллари бор. Узаро ўша тилда сўзлашадилар. Ёзувлари бу китоб бошида кўрсатилган 24 ҳарфлик ёзувдир. Лекин яна бошқа бир ёзувлари борки, девон ва китобларини у хат билан ёзадилар. Уйғурларнинг Кўл Билкахон исмли (Кўл каби ақлга бой) шоҳлари бўлган.

Уларнинг Беш балиқ, Беш шаҳар деган шаҳарлари жуда катта шаҳар эди, Янги балиқ деган шаҳарлари сўнги вақтларда бино қилинган шаҳардир. Демак, уйғурлар анча шарқда яшар эдилар. Тўбут, Қингут, Кужо, Ками, Талос, Букур, Турум шаҳарлари уйғур шаҳарларининг чегарасидир. Қингут, Кужо ва уйғурлар орасида Юлдуз кўл деган кўл бор.

Уйғурларнинг махсус сўзлари девонда жуда сийрақдир. Фақат уч ерда эсланади. Шунда ҳам орадаги қарама-қаршилик изоҳланади. Масалан: 1) чопилди (I том, 143-бет) — суюқ лой билан чапилди (ҳозир ҳам ўзбек тилида шу маънода қўлланади). Уйғур тилида бу сўз бўйнига урилди демақдир. (II т., 143-б.). 2) ит кишига чопти — ит кишига човит қилди (II т., 240-б.). Ҳозир ҳам ўзбек тилида шу маънода (уйғурчада гарданига урди маъносида) дир. 3) ярмоқ (танга) — уйғурча яримоқ.

Басмил

Басмил сўзи девонда (I томнинг 28-30, 339, 382, 393-бетлари ва II томнинг 251-бетиде) ясмил тарзида кўрсатилганки, бу — ноўғри. Бу сўзнинг ясмил эмас, басмил экани проф. С. Е. Малов томонидан унинг бир танқидий мақоласида исбот қилингандир (Записки востоковедов, т. III, 215-бет).

Басмилларнинг тил хусусиятларига келганда, Маҳмуд Кошғарий буларни қай, ябоқу, татарларнинг тилларидан бир мунча фарқли, деб кўрсатади. Девонда басмилларнинг тилига оид маълумотлар анчагина бўлса ҳам, уларнинг шаҳарлари, турмушларига оид маълумотлар жуда оздир. Лекин уларнинг ябоқуларга қарши жанглари тасвирловчи бир неча тўртлик бўлиб, бу тўртликларда улар жумул қабиласи билан иттифоқчи, жанговар қа-

«била сифатида кўрсатилади. Басмиллarning шаҳар ва турмушига оид маълумотларнинг йўқлиги девон ёзилган пайтда улар манқанининг пасайиб қолгани билан изоҳланади. Буни басмилллар ҳақидаги тўртликларнинг мазмуни ҳам тасдиқлайди. Тўртликларнинг мазмунидан шу нарса маълум бўладики, басмилллар ябоқуларнинг лашкарбошиси Арслонтегин (иккинчи хил айтганда, Бакабудараж)га қарши жанглар қилади ва бу жангларнинг бирида Бакабудараж ўлдирилади. Девон учинчи томининг 263-бетидаги тўртликдан ябоқуларга Бакабудараж учун қасос олишга маслаҳат бериш, уларни шунга ундаш мазмуни англашилади. Бакабударажнинг анчагина бурун ўтган шахс экани тарихдан маълум.

Бу ҳам басмиллarning энг қадимий, эски қабилалардан эканлигини тасдиқлайди.

Кашмир

Кашмир, девонда кўрсатилишича, туркий халқлар қарамоғиди бўлган эски шаҳардир. Маҳмуд Кошғарий уни Сулаймон пайгамбар бино қилган деб кўрсатади. Лекин Кашмир турли даврларда турли давлатларнинг тасарруфида бўлиб келган.

Кашмир серсув, обод, йирик шаҳарлардан биридир.

Искандар Зулқарнайн

Искандар Зулқарнайн дунёда энг катта жаҳонгир сифатида машҳур шахсдир. Тарихий асарларда уни Улуғ Искандар, Искандар Румий, македониялик Искандар деб ҳам атайдилар. Лекин кўпинча ҳар томон (шарқ ва ғарб)ни эгаллаган улуғ шоҳ маъносида Искандар Зулқарнайн исми билан юритилади. Тарихий асарларда уни Арастунинг (Аристотель) шогирди деб кўрсатадилар.

Навой асарларида Арасту (Аристотель), Афлотун (Платон) ва бошқа қатор файласуфлар Искандар Зулқарнайн саройида маслаҳатчилар сифатида тасвирланади. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам бунга кенг ўрин берилади.

Аҳли вабар

Аҳли вабар деган сўзни биз шартли равишда кўчманчилар деб изоҳладик. Аслида булар шаҳар четида яшовчилардан иборат. Улар тил хусусиятига кўра, баъзан қипчоқларга, баъзан қарлуқ ва бошқаларга мос келади.

Маънодош сўзлар

Маҳмуд Кошғарий маънодош сўзларни чуқур изоҳлайди. Бунда у шу сўзларнинг асосий маъносини ҳам, кўчма маъносини ҳам кўрсатади.

Девондаги айрим сўзларда келган ب (б) товуши биз икки хил: б, п товушлари билан кўрсатдик. Бунда биз асосан ҳозирги талаффузга ва қисман «Қутадғу билик» имлосига асосландик. Масалан, чуқурлик (ўра) маъносидаги اوبرى сўзини опри (ўпри) тарзида олдик. Бунда биз шу ўзакдан келиб чиққан ҳозирги ўприлмоқ сўзига асосландик. Иккинчидан, бу сўз «Қутадғу билик» достонида ҳам шундай ёзилган:

Эзи, тоғ, ер, ўпри тушанди ёзиб
Этинди қўли, қоши кўк ол қазиб.

Афрасиёб

Маҳмуд Кошғарий девонда Афрасиёбни алп Эртўнга деб кўрсатса, «Қутадғу билик» автори Юсуф Хос ҳожиб Афрасиёб деб кўрсатади:

Бу турк беклариндан оти белгулук,
Тўнга алп эр эрди, қути белгулук.
Тожиқлар аюр они Афрасиёб,
Бу Афрасиёб олди элларни талоб

(«Қутадғу билик»дан).

Маҳмуд Кошғарий девон учинчи томининг 272-бетида тўнга сўзини изоҳлар экан, шундай кўрсатади: «Тўнга шер ботир, баҳодир, филни ўлдирувчи энг кучли ҳайвондир. Туркларнинг машҳур ботир хони Афрасиёбни Тўнга алп эр деб аташлари ҳам унинг шерга ўхшаш баҳодирлиги учундир». Демак, Афрасиёбни у даврда алп Эртўнга деб номлаганлари каби Тўнга алп эр деб ҳам аташар эдилар. Бу ҳол Маҳмуд Кошғарий билан Юсуф Хос ҳожиб маълумотлари ўртасида қарама-қаршилик йўқлигини тасдиқлайди.

«Равзатус сафо», «Тарихи мулуки Ажам»да Афрасиёб тўғрисида жуда кўп маълумотлар бор. Буларда у ғоят золим подшоҳ сифатида тасвирланади. «Шоҳнома»да унинг Зол ва Рустамлар билан кураши анчагина жойни ишғол қилади.

Навой Афрасиёб тўғрисида икки байт ёзиш билан чекланади:

Яна шоҳлиг қилди Афрасиёб,
Вале қилди Эронни зулми хароб.
Замонда гар эрди обод кам,
Ани қўймади чархи обод ҳам.

(«Хамса»¹ дан).

Хулоса: тарихий асарларда Афрасиёб тўғрисида маълумотлар бениҳоят кўпдир.

Айрим манбалар уни афсонавий шахс деб кўрсатади: (Қаранг: В. В. Григорьев. Караханиды в Мавераннахре, 14-бет); Қоракхонийлар Эрон таъсири остида қолганлари учун ўзларини афсонавий Турон подшоҳига нисбат бериб, отини Афрасиёб деб юритдилар. Ҳолбуки, бу термин тамоман туркча эмасдир. (В. В. Бартольд, Ўрта Осиё турк тарихи ҳақида дарслар, 78-бет).

¹ Алишер Навоӣ, Хамса, 647-бет, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960 йил.

Девондаги маълумотлар Афрасиёбнинг тарихий шахс эканлигини тасдиқлайди.

Афрасиёб Афридун ёки Фаридуннинг Тур исмли ўғлининг набираси Эшанг ёки Хушангнинг ўғлидир. Манучеҳр енгилгач, Манучеҳр ўғли Навзар дадасининг ўчини олиш мақсадида Афрасиёбга қарши жанг қилиб, енгилади. Афрасиёб Навзарга қарши махсус ҳозирлик билан жанг бошлайди. Навзарни ҳалок қилади ва бутун Эронни қўлда тутайди, ўн йиллаб қаттиқ зулм остида ҳукм юргизади.

Афрасиёбнинг марказий шахри Кошғар эди. Ҳавоси яхши бўлгани учун у доим шу ерда яшар эди. Қоз исмли қизи Қазвин ва Қум шаҳарларини бино қилган эди. Қорахонийлар чегараси ҳисобланган Қазвин шаҳрида Қоз ғоз ўйнар эди. Шунинг учун шу исм билан аталган эди. Қазвин — Қоз сўзининг қисқарганидир. Қум исмли шаҳарда Қоз ов қилар эди. У шаҳар серқум бўлгани учун овга мос эди. Ила водийсига оқувчи катта сувнинг Қоз суви деб аталиш сабаби ҳам Қоз у сув қирғоғига катта қалъа солгани учундир. Афрасиёб Бухтуннаср ўғли Батзани шу қиз билан яширин алоқада бўлгани учун Жаруқ деган шаҳарга қамаган эди. Баъзилар бу шаҳарларни Афрасиёбнинг Марвий Шоҳижон деган ўғли бино қилган дейишади. Афрасиёбнинг Барсағон деган ўғли ҳам бор эди. Барсағон шаҳрини шу бино қилган эди. Маҳмуд Кошғарийнинг бобоси шу шаҳарда яшаган. Юнгу водийси Афрасиёб ўғли қурдирган Бормон шаҳрига оқади (III—VII. 27). Тарим сўзи Афрасиёб авлодидан бўлган хотинларгагина қўлланилади (I том, 331-бет). Қотун сўзи Афрасиёбнинг қизларидан бўлганларнинг номидир (I т. 343-бет). Девонда Афрасиёб таржиман ҳолига оид бу маълумотлардан бошқа Афрасиёбга оид тўртликлар ҳам анчагина бор. Лекин улар девоннинг ҳар ерида, ҳар қайси жилдида чочикдир. Парчалар Афрасиёбни моҳир жанговар сифатида таърифлайди. Жанглардаги қаҳрамонлиги, душманларга зарба беришдаги маҳорати, баҳодирлиги таърифланади, ва унинг ўлимига афсус баён қилинади.

Машҳур «Қутадғу билик» автори Юсуф Хос ҳожиб бошқа бир ерда Афрасиёбни ёлғиз қаҳрамонгина эмас, давлат идорасига маҳоратли билимдон тарзида сифатлайди. XI асрнинг зўр тадқиқотчи олимлари Маҳмуд Кошғарий ва Юсуф Хос ҳожибларнинг Афрасиёб ҳақидаги маълумотлари, шубҳасиз, ишончлидир.

Ҳоқония

Ҳоқония сўзи девонда бир неча ерда учрайди. Унда бу сўз давлат бошлиғи улуғ хон маъносидadır: ўғуз ҳоқони, тангут ҳоқони ва бошқалар. (Қаранг: девон, I том, 297-бет; III том, 117 ва 171-бетлар).

Афсуски, бу ҳақда янглиш қарашлар ҳам бўлиб келган. Проф. Кўпрўлузода буни алоҳида бир қабила, балки бир қанча

шарқий гуна қабилаларининг етакчиси сифатида изоҳлаган. (Қаранг: Ф. Кўпрўлузода. Илк мутаассуфлар, Истамбул, 149-бет) М. Ф. имзоли автор* бу ҳақда яна ҳам қўпол хатога йўл қўяди. У ёзади: Китобда асос ўлон лаҳжа муаллифинг ҳоқон туркчаси дедиги кошғар лаҳжасидир. (Миллий татаббулар, 1333 ҳижрий, 383-бет). Бу қараш тамоман хатодир. Бу қарашга кўра «Девону луғотит турк» фақатгина у даврда кичик бир шаҳар бўлган Кошғар шаҳари тилидан иборат бўлиб қолади. Ҳолбуки, девонда юқори Чиндан бошлаб бутун Урта Осиё доирасида яшовчи қабила ва халқ тиллари Баласоғон, Барсоғон, Шош, Кашмир, Хоразм, Сайрам, Узганд, Бухоро каби йирик шаҳарларда яшовчи халқлар тили ҳам кенг изоҳлаб берилган.

Проф. Фитрат бу фикрни яна ҳам бўрттириб изоҳлаган. У ёзади: «Маҳмуд Кошғарийга кўра ҳижрий бешинчи асрда турк тили кичкина қабилавий айирмаларга қарамай, асосан икки муҳим қўлга айрилган: биринчиси ўғузча туркча, иккинчиси ёлғиз туркча ёки ҳоқоний туркча ҳам дейилар эмиш. Маҳмуд Кошғарий девонда мана шу ҳоқоний туркчасини асос қилиб олган-да, жойи келгач, ўғузча сўзларни кўрсатиб, изоҳ қилиб борган. Унинг бу таснифи бу кун ҳам асос қилиб олинishi зарур»(?). (Қаранг: Энг эски турк адабиёти намуналари, IV бет). Бу хил қараш икки жиҳатдан хатодир. Биринчидан, бу қарашда Маҳмуд Кошғарийнинг девонидаги маълумотлари қўпол равишда бузилади. Девон маълумотларига кўра чигил, яғмо, тухси, арғу, баъзи қарлуқлар, баъзи уйғурлар каби катта нўфузли қабилалар тилларидан ташкил топиб, умумлашган бир тилни фақат саройда ва сарой доирасида яшовчи бир тўда одамларга нисбат бериб бузишдир. Иккинчидан, тилшунослик нуқтаи назардан халқ тили юзага келишида бирор уруғ, шаҳар тилига эмас, балки жамият ҳаётида алоҳида ўрин тутиб, ўзининг тил таъсирини кенг тарқатган етакчи қабила тилига асосланish зарур бўлади. Бу хил қабила у даврда шарқда чигиллар эди. Девонда Қашқар, Баласоғон шаҳарларининг хос сўзлари лаҳжавий лексика ўрнида озчилик эди. Шунинг учун девонда ҳоқонлар фақат саройдагилардан иборат бўлган озчилик эди. Бу хил озчилик тилини етакчи деб кўрсатиш тилшуносликда қаттиқ қораланган ирқий назария асосида масалага ёндашиш, қўпол хатодир.

Қипчоқ

Бу кунги ўзбек тилида катта ўрин тутган қипчоқ қабиласи ҳақида «Девону луғотит турк»да кенг маълумот бор. Уларнинг хос шаҳарлари сифатида Тавар шаҳари ва Қашқар яқинидаги бир шаҳарча кўрсатилади. Тироз ёнидаги Қантуан шаҳари уларнинг чегараси дейилади. Қангли бу қабиланинг катталаридан бири сифатида берилган. Демак, бу қабила қачонлардир бу ер-

* Бу мақола автори ҳам Кўпрўлузода бўлса керак.

ларда бошчилик қилган. Девонда Урон исми икки қанотли кема улар томонидан ясалгани айтилади. Шунингдек, девондаги маълумотлар уларнинг чорвачилик ва боғчилик билан ҳам шугулланганини тасдиқлайди. Лекин уларнинг тили ҳақидаги маълумотлар девон ёзилган вақтда бу қабилла кучсизланиб, ҳар томонга тарқалиб кетганидан далолат беради. XI асрда бу қабиланинг тил хусусиятларига кўра уларнинг бир қисми ўғуз, бир қисми чигил ва бир қисми кўчманчиларга мослашган эди. Тарихий асарларда кўрсатилганидек, қипчоқ сўзининг ичи кавак деган маъноси девонда учрамайди. Лекин бу хусусда фақат уларнинг шаҳарларидагина яшайдиган бир ҳайвон тўғрисидаги маълумот характерлидир. Девонда кўрсатилишича, катта гавдали булан дейилган ов ҳайвони қипчоқ шаҳарларидагина яшар экан, ҳолос. Унинг ичи кавак, учи осмонга қараган бир шохи бўлар эди. Қор, ёмғир сувлари унга тўпланиб қолар ва эркак булан урғочи буланнинг шохидан ва урғочи булан эркакнинг шохидан энгашиб сув ичар экан. Қипчоқ сўзининг маъноси ҳақидаги тахминлар шу ҳодиса билан боғли бўлса керак.

Бархан

Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотларига кўра, Чин уч бўлимдан иборат эди:

1. Юқори Чин.
2. Урта Чин.
3. Қуйи Чин.

Бархан Қуйи Чиндир.

Жумул

Жумул қабиласи ҳақида девонда маълумот оз. Жумуллар кўнроқ саҳрода яшар эдилар. Уларнинг тиллари ўзига хос эди. Басмиллар билан биргаликда қилган жанглари кўрсатувчи тўртликлардан уларнинг басмиллар билан ҳамфикр экани маълум бўлади.

Фарғона

Фарғона Туркистон чегарасидаги ўлкадир. Батлимус унинг жуғрофий мавқеини мукамал кўрсатгандир. Фарғона мевага бой, тоғлари кўп ўлкадир. Унинг чўзиқ тоғларида олма, узум, pista, бодом ва бошқа мевалар, турли хил хушбўй ўсимликлар, гуллар, райхонлар кўпдир. Хушҳаво, сермеваликда тенги йўқдир. У жуда кенг, сер қишлоқдир. Бундай серқишлоқ ўлка Мовароуннаҳрда йўқдир. Одам кўплигидан, экин ва чорваннинг мўллигидан қишлоқлар кенгайиб, катталашиб кетгандир.

Қишлоқларга бориш учун бир кўниб бориш шартдир. У ерда етишган олимлар ҳам кўпдир. Сўнги вақтларда Дамашқда туриб қолган зўр олим, донгдор устод Хожиб Бинни Молик Бинни Эркин фарғоналик олимларнинг биридир. (Муъжамул булдон, 6-жилд, 364-бет)

Қирғизлар

Девонда қирғизлар бир неча ўринда тилга олинади. Улар баъзан яғмолар ёнида кўрсатилса (I том, 3-бет), баъзан татар яқинида кўрсатилади (I том, 28-бет). Қирғизлар бир қабилла туркий халқлардир (I том, 381-бет). Уларнинг тиллари ёлғиз туркча эди (I том, 30-бет). Бироқ девонда қирғизлар тилига доир маълумот бошқа қабилаларга нисбатан оздир. Қолбуки, тарихий манбалар қирғизлар ҳақида жуда кўп маълумот беради. Уларни энг қадимги ва энг катта нуфузли халқ сифатида танитадилар. Масалан: Култагин обидасида баъзан қирғизлар шарқда энг нуфузли халқлар қаторида кўрсатилса, баъзан у вақтлардаги қабилавий жангларда иштирокчи сифатида кўрсатилади ва баъзан уларнинг хонларига ҳужуми эсланади, уларнинг турар жойларини Кўкман тоғининг қуйисида кўрсатилади.

Қирғизлар ҳақида Муъжамул булдон маълумоти алоҳида муҳимдир. Муъжамул булдон III асрнинг I-ярмида Бухородан Чинга қадар саёҳат қилган Абудалф асаридан маълумот беради: Асар Бухоро билан Чин оралигидаги ҳамма қабилалар ҳақида кенг маълумот беради. Бу асарнинг лотинча таржимаси арабча тексти билан бирликда босилгандир. Асарда қабилаларнинг турар жойлари, қабилалар ишлари ҳақидаги маълумот девон маълумотига жуда яқиндир. Қирғизлар ҳақида у ерда шундай ёзилган: Сўнгра биз «хирхиз» дейилган бир қабиллага бориб етдик. Улар тарик, гурунч ва туянинг гўштидан бошқа (қора мол) урғочи қўй, эчки ва бошқаларнинг гўштарини ейдилар. Уларнинг алоҳида тутган йўллари, фикрлари, ёзувлари ва ибодатхоналари бор. Улар чироғларни ўзи ўчмагунча ўчирмайдилар. Уларнинг қофиялик сўзлари бор, олдиларига хушбўй нарса қўйиб, номоз ўқиш вақтларида уни ўқийдилар. Уларнинг бир йил ичида бир неча байрамлари бор, нишонлари кўкдир, жануб томонга қараб номоз ўқийдилар. Қўкдаги Зуҳал, Зуҳра (Венера) ва Сатурн юлдузларини ҳурматлайдилар. Аммо Миррих (Марс) юлдузини ёқдирмайдилар, уни наҳс деб ҳисоблайдилар. Уларнинг мамлакатларида йиртқиш ҳайвонлар жуда кўпдир. Уларда кечасини ёритадиган бир тош бор, шунинг учун чироққа эҳтиёжлари бўлмайди. Бу тош уларнинг мамлакатларидан бошқа жойда бўлмайди. Уларнинг барча бўйсунган бир подшолари бор. Унинг олдида қирқ ёшдан ўтган кишидан ташқари бирор киши ўтирмайди. (Муъжамул булдон, 5-т., 411-бет).

Тошкент

Тошкент Мовароуннахрнинг энг қадимий шаҳарларидан биридир. Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сида Рустам билан Ашқабул жангини тасвирлар экан, Тошкент камони ишлатилгани тўғрисида ёзади:

بماليد چاچي كمانرا بدست
ستون كرد جب راوخم كرد راست
بچرم كوزن اندر آورد شست
خروش از خم چرخ چاچي بخو است

Шоҳнома, Қўлёзма, И 171-б.

Бу факт Тошкент жуда қадим замонлардаёқ ўз махсус жанг қурооларига эга бўлганини исботлайди. Уқчи маҳалласининг эскилиги ҳам шунини тасдиқлайди. «Шоҳнома»да Тошкент Чоч тарзида берилди.

Маҳмуд Қошғарийнинг девонида Таркан деб кўрсатилади ва шундай изоҳланади: Таркан — Шошнинг исмидир. Асли Тошкент, Тош шаҳри демакдир. (I т. 369-бет).

Демак, Маҳмуд Қошғарийга Тошкент ва Шош вариантлари маълум эди. Тошкент сўзининг этимологияси тўғрисида жуда кўп олимлар ёзган. Фикримча, араб манбаларида Шош, тожик манбаларида Чоч, турк манбаларида Таркан деб юритилган.

Қарлуқ

Қарлуқлар туркларнинг бир тури бўлиб, вабарлилар (кўчманчилар) ва ўғузлардан бошқадир. Улар аслида туркманлардандир.

Маҳмуд Қошғарий қабилаларни баён қилган махсус фаслда қарлуқларни кўрсатмайди. Лекин қарлуқ девонда тўққиз ерда учрайди: I том, 370, 381, 390, 393-бетлар; II том, 7, 220-бетлар; III том, 80, 259, 264-бетлар.

Бу ўринларда келтирилган маълумотлар уларни етакчи қабилла тариқасида эмас, аксинча, бошқа қабилаларга тобе, иккинчи даражали қабилла, туркманларнинг бир тоифаси сифатида кўрсатади. Девонда қарлуқларнинг Чўғилан деган бошлиқлари исмидан бошқа бир муҳим маълумот учрамайди. Уларнинг махсус шаҳарлари ҳам кўрсатилган эмас. Тил жиҳатдан қарлуқларнинг бир қисми ўғузларга, бир қисми яғмо, чигилларга қўшилиши мумкин. Тарихий асарларда қарлуқлар номи бошқа қабилаларнинг номларига нисбатан машҳурроқ эканлигини назарга олсак, уларнинг илгарилари машҳур бўлгани ва девон ёзилган даврда иккинчи даражали қабилаларга бирикиб кетгани англашिलाди. Тил хусусиятлари жиҳатдан девонда берилган маълумотлар шунини кўрсатади.

Самарқанд

Самарқанд шаҳри энг эски ва энг обод шаҳар сифатида жуда машҳурдир. У энг қадимги араб манбаларида, форс тарихларида кенг изоҳлаб берилган. Батлимус ва бошқа жуғрофия олимлари бу шаҳарнинг жуғрофий мавқеини ва унинг хушҳаволиги, кўркем манзараларга бойлиги, сермевалик хусусиятларини мукаммал изоҳлаган эдилар.

Бу шаҳар ҳақида жуғрофия олимларидан Абу авн ёзади: Самарқанд тўртинчи иқлимда узун саксон тўққиз ярим даража, эни ўттиз олти ярим даражадир. Африқис бинни Имраҳа Самарқанд устида катта тортишувлар бўлгани ва бунинг натижасида унда юзага келган турли хил ўзгаришларни кенг изоҳлаб берган.

Маҳмуд Қошғарий маълумотида кўра, Самарқанд энг эски шаҳардир. VII асрлардаёқ бу шаҳарда халқ гавжум эди. Ҳар хил касб аҳллари бор эди. X асрларда суғдоқлар Баласоғунга шу ердан кўчиб бордилар. Унинг асл номи Самизканд — Катта шаҳар демакдир. Маҳмуд Қошғарий уқтиришича, бу шаҳарнинг туркий халқлар томонидан бино қилинганига, бу ҳақдаги бошқа хил қарашлар хато эканига шу номнинг ўзи далилдир.

Барсағон

Маҳмуд Қошғарий бу шаҳарни XI асрдаги катта савдо-сотиқ марказлари бўлган Қошғар, Арғу, Жикил каби шаҳарлар билан тенг қўяди. Ҳатто унинг «Қарасангир» деган райони ҳам катта жой сифатида машҳур эди.

Маҳмуд Қошғарий изоҳига кўра, уни Афрасиёбнинг ўгли бино қилган.

Маҳмуд Қошғарий ўзининг отаси шу ерда туғилганини уқтиради.

Девонда бу шаҳар халқи тилига доир кўпгина маълумотлар берилган. Чунончи: у шаҳар халқлари *буғдой* сўзини *бидрой* тарзида талаффуз қилишларини, бировнинг у шаҳар халқи эканини шу сўз билан синаб билиш одатларини баён қилган. Маҳмуд Қошғарий бу шаҳар Уш шаҳрининг қаршисида эканини, у билан Уш оралиғида Бадал арт деган жой — қишлоқ борлигини кўрсатган.

Лекин девонда барсағонликларни бахилроқ деб камситилган парчалар ҳам бор.

На узбекском языке

МАХМУД КАШГАРСКИЙ

ДИВАН ЛУГАТ-АТ-ТУРК

Перевёл и подготовил к печати

САЛИХ МУТАЛЛИБОВ

Нашриёт редактори *Б. Сайимов*

Рисом *В. Тий*

Техредактор *Э. П. Горьковая*

Корректорлар *Х. Соҳдуллаева, Р. Қўчқортоева ва М. Саидова*

Р08017. Босмига рухсат этилди 27/IV—60 й. Қоғоз $60 \times 92^{1/16} = 15,625$.
Қоғоз — 31,25 босма л. Нашриёт л. 26,85+(1 вкл.) Тиражи 3000.
Баҳоси 16 с. 75 т. Муқоваси 2 с.

ЎзССР Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси. Хоразм кўчаси, 9.
Тошкент, 1960 й. Заказ № 81. Нашриёт адреси: Куйбичев кўчаси, 15.